अष्टांगहृदयम् of वाहट with the commentary हृदयबोधिका of श्रीदास पंडित - Part 3 - (शारीरस्थान and निदानस्थान) - Edited by K. Raghavan Pillai (Trivandrum Sanskrit Series No. 201), Trivandrum, 1962.

(90) 1288

1 copies

Indira Gandhi National Centre for the Arts

5520-8002
66

केरलविश्वविद्यालयः
अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः
ग्रन्थाङ्कः २०१.

वाहटकृतम्

अष्टाङ्गहृदयं

श्रीदासपण्डितविरचितया हृदयबोधिकाख्यया
व्याख्ययोपेतम् ।

तृतीयो भागः ।

[शारीरस्थानं निदानस्थानं च]

प्रकाशकः

के० राघवन् पिळ्ळ,
पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षः
अनन्तशयनम् ।

इदं च
कोलम्बपुरे श्रीरामविलासमुद्रणालये मुद्रितम् ।

१९६२
1883 - 1884

[[redacted] ।

1288

615.536
VAH
A

KALANIDHI
Rare Book Collection
ACC No.: R-255
IGNCA Date: 25.3.08

DATA ENTERED
Date. 02/07/08

INTRODUCTION

This is the 3rd part of the Aṣṭāṅgahṛdaya, of which we have earlier published the 1st two parts. Included in this, as in the 1st and 2nd parts is the commentary Hṛdayabodhika of Srīdāsa Paṇḍita. This part contains the nidānasthāna and the śārīrasthāna, dealt with in six chapters and sixteen chapters respectively.

As many as 25 commentaries have been written on the Aṣṭāṅgahṛdaya, and the commentators belonged to various parts of the country. The commentaries written by scholars from Kerala are Pāṭhya, Hṛdyā, Vyākhyāsāra, Hṛdayabodhikā, Lalitā, Kairalī, Vākyapradīpikā, and Pañcikā. The Alpabuddhiprabodhanam of S'rīkaṇṭha and some other commentaries are in Malayalam.

The first part of the work was published in 1940 from the Ayurveda Department of the erstwhile Travancore State Government. Subsequently, however the work of publishing ancient Ayurveda manuscripts was transferred to the Manuscripts Library and part II of the Aṣṭāṅgahṛdaya was published from here as No. 155 of the Trivandrum Sanskrit Series in 1950.

The following manuscripts and transcripts have been used in the preparation of the edition of Part III.

Nidānasthāna.

1. CO. 2490 — the nidāna part complete. Written in Malayalam script. Belonged to Pāppi Netyāramma Paṭiññāre Puttanmaṭhom, Chemmanad, Kerala.

2. CO. 2158 — nidānasthāna complete. Written in Malayalam script. Belonged to Vaittiyappa Pillai, Nalekad, Mannar, Kerala.

3. CO. 1171 — nidānasthāna is not complete. Written in Malayalam script. Collected from Cīraṭṭamaṇ Narayanan Moos, Olaśśa, Kottayam.

4. TS. 1456 Transcript belonging to the Manuscripts Library. Written in Sanskrit script.

5. TS. 1458 Transcript belonging to the Manuscripts Library. Written in Sanskrit script.

S'arīrasthāna

1. 5050 Script in Malayalam. Belonged to Kochukuttan Warrier, Srinarayana Puram, Vaikkom, Kerala.

2. 5057 A commentary on the S'ārīrasthāna, of which only the first five chapters are commented on. Owner: Kochukuttan Warriyer, Sri Narayana Puram, Vaikkom, Script Malayalam.

3. 15104 S'arīrasthāna-incomplete. Script Malayalam. Got from Pāliyam Estate.

Vyākhyāsāra Commentary

T. 1447 Transcript belonging to the Manuscripts Library.

An explanation is needed in using the Vyākhyāsāra commentary in this edition. The Hṛdayabodhika commentary has not covered the first 77 stanzas of chapter I of the work. All manuscripts of the Hṛdayabodhika are incomplete in this respect. Therefore we have used for this part of the text a commentary by name Vyākhyāsāra, of which we have a transcript (T. 1447) in this Library. The same copy of this transcript repeats the concerned commentary once, and there is some difference in reading between the two occurances. We have marked these two, as Ka and Kha and given Ka in the text and variants from Kha in the footnote. No complete manuscript of the Vyākhyāsāra has been obtained. It is not known who the author of the commentary is.

The author of the Hṛdayabodhika is Srīdāsa Paṇḍita. The learned editor of Part II of the work which we published from here in 1950 has in his Introduction to that volume arrived at valid conclusions on the date and other facts connected with the author. Basing himself on references to the Hṛdayabodhika in other works as well as on unmistakable parallelisms, the editor has concluded that Srīdāsa Paṇḍita, the author of the Hṛdayabodhika flourished earlier than the 1300 A.D.

In introducing this edition of Part III of the Aṣṭāṅgahṛdaya with the commentary, Hṛdayabodhika, we may be allowed to give a brief sketch of the history of Ayurveda and of publications in Ayurveda, so that the significance of publishing works like this and the long tradition which guarantees richness for such publications may be brought out It may also be mentioned that this S'āstra like other branches of studies in India has grown and developed as much through commentaries as through original texts. It is well known that even when an ancient Indian author has some original contribution to make, he chooses the modest path of writing a commentary on an ancient text rather than strike out on his own, without either mentioning his distinguished predecessors or maligning them – a practice not uncommon in contemporary times.

In sketching briefly the history of the Ayurveda S'āstra we plan to steer clear of such controversies as the indebtedness or otherwise of Indian medicine, to medicine in Greece. We are not also concerned here with such fanciful ideas as the name Dhanvantari being an adaptation of Hippocrates. In spite of the fact that communication between peoples in the ancient days was certainly quite extensive and frequent, there is no real argument to show that the Father of Indian medicine was none other than Hippocrates.

The science of medicine according to the Hindus begins with Brahmā – in accordance with the practice in the country of ascribing a divine origin to all sciences and arts. The Ayurveda which is considered to be an upaveda of the Ṛgveda has Brahmā as its propounder. We also however find from a statement which Dhanvantari made to Sus'ruta that Ayurveda was evolved by Brahmā as a sub-division of Atharvaveda. There are works and medicines connected with the name of Brahmā. Brahmā himself condensed the extensive science he evolved into eight sub-divisions namely (1) s'alya tantra or major surgery (2) s'ālākhya tantra or minor surgery (3) kāyacikitsā or Medicine (4) bhūtavidyā or demonology (5) kumārabhṛtya or the science of Paediatrics (6) agada tantra or toxicology (7) rasāyana or the Science of tonics and (8) vājikaraṇa tantra or the science of Aphrodisiacs or rejuvenation.

Brahmā's first disciple was Prajāpati, who taught it to the twin As'wins. Viṣṇu also sometimes figures in the mythology of Indian medicine. So do S'iva, the Sun or Bhāskara, Indra, Kārtikeya, Sarasvatī, Yama, Varuṇa.

The As'win Twins, however, are mentioned as physicians to the Gods, and in them we have the first names which are in distinct and continuous association with Ayurveda.

From among the number of names of saints mentioned in connection with Ayurveda, Cyavana stands out, connected with the rejuvenating prepartion named the Cyavana Prās'a. Similarly Agastya after whom the Agastyarasāyana is named also needs to be mentioned.

Passing through a rich field of mythology like this, we come to the outstanding historical figure in Ayurveda, Dhanvantari. Dhanvantari, the physician of the gods came down as the human Dhanvantari. It is said in the Sus'ruta Samhita that Dhanvantari imparted instruction to Sus'ruta. Dhanvantari is also described as the author of s'alya tantra or major surgery. Dhanvantari was reputed as a member of the court of Vikramāditya, the Gupta Emperor. The following works are attributed to him.

(1) Cikitsātattvavijñāna – attributed to Dhanvantari.
(2) Cikitsādars'ana – Divodāsa (Dhanvantari ?)
(3) Cikitsākaumudi – Kās'irāja (Dhanvantari ?) These three works are attributed to Dhanvantari in the Brahmavaivarta Purāṇa and they are not extant.
(4) Ajīrṇāmṛtamañjarī (attributed to Kās'irāja)
(5) Roganidāna.
(6) Vaidyacintāmaṇi.
(7) Vidyā Prakās'a Cikitsā.
(8) Dhanvantari Nighaṇṭu.
(9) Vaidyakabhāskarodaya.
(10) Cikitsāsangraha.

Some of these works are probably modern. Doubtless, the usual practice of a modern work being attributed to an ancient name with authority as has happened in the case of S'ankarācārya and Kālidāsa is repeated here.

Another name which calls for mention before we come to Caraka and Sus'ruta is Bhela. Vāgbhaṭa II acknowledges that he

received help from Bhela Samhita. Bhela Samhita was available in unmodified form when Vāgbhaṭa II wrote. The Caraka and Sus'ruta Samhitas had, on the other hand undergone changes by that time.

Caraka according to several authorities lived in the beginning of the Christian Era. The tradition however is that he is a Ṛṣi of great antiguity. Caraka's works are

(1) Caraka Samhita.
(2) His redaction of the Agnives'atantra – Also a commentary on that treatise of Agnives'a.
(3) Kṛṣṇa Veda Ṭika – a commentary on Kṛṣṇa Yajurveda (known only from quotations.)

Coming to the name Sus'ruta, we find there were two Sus'rutas, the younger and the elder. The younger Sus'ruta redacted the original Sus'ruta Tantra of the elder one. Nāgārjuna, the famous Buddhist Philosopher later recast the work and the Sus'ruta Samhita came into being. Sus'ruta I probably lived in the 5th century A. D.

The tallest figure in the history of Ayurveda after Sus'ruta is Vāgbhaṭa I, the author of the Aṣṭāṅga Samgraha. He had a distinguished successor in a namesake, we may call Vagbhaṭa II (also known as Vāhaṭa) who wrote the work the Aṣṭāṅgahṛdaya Samhita, which we are publishing with, the Hṛdayabodhika commentary,the present work being III part of the publication. Vagbhata II acknowledge that his Aṣṭāṅgahṛdaya is based on the Aṣṭāṅga Samgraha of Vagbhaṭa Senior. Vagbhaṭa I lived in the 7th century A. D.

The great teachers of India concentrated not merely on man's diseases and their treatment. Consistent with the philosophical view of the country that all life is one, and that the ills which beset life are also to be viewed alike, our Ayurvedic teachers attended to the sickness of plants and animals just as they attended to the ills of man. The great compassion of Buddhists and Jains to animals was also a contributory cause in the development of this branch of medicine. We thus find the treatment of plants or sthāvara jiva given as a subdivision of Indian medical science and we find notices of it in the writings of

Varāha Mihira, in the Agni and other Purāṇas and in the writings of Caraka and others. More comprehensively treated is the treatment of illness of animals. Thus veterinary science was studied in ancient India. The name S'ālihotra deserves especial mention here. He specialised in the diseases and treatment of horses and elephants. There are also other names like Nakula and Garga and Pālakāpya worthy of mention in this context.

Editions of major texts in Ayurveda have appeared in India and abroad for sometime now. A large number of monographs and papers on Ayurvedic subjects have also been published over the last several years. In this vast body of literature, a comprehensive work like A History of Indian Medicine (in 3 Parts) of Dr. Girindranath Makhopādhyaya, deserves special mention. Dr. Das Gupta's 'A History of Hindu Medicine' is also a useful work.

In concluding this Introduction I express my thanks for my colleagues who helped in bringing out this work. Part of the work was done when Sri Suranad Kunjan Pillai was Head of this Department. Sri. A. Ramachandra Sastri, Research Officer and Sri. M. Madhavan Unni, Assistant Research Officer have seen the work through the Press.

Trivandrum,
12-11-1962.

K. RAGHAVAN PILLAI,
Curator.

विषयानुक्रमणी ।

(शारीरस्थानम्)

विषयः	पृष्टम्
प्रथमोऽध्यायः	
गर्भसम्पत्तिः	२
कुक्षौ गर्भस्य वृद्धिकारणम्	३
सत्त्वस्य गर्भाशयप्रवेशे दृष्टान्तः	४
गर्भस्य नरादिरूपत्वे कारणम्	५
स्त्रीपुंनपुंसकानां भेदे कारणम्	,,
बह्वपत्यताकारणम्	६
वियोनिविकृताकाराणामुत्पत्तौ कारणम्	७
रजःप्रवृत्तिप्रकारः	,,
गर्भोत्पत्तियोग्यं वयः	८
बीजनिमित्ता गर्भानुत्पत्तिः	,,
गर्भानिमित्तबीजलक्षणम्	९
शुक्रार्तवदोषे चिकित्सा	९-१०
गर्भसमर्थरेतोस्रलक्षणम्	११
गर्भसम्भवात् पूर्वमितिकर्तव्यता	,,
गर्भग्रहणयोग्यायाः स्त्रिया लक्षणम्	१२
ऋतावेव गर्भसम्भवे कारणम्	,,
ऋतुकारणस्य रजसः प्रवृत्तिप्रकारः	,,
रजस्वलया कर्तव्यानि	१३
ऋतुमत्याश्चतुर्थदिनकृत्यम्	१४
ऋतुस्थितौ कालपरिमाणम्	१५
समेषु पुत्रः विषमेषु कन्या	,,
पुत्रीयो विधिः, तत्फलानि च	१६
दम्पत्योः शय्यारोहादि	१७
तत्र मन्त्रपाठः	,,
अन्योन्यसान्त्वनपूर्वकं संवेशादि	१७
सद्योगर्भाया लक्षणम्	,,
गर्भावस्थाः	,,
पुंसवनप्रयोगकालः	,,
पुंसवनस्य सार्थकत्वम	१८
पुंसवनप्रयोगः	,,
पुष्ये गौरदण्डादिचतुर्णां पानम्	,,
श्वेतबृहतीमूलस्य स्त्रीनासापुटे सेचनम	,,
पुत्रोत्पादस्थितिप्रदान्यौषधानि	१९
गर्भिण्या उपचारः	,,
गर्भिण्या वर्ज्यानि	१९-२०
वातलाद्याहारैर्गर्भस्य कुब्जत्वाद्यापत्तिः	२०
मृद्वाद्यौषधैः व्याधिजयः	,,
द्वितीये मासि गर्भस्य घनाद्याकृतिः	,,
व्यक्तगर्भस्य लक्षणम्	,,
गर्भिण्याः श्रद्धाविघातस्य अकर्तव्यतायां कारणम्	२०-२१
तृतीयमासे गर्भस्य गात्र-पञ्चकव्यक्तीभावादि	२१
चतुर्थपञ्चमयोरङ्गानां चेतनायाश्च क्रमेण व्यक्तिः	,,
षष्ठे स्नाय्वादीनां व्यक्तता	,,
सप्तमे सर्वाङ्गैर्गर्भस्य पूर्णता	,,
गर्भिण्याः किक्किसादिसम्प्राप्तिः	२२
तत्र चिकित्सा	,,

विषयः	पृष्ठम्
अष्टमे मासि मातापुत्रयोरोजसः सञ्चारादि	२२
क्षीरपेयादिविधिः	२२-२३
सूतिकालः	२३
द्वादशमासादूर्ध्वं गर्भो विकारकारी	,,
नवमे मासि मांसरसौदनादेः शस्तत्वम्	,,
वातविजयार्थं पिचुस्थापनादि	२३-२४
पुत्राद्यनुमापकानि लक्षणानि	२४-२५
नवममासात् पूर्वं सूतिकागृहप्रवेशः	२५
अद्यश्वःप्रसवे लक्षणानि	,,
आसन्नप्रसवाया उपचाराः	२५-२८
गर्भसङ्गे धूपनादि	२९-३१
कुशलया योषिता गर्भस्याहरणम्	३२
तैलेन मर्दनम्	,,
मर्कलाख्ये रोगे यवक्षारपानादि	,,
बालोपचारः	३३
सूतिकायास्तैलपानादि	३३-३४
स्नेहे जीर्णे पेयापानम्	३४
द्वादशाहात् पूर्वं पिशितस्य उपयोगनिषेधः	,,
सूतायाः यत्नेनोपचरणे कारणम्	,,

द्वितीयोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
गर्भिण्याः पुष्पे दृष्टे कर्तव्यम्	३६
पिचुनक्तकधारणम्	३७
अवगाहनम्	,,
क्षीरघृतपानादि	३७-३८
शुद्धिवर्जं रक्तपित्तवत् चिकित्सा	३८
असम्पूर्णत्रिमासायाः पुष्पदर्शने कर्तव्यम्	३९
गर्भपाते तीक्ष्णमद्यादिसेवनम्	४०
पेयादिक्रमः	,,
तस्य फलम्	४१
स्नेहान्नवस्तयः	,,
उपविष्टकनागोदरयोर्लक्षणम्	४१-४२
तत्र चिकित्सा	४३
लीनाख्यगर्भचिकित्सा	४४
उपविष्टकादीनां व्यापत्करत्वम्	४५
गर्भिण्या उदावर्तस्याशुचिकित्स्यत्वम्	,,
मूढगर्भलक्षणम्	४६
मूढगर्भचिकित्सा	४६-४७
मूढगर्भस्य आकर्षणादि	४८
शस्त्रसाध्या मूढगर्भचिकित्सा	,,
मण्डलाङ्गुलिवृद्धिपत्रशस्त्राणामुपयोगः	४९
दारणविधिः	,,
वाताध्मातोदरस्य गर्भस्य छेदनम्	५०
कटीसक्तस्य छेदनम्	,,
सामान्येन मूढगर्भचिकित्सा	,,
अनुक्तमपि कर्म युक्त्या योज्यम्	५१
जीवतो गर्भस्य छेदने निषेधः	,,
उपेक्ष्या मूढगर्भा स्त्री कीदृशी	,,
अपतन्त्या जरायवा आहरणविधिः	५२
शूलादिशमनाय उष्णवारिसेचनादि	५२-५३
बलातैलविधिः	५४
मृतायां मातरि जीवतो गर्भस्य चिकित्सा	५५

विषयः	पृष्ठम्
प्रतिमासं गर्भिण्याश्चिकित्सा	५६-५७
गर्भविषये अनभिज्ञानां मतिविभ्रमः	५७-५९

तृतीयोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
अङ्गप्रत्यङ्गानि	६०
महाभूतगुणाः	६१
भूतेभ्यो जायमानाः शारीरा भावाः	६२-६३
मातापितृचेतनाजन्या भावाः	६४
सात्म्यजा भावाः	६५
राजसा भावाः	६६
सात्त्विका भावाः	,,
तामसा भावाः	,,
असृजस्त्वगुत्पत्तिः	६७-६८
कलोत्पत्तिः	६९-७३
सप्त आधाराः	७३
कोष्ठाङ्गानि	७३-७७
जीवितधामानि	७७
जालादीनि	७७-७९
अस्थीनि	७९
तत्र धन्वन्तरिमतम्	७९-८३
तत्र आत्रेयमतम्	८४
स्नाव्नां पेशीनां च संख्या	,,
तत्र स्त्रीणां विशेषः	८४-८६
सिराणां संख्या	८७
तासां संस्थानम्	८८
शाखायां सिरासंख्या अवेध्यसिराश्च	,,
श्रोण्यां सिरासंख्या	८९
पार्श्वयोः सिरासंख्या	,,
पृष्ठे सिरासंख्या	,,
जठरे सिरासंख्या	९०
उरसि सिरासंख्या	,,
ग्रीवायां सिरासंख्या	९०
हन्वोः सिरासंख्या	९१
जिह्वायां सिरासंख्या	,,
नासायां सिरासंख्या	,,
नयनयोः सिरासंख्या	,,
कर्णयोः सिरासंख्या	९२
मूर्ध्नि सिरासंख्या	,,
अवेध्यसिराणां संख्या	९३
सिराणां रक्तादिवहत्वम्	९३-९४
वातास्रवाहकानां लक्षणम्	९५
पित्तास्रवाहकानां लक्षणम्	,,
कफास्रवाहकानां लक्षणम्	,,
संसृष्टास्रवाहकानां लक्षणम्	,,
शुद्धशोणितवाहकानां लक्षणम्	९६
नाभिसम्बद्धाः सिराः	९६-९८
स्त्रीपुरुषाणां बाह्यानि स्रोतांसि	९८
,, आन्तराणि स्रोतांसि	,,
स्रोतोवर्णादि	,,
स्रोतसां प्रदूषणम्	९९
स्रोतोदुष्टिज्ञाने लिङ्गानि	१००
रसवाहानां स्रोतसां लक्षणम्	१०१
स्रोतोव्यथे मोहादयः	,,
आत्रेयमते ऊष्मा पाचकः	१०२
ग्रहणी	१०३
धन्वन्तरिमते ग्रहण्येव पित्तधरा कला	,,
सबलाबलयोर्ग्रहण्योः प्रवृत्तिः	,,
अग्निग्रहण्योरुपकार्योपकारकभावः	१०४
अन्नपाकस्याग्निर्हेतुः	,,
अन्नपाकप्रकारः	१०५
अग्निसमीपस्थस्यान्नस्य अवस्थाः	१०६-१०८

विषयः	पुटम्
भौतिकाग्निनान्नस्य पुनःपाकः	१०८
भूतगुणानां पोषणे पक्व आहारो हेतुः	१०९
सारकिट्टभेदेन पक्वान्नस्य द्विधा सम्भवः	११०
किट्टस्य शकृन्मूत्रभेदेन निर्देशः	,,
सारस्य धात्वग्निभिः पाकः	,,
रसादुत्तरोत्तर- धातुसम्भवः	१११-११७
रसादिधातूनां किट्टानि	११७
धातूनामपि द्वैविध्यम्	११८
धातुस्नेहपरम्पराक्रमः	११९
आहारस्य परिणतिक्रमः	१२०
भोज्यधातूनां परिवृत्तिः	१२१
वृष्यादीनां सद्यः - शुक्रादिकरत्वम्	१२२
भेषजानां कर्मकरणे कालः	१२२-१२६
व्यानेन रसधातुविक्षेपणम्	१२६
रसस्य खवैगुण्याद्विकार- करत्वम्	,,
दोषाणामेकदेशप्रकोपनम्	,,
जठराग्नेः प्रधानतया तद्रक्षणे विधिः	१२७
समादिभेदेन जठराग्ने- श्चातुर्विध्यम्	१२८
तल्लक्षणानि	,,
देहबलस्य त्रैविध्यम्	१२९
तस्य लक्षणम्	,,
जाङ्गलादित्रिविधदेशलक्षणम्	१३०
मज्जादीनां प्रमाणम्	१३०-१३२
प्रकृतेः सामान्यलक्षणम्	१३२-१३४
वातस्य प्राधान्यं वातप्रकृतिलक्षणं च	१३४-१३६
पित्तप्रकृतिलक्षणम्	१३७-१३८
श्लेष्मप्रकृतिलक्षणम्	१३९-१४१
द्वन्द्वसर्वदोषप्रकृतिलक्षणम्	१४३
सत्त्वादिप्रकृतिलक्षणम्	१४३-१४५
वयसस्त्रैविध्यम्	१४५
शरीरप्रमाणादि	१४६
सुखायुःपात्रस्य वपुषो लक्षणानि	१४७-१४९
उक्तशरीरलक्षणतारतम्यम्	१४९
सर्वगुणोपेते शरीरे दीर्घायुरादि	१५०
सर्वगुणोपेतस्य सर्वारम्भेषु आशावत्त्वादि	१५१-१५३
सत्त्वादिप्रकृतीनां सुखाद्यनुभवकारणम्	१५३
आयुर्वृद्धिकरो गणः	१५४

चतुर्थोऽध्यायः

विषयः		पुटम्
मर्मणां संख्या		१५५
तेषां स्थानानि		१५६
तलहृदाख्यस्य मर्मणः स्थानं कर्म च		,,
क्षिप्राख्यस्य	,,	,,
कूर्चाख्यस्य	,,	,,
कूर्चशिरआख्यस्य	,,	,,
इन्द्रबस्त्याख्यस्य	,,	,,
जान्वाख्यस्य	,,	१५७
आण्याख्यस्य	,,	,,
उर्व्याख्यस्य	,,	,,
लोहिताक्षाख्यस्य	,,	,,
विटपाख्यस्य	,,	,,
मणिबन्धाख्यस्य	,,	१५८
कूर्पराख्यस्य	,,	,,

विषयः		पृष्ठम्
कक्ष्याधृगाख्यस्य मर्मणः स्थानं कर्म च		१५८
गुदाख्यस्य	,,	,,
मूत्राशयाख्यस्य	,,	१५९
नाभ्याख्यस्य	,,	,,
हृदयाख्यस्य	,,	१६०
स्तनरोहितस्तनमूलाख्ययोः	,,	,,
अपस्तम्भयोः	,,	,,
अपालापाख्ययोः	,,	१६१
श्रोणीकर्णयोः	,,	,,
कटीकतरुणयो.	,,	,,
कुकुन्दरयोः	,,	,,
नितम्बयोः	,,	१६२
पार्श्वसन्ध्याख्ययोर्मर्मणोः स्थानादि		,,
बृहत्याख्ययोः	,,	१६३
अंसफलकयोः	,,	,,
अंसयोः	,,	,,
नीलामन्याख्ययोः	,,	१६४
मातृकाख्यानां	,,	,,
कृकाटिकयोः	,,	१६५
विधुरयोः	,,	,,
फणयोः	,,	,,
अपाङ्गयोः	,,	,,
आवर्तयोः	,,	,,
शङ्खयोः	,,	१६६
स्थपन्योः	,,	,,
शृङ्गाटकानां	,,	,,
सीमन्तस्य	,,	१६७
अधिपस्य	,,	,,
मर्मसामान्यलक्षणम्		१६८
मर्मणां सप्रभेदं लक्षणान्तरम्		१६९

विषयः	पृष्ठम्
मर्मणां संख्यानिर्देशविषये सिद्धान्तः	१६९
मांसजानि दश मर्माणि	१७०
अस्थ्नि अष्टौ	,,
स्नाव्नि त्रयोविंशतिः	,,
धमनीषु नव	१७१
सिरासु सप्तत्रिंशत्	,,
सन्धिषु विंशतिः	,,
गुदकक्ष्याधरादौ आचार्यान्तरमतम्	१७१-१७२
मांसजादिमर्मणां वेधे लक्षणम्	१७२-१७३
तेषां वेधे जीवितकाल-नियमः	१७३-१७६
मानभेदेन मर्मणां पञ्चविधत्वं	१७६
विटपादीनि द्वादशाङ्गुल-मानानि	,,
अपानादीनि हस्ततलमानानि	,,
शेषाणि अर्धाङ्गुलमानानि	१७७
मतान्तरे तिलव्रीहिसमानि मर्माणि	,,
मर्माभिघातेन मरणे कारणम्	,,
मर्माभिघाते चिकित्सा	१७८
अमर्मणि विद्धस्य जीवनादि	,,
स्वल्पोऽपि मर्माभिघातोऽति-पीडाकरः	१७९
मर्माश्रया रोगा अपि तद्वत्	,,

पञ्चमोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
रिष्टस्य मृत्युलिङ्गत्वम्	१८१
तत्र अन्वयव्यतिरेकौ	१८२
मतान्तरेण रिष्टस्य द्वैविध्यम्	१८३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विषयः	पृष्ठम्
अरिष्टाभासोऽस्थायि रिष्टम्	१८३
स्थायिनो रिष्टस्य मृत्युहेतुत्वम्	”
रिष्टलक्षणम्	१८४
केशरोम्णां रिष्टम्	”
नेत्रनासिकयोः ”	१८५
दन्तानां जिह्वायाश्च ”	१८६
ग्रीवाहन्वङ्गच्छिद्रमेहन-वृषणानां ”	”
ललाटस्य ”	१८७
वस्तिशीर्षस्य ”	”
प्लवमानस्य ”	”
सिराणां ”	१८८
रोमकूपानां ”	”
मूर्धमुखयोः ”	”
मूर्धभ्रुवोः ”	”
जिह्वामुखाक्षिमूर्ध्नां ”	”
स्नातानुलिप्तस्य रिष्टम्	१८९
शरीरवर्णस्य ”	”
शरीरोपचयादीनां ”	”
अङ्गुल्यस्फुटनस्य ”	”
क्षवकासादिष्वपूर्वध्वनेः ”	”
उच्छ्वासदैर्घ्यादेः ”	”
कायादौ अतिमानुषगन्धस्य ”	”
अङ्गातिसौरस्यस्य ”	१९०
अङ्गातिवैरस्यस्य ”	”
गात्रे शैत्यस्य ”	”
गात्रे ऊष्मणः ”	”
जातपिटकस्य शीताङ्गस्य च ”	”
उरआदौ ऊष्मादेः ”	”
अङ्गानाम् अतिसौरभ्यहेतुकं रिष्टम्	”
मूत्रपुरीषादिकस्य ”	”
रूपदर्शनस्य ”	१९१–१९३.

विषयः	पृष्ठम्
शब्दश्रवणस्य रिष्टम्	१९४
गन्धरसस्पर्शानां ”	१९४–१९५
मनसः ”	१९५
स्वरस्य	१९५–१९६
छायायाः	१९६–१९७
प्रतिच्छायायाः	१९८
महाभूतानां छायाः	१९९–२००
छायानां गुणनिर्देशः	२००
छायानां सप्तविधत्वम्	”
छायाप्रभयोर्लक्षणम्	”
छायाप्रभयोर्व्याप्तिः	२०१
चङ्क्रमतो रिष्टम्	”
हितमश्नतः ”	”
अल्पाशिनः ”	”
बह्वाशिनः ”	”
कफार्तस्य ”	”
श्वासोच्छ्वासवतः ”	२०२
शिरोविक्षेपवतः ”	”
स्रुतस्वेदस्य ”	”
उत्थाप्यमानस्य ”	”
उत्तानशयानस्य ”	”
जिघृक्षतः ”	”
अहास्यहासिनः ”	”
उत्तरोष्ठं लिहतः ”	”
छायाभिद्रववतः ”	”
भिषगादिद्वेषिणः ”	”
अणुज्योत्यादेः ”	२०३
गुणदोषमयप्रकृतेः ”	२०४
भक्त्यादिनिवर्तनवतः ”	”
मत्तवद्गत्यादेः ”	”
केशोत्पाटनपीडाज्ञानवतः ”	”
कण्ठस्य ”	”
प्रेष्याणां ”	”

विषयः		पृष्टम्
निद्रायाः	रिष्टम्	२०४
वक्त्रचरणचक्षुषां	,,	,,
भावानां	,,	,,
सहसा विकारस्य	,,	२०५
ज्वरस्य	,,	,,
रक्तपित्तस्य	,,	२०६
कासश्वासयोः	,,	२०७
यक्ष्मणः	,,	,,
छर्देः	,,	,,
तृष्णायाः	,,	,,
मदात्ययस्य	,,	,,
अर्शसः	,,	,,
अतीसारस्य	,,	२०७-२०८
अश्मर्याः	,,	२०८
पिटकानां	,,	२०९
गुल्मस्य	,,	,,
उदरस्य	,,	,,
पाण्डुरोगस्य	,,	,,
शोफस्य	,,	२०९-२१०
श्वयथोः	,,	२१०
आनाहस्य	,,	,,
विसर्पस्य	,,	२११
कुष्ठस्य रिष्टम्	,,	,,
वायोः	,,	,,
सर्वामयानां	,,	,,
अल्पस्यापि रोगस्य	,,	,,
आतुरस्य	,,	२१२
वाताष्ठीलायाः सद्यो रिष्टम्	,,	,,
वायोः	,,	२१२-२१३
मुमूर्षोः	,,	२१३
श्लेष्मज्वरोपतप्तस्य	,,	,,
मसूरिकायाः	,,	२१४
विस्फोटस्य	,,	,,

विषयः		पृष्टम्
कामिलायाः	रिष्टम्	२१४
विघृष्टस्य	,,	२१५
व्रणानां	,,	,,
भगन्दरस्य	,,	,,
जानुघट्टनादेः	,,	,,
दन्तैर्नखाग्रच्छेदनादेः	,,	२१६
तिलकादीनां	,,	,,
ऊर्ध्वश्वासादेः	,,	२१७
औषधसम्पादनाशक्यत्वे आतुरस्य मृत्युः		,,
औषधफलासिद्धौ मृत्युः		,,
औषधादौ अकस्मात् वर्णगन्धादेर्विपर्यये मृत्युः		,,
निवाते सेन्धनज्योत्युपशमे मृत्युः		२१८
अकस्माद् रोगनिवृत्तौ मृत्युः		,,
आतुरस्य मरणवार्ताया अकथनीयता		२१९
अत्र चिकित्सानिषेधः		,,
रिष्टज्ञानस्यावश्यकता		,,
विषमापरिहारिणां मरणम्		२२०-२२१

षष्ठोऽध्यायः

दूतानां शुभाशुभसूचकत्वम्	२२१-२२२
दीनादीनां दूतानामशुभत्वम्	२२३-२२४
कथंभूते वैद्ये दूतागमनम् अमङ्गलमिति	२२४
देशकालापेक्षया दूतानाम् अशुभत्वम्	२२५

विषयः	पृष्ठम्
वैद्यस्य पूर्वदर्शने मरिष्यतो दूतानां व्यापाराः	२२५
अर्धरात्रादावागतानां दूतानामशुभत्वम्	२२६
दूते ब्रुवत्यशुभदर्शनसम्भवे वैद्यगमननिषेधः	,,
कानि तान्यशुभानीति	२२७-२२९
मृगपक्षिणां शुभाशुभत्वम्	२३०-२३१
इन्द्रधनुषः शुभाशुभत्वम्	२३१
अग्निपूर्णादिपात्राणां अशुभत्वम्	२३२
वैद्यस्यातुरगृहप्रवेशे शुभाशुभनिमित्तानि	,,
अशुभदर्शने चिकित्सानिषेधः	,,
दध्यक्षतादिमङ्गलानां नामनिर्देशः	२३२-२३५
स्वप्नाः	२३५
ज्वरेण मरिष्यतः स्वप्नः	२३६
रक्तपित्तेन ,, ,,	,,
यक्ष्मणा ,, ,,	,,
गुल्मेन ,, ,,	,,
कुष्ठेन ,, ,,	,,
प्रमेहेन ,, ,,	२३७
उन्मादेन ,, ,,	,,
अपस्मारेण ,, ,,	,,
रोगहीनस्यापि ,,	,,
अक्षिरोगकारकः स्वप्नः	,,
अशुभाः स्वप्नविशेषाः	२३७-२३९
स्वप्नानां सप्तविधत्वम्	२४०
तत्र केषाञ्चिन्नैष्फल्यं केषाञ्चित् साफल्यं च	२४१
अशुभस्वप्ने शान्तिकर्म	२४२
दुःस्वप्नानन्तरं सुस्वप्ने शुभफलम्	,,
सुस्वप्नाः	२४३
आरोग्यलक्षणम्	२४४
शारीरस्थानस्यान्वर्थकता	२४५

॥ निदानस्थानम् ॥

प्रथमोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
रोगपर्यायाः	२४६-२४७
निदानादिपञ्चरोगविज्ञानानि	२४८
निदानस्य पर्यायाः	२४९
प्राग्रूपलक्षणम्	,,
रूपलक्षणम्	२५०
रूपपर्यायाः	,,
उपशयलक्षणम्	,,
उपशयस्य व्याधिसात्म्यम् इति नामान्तरम्	२५१
अनुपशयलक्षणम्	,,
सम्प्राप्तिलक्षणम्	२५२
सम्प्राप्तिभेदाः	२५२-२५३
व्याधेः प्राधान्याप्राधान्ये	२५४
व्याधेर्बलाबले	२५५-२५६
सर्वरोगाणां सामान्यनिदानम्	२५६-२५७
दोषकोपे हेतुः	२५८
वायोरहितानि	२५९
पित्तस्याहितानि	२६०
श्लेष्मणः अहितानि	,,
द्वन्द्वसन्निपातयोः	२६०-२६१
क्रुद्धदोषाणां देहे विकारकरणम्	२६२

द्वितीयोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
ज्वरस्य स्वरूपमुत्पत्तिश्च	२६४
ज्वरस्याष्टविधत्वम्	,,

विषयः	पृष्ठम्
ज्वरसम्प्राप्तिः	२६५-२६७
ज्वरस्य पूर्वरूपम्	२६७
वातज्वरलक्षणानि	२६८-२७०
पित्तज्वरलक्षणानि	२७०
कफज्वरलक्षणानि	"
दोषजानां सामान्यलिङ्गम्	२७१
संसर्गज्वरलक्षणम्	"
वातपित्तज्वरलक्षणम्	२७२
वातकफज्वरलक्षणम्	"
पित्तकफज्वरलक्षणम्	"
सन्निपातज्वरलक्षणम्	२७२-२७३
असाध्यकृच्छ्रसाध्यसन्निपातज्वरलक्षणम्	२७४
दाहादिशीतादिज्वरलक्षणम्	"
तयोः कार्यभेदः	२७५
आगन्तुज्वरस्य चातुर्विध्यम्	"
तत्र अभिघातजस्य सम्प्राप्तिः	"
ग्रहावेशादिभिः अभिषङ्गजः	२७६
ग्रहावेशादिजज्वरलक्षणम्	"
ज्वराणां समासतो द्वैविध्यम्	२७७
शारीरमानसज्वरलक्षणम्	"
सौम्यतीक्ष्णज्वरलक्षणम्	"
अन्तराश्रयबहिराश्रयज्वरलक्षणम्	२७८
प्राकृतवैकृतज्वरयोर्लक्षणम्	"
प्राकृतज्वरसम्प्राप्तिः	२७९
साध्यासाध्ययोर्ज्वरयोर्लक्षणम्	"
सामज्वरलक्षणम्	२८०
पच्यमानज्वरलक्षणम्	"
निरामज्वरलक्षणम्	"
प्रकारान्तरेण ज्वरस्य पञ्चविधत्वं	२८१
सन्ततज्वरसम्प्राप्तिः	२८२
सन्ततस्यावधिः	२८२
तत्र हारीतस्याभिप्रायः	२८३
ज्वरस्य दीर्घकालानुवृत्तौ हेतुः	२८४
विषमज्वरसम्प्राप्तिः	"
सततादीनां विच्छिन्नसन्तापत्वे हेतुः	२८५
विषमज्वरस्यान्तरा निवृत्तिः	"
सन्ततादीनां सन्ततत्वादौ हेतुः	२८५-२८६
विषमज्वरे विशेषाः	२८६
सततादीनां विशेषलक्षणम्	२८७-२८९
चतुर्थकविपर्ययलक्षणम्	२८९-२९१
ज्वरमोक्षलक्षणम्	२९१
विगतज्वरलक्षणम्	२९२

तृतीयोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
रक्तपित्तस्य निदानम्	२९३
रक्तपित्तसंज्ञाकारणम्	२९४
रक्तपित्तपूर्वरूपाणि	"
ऊर्ध्वगादिभेदेन रक्तपित्तस्य त्रैविध्यम्	२९४
ऊर्ध्वगस्य साध्यत्वे कारणम्	२९६-२९७
अधोगस्य याप्यत्वम्	२९७
उभयायनस्यासाध्यत्वम्	"
तत्र हेतवः	२९८
रक्तपित्ते दोषसंसर्गज्ञानोपायः	२९९
रक्तपित्ते उपद्रवाः	"
कासः	"
कासस्य पञ्चविधत्वम्	३००
कासपूर्वरूपाणि	३०१
संप्राप्तिः	"

विषयः	पृष्ठम्
कासे रुक्छन्द्योरनेकविधत्वे कारणम्	३०२
वातकासलक्षणम्	३०३
पित्तकासलक्षणम्	,,
कफकासलक्षणम्	३०४
क्षतकासलक्षणम्	,,
क्षयकासलक्षणम्	३०५
क्षयकासस्य साध्यतादि	३०६
क्षतकासस्य ,,	,,
वातकासादीनां ,,	,,
कासस्यानुपेक्षणीयत्वम्	३०७

चतुर्थोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
श्वासस्य निदानम्	३०८
पञ्चविधस्यापि श्वासस्य सम्प्राप्तिः	३०९
,, प्राग्रूपम्	,,
क्षुद्रश्वासलक्षणम्	,,
तमकलक्षणम्	३१०
प्रतमकलक्षणम्	३११
छिन्नलक्षणम्	,,
महल्लक्षणम्	३१२
ऊर्ध्वलक्षणम्	,,
श्वासानां साध्यत्वादि	,,
हिध्मानां लक्षणम्	३१३
अन्नजहिध्मासंप्राप्त्यादि	,,
क्षुद्रहिध्मासंप्राप्त्यादि	३१४
यमलाहिध्मासंप्राप्त्यादि	,,
महाहिध्मासंप्राप्त्यादि	३१५
गम्भीराहिध्मासंप्राप्त्यादि	,,
एतासां साध्यतादि	३१६
हिध्माश्वासयोः सर्वरोगातिशायिता	३१७

पञ्चमोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
राजयक्ष्मणो नामचतुष्टयम्	३१८
संज्ञानां निरुक्तिः	,,
राजयक्ष्मणो निदानम्	३१९
राजयक्ष्मणः सम्प्राप्तिः	३२०
,, पूर्वरूपाणि	३२०-३२१
,, एकादशरूपाणि	३२२
,, उपद्रवाः	,,
वातिकादिराजयक्ष्मलक्षणम्	३२३
यक्ष्मवतो धातुक्षयकारणम्	,,
,, जीवसन्धारणे हेतुः	३२४
राजयक्ष्मणः साध्यतादि	३२५
स्वरभेदस्य षाड्विध्यम्	,,
वातिकादिस्वरभेदानां लक्षणम्	३२६-३२७
पञ्चविधाया अपि छर्देर्निदानम्	३२८
छर्दिलक्षणम्	३२८-३३०
हृद्रोगाणां पञ्चविधत्वं तन्निदानं च	३३०
वातजादीनां तेषां लक्षणम्	३३०-३३१
तृष्णायाः षाड्विध्यम्	,,
तन्निदानादि	३३२
वातिकादितृष्णालक्षणम्	३३३
कफजायास्तृष्णायाः सम्प्राप्तिः	,,
सन्निपातजाया लक्षणम्	,,
आमोद्भवाया लक्षणम्	,,
तृष्णान्तराणामपि दोषजायामन्तर्भावः	३३४

षष्ठोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
मद्यगुणाः	३३५
विषमद्ययोः गुणतारतम्यम्	३३६

Indira Gandhi National Centre for

विषयः	पृष्ठम्
प्रथममदस्य लक्षणम्	३३६
द्वितीयमदलक्षणम्	३३७
द्वितीयतृतीयसन्धिस्थमदस्य लक्षणम्	,,
मद्यस्य त्याज्यता	३३८
तृतीयमदलक्षणम्	३३९
मद्यासक्तिनिराकरणम्	३३९-३४०
मद्यपाने केषां नातिमद इति	३४०
मद्यपाने केषाम् अतिमद इति	,,
चत्वारो मदात्ययाः	३४१
तेषां सामान्यलक्षणम्	,,
वातिकमदात्ययलक्षणम्	,,
पैत्तिकमदात्ययलक्षणम्	३४२
श्लैष्मिकमदात्ययलक्षणम्	,,
सार्विकमदात्ययलक्षणम्	,,
ध्वंसकविक्षययोर्निदानम्	,,
तयोर्लक्षणम्	३४२-३४३
अमद्यपस्य शारीरमानसविकाराभावः	३४३
मदमूर्च्छायसन्न्यासानां हेत्वादि	,,
तत्र मदस्य सप्तविधत्वम्	,,
वातजस्य मदस्य लक्षणम्	,,
पित्तजादीनां लक्षणम्	३४४
वातजादीनां चतुर्णां मूर्च्छायानां लक्षणम्	३४५
मदमूर्च्छाययोरवबोधहेतुः	३४६
सन्न्यासस्य सम्प्राप्तिः	,,
सन्न्यासिनस्त्वरया चिकित्स्यत्वम्	,,
युक्तिहीनस्य मद्यपानस्य दोषः	३४७
युक्त्या सेवितस्य मद्यस्यामृतफलकत्वम्	,,

विषयः	पृष्ठम्
सप्तमोऽध्यायः	
अर्शःपदनिरुक्तिः	३४८
अर्शसां सम्प्राप्तिः	,,
अर्शसां सामान्यतो द्वैविध्यम्	,,
अर्शसां स्थानभूतस्य गुदस्य स्वरूपम्	३४९
सहोत्थानामर्शसां हेतुरसाध्यत्वं च	३५०
कुलोद्भवानां रोगाणामसाध्यत्वम्	,,
सहजानामर्शसां लक्षणम्	३५१
अन्येषां षाड्विध्यम्	,,
शुष्कार्द्रयोरर्शसोर्हेतुः	,,
अर्शसां निदानम्	३५१-३५२
अर्शसां पूर्वरूपाणि	३५३
अर्शसां रूपाणि	३५३-३५४
वातार्शसां विशेषलक्षणम्	३५५
पित्तार्शसां ,,	३५६
श्लेष्मार्शसां ,,	३५६-३५७
संसर्गसन्निपातजार्शसां ,,	३५७
उदावर्तस्य निदानं लक्षणं च	३५८
अर्शसां साध्यासाध्यविभागः	३५९-३६०
चर्मकीलसामान्यलक्षणं	३६०
यथादोषं चर्मकीललक्षणं	,,
अर्शसां अचिकित्सायां बद्धगुदोदरापत्तिः	३६१
अष्टमोऽध्यायः	
अतीसारस्य षाड्विध्यम्	३६२
अतीसारस्य निदानम्	,,
अतीसारस्य पूर्वरूपम्	३६३
वातातीसारलक्षणम्	,,

विषयः	पृष्ठम्
पित्तातीसारलक्षणम्	३६४
श्लेष्मातीसारलक्षणम्	,,
सान्निपतिकातीसारलक्षणम्	,,
भयशोकातीसारलक्षणम्	,,
समासतोऽतीसारस्य द्वैविध्यम्	३६५
सामलक्षणम्	,,
निरामलक्षणम्	,,
ग्रहणीनिदानम्	,,
अतीसारग्रहण्योर्लक्षणविशेषः	३६६
ग्रहण्याश्चातुर्विध्यम्	,,
ग्रहण्याः पूर्वरूपाणि	३६६-३६७
तस्याः सामान्यलक्षणम्	३६७
वातजग्रहणीलक्षणम	,,
पित्तजग्रहणीलक्षणम्	,,
श्लेष्मजग्रहणीलक्षणम	३६८
सर्वजग्रहणीलक्षणम्	,,
विषमाद्यग्नीनां ग्रहणीदोषत्वम्	,,
सामस्याग्नेस्तु स्वास्थ्य-कारणत्वं	,,
वातव्याध्यादीनां महारोगत्वम्	३६९

नवमोऽध्यायः

बस्त्यादीनामेकसम्बन्धनत्वं	३७०
मूत्राघातसम्प्राप्तिः	,,
वातजादिमूत्राघातानां लक्षणम्	३७१-३७२
अश्मर्याः सम्प्राप्तिः	३७२
अश्मर्याः पूर्वरूपाणि	,,
अश्मरीसामान्यलक्षणम्	३७३
वातजाद्यश्मरीलक्षणम	३७३-३७४
पित्ताश्मर्याः सम्प्राप्त्यादि	३७४
अश्मरीशर्करयोरेकत्वम्	३७५
वातवस्तिलक्षणम्	३७५
वाताष्ठीलालक्षणम्	३७६
वातकुण्डलिकालक्षणम्	,,
मूत्रातीतलक्षणम्	३७७
मूत्रजठरलक्षणम	,,
मूत्रोत्सङ्गलक्षणम	,,
मूत्रग्रन्थिलक्षणम्	३७८
मूत्रशुक्रलक्षणम्	,,
विड्विघातलक्षणम्	,,
उष्णवातलक्षणम्	,,
मूत्रक्षयलक्षणम	३७९
मूत्रसादलक्षणम्	,,

दशमोऽध्यायः

विंशतिविधप्रमेहप्रदर्शनम्	३८०
प्रमेहनिदानम्	,,
श्लेष्मजप्रमेहसम्प्राप्तिः	३८१
पित्तजप्रमेहसम्प्राप्तिः	,,
वातजप्रमेहसम्प्राप्तिः	,,
प्रमेहाणां साध्यासाध्यविभागः	३८२
प्रमेहसामान्यलक्षणम्	३८३
मेहानां भेदे कारणम्	३८४
उदकमेहलक्षणम्	,,
इक्षुमेहलक्षणम्	,,
सान्द्रमेहलक्षणम्	,,
पिष्टमेहलक्षणम	३८५
शुक्रमेहलक्षणम्	,,
सिकतामेहलक्षणम	,,
शीतमेहलक्षणम्	,,
शनैर्मेहलक्षणम्	,,
लालामेहलक्षणम्	,,
सारमेहलक्षणम्	,,
नीलमेहलक्षणम्	,,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विषयः	पृष्ठम्
कालमेहलक्षणम्	३८६
हरिद्रमेहलक्षणम्	,,
मञ्जिष्ठमेहलक्षणम्	,,
रक्तमेहलक्षणम्	,,
वसामेहलक्षणम्	,,
मज्जमेहलक्षणम्	,,
हस्तिमेहलक्षणम्	,,
मधुमेहलक्षणम्	,,
मधुमेहस्य द्वैविध्यम्	३८७
वातावृतस्य कृच्छ्रसाध्यत्वम्	,,
उपेक्षया सर्वेषां मधुमेहतापत्तिः	,,
कफजानां मेहानामुपद्रवाः	३८८
पित्तजानां मेहानामुपद्रवाः	,,
वातिकानां मेहानामुपद्रवाः	,,
प्रमेहोपद्रवाः दश पिटकाः	,,
शराविकालक्षणम्	३८९
कच्छपिकालक्षणम्	,,
जालिनीलक्षणम्	,,
विनतालक्षणम्	,,
अलजीलक्षणम्	,,
मसूरिकालक्षणम्	३९०
सर्षपालक्षणम्	,,
पुत्रिणीलक्षणम्	,,
विदारिकालक्षणम्	,,
उक्तानां साध्यासाध्यत्वम्	,,
प्रमेहेण विनाप्येतेषामुत्पत्तिः	३९१
प्रमेहरक्तपित्तयोर्भेदः	,,
प्रमेहाणां पूर्वरूपम्	३९१-३९२
प्रमेहे द्विविधो विचारः	३९२-३९३
प्रमेहाणां साध्यासाध्यत्वम्	३९३

एकादशोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
विद्रधेर्निदानम्	३९४
विद्रधेः षाड्विध्यम्	,,
अन्तर्बहीरूपतया द्वैविध्यम्	३९५
द्विविधयोर्लक्षणम्	,,
स्थानानि	,,
वातविद्रधिलक्षणम्	,,
पित्तविद्रधिलक्षणम्	३९६
कफविद्रधिलक्षणम्	,,
सन्निपातविद्रधिलक्षणम्	,,
रक्तविद्रधिलक्षणम्	,,
क्षतविद्रधिलक्षणम्	३९७
विद्रधीनां स्थानभेदेनोपद्रवाः	३९८
विद्रधेरामत्वादिज्ञानोपायः	,,
ऊर्ध्वाधःस्रावे स्थाननिर्देशः	,,
विद्रधौ दोषज्ञानं व्रणवत्	३९९
विद्रधेः साध्यासाध्यविभागः	,,
स्तनविद्रधेर्निदानादि	,,
वृद्धेः सम्प्राप्तिः	४००
वृद्धेः सप्तविधत्वम्	,,
वातवृद्धिलक्षणम्	४०१
पित्तवृद्धिलक्षणम्	,,
कफवृद्धिलक्षणम्	,,
रक्तवृद्धिलक्षणम्	,,
मेदोवृद्धिलक्षणम्	,,
मूत्रवृद्धिलक्षणम्	,,
आन्त्रवृद्धिलक्षणम्	४०२
आन्त्रजस्यासाध्यत्वम्	,,
गुल्मस्याष्टविधत्वम्	४०३
गुल्मस्य निदानादि	४०३-४०४
गुल्मस्य निदानभूता दोषाः	४०५
वातगुल्मलक्षणम्	,,
पित्तगुल्मलक्षणम्	४०६
कफगुल्मलक्षणम्	,,
द्वन्द्वगुल्मलक्षणम्	४०७
सन्निपातगुल्मलक्षणम्	,,

विषयः	पृष्ठम्
रक्तगुल्मलक्षणम्	४०७
रक्तगुल्मस्य सम्प्राप्त्यादि	४०७-४०८
रक्तगुल्मगर्भयोर्वैलक्षण्यम्	४०८
गुल्मविद्रध्योर्वैलक्षण्यम्	४०८-४०९
आनाहलक्षणम्	४१०
अष्ठीलाप्रत्यष्ठीलयोर्लक्षणम्	,,
तूनीप्रतून्योर्लक्षणम्	,,
गुल्मप्राग्रूपम्	४११

द्वादशोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
उदराणां निदानम्	४१२
तेषां सम्प्राप्तिः	,,
उदराणामष्टविधत्वम्	४१३
उदरिणां लक्षणम्	,,
उदरपूर्वरूपाणि	,,
उदरसामान्यलक्षणम्	४१४
अतोयोदरलक्षणम्	,,
वातोदरलक्षणम्	४१५
पित्तोदरलक्षणम्	,,
श्लेष्मोदरलक्षणम्	,,
सन्निपातोदरनिदानं लक्षणं च	४१६
प्लीहोदरनिदानादि	४१६-४१७
प्लीहोदरस्य यथादोषं लक्षणम्	४१७
यकृल्लक्षणम्	,,
बद्धोदरलक्षणम्	४१८
छिद्रोदरलक्षणम्	४१९
उदकोदरलक्षणम्	४२०
सर्वोदरेषु जलसंभवे हेतुः	४२०-४२१
उदराणां कृच्छ्रसाध्यासाध्यत्वे	४२१
उदराणां दुश्चिकित्स्यता	४२२

त्रयोदशोऽध्यायः

विषयः	पृष्ठम्
पाण्डुरोगस्य सम्प्राप्तिः	४२३
पाण्डुरोगसामान्यलक्षणम्	४२४
तस्य पञ्चविधत्वम्	४२५
पाण्डुरोगस्य पूर्वरूपाणि	,,
वातजपाण्डुरोगलक्षणम्	४२५-४२६
पित्तजपाण्डुरोगलक्षणम्	४२६
कफजपाण्डुरोगलक्षणम्	,,
सन्निपातजपाण्डुरोगलक्षणम्	,,
मृद्भक्षणजपाण्डुरोगलक्षणम्	,,
कामिलायाः सम्प्राप्तिलक्षणे	४२७
हलीमकलक्षणम्	४२८
शोफस्य सम्प्राप्तिः	,,
शोफस्य नवविधत्वम्	४२९
प्रकारान्तरेण द्वैविध्यं त्रैविध्यं च	,,
शोफस्य हेतुसम्प्राप्ती	४३०
शोफसामान्यपूर्वरूपम्	४३१
वातशोफलक्षणम्	,,
पित्तशोफलक्षणम्	,,
कफशोफलक्षणम्	४३२
द्वन्द्वजशोफलक्षणम्	,,
सन्निपातजशोफलक्षणम्	,,
अभिघातजशोफलक्षणम्	,,
विषजशोफलक्षणम्	४३३
साध्यः शोफः	,,
विसर्पस्याष्टविधत्वम्	४३४
तस्य त्र्यधिष्ठानत्वम्	,,
विसर्पस्य सम्प्राप्तिः	,,
आन्तरविसर्पनिदानम्	,,
वातविसर्पलक्षणम्	४३५
पित्तविसर्पलक्षणम्	,,
कफविसर्पलक्षणम्	,,
उपेक्षया सर्वेषां स्फोटोत्पत्तिः	,,
अग्निविसर्पलक्षणम्	४३६
ग्रन्थिविसर्पलक्षणम्	४३७
कर्दमविसर्पलक्षणम्	४३८

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विषयः	पृष्टम्
सन्निपातजविसर्पलक्षणम्	४३८
अभिघातविसर्पलक्षणम्	,,
विसर्पाणां साध्यासाध्यत्वम्	४३९

चतुर्दशोऽध्यायः

विषयः	पृष्टम्
कुष्ठस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च	४४०
कुष्ठसंज्ञायाः सार्थक्यम्	,,
कुष्ठानां सप्तविधत्वम्	४४१
वातिकादिकुष्ठानां कापालादि नामान्तराणि	,,
कुष्ठानां पूर्वरूपम्	४४२
कापाललक्षणम्	,,
उदुम्बरलक्षणम्	४४३
मण्डललक्षणम्	,,
विचर्चिकालक्षणम्	,,
ऋश्यजिह्वलक्षणम्	,,
चर्मकुष्ठलक्षणम्	,,
एकसंज्ञलक्षणम्	४४४
किटिभलक्षणम्	,,
सिध्मलक्षणम्	,,
अलसकलक्षणम्	,,
विपादिकालक्षणम्	४४५
दद्रुलक्षणम्	,,
शतारुलक्षणम्	,,
पुण्डरीकलक्षणम्	,,
विस्फोटलक्षणम्	४४६
पिटकालक्षणम्	,,
चर्मदललक्षणम्	,,
काकनलक्षणम्	,,
कुष्ठेषु दोषाधिक्यज्ञानोपायः	४४७
कुष्ठानां साध्यासाध्यता	४४८
त्वगाद्याश्रयकुष्ठलक्षणम्	,,
श्वित्रसामान्यलक्षणम्	४४९
वातादिश्वित्रलक्षणम्	४५०
श्वित्राणां साध्यासाध्यता	४५०-४५१
सञ्चारिणो रोगाः	४५१
क्रुमीणां द्वैविध्यम्	,,
जन्मभेदेन तेषां चातुर्विध्यम्	,,
विंशतिः क्रुमयः	,,
बाह्यजानां निदाननामलक्षणानि	४५२
अन्तर्जानां निदानम्	,,
श्लेष्मजानां ,,	,,
शकृज्जानां ,,	,,
कफजानां स्थानाकारनामलक्षणानि	४५३
रक्तजानां ,,	४५४
पुरीषजानां ,,	४५४-४५५

पञ्चदशोऽध्यायः

विषयः	पृष्टम्
वायोः प्राधान्यम्	४५६
वायोरदुष्टौ प्रयत्नः कार्यः	४५६-४५७
वायोः कर्मादि	४५७
वायुवैकृतोक्तिप्रतिज्ञा	४५८
वायुकोपे कारणम्	,,
क्रुद्धस्य वायोः स्थानविशेषेण कर्मविशेषः	४५९
आमाशये क्रुद्धस्य वायोर्लक्षणम्	,,
श्रोत्रादिषु ,, ,,	,,
त्वचि ,, ,,	,,
रक्ते ,, ,,	,,
मांसमेदसोः ,, ,,	,,
अस्थ्नि ,, ,,	४६०
मज्जायां ,, ,,	,,
शुक्रे ,, ,,	,,
स्नायिन ,, ,,	,,

विषयः	पुटम्
सन्धिषु क्रुद्धस्य वायोर्लक्षणम्	४६०
सर्वाङ्गेषु ” ”	४६०-४६१
धमनीषु ” ”	४६१
अपतन्त्रकलक्षणम्	”
असाध्योऽपतन्त्रकः	४६२
अन्तरायामलक्षणम्	”
बहिरायामलक्षणम्	४६२-४६३
व्रणायामलक्षणम्	४६३
हनुस्रंसलक्षणम्	४६४
जिह्वास्तंभलक्षणम्	”
अर्दितलक्षणम्	४६४-४६५
सिराग्रहलक्षणम्	४६५
पक्षवधलक्षणम्	”
सर्वाङ्गरोगलक्षणम्	४६६
पक्षवधस्य कृच्छ्रसाध्यतादि	”
दण्डकलक्षणम्	”
अपबाहुकलक्षणम्	”
विश्वभीलक्षणम्	४६७
खञ्जलक्षणम्	”
कलायखञ्जलक्षणम्	”
ऊरुस्तम्भस्य निदानादि	४६८
क्रोष्टुकशीर्षलक्षणम्	४६९
वातकण्टकलक्षणम्	”
गृध्रसीलक्षणम्	”
खल्लीलक्षणम्	४७०
पादहर्षलक्षणम्	”
पाददाहलक्षणम्	”

षोडशोऽध्यायः

विषयः	पुटम्
वातशोणितस्य सम्प्राप्तिः	४७१
तस्य नामान्तराणि	”
तस्य स्थानम्	”
तस्य पूर्वरूपाणि	४७२
तस्य व्याप्तिः	४७२
उत्तानगम्भीरभेदेन तस्य द्वैविध्यम्	४७३
उत्तानस्य लक्षणम्	”
गम्भीरस्य लक्षणम्	”
वाताधिकवातशोणितस्य लक्षणम्	४७४
रक्ताधिक ”	”
पित्ताधिक ”	”
कफाधिक ”	४७५
द्वन्द्वसन्निपाताधिक ”	”
वातशोणिते साध्यत्वादि	”
वायुरक्तयोरावरणे उपद्रवजन्म	”
प्राणाख्यस्य वायोः कोपे निदानं रोगाश्च	४७६
उदानकोपे निदानं रोगाश्च	”
व्यानकोपे ”	”
समानकोपे ”	४७७
अपानकोपे ”	”
वायोः सामत्वे लक्षणानि	”
वायोर्निरामत्वे लक्षणानि	”
वाय्वावरणोक्तिप्रतिज्ञा	”
पित्तावृते वायौ लक्षणानि	४७८
कफावृते ”	”
रक्तावृते ”	”
मांसावृते ”	”
मेदसावृते ”	”
अस्थ्यावृते ”	”
मज्जावृते ”	४७९
शुक्रावृते ”	”
मूत्रावृते ”	”
विडावृते ”	”
सर्वधात्वावृते ”	”

विषयः	पुटम्
पित्तेन प्राणे आवृते लक्षणानि	४८०
पित्तेनोदाने ,,	,,
पित्तेन व्याने ,,	,,
पित्तेन समाने ,,	,,
पित्तेन अपाने ,,	,,
श्लेष्मणा प्राणे ,,	,,
श्लेष्मणोदाने ,,	४८१
श्लेष्मणा व्याने ,,	,,
श्लेष्मणा समाने ,,	,,
श्लेष्मणापाने ,,	,,
प्राणादीनामन्योन्यावरणम्	४८१
प्राणेनोदाने आवृते लक्षणानि	४८२
उदानेन प्राणे आवृते ,,	,,
शिष्टान्यावरणानि स्वबुद्ध्योह्यानि	,,
आवरणस्यासंख्येयताप्रकारः	४८३
प्राणोदानयोः पीडने आयुर्बलक्षयः	४८४
आवृतवातानां दुस्साध्यत्वम्	४८५
आवृतवातोपेक्षया उपद्रवोत्पत्तिः	,,

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाहटविरचितम्

अष्टाङ्गहृदयम् ।

श्रीदासपण्डितविरचितया हृदयबोधिकाख्यया
व्याख्यया समेतम् ।

(तृतीयो भागः)

अथ शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।

सूत्रिते सति शास्त्रार्थे सर्वस्मिन्नभिधित्सिते ।
अधुना साधु नीर्णीतिः शरीरस्याभिधीयते ॥

ज्ञाते शरीरे रोगाणां निदानं सुवचं भवेत् ।
अतो निदाननिर्णीतेः पुरस्ताद् देहनिर्णयः ॥

प्रथमस्थानसमाप्तेरुपरि निदानाभिधानमन्यत्र ।
शास्त्रेषु दृष्टमस्मिन् विलङ्घ्यते तत्प्रयोजनं ब्रूमः ॥

मलाधारे सुदुर्गन्धे शुक्रशोणितसम्भवे ।
नश्वरे क्रिमिसम्पूर्णे दुःखव्याध्याकरेऽशुचौ ॥

रागद्वेषमदक्रोधस्पर्धातृष्णाभयाश्रये ।
ज्ञाते देहे तु वैराग्यं क्षीणपापस्य जायते ॥

---

१. अथ शारीरं स्थानमारभ्यते । अत्रायं संबन्धः । अत्रा(ध्या? द्याध्या)येनोद्दिष्टं हेतुलिङ्गौषधाख्यं स्कन्धत्रयं सूत्रस्थाने सूत्रितम् । तानि च हेत्वादीनि शरीरलक्षणमाधारं (अ)निष्पाद्य विस्तरेणैव वक्तुं न पार्यन्ते । अतः शरीरविज्ञानार्थं शारीरं स्थानमारब्धवान् ।

ततो जिहासा संसारे पुण्यसञ्चययोगिनः ।
स्यात् पुंसस्तत्त्वविज्ञानं ततो निःश्रेयसं भवेत् ॥

तस्य व्यर्थः क्रियामार्गः प्रायशो विजितात्मनः ।
इदं प्रबोधयन्नर्थं व्याजहार क्रमान्तरम् ॥

अपरस्यातिमूढस्य संसारासक्तचेतसः ।
कलेवरं क्रियाधारं यत् तदद्य निरूप्यते[1] ॥

संग्रहे चोक्तं—"तदेतदभेदेन भेदतश्च गृह्यमाणं बन्धाय मोक्षाय वा भवती"ति ।

अथातो गर्भावक्रान्तीयं शारीरं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

अथातो गर्भावक्रान्तीयं शारीरमिति । गर्भस्यावक्रान्तिरवक्रमणं संप्राप्तिः, यथा अगर्भो गर्भः सम्पद्यत इत्यर्थः । अथवा सत्त्वजीवक्षेत्रज्ञादिशब्दवाच्यस्यात्मनो गर्भाशयेऽवक्रमणं वा गर्भावक्रान्तिः[2] । शरीरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरः[3] ।

तनुदेहशरीरात्मवपुर्वर्ष्मकलेबरम् ।
विग्रहः काय इत्येते शब्दाः पर्यायवाचकाः ॥

शुद्धे शुक्रार्तवे सत्त्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः ।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ १ ॥

शुद्धे वाताद्यदूषिते । स्वकर्मक्लेशचोदितः स्वस्यात्मनः कर्माणि शुभाशुभरूपाणि नानाविधान्यन्यजन्मार्जितानि । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः

---

१. ते ॥ तत्राप्यादित एव ज्ञातेनात्मादिविभागज्ञानं भवतीति मत्वा गर्भावक्रान्तिमाह अथात इत्यादि । अथ सूत्रस्थानादनन्तरं गर्भस्यावक्रान्तिरवक्रमणं..., २. न्तिः विद्यतेऽस्मिन्नध्याय इति छः । तस्य लुक् । शरीरमधि..., ३. रः । अथादिशब्दानामर्थाः आयुष्कामीये व्याख्याता विस्तरेण । शुक्रं पुंबीजम् आर्तवं स्त्रीबीजम् । शुक्रं चार्तवं च शुक्रार्तवं तस्मिन् शुक्रार्तवे वाताद्यदूषिते...। ख.

पञ्च क्लेशाः । अतथावस्तुनि तथेति ख्यातिरविद्या, अशुचौ स्त्रीशरीरे शुचिरिति बुद्धिः । दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता । सुखानुशायी रागः । दुःखानुशायी द्वेषः । स्वरसवाही विद्वेषोऽपि तथा । रूढो भावोऽभिनिवेशः । स्वकर्माणि च क्लेशाश्च स्वकर्मक्लेशाः तैश्चोदितः प्रेरितो गर्भः सम्पद्यते[1] । देहस्यान्तर्जायत इत्यर्थः । युक्तिवशादिति । उपादेयस्यार्थस्येतिकर्तव्यतासाधनोपायोऽर्थो युक्तिः । तद्वशः सामर्थ्यम् । कारणसंयोगसामर्थ्यादित्यर्थः । **सौश्रुते** चोक्तम्—

> ध्रुवं त्रयाणां सान्निध्याद् गर्भः स्याद्विधिपूर्वकः ।
> क्षेत्रबीजोदकादीनां सान्निध्यादङ्कुरो यथा ॥

इति । लौकिकपरीक्षकजनसुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह[2]—अग्निरिवारणाविति । मथ्यमन्थनमन्थानसंयोगवशादीदृक्सामग्रीसामर्थ्यादग्निररणौ जायते नान्यथा । मथ्यमन्थनमन्थानादिसामग्रीमन्तरेण अरणेरग्निर्यथा न जायते तथा गर्भोऽपि यथोक्तसामग्रीवैकल्यान्न भवति । अयं पिण्डार्थः—निर्विकारस्य शुद्धस्यात्मनोऽनादिकर्मवासनाकञ्चुकितस्यामुक्तेः संसरणे युक्तिः कारणमिति । **चरके** चोक्तम्—

> स्त्रीपुंसयोः सम्प्रयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।
> पञ्च धातून् स्वयं षष्ठानादत्ते युगपत् प्रभुः ॥ इति ॥

एवं गर्भसम्भवमभिधायेदानीं गर्भवृद्धिकारणमाह—

> **बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।**
> **मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्धते ॥ २ ॥**

---

१. ते । न तु कर्मक्लेशादिवियुक्तोऽत एव वीतरागाणां जन्मासंभवः । कर्मक्लेशरहितत्वात् । योजना युक्तिः । युक्तेर्वशः सामर्थ्यम् । सत्त्वशुक्रशोणितसंयोगसामर्थ्यात शुद्धे शुक्रार्तवे स्वकर्मक्लेशचोदितः सत्त्वः गर्भः सम्पद्यते नान्यथा । सौश्रुते चोक्तम्…,

२. ह—अरणावग्निरिव । मथ्यमन्थनमन्थानसंयोगवशाद् यथाग्निररणौ पात्रे जायते तद्वद् गर्भोऽपीति । अरणेरिति केचित्पठन्ति । एवं गर्भसम्भव… । ख.

बीजात्मकैरिति । शुक्रशोणितरूपेणोपचरितैः । तयोः सौम्याग्नेयत्वेऽपि इतरभूतसंयुक्तत्वाद् भूतैरिति वचनमुपपन्नम् । सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्चेति । सूक्ष्मैरतीन्द्रियैर्योगिदृश्यैः[1] । यत्र सत्त्वः तत्रावश्यं तान्यपि तिष्ठन्तीति, सत्त्वानुयायित्वात् तेषाम् । तथा चोक्तम्—

अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिन्न वियुक्तपूर्वः ।

इति । चशब्दो हेतुसमुच्चयार्थः । मातुरित्यादि । मात्रोपयुक्तपाञ्चभौतिकान्नरसजातैः[2]राकाशादिभिश्च । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । न केवलं पूर्वोक्ताद्यथानिर्दिष्टाद्धेतोः स गर्भः कुक्षौ विवर्धते यावदनिर्दिष्टादपि मातृसौमनस्यादेः । क्रमात् कालेन न झटित्येव ॥

ननु गर्भगतस्य सत्त्वस्य वृद्धिरुदरगर्भगमनं च न प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणम् । तस्मान्न गर्भाशयप्रवेशः इति लोकायतमतनिरासार्थमाह—

तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।
नेन्धनं दृश्यते गच्छत् सत्त्वो गर्भाशयं तथा ॥ २ ॥

---

१. सूक्ष्मैः परमाणुमात्रैर्योगिदृश्यैः । यत्र..., २. तैराहाररसात्मना परिणतैरित्यर्थः । आहार इत्युपलक्षणम् । विहारसौ(हित्या)दिजैश्च । 'चशब्देन विहारसौमनस्यादयः समुच्चीयन्ते' इत्यरुणदत्तादयः । क्रमान्न तु शीघ्रं कललार्बुदपेश्याद्यवस्थाभावेन । सत्त्वः कुक्षौ प्रविशतीत्युक्तम् । न च तत्प्रवेशो दृश्यत इत्याह—न केवलं दृश्यादृश्यत्वाभ्यां वस्तुसम्भवासम्भवौ व्यवस्थाप्येते किं तर्हि तत्कार्यान्यथानुपपत्त्यापि । यथार्करश्मीनां संबन्धि तेजः स्फटिकेन सूर्यकान्ताख्येन तिरस्कृतं व्यवहितं स्फटिकस्याधस्तात् स्थितमिन्धनं गच्छन्न दृश्यते अथ च तेजःकार्यमिन्धनगतं दृश्यते धूमकाष्ठज्वलनादिकं, तत्कार्यान्यथानुपपत्त्या तेजस इन्धनगमनमनुमीयतेऽधिगम्यते एवं सत्त्वो गर्भाशयं गच्छन्न दृश्यते । वस्तुस्वभावात् । सत्त्वशब्द उपलक्षणार्थः । महाभूतान्यपि न दृश्यन्ते । अपि च......कुक्षिवृद्ध्यादिनोपलभ्यते । ननु सत्त्व एकरूपः अनेकजात्याकृत्या नरतुरगगजादिमत्याऽलिङ्गितः सम्पद्यत इत्याह—कारणं हेतुमवश्यमनुविदधतीति कारणानुविधायीनि कारणस्वभावानि कार्याणि भवन्ति सर्वाणि । आवश्यके णिनिः । तस्मात्कार्याणां तत्सभागता तत्सादृश्यं भवतीति । सभागशब्दः... । ख.

तेज इति । काष्ठज्वलनकार्यदर्शनादनुमीयते सूर्यकिरणतेजःप्रवेशो यथा तथा सत्त्वस्य गर्भगमनं कल्प्यत इति । **आगमश्चात्र—**

वटबीजसहस्रांशसम्मितं लिङ्गमुद्वहन् ।
जायते म्रियते जीवः.........विद्याप्रचोदितः ॥
पित्रोश्च कर्मभिर्नुन्नः पुत्रोत्पादनहेतुभिः ।
गर्भं विशति निष्क्रामत्यन्यतो याति तिष्ठति ॥
अनुरुध्यैश्वरीमिच्छामामुखे कर्मकञ्चुकी । इति ॥

कारणानुविधायित्वात् कार्याणां तत्सभागता ।
नानायोन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥ ४ ॥

कारणेत्यादिना तस्य बीजनिमित्तजात्याकृतिलिङ्गव्यवहाराः स्युरिति दर्शयति । कारणस्वभावानि कार्याणि भवन्ति सर्वाणि । अतोऽस्माद्धेतोः कार्याणां तत्सभागता । सभागशब्दः सदृशार्थः । तच्छब्देन कारणं परामृश्यते । तस्य कारणस्य सभागता तत्सादृश्यम् । तस्मात् कारणसादृश्याद्धेतोः सत्त्वो महाभूतानुगत एकरूपो नानायोन्याकृतीः प्रतिबिम्बविशेषान् धत्ते । कथमिव । द्रुतलोहवत् । यथा रूप्यादिवस्तुजातम् अग्निना द्रुतरूपतां गतम् एकरूपमेव सिकतादिकल्पितायां नानारूपायां मनुष्याकृतौ निषिक्तं तां तामेवाकृतिं भजते एवं सत्त्वो नानायोनौ गच्छन् तां तां यथास्वमाकृतिं[1] धारयति । नानाजातीदीर्घह्रस्वाद्याकृतीश्चेति केचित् ॥

अत एव च शुक्लस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीबः

अत एवेति । कार्यस्य कारणसादृश्यात्[2] । रजःशुक्रयोः स्रावकालविशेषादपि स्त्रीपुंगर्भोत्पत्तिरस्तीत्येके[3] । **दारुवाहिणा** तूक्तम्—

---

१. तिं धत्ते । अत एव नाना..., २. श्याद्धेतोः । शुक्लस्य बाहुल्यात्सामर्थ्यलब्धाच्च रक्तस्याल्पत्वात्पुमान् जायते । रक्तस्य बाहुल्याच्छुक्लस्याल्पत्वाच्च स्त्री । प्रभूतस्याधिकत्वेनान्यमभिभूय कार्यकारणत्वात् । तयोः साम्ये तुल्यत्वे न स्त्री न पुमान् । अपि तु क्लीबः षण्डो लिङ्गद्वयालिङ्गितो जायते । रजःशुक्रयोः, ३. के उक्तं च—स्त्रीपुंसयोः । ख.

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे यद्यादौ विसृजेत् पुमान् ।
शुक्रं ततः पुमान् वीरो जायते बलवान् दृढः ॥

अथ चेद् वनिता पूर्वं विसृजेद् रक्तसंयुतम् ।
ततो रूपान्विता कन्या जायते दृढसंहता ॥

इति । [1]अत एव च पुंगर्भाः केचिन्मातृसदृशा दृश्यन्ते, स्त्रीगर्भाश्च केचित् पितृसदृशा दृश्यन्त इति केचित् । ननु—

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते ॥

इत्यविशिष्य निर्दिष्टं न तु पुंशुक्राद्गर्भः प्रजायत इत्येवं निर्दिष्टम् । उभयोरपि स्त्रीपुंसयोरवश्यं सप्तधातुकत्वमभ्युपगन्तव्यं न पुंस एव । तदेवं तरुणीनां कुसुमशरशराक्रान्तमानसानां तथाविधेन पुरुषसंयोगेन विना केवलात् स्मृतिदर्शनाच्चलितस्रुतरेतसां किमिति गर्भो न जायते । शुक्रार्तवं हि गर्भकारणम् । तच्च सन्निहितमेवेति केचित् । तान् ब्रूमहे । पुंशुक्राभावात् । पुंशुक्रं हि स्त्रीरेतोरक्तसंयुक्तं न च तत्रास्ति । तदभावाद् गर्भस्यानुत्पत्तिः । तथा च संग्रहेऽध्यगीष्ट—

योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे ।
गर्भस्य तु न तत् किञ्चित्करोतीति न चिन्त्यते ॥ इति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शुक्रार्तवे पुनः ॥ ५ ॥

वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ।

शुक्रार्तव इत्यादिना यथानेकगर्भत्वं तुल्यकालं [2]स्यात्तथा प्रतिपादयितुमाह—यथास्वमिति । यदा शुक्रमाधिक्येन वर्तमानं पातेन बहुधा भिद्यते

---

१. अत एव पुमान् मातृसदृशो दृश्यते स्त्री च पितृसदृशा । स्त्रीणां तु शुक्रसद्भावेऽपि गर्भस्य तु न तत् किञ्चित्करोति । उक्तवांश्च—योषितोऽपि..., २. स्यात्तथाह । शुक्रार्तवे मिश्रीभूते वायुना बहुशो भिन्ने बहुधा कृते सति यथास्वं बह्वपत्यता भवति । यथास्वमिति शुक्राधिक्ये संसर्गे पुंगर्भानेकत्वम् आर्तवाधिके स्त्रीगर्भानेकत्वम् । उक्तं च—शुक्रशोणित...। ख०

तदा पुंगर्भानेकत्वम् । यदा तु स्त्रीरज आधिक्येन वर्तमानं वायुना बहुधा भिद्यते तदा स्त्रीगर्भानेकत्वमिति । सौश्रुते चोक्तम्—

बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ ।
यमावित्यभिधीयेते धर्मेतरपुरस्कृतौ ॥

इति । उक्तं च हिरण्याक्षीये—

शुक्रशोणितसंघाते पवनेन द्विधाकृते ।
यमौ स्यातां त्रिधा वापि चतुर्धा बहुधापि वा ॥

इति । मिथुनोत्पत्तिश्च दृश्यते तत्कथमिति चेत्—यदा खल्वेकेन शुक्रांशेनार्तवांश एकोऽभिभूयेत तदा मिथुनयमौ भवतः । उक्तं च—

मिश्रीभावे विसृष्टस्य रेतसश्चार्तवस्य च ।
आर्तवांशोऽभिभवति शुक्रांशं योनिमाश्रितम् ॥

शुक्रांशेनार्तवांशश्च समं यद्यभिभूयते ।
मिथुनं सूयते नारी तदा गर्भसमन्विता ॥

इति । यथास्वं जात्यनुसारेण बह्वपत्यतेति केचित् । तदनुपपन्नम् । बह्वपत्यताया नियतत्वात्सूकरसारमेयादीनाम् । तत्रान्यदेव कारणान्तरम् ॥

वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ ६ ॥

वियोनयः सर्पादयः विकृताकाराः शिरोहीनादयः ॥

एवं गर्भसम्भवमभिधाय गर्भकारणस्य रजसः प्रवृत्तिप्रकारमाह—

मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ।
वत्सराद् द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ७ ॥

---

१. इति । सूकरसारमेयादिजातिष्वनेनैव हेतुना सदानेकापत्यता । प्रायशः यथास्वं जात्यनुसारेण बह्वपत्यतेति केचित् । वियोनयः सर्पादयः विकृताकाराः शिरोहीनादयः । ते तथाविधा गर्भा जायन्ते । कथम् । विकृतैर्मलैर्वातादिभिः । आर्तवोत्पत्तिविनाशकालमाह—मासि...। ख.

ननु शुद्ध इत्यादिना पूर्वं शुक्रमेवोद्दिष्टं ततस्तस्यैव निर्देशो न्याय्य इति । उच्यते । बहुवक्तव्यत्वात् । रसजमिति कथमुक्तमिति चेत्—परमतनिरासार्थम् । ....तदुत्पत्तिरिति केचित् । जीवरक्तं रज इति केचिदाहुः । शोणितं च पक्वं चैवमापद्यते रक्तधातू रजश्चेति । तस्माद्रक्तमिति केचित् । रसादाहाररसात् परिणमतो जातं रसजमित्यत्र निर्दिष्टं न तु रसधातोरिति द्योतनाय । अजस्रमिति केषांचित् पाठः । तदयुक्तम् । त्र्यहमित्यनेनैवात्यन्तसंयोगे द्वितीयाप्रयोगेण सिद्धत्वात् सन्ततप्रवृत्तेः पुनरुक्तिर्भवेति ॥

तदेवं रजःप्रवृत्तिक्षयकालमादिश्य गर्भोत्पत्तियोग्यं वयो दर्शयति पूर्णेत्यादिना—

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥ ८ ॥

वीर्यवन्तं सुतं सूते, ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ९ ॥

वयोनिमित्तां गर्भानुत्पत्तिमभिधाय वातादीत्यादिना बीजनिमित्तानु[3]त्पत्तिं ब्रूते—

वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाह्वयम् ।
बीजासमर्थं रेतोस्रं

---

१. वतीति । द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वं स्रवति । पञ्चाशतो वत्सरादूर्ध्वं क्षयं याति । गर्भोत्पत्तियोग्यं वयो दर्शयति—पूर्णानि षोडशवर्षाणि यस्याः सा स्त्री पूर्णविंशेन संगता मिथुनीभूता गर्भाशयादौ शुद्धे वातादिभिरदूषिते । मार्गः प्रकृतत्वाद्गर्भस्य । वातस्य शुद्ध(त्वं) पित्तादिभिरनावृतत्वम् । वीर्यवन्तं बलारोग्यादियुक्तं सुतं सूते जनयति । प्रायिकं चैतत् । अर्वागपि साधुगर्भदर्शनात् । ततः पूर्वोक्ताद् वयःपरिमाणान्न्यूनाब्दयोः स्त्रीपुरुषयोर्गर्भो रोगी भवति । अतिशायने मत्वर्थीयः । अधन्योऽशस्तः । न भवत्येव वा । वयोनिमित्तां, २. त्तिमुक्त्वा वाता..., ३. त्पत्तिमाह । ख·

वातादिसंज्ञं रेतोस्रं[2] वातशुक्रं वातरजः पित्तशुक्रं पित्तरजः कुणपशुक्रं कुणपरजः इत्यादि । मलाह्वयं तु द्विविधं मूत्रपुरीषभेदात् । मूत्रशुक्रं मूत्रार्तवमिति । तद्वत् पुरीषशुक्रं पुरीषार्तवमिति[3] ।

स्वलिङ्गैर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥

रक्तेन कुणपं श्लेष्मवाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।
पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ ११ ॥
कृच्छ्राण्येतान्यसाध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभम् ।

कुर्यादित्यादिना शुक्रार्तवदोषेषु चिकित्सां ब्रूते—

कुर्याद् वातादिभिर्दुष्टे स्वौषधं कुणपे पुनः ॥ १२ ॥
धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ।
पाययेत् सर्पिरथवा विपक्वमसनादिभिः ॥ १३ ॥
पलाशभस्माश्मभिदा ग्रन्थ्याभे, पूयरेतसि ।
परूषकवटादिभ्यां, क्षीणे शुक्रकरी क्रिया ॥ १४ ॥
स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरूढमनुवासितम् ।
योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिभिः ॥ १५ ॥
संशुद्धो विट्प्रभे सर्पिर्हिङ्गुसेव्यादिसाधितम् ।
पिबेद्,

---

१. वाताद्याह्वयं रे...। २. स्रं बीजासमर्थं गर्भारम्भासमर्थम् । आदिशब्देन पित्तश्लेष्मणोर्ग्रहणम् । वातादिप्रभृतीनां द्वन्द्वः । एते आह्वयाः संज्ञा यस्य तदेवम् । आह्वयशब्दो वातादिषु प्रत्येकं योज्यम् । वातसंज्ञं शुक्रम् । एवं पित्तादिषु । एवं वातार्तवमित्यादि । कुणपगन्धित्वात्कुणपसंज्ञम् । एवं ग्रन्थ्यादीनामन्वर्थसंज्ञा बोध्या । मलाह्वयं द्विधा मूत्रपुरीष... । ३. ति । स्वलिङ्गैः । रूक्षश्यावारुणादीनि वायोः, विस्रगन्धौष्ण्यादीनि पित्तस्य, स्निग्धशीतपिच्छिलादीनि कफस्य, तैर्दोषजरेतोस्रं वदेद् जानीयात् । वैद्य इति शेषः । रक्तेन दुष्टेन कुणपं भवति । वातश्लेष्मभ्यां ग्रन्थिसदृशं भवति । क्षीणं नाम रेतोस्रं मारुतपित्ततो भवति । मारुतपित्ताभ्यां दूषणात् क्षीणतान्वितमित्यर्थः । एतानि वातादिरेतोस्राणि क्षीणान्तानि कृच्छ्रसाध्यानि । मूत्रविशोः प्रभा यस्य तदेवं रेतोस्रमुभयमपि मलसंज्ञं भवति । त्रिदोषं त्रिदोषदुष्टम् असाध्यं साधयितुमशक्यम् । कुर्यादित्यादिना... । ख.

शुक्रार्तवदोषेषु चिकित्सापि तुल्या प्रायशः । यत्र तु विशेषोक्तिः तत्र विशेषमभिधास्यति[1] । यथा 'पिबेद् ग्रन्थ्यार्तव' इत्यादि[2] । कुणपे पुनरिति । कुणपाह्वये रेतसि । ननु कुणप इति सामान्येनोक्तावपि कथं रेतसीति विशेषो लभ्यते । ब्रूमः । रेतःप्रकरणत्वात् । कथं रेतःप्रकरणत्वं कथ्यत इति चेत् । पूयरेतसीत्युक्तत्वात्, क्षीणे शुक्रकरीत्युक्तत्वाच्च । अपि च कुणपस्य परस्तादुपक्रमः । वक्ष्यति च 'पेयं कुणपपूयास्र' इति । पुनर्ग्रहणमत्र वातादिदुष्टे रेतस्यस्रोक्तां क्रियां न कुर्यादिति द्योतयति[3] । विट्प्रभ इति । (विध्रतसी? विड्रेतसी-)त्यर्थः । हिङ्गुसेव्यादिसाधितमिति । अत्रादिशब्दो व्यवस्थावाचकः । तेन संग्रहोक्तस्य हिङ्गूशीरचित्रकप्रियङ्गुसमङ्गामृणालसिद्धं त्वगेलाचोचचूर्णप्रतीवापमित्यस्य सूचना भवति । हिङ्गुसेव्याग्निसाधितमित्यपरे[4] पठन्ति । नन्वसाध्यस्य मूत्रविट्प्रभस्य कथं चिकित्सोपदिष्टेति । ब्रूमः । किञ्चित्साध्यताप्यस्तीति प्रतिपादयितुं चिकित्सामुपदिदेश शास्त्रकारः । अत एव मूत्रप्रभवस्यासाध्यत्वात् चिकित्सां नोपादिशत् । मूत्रप्रभार्तवविट्प्रभार्तवयोरप्यसाध्यत्वादेवोपक्रमं नाभ्यधात् ।

वाताद्यार्तवेषु स्वौषधं कुर्यादित्युक्तम् । कुणपग्रन्थ्यार्तवेषु विशेषेण वक्ष्यति—[5]

ग्रन्थ्यार्तवे पाठाव्योषवृक्षकजं जलम् ॥ १६ ॥
पेयं कुणपपूयास्रे चन्दनं वक्ष्यते तु यत् ।
गुह्यरोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरवस्तिकम् ॥ १७ ॥

---

१. विशेषं द्रक्ष्यति, २. ति 'पिबेद् ग्रन्थ्यार्तव' इत्यादिना । वातादिभिर्दुष्टे शुक्रार्तवे स्वं च तदौषधं च स्वौषधं वाताद्यौषधमित्यर्थः । कुणपे कुणपाख्ये रेतसि । उत्तरत्र 'पेयं कुणपपूयास्र' इति आर्तवस्य पृथङ्निर्देशाद्रजसीति विशेष उपलभ्यते । पुनर्ग्रहण... ३. ति । ग्रन्थ्याभे ग्रन्थिरेतसि पलाशभस्माश्मभिच्च पलाशभस्माश्मभित् । तेन विपक्वं घृतं पाययेत् । परूषकश्च वटश्चादी ययोर्वर्गयोः ताभ्यां विपक्वं घृतम् । 'परूषकं वरे'त्यादि । 'न्यग्रोधपिप्पले'त्यादि । क्षीणे रेतसि शुक्रकरी क्रिया कार्या इति शेषः । विट्प्रभे विड्रेतसि संशुद्धः कृतवमनरेचनः । आदिशब्देन संग्रहोक्तं गृह्यते हिङ्गूशीर..., ४. त्यन्ये प, ५. 'कुणपार्तवादिषु विशेषचिकित्सां निर्दिशति । ग्रन्थ्यार्तवे पाठादिजं इत्यनिवर्तते (?) चन्दनं चन्दनक्वाथं पेयं 'द्रवानुक्तौ जलं पेय'मिति परिभाषया । यद् गुह्यरोगे वक्ष्यते तच्च सर्वं कार्यं सोत्तरवस्तिकम् । उत्तरवस्तिरपि कार्य इत्यर्थः । क्षीणार्तवे ... । ख.

क्षीणार्तवे चिकित्सितमूह्यम् । यथा क्षीणरेतसि शुक्रकरी क्रिया कार्येत्युक्तं तथा क्षीणे रक्ते रक्तकरी कार्येति[1] ।

शुक्रमित्यादिना समर्थं रेतोऽस्रं ब्रूते—

शुक्रं शुक्लं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुलं बहु ।
घृतमाक्षिकतैलाभं सद्गर्भायार्तवं पुनः ॥ १८ ॥
लाक्षारसशशास्राभं धौतं यच्च विरज्यते ।

सद्गर्भाय शोभनगर्भार्थं भवति ॥

शुद्धशुक्रेत्यादिना गर्भसंभवात्पूर्वमितिकर्तव्यतामाह—

शुद्धशुक्रार्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथः ॥ १९ ॥
स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धं शीलितबस्तिकम् ।
नरं विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतैः ॥ २० ॥
नारीं तैलेन मांसैश्च[2] पित्तलैः समुपाचरेत् ।

शुद्धशुक्रार्तवादिलक्षणं[3] मिथुनं घृतक्षीरादिभिः तैलमांसादिभिरुपाचरे-

---

१. ति । बीजासमर्थं रेतोऽस्रमभिधाय बीजसमर्थमाह । 'शुक्रार्तव' इति पूर्वं शुक्रस्योपदेशात् प्राधान्याच्च पूर्वमुपन्यासः । शुक्लादिगुणयुक्तं शुक्रम् । तथा घृताभं माक्षिकाभं तैलाभं वा शोभनगर्भार्थं भवति । शुक्रस्य वर्णविशेषेण गर्भस्य वर्णविशेषः । शुक्रे घृताभे च गर्भस्य गौरत्वं माक्षिकाभे श्यावत्वं तैलाभे कृष्णत्वमिति । धौतं यच्च विरज्यते वस्त्रादिलग्नं धौतं सल्लौहित्यं जहातीत्यर्थः । गर्भस्य सम्भवात्पूर्वमितिकर्त..., ख. २. माषैश्चेति मुद्रितपाठः । ३. शुद्धशुक्रार्तवं मिथुनं स्त्रीपुरुषयुगलं क्षीरादिभिः तैलादिभिरुपाचरेदिति संबन्धः । तथा स्वस्थमरोगं मिथः संरक्तं परस्परमनुरागि स्नेहैः पुंसवनैः अभिमतगर्भग्रहणप्रभावैः । स्निग्धं, शुद्धं कृतवमनविरेचनम् । शीलिता अभ्यासेनानुष्ठिता वस्तयो येन तं शीलितबस्तिकम् । न तु सकृदेवानुष्ठितबस्तिकमित्यर्थः ॥ एवमनयोस्तुल्यमभिधाय पृथग्वक्ति—नरं विशेषादतिशयेन क्षीरैः घृतैश्च समुपाचरेदिति संबन्धः । मधुरैरौषधैर्जीवनीयादिभिः संस्कृतैः सिद्धैः । नारीं तैलेन माषैश्च समुपाचरेत् । विशेषादित्यत्राप्यनुवर्तते । माषैश्चेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः । अन्यैश्चानूपमांसादिभिरिति । पित्तला हि रक्तवृद्धिहेतवः । उक्तं हि–'आश्रयाश्रयिणां मिथः । यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपणौषधमि'ति । अत एव च तैलं पित्तकृत्त्वादेवोक्तम् । एवं सत्यपि विशिष्टकालमन्तरेण गर्भस्यासंभव इति गर्भाधानयोग्यं कालमाह । अथवा गूढ... । ख.

दिति-संबन्धः । तत्र नरं विशेषात् क्षीराज्यैरित्यन्वयः । मांसैश्च पित्तलैरित्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः । पित्तलैश्च समुपाचरेदित्यर्थः । पित्तला हि रक्तवृद्धि-हेतवः । अत एव च तैलं पित्तलत्वादेवोपन्यस्तम् । विशेषादित्यत्राप्यनु-वर्तते । माषैश्चेति पठन्ति केचित् ।

क्षामप्रसन्नेत्यादिना गर्भग्रहणयोग्यकालयुक्ताया स्त्रियो लक्षणमाह—

क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ॥ २१ ॥
स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम् ।

क्षामं म्लानं प्रसन्नं प्रसादवद् मुखं यस्याः । क्षामां प्रसन्नवदनां इति वा पाठः । अथवा गूढार्तवाया ऋतुज्ञानार्थमुच्यते क्षामप्रसन्नेति । गर्भाख्य-फलजनकपुष्पयुक्तः काल ऋतुः ।

पद्मं संकोचमायातीत्यादिना ऋतावेव गर्भसम्भव इत्याह—

पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ २२ ॥
ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ।

मासेनेत्यादिना ऋतुकारणस्य रजसः प्रकृतिप्रकारमाह—

मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ॥ २३ ॥
ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ।

---

१. ते इति वा संबन्धः । क्षामेत्यादि । कार्श्यहेतुं विना क्षामं म्लानं तथा प्रसन्नं निर्मलं मुखं यस्यास्तां, श्रोणिश्च पयोधरौ च श्रोणिपयोधरं स्फुरत् कम्पमानं श्रोणिपयोधरं यस्या-स्ताम् । श्रोणिः कटिः । तथा सन्धिपदात्स्रस्ते इवाक्षिणी कुक्षिश्च यस्यास्ताम् । पुंसि कामोऽभिलाषो यस्यास्तामेवंविधां स्त्रियमृतुमतीं ऋतुयुक्तां विद्यात् । अवन्ध्यर्तुमतीं विद्यादि-त्यस्मद्गुरवः । गर्भाख्यफल..., २. तुः । क्षामां प्रसन्नवदनामिति वा पाठः । ऋतावेव..., ३. ह पद्ममित्यादि । सर्वं च हे(तु)मद् ब्रूयादित्यागमः । यथा फुल्लः पद्मो दिनेऽतिक्रान्ते सङ्कोचं मुकुलतामायाति तत्स्वभावात्तस्य । तथा ऋतावतीते योनिः सङ्कुचिता स्यात् । अतः सङ्कुचितत्वात् शुक्रं न प्रतीच्छति न गृह्णाति । शुक्रं गर्भाशयं न प्रापयतीत्यर्थः पद्ममिति नपुंसकं वा । ऋतुकारणस्य रजसो निर्गमनप्रकारमाह मासेनेत्यादि । मासेनाहाररसाद् उपचितं रक्तं ऋतौ धमनीभ्यां वायुर्योनिमुखात्...प्रेरयेत् । विधौ लिङ् । कस्मात् योनिमुखं (?) विवृतं स्यात् । ईषत्कृष्णं प्रकृतिस्थप्रेरक... । ख.

ईषत्कृष्णमिति । प्रकृतिस्थप्रेरकपवनसम्पर्कादीषत्कृष्णता । ननु कुपित-समीरणप्रेरणसंश्लेषवशादत्यन्तकृष्णता नापि पित्तेन तथाभूतेन युक्तं येन विस्रगन्धः स्यात् । अन्ये त्वीषदुष्णमिति पठन्ति कृष्णतायाः सदोषतां मन्यमानाः । ऊक्तं हिरण्याक्षीये—

इन्द्रगोपकसङ्काशं स्निग्धं यदपि गन्धि च ।
अपिच्छिलमशीतं च यच्च वासो न रञ्जयेत् ॥
अदोषलिङ्गसंयुक्तं तद्रजः शुद्धमुच्यते ।

इति । तस्माच्छुद्धं विशिष्टे काले योनिमुखात् प्रवर्तमानं रक्तमार्तवसंज्ञां लभते । तदेव चान्यदा योनिमुखात् प्रवर्तमानं असृग्दरसंज्ञामासादयति । तच्च रक्तं पुष्पसंज्ञं गर्भाख्यस्य फलस्य भविष्यतोऽभिव्यञ्जकत्वात् ।

अत एवाह—

ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ॥ २४ ॥
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्शनम् ॥ २५ ॥
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।

ततः पुष्पेक्षणादिति । क्षैरेय यावकमिति । (स?)क्षीरयुक्तं सिद्धं यवोदनमित्यर्थः । पर्णादिषु भोजनविधानं कांस्यादिपात्रनिवृत्त्यर्थम् । 'न पर्णेन पिबेदि'ति यजुःश्रुत्या पर्णे पानं निषिद्धं न भोजनमित्यविरोधः । ब्रह्म-

१. संसर्गात् । नात्यन्तकृष्णं तत्कोपाभावात् । तथा विगन्धं विगतगन्धं विशेष-गन्धयुक्तं वा । अन्ये त्वीषदुष्ण... । २. नाः ऋतौ यत्कर्तव्यं तदाह तत इत्यादि । पुष्पस्य दर्शनादेवानन्तरं स्त्री त्र्यहं शुभमवश्यं ध्यायन्ती स्यात् । आवश्यके णिनिः । गर्भा-ख्यस्य फलस्य भविष्यतोऽभिव्यञ्जकत्वाद्रक्तं पुष्पसंज्ञम् । तथा मृजा स्नानम् अलङ्कारः कटकादिः पुष्पकलभादि च । ताभ्यां रहिता । दर्भाणां संस्तरः शय्या । तत्र शायिनी । व्रते (इति) णिनिः । तथा त्र्यहं क्षीरसिद्धं यावकं यवोदनं अल्पं पर्णादौ भुञ्जीत । कोष्ठ-शोधनकर्शनं को... शोधनं तदङ्गानां कर्शनं चेति वाच्यम् । रक्तस्य शोधनं मार्गस्य शोधनं चेत्यध्याहार्यं तयोरपि शुद्धिकरत्वात् । पर्णादिषु... । ३. र्थम् । ब्रह्मचारिणी अव्य-वाया, पत्युर्मासं ब्रह्मचर्यविधानाद् गमनदिवसविधानाच्च । सिद्धेऽपि... । ख.

चारिणीत्याह । ब्रह्मचारिणीति न वक्तव्यम् । पत्युर्मासं ब्रह्मचर्यविधानाद् गमनदिवसविधानाच्चेति । उच्यते । तथासिद्धेऽपि ब्रह्मचर्यविधानं अशुद्धदिवसगमनादपत्यव्यापादस्यावश्यंभावित्वज्ञापनार्थम्[1] ।

उक्तं च **हिरण्याक्षीये**—

प्रथ(मस्यां? मायां) यदा रात्रौ गृह्णीते बीजमङ्गना ।
तत्र चेल्लभते गर्भं गर्भः कुक्षौ विपद्यते ॥
आहितस्तु द्वितीयस्यां म्रियते सूतिकागृहे ।
क्रूरकर्मा तृतीयस्यां जायते म्रियतेऽपि वा ॥ इति[2] ॥

चतुर्थेऽह्नि ततः स्नात्वा शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ॥ २६ ॥
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् ।

शुचिरिति । शुद्धाया लिङ्गमेवमुक्तं **तन्त्रान्तरे**—

नवे तनुनि सञ्जाते विगते शीर्णशोणिते ।
नारी भवति संशुद्धा....सा सम्पूज्यते ततः ॥

इति । शुचिरिति स्पर्शविषये न गमन इति केचित् । उक्तं च—

शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला ।
दैवे कर्मणि (वित्ये? पित्र्ये) वा पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ॥

इति **स्मृतिः** । चतुर्थेऽहनि स्नाता नारी दैवे कर्मणि विशुद्ध्यति । पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति गमन इति वाक्यशेषः । अह्नीति वचनान्निशायां न शुद्ध्यतीति सिद्ध्यति ।

---

१. र्थम् । प्रथमस्यां... । २. ति । त्र्यहमेवं समाचारः पुराणरजसो निर्गमाय । 'गते पुराणे रजसी'त्यागमात् । ततस्त्र्यहादूर्ध्वं चतुर्थेऽह्नि स्नाता शुचिरन्तर्बहिश्च शुद्धा सती भर्तृसदृशं पुत्रमिच्छन्ती पुरः परिजनदर्शनात्पूर्वं पतिं पश्येत् । तथाहि यादृशं पश्यति तादृशं प्रसूत इति । ऋतुं द्वादशरात्रं षोडशरात्रं मासमार्तवं च मतं चतुर्धात्राभिमतकालमाह । तुशब्दोऽवधारणे । प्रथमदिवसात्प्रभृति द्वादश निशाः ऋतुः तावत्कालमार्तवस्य बहिःप्रवृत्तिदर्शनात् । अत्र द्वादशसु पूर्वास्तिस्रो निशा निन्द्याः । तासु स्त्रिया स्पर्शनगमननिषिद्धत्वात् । तथैकादशी निन्दिता । चशब्दोऽनुक्तायास्त्रयोदश्याः समुच्चयार्थः । तयोः स्पर्शन... ।

ऋतुस्तु द्वादश निशाः पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ॥ २७ ॥
एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।

ऋतुस्तु द्वादश निशा इति । तुशब्दोऽवधारणे । षोडशरात्रमित्यन्ये । तत्परिहारार्थं तुशब्दः कृतः । अत्र द्वादशसु । **तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्**—

शुद्धस्नाता चतुर्थ्यां तु जनयेत्पुत्रमुत्तमम् ।
पञ्चम्यां पुत्रिणीं नारीं दशम्यां पुरुषेश्वरम् ॥
एकादश्यां राजपत्नीं द्वादश्यां तु जनेश्वरम् ।

इति । अन्ये त्वेवं वदन्ति । ऋतुस्त्विति तुशब्दो विशेषार्थे । विशिष्टास्तु निशा द्वादशैव गमनस्पर्शनयोग्याः । अविशिष्टा आद्यास्तिस्रः । स्पर्शनगमननिषिद्धत्वात् । अत्र ऋतुसंज्ञितासु निशासु (षोड? द्वाद)शसु पूर्वास्तिस्रः सर्वथा गर्हिताः । चतुर्थी निशा स्पर्शने शुद्धा गमने नियन्त्रिता चशब्दात् त्रयोदशी च । तयोः स्पर्शनगमनयोर्न निन्दितत्वं, किन्तु कार्यतो (न?) निन्दितत्वम् । यथाह—

'एकादशीत्रयोदश्योर्जायते तु नपुंसकम् ।'

इति[1] । पूर्वोक्त एवार्थो वैद्यशास्त्रनिष्णाताभिमतः । (यु)ग्मासु स्यात् पुत्र इति । अत्र केचित् कारणं चाहुः । युग्मासु शुक्रवृद्धिः अन्यासु रजसो वृद्धिरिति । यदि (पु)नराहारादिवशाच्छुक्राधिक्यं अयुग्मासु रजसो न्यूनता च स्यात् तदा पुमान् स्त्र्याकृतिर्दुर्बलो हीनाङ्गो (वा) जायते । तद्वद् युग्मासु[2] रजसोऽधिकभावः शुक्रस्य (न्यून)ता च तदा स्त्री च पुरुषाकृतिर्दुर्बला हीनाङ्गा वा जायत इति ।

---

१. ति । युग्मासु चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वाद(शसु?शेषु) पुत्रः स्यात् । तदा हि शुक्रस्य वृद्धिः आर्तवस्याल्पता च स्यात् । अचिन्त्यत्वाद्धेतुभावस्य । अन्यास्वयुग्मासु रजसो वृद्धिः शुक्रस्याल्पता च । अतः कन्यका स्यात् । यदि पुनराहार..., २. छु स्त्री अपि । तथा वेदोक्तम् । तथा ब्राह्मणादिवर्णत्रयस्यैवम् । शूद्रायां नमस्कारपरायां मन्त्रवर्जितं विधिं कुर्वीत । तस्या मन्त्रानधिकारात् । (य)थोक्तविध्यनुष्ठानाद् दम्पत्योः सङ्गमो न वन्ध्यो न निष्फलः । अपि तु सफलो गर्भसम्भवहेतुर्भवेत् । नैतावदेव किन्तु अपत्यं च कामतो यथाभिमतं पुमान् स्त्री वा स्यात् । • अत एवाह—हि यस्मात्सन्तः दम्पत्यो

उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद् विधिम् ॥ २८ ॥
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् ।
अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यं च कामतः ॥ २९ ॥
सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः संगतं रहः ।
दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ ३० ॥
इच्छेतां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितौ च तौ ।
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ३१ ॥

तद्रूपचरितौ च ताविति । तद्रूपचरितभावनासंयुक्तावित्यर्थः । रूपं वर्णसंस्थानप्रमाणाकृत्यादि । चरितं श्रद्धाश्रुतसत्यार्जवानृशंस्यदानदयादाक्षिण्यस्वभावादि । तदाचारपरिच्छदाविति । मनीषितस्य भाविनोऽपत्यस्याचारसंयुक्तौ परिच्छदसंयुक्तौ च स्यातामित्यर्थः । कुलानुरूपस्य देशानुरूपस्य च कर्तव्यस्य कर्मणोऽनुष्ठानमाचारः । परिच्छदः मनुजगजगवाश्वधनधान्यवस्त्रालङ्काररत्नरथायुधोद्यानवीणावेणुशय्यास्तरणादिः । तदाचारपरिच्छदानिति केषाञ्चित्पाठः ।

रहःसङ्गतिं मैथुनम् अपत्यार्थमाहुः । न भोगार्थम् । न चापत्यमात्रार्थमित्याह— दुरपत्यं दुष्टः पुत्रः पुत्री वा महत्यपि गोत्रे उत्कृष्टे कुले जातमपि समस्तकुलविनाशहेतुत्वेन अङ्गारकार्यकरणात्कुलाङ्गार इत्युच्यते । तस्मात्पुत्रीयो विधिरवश्यकर्तव्य इत्यर्थः । तौ दम्पती यादृशं पुत्रमिच्छेताम् । रूपं वर्णसंस्थानप्रमाणादि । चरितं सत्यार्जवदानदयादाक्षिण्यादि । तस्य मनीषितस्य मनीषितसदृशे रूपचरिते येषां तान् जनपदान् चिन्तयेताम् । पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रोपलक्षणार्थः । तदाचारपरिच्छदौ । आचारः स्वकुलानुरूपक्रियानुष्ठानम् । परिच्छदो भृत्यवाहनधनवस्त्रादिः । तच्छब्देनाभिलषितापत्यं परामृश्यते । तस्यैवाचारपरिच्छदौ ययोः । तच्छब्देन जनपदाः परामृश्यन्त इत्यन्ये । तदाचारपरिच्छदानित्यन्ये पठन्ति ॥ कर्मान्ते पुत्रीयकर्मावसाने च पुमान् प्राक् स्नातः पूर्वं शय्यामारोहेत् । स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः आरोहेत् । मौहूर्तिकाज्ञया इत्यत्रापि योज्यम् । तुरवधारणे । उभयत्रापि पुमान् दक्षिणेनैव पादेन स्त्री वामेनैव इति । तत्र रहःसङ्गमे । पुमानिदं मन्त्रं वक्ष्यमाणं प्रयुञ्जीत । ततो मन्त्रवादानन्तरं सान्त्वयित्वा प्रियवचनैः संवसेतां मिथुनीभवेताम् । तत्र च संवसने योषिदुत्ताना तिष्ठेत् शयीत । अङ्गैः सुसंस्थितैः । तथाशयने हि यस्मात् बीजं सा गृह्णाति ! दोषैर्वातादिभिः स्वस्था(नावस्थितैः) सद्भिः । सद्यः तत्क्षणं गृहीतो गर्भो यस्याः सा सद्योगर्भा । तस्या लक्षणं योन्या करणभूतया बीजस्य संग्रहः सम्यग्ग्रहणम् । बीजं योन्या बहिर्न निर्यातीत्यर्थः । तृप्तिः रतौ अनभिलाषता । गुरुत्वं... । ख.

कर्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः ।
प्राग् दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्तिकाज्ञया ॥ ३२ ॥
आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ।
तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वां दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ।

ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥

प्रागिति स्त्रीतः । तैलमाषौ पित्तलौ रक्तवृद्धिहेतू ॥

सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां मुदान्वितौ ।
उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ॥ ३४ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तथा हि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।
लिङ्गं तु सद्योगर्भाया योन्या बीजस्य संग्रहः ॥ ३५ ॥
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुबन्धनम् ।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड् ग्लानिर्लोमहर्षणम् ॥ ३६ ॥

गुरुत्वं स्फुरणं च कुक्षौ । योनाविति केचित् ।

अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललीभवेत् ।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥

---

१. चित् । शुक्रास्रयोर्योनिमुखादननुबन्धनं पश्चादप्रवर्तनम् । गर्भस्यावस्थाः प्रदर्शयति—अव्यक्त इत्यादि । गर्भः प्रथमे मासि अव्यक्तः इदं पार्थिवमिदमाप्यमित्यव्यपदेश्यधातुः । सप्ताहात्परं गर्भः कललं भवेद् जलबुद्बुदरूपं स्यात् । सप्ताहादर्वाक् शुक्ररजः-(सत्त्वजीवानां ? सत्त्वानां) मूर्च्छनमात्रमेव । अत्र कललीभूते यावत् (स्त्री)पुरुषाद्युत्पत्तिलक्षणा व्यक्तिः न भवति तावत् पुंसवनानि प्रयुञ्जीत । ननु सत्त्वः... । ख.

अव्यक्त इत्यादि । सप्ताहादर्वाग् गर्भः श्लेष्मपिण्डीभूतो भवेत् । सप्ताहादनन्तरं यावन्मासं तावदव्यक्ताकृतिः कललीभवेत् जलबुद्बुदरूपं स्यात् । अत्र कललीभूते यावत्स्त्रीपुरुषाद्युत्पत्तिलक्षणा व्यक्तिर्न भवति तावद् व्यक्तेः प्राक् प्रथमे मासि पुंसवनानि प्रयोजयेत् ॥

ननु सत्त्वः स्वकर्मक्लेशचोदितो गर्भः सम्पद्यत इत्युक्तम् । तत्र यदि प्राक्चितेन कर्मणा स्त्रीगर्भः कर्तुमाक्षिप्तः तदा पुरुषप्रयत्ने सत्यपि पुंगर्भः कर्तुं न शक्यते । तस्मात्पुंसवनमनर्थकमेवेत्याशङ्कयाह—

बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते ।

बलीत्यादि । हि यस्मात् पुरुषकारो बलवान् दुर्बलं दैवमतिवर्तते । अपिशब्दात्पुरुषकारमपि दुर्बलं दिष्टं बलीयोऽतिक्रम्य वर्तत इति प्रतिपादयति । अत एव प्राक्चितेन कर्मणा बलीयसा क्षिप्तस्य स्त्रीगर्भस्य पुंसवनादिना पौरुषेण कर्मणा शतशः प्रयोजितेन (न) कथञ्चित्पुंगर्भतां कर्तुं पार्यत इति । उक्तं च—

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ।
दैवेन चेतरत्कर्म प्रकृष्टेनोपहन्यते ॥

इति[1] । अत्र च पुंसवनादेः सम्यक्प्रयोजितस्य सिद्ध्यसिद्ध्यनुमेयं प्राक्-चितस्य कर्मणो हीनबलत्वं प्रबलत्वं (च) ।

पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथवाऽयसम् ॥ ३८ ॥

कृत्वाग्निवर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत् ।
गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्यकान् ॥ ३९ ॥

पिबेत् पुष्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तशः ।
क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥ ४० ॥

---

१. ति । अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं पौरुषमैहिकम् । अत्र च पुंसवनस्य सिद्ध्यसिद्ध्यनुमेयं दैवस्य दुर्बलप्रबलत्वम् । पुंसवनस्य प्रयोगमाह—पुष्ये पुष्ययुक्ते काले पुरुषकं पुत्तलकं हेमादिकृतं अग्निवर्णं कृत्वा सुध्माततया ततः क्षीरे निर्वाप्य(न्तीतिकृत्य ?) तस्य क्षीरस्याञ्जलिं पलचतुष्टयं पिबेत् । पुरुष इवेत्येतस्मिन्नर्थे 'इवे प्रतिकृतौ' इति कः । ख.

पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेद् वामे दुहितृकाङ्क्षया ।
पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ ४१ ॥

नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाष्टकं तथा ।
ओषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत् ॥ ४२ ॥

पुत्रोत्पादस्थितिप्रदमिति । नासयास्येन वा पीतं लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पाद-प्रदं पुत्रस्थितिप्रदं च ।

उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक् ।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ४३ ॥

उपचारः प्रियहितैरिति । उपचार उपचरणम् । प्रिया इष्टाः हिताः पथ्याः आहारविहाराः तैः प्रियहितैः । य उपचारो भर्त्रा पत्या कृतो भृत्यैश्च प्रियहितैः । भर्तृभृत्यैरिति केचिद्वदन्ति । सौम्याकृतिभिः मधुरवचन-प्रायैः इच्छानुसारिभिश्चेत्यर्थः ।

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ॥ ४४ ॥

शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ॥ ४५ ॥

रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत् त्यजेत् ॥ ४६ ॥

गौरदण्डमित्यपामार्गविशेषणम्, एकादिषु प्रत्येकं प्रत्ययार्थयोगः । स्वयमेव स्त्री । पयसा नासयास्येन वा पीतं लक्ष्मणाया मूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदं पुत्रोत्पादप्रदं उत्पन्नपुत्रस्थितिप्रदं च । वटशृङ्गानामष्टकं तथा नासयास्येन वा पीतं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् । प्रभावस्याचिन्त्यत्वा-दष्टकमिति सङ्ख्यावच्छिन्नत्वम् । ओषधीर्जीवनीया जीवन्तीकाकोल्याद्या दश बाह्यान्तरुपयो-जयेत् । स्नानोद्वर्तनादिना बाह्योपयोगः । आहारपानादिना (अन्तरुपयोगः) । उपचारः उपचरणं... । ख· १. र्थः । श्वभ्रं कूपी. यच्चाहारविहारं बहुशः प्रसूताः स्त्रियो नेच्छन्ति तच्च त्यजेत् । अष्टमे मासे वस्तिर्योज्यः । कस्मात् त्यजेत् -- एभिर्वर्ज्यैरामोऽस-म्पूर्ण एव गर्भः स्रवेत्पतेत् । एतच्चातिव्यायामादि गर्भिण्या सर्वदा त्याज्यं प्रथमे मास्य-तिशयेनेति द्रष्टव्यम् । अत एव रक्तस्रुतिमित्यादि पृथङ् निर्दिष्टम् । ख.

तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽष्टमात् ।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येन्म्रियेत वा ॥ ४७ ॥
वातलैश्च भवेद्गर्भः *कुब्जान्धजडवामनः ।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ४८ ॥
व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।
द्वितीये मासि कललाद् घनः पेश्यथवार्बुदम् ॥ ४९ ॥
पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात् तेभ्यः, तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा छर्दिररोचकः ॥ ५० ॥
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ॥ ५१ ॥
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ।

मृदुसुखैरिति सिद्धेऽतीक्ष्णैरिति वचनं तीक्ष्णानामत्यन्तनिषेधार्थम् ।

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ॥ ५२ ॥
संबद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविधारणम् ।
देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ॥ ५३ ॥

---

*कुब्जः = കൂനൻ, ജളൻ – പൊട്ടൻ. कफात्मभिः कफकरैः । ख.

अस्याश्च व्याधीन् मृदुभिरकर्कशैः सुखैः सुखोपभोग्यैः शर्करादिभिर्जयेत् । एवमशान्तौ पश्चादतीक्ष्णैर्मरिचादिभिः । अतीक्ष्णैरिति वचनं तीक्ष्णानामत्यन्तनिषेधार्थम् । प्रथमे मासि गर्भस्य कललावस्थोक्ता । द्वितीयादिषु कीदृशः स्यादित्याह — द्वितीये मासि कललाद्घनो गर्भः स्यात् । "नातिदीर्घपरीवृत्तो मांसप्रायो घनो मतः । चतुरश्रा मांसपेशी स्त्रीकरी चतुरङ्गुला ॥ शाल्मलीमुकुलाकारमर्बुदं षण्डजन्मकृत् ।" तेभ्यो घनादिभ्यः । तत्र व्यक्ताव्यक्तयोर्मध्ये व्यक्तस्य लक्षणं क्षामतादि । क्षामता नेत्रस्वरयोः । सदनमङ्गस्य । अन्ये आचार्या विदाहो भवतीत्याहुः । नानाकाराः श्रद्धाः पथ्यापथ्यविषयाः लक्षणं व्यक्तस्य । पश्चादार्त्तवादर्शनं च गर्भलक्षणमिति बोद्धव्यम् । ख.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रद्धाविघाताद् गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ।
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ ५४ ॥

मूर्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।
सममेव हि मूर्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ ५५ ॥

गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ ५६ ॥

चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे ।
षष्ठे स्नायुसिरारोमबलवर्णनखत्वचाम् ॥ ५७ ॥

सर्वैः सर्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।
गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमास्थिताः ॥ ५८ ॥

गर्भिण्याश्चापथ्यविषयासु श्रद्धासु किं कृत्यमित्याह — हि यस्मादस्य गर्भस्य हृदयं मातृजम् । उक्तं च — 'मृद्वत मातृजं रक्ते'त्यादि । तच्च गर्भहृदयं मातृहृदयेन संबद्धं संयुक्तम् । ततश्च गर्भिणीहृदयेन सन्तप्तेन गर्भहृदयं सन्तप्यते । परस्परं हृदयस्य संबद्धत्वात् । अत एव च गर्भिण्याः परायत्तहृदयत्वात् स्वभावोचितमभिलाषं विहाय नानाभिलाषता । तेन कारणेन गर्भिण्याः श्रद्धाविमाननं अभिलाषाप्रतिपूरणं नेष्टम् । तदर्थमाह — तस्यै पथ्यसहितमपथ्यमपि अल्पकमतिशयेनाल्पं देयम् । अपिशब्देन किमु तस्यै प्रार्थयमानायै हितं देयमिति गमयति । कस्मादहितमपि दीयत इत्याह — श्रद्धाविघातात्कुपितेन पवनेन गर्भस्य चिरकालोषितस्य च्युतिर्भवेत् । मूर्धादिगात्रपञ्चकं व्यक्तीभवति । सर्वेषां सूक्ष्माणामङ्गानां जन्म उत्पत्तिः अन्यत्र जन्मोत्तरकालजेभ्यो दन्तादिभ्यः । समं तुल्यकालम् । चः समुच्चये । तुशब्दस्थाने हिशब्दश्चेद्यस्मादर्थे । ख.

मात्राभ्यवहृताभ्यामन्नपानाभ्यां कथं गर्भो वर्धत इत्याह—केदारस्थः शाल्यादिः केदारशब्देनोच्यते । मातृहृदयमासितया नाड्या मात्राभ्यवहृताहारसारो गर्भस्य नाभिमुपयाति । तस्य गर्भस्य कायाग्निना पच्यमानो धात्वादिपुष्टिकरः सम्पद्यते । साक्षादन्नपानाननुप्रवेशा-(द्रसस्य कफ)मलत्वाच्च गर्भस्य स्थूलमूत्रपुरीषाद्यसम्भवः । चतुर्थे मास्यङ्गानां सूक्ष्माणाम् । गर्भस्येत्यनुवर्तते । चेतना मनः । सर्वैर्भावैरोजःप्रभृतिभिर्वस्तुभिः सर्वाङ्गसम्पूर्णो गर्भः पोषं याति । अङ्गसम्पूर्ण इत्यनेनैवार्थे लब्धे सर्वग्रहणमधिकार्थद्योतनाय । सप्तमे मासि जातोऽपि जीवतीति । गर्भेणोत्पीडिता दोषा वातादयः । तस्मिन् सप्तमे । पाणिपादांसमूलेषु विविधः सन्तापो विदाहः । ऊरुस्तनो... । ख.

कण्डूं विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च ।

ऊरुस्तनोदरेषु वलिविशेषा रेखाकाराः कण्डूपूर्विकाः किक्किसानि इत्युच्यन्ते[1] ।

नवनीतं हितं तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः ॥ ५९ ॥
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम् ।
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ॥ ६० ॥
श्रेष्ठया चैणहरिणशशशोणितयुक्तया ।
अश्वघ्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ ६१ ॥
पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैः सेचयेत् पुनः ।
दार्वीमधुकतोयेन मृजां च परिशीलयेत् ॥ ६२ ॥

अश्वघ्नः करवीरः । पटोलादिभिर्मर्दयेत्, सेचयेद्दार्व्यादितोयेन तथा मृजां शुद्धिं स्नानादिकां शीलयेच्च इत्यरुणदत्तः ।

ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ।
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ॥ ६३ ॥
शिशुरोजोनवस्थानान्नारी संशयिता भवेत् ।
क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासनं हितम् ॥ ६४ ॥

---

१. न्ते । तत्र तेषु कण्ड्वादिषूपशमनार्थं कोलाम्बुना मधुरौषधैर्द्राक्षादिभिश्च सिद्धमन्तरुपयोगार्थं बहिःप्रलेपार्थं च हितम् । अल्पपटुस्नेहं भोजनं च तत्र हितम् । लघु मात्रास्वभावाभ्याम् । कल्केन जललोलितेनेति शेषः । श्रेष्ठा त्रिफला । अश्वघ्नः कणवीरः । तत्सिद्धतैलेन अङ्गमभ्यज्य पुनः पटोलादिभिर्मर्दयेत् । दार्व्यादिक्काथेन सेचयेत् परिषेकं कुर्यात् । तथा मृजां स्नानं शीलयेत् । मृजां शुद्धिं स्नानादिकमित्यन्ये । ओजः सर्वधातुसारः क्रमात्कदाचिद् मातृतो गर्भं कदाचिद् गर्भतो मातरं मुहुर्मुहुः सञ्चरति रसहारिणीभिर्नाडीभिः । तेन हेतुना तौ म्लानमुदितौ । (यन्त्रेण?) यत्रौजस्तिष्ठति तत्र हर्षः अन्यत्र ग्लानिः । अत्राष्टमे क्षीरपेया पातव्या । मधुरैर्द्राक्षादिभिः साधितं घृतमन्वासनं हितमिति शेषः । ख.

मधुरैः साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ।
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ॥ ६५ ॥
शताह्वाकल्कितो वस्तिः सतैलघृतसैन्धवः ।
तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ॥ ६६ ॥
वर्षाद्विकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ।
शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ॥ ६७ ॥
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्वोक्तं चानुवासनम् ।
तत एव पिचुं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ॥ ६८ ॥
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ।
निःस्नेहाङ्गीं न नवमान्मासात्प्रभृति वासयेत् ॥ ६९ ॥

एकाहयातेऽपीति । एकाहेन यातोऽतिक्रान्तोऽन्तरितो यः स मासः एकाहयातः तस्मिन्नष्टमे मासे पुनरेकदिनमतिक्रान्तेऽप्यतः परं प्रसूतेः कालः ।

तथा पुराणशकृतः शुद्ध्यै शुष्कमूलादिकषायेण वस्तिर्निरूहः शस्यते । प्रसवकालमाह—तस्मिन्नष्टमे एकाहे यातेऽपि अर्थान्नवममासस्य एकेनाह्ना सह यातेऽतिक्रान्ते । अपिशब्दाद्यातमात्रेऽप्यष्टमेऽतः परं नवमप्रभृति चतुर्मासं प्रसूतेः कालः । वर्षात्परं वातेन कुक्षौ धारितः रुद्धनिष्क्रमणः विकारकारि स्यात् विकारमवश्यं करोति ।

मांसरसयुक्तः ओदनो मांसरसौदनः । पूर्वोक्तमनुवासनं घृतं मधुरैः साधितमिति शस्तम् । तत एवानुवासनस्नेहात् स्निग्धं पिचुं वातजयाय योनौ निधापयेत् ।

वातघ्नानां द्रव्याणां पत्राणि तेषां भङ्गः समूहस्तेन क्वथितमम्भः शीतं शीतीकृतमन्वहं अहरहः स्नाने हितम् ।

गर्भिणीं नवमान्मासात्प्रभृत्यर्थादाप्रसवात् निःस्नेहाङ्गीं न वासयेत् । अपि तु सस्नेहाङ्गीमेव स्थापयेत् कुपितवायोर्नित्यसन्निहितत्वात् । स्नेहरहितमङ्गं यस्याः सा निःस्नेहाङ्गी ।

यैर्लक्षणैः पुंगर्भादिप्रसवोऽनुमीयते तानाह — प्राक् पूर्वं दक्षिणे स्तने स्तन्यं यस्याः प्रादुर्भवति सा पुत्रं सूते । तथा तत्पार्श्वचेष्टिनी पुत्रं सूत इति सर्वत्र योज्यम् । तच्छब्देन दक्षिणं परामृश्यते । पूर्वं दक्षिणपार्श्वेन हस्तेन पादेन वा करणीयेषु चेष्टिनी । तथा पुंल्लिङ्गोपलक्षितं नाम पुन्नाम । पुन्नाम्नोः पुंल्लिङ्गनामधेययोः दौर्हृदप्रश्नयो रताभियुक्ता । अशोकचम्पकचूतादयो गजवाजिवराहादयश्च पुन्नामानः, तेषामभिलाषे प्रश्ने च रता । ख.

'अपिशब्दाज्जातमात्रेऽपि नवमे मास्यतः परं प्रसूतेः काल इति गम्यते' (इति) अरुणदत्तोक्तिः ।

प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी ।
पुन्नामदौर्हृदप्रश्नरता पुंस्त्वप्रदर्शिनी ॥ ७० ॥
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ।
पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ॥ ७१ ॥

नृत्यवादित्रगान्धर्वगन्धमाल्यप्रिया च या ।

नृत्यवादित्रेति । चत्वारोऽभिनयाः समुदिताः नृत्यमित्युच्यते । यथाह कोहलः —

चत्वारोऽभिनया नृत्यमाङ्गिकाहार्यसात्त्विकाः ।
सवाचिकाः समुदिताः साध्यार्थं व्यञ्जयन्त्यमी[1] ॥

इति । अभिनयोऽर्थव्यञ्जनः । यथोक्तं भरते—

अभिपूर्वस्तु णीञ्धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये ।
यस्मात्प्रयोगं नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ इति ॥

सहायाभिमुखं प्रयोगं नयतीत्यभिनय इत्यर्थः ।

आतोद्यापरपर्यायं वादित्रं तच्चतुर्विधम् ।
ततं चैवावनद्धं च घनः सुषिर एव च ॥
ततं तन्त्रीगतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् ।
घनस्तु तालो विज्ञेयः सुषिरो वंश उच्यते ॥ इति ।
पदस्थस्व(र)संघातस्तालेन समितस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥

तथा पुंस्त्वप्रदर्शिनी पुन्नामधेयान् पुरुषगजवाजिप्रभृतीनशोकादीन् वा स्वप्नान् द्रष्टुं शीलं यस्याः सैवम् । पुंसामनुरूपं स्वप्नं गजारोहणधनुराकर्षणशस्त्राभ्यासादिमिति वा । पुंगर्भस्य दक्षिणपार्श्वाश्रयाद्दक्षिणकुक्षेरुन्नतत्वम् । गर्भे च परिमण्डले वर्तुले सति । अन्यथा प्राग्वामस्तनस्तन्येत्यादि । चत्वारोऽभिनया......... । ख.

१. मी । आतोद्यापर...... । ख.

क्लीबं तत्सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ॥ ७२ ॥

यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ।
प्राक् चैव नवमान्मासात् सूतिकागृहमाश्रयेत् ॥ ७३ ॥

देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ।

सम्भारैः सम्पन्नमिति । सकलैरुपकरणैर्विशल्याद्यौषधैश्च युक्तम् ।

तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिकापरिवारिता ॥ ७४ ॥

अद्यश्वःप्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथता क्लमः ।
अधो गुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ॥ ७५ ॥

615.536 VAH

वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्वस्तिवङ्क्षणे ।
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ॥ ७६ ॥

आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ।

गर्भनिष्क्रमणकालशूलविशेषा आव्यः । (यद्द्रुतविलम्बितभेदेन परिच्छिन्नस्वरतालक्रियाणामेककालपरिच्छिन्नत्वम्?)

अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ॥ ७७ ॥

तदित्यनेन पुत्रकन्याप्रसूतिलक्षणद्वयं परामृश्यते । तस्य सङ्करे सङ्कीर्णतायां; तत्र क्लीबगर्भः । यमौ द्वौ गर्भौ । तत्र लिङ्गं पार्श्वद्वयोन्नामः । अत एव कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते सति । द्रोणिमध्यवन्मध्यनि... । देशे प्रशस्ते कृतम् । सम्भारैरुपकरणैः सम्पन्नं युक्तम् । साधके शुभनक्षत्रे । तत्र सूतिकागृहे स्थिता सा गर्भिणी सूतिकापरिवारिता बहुशः प्रसूताभिः तत्कालोचितव्यापाराभिः स्त्रीभिः परिवृता ।

आसन्नप्रसवाया लक्षणमाह—अद्येत्यादि । अद्य वा श्वो वा आसन्नः प्रसवः अद्यश्वःप्रसवः तस्मिन् ग्लान्यादयो भवन्ति । ग्लानिर्हर्षक्षयः । कुक्षेरक्ष्णोश्च श्लथता स्थानाच्चलनमिव । क्लमः उपतापः । कुक्षेरधो गुरुत्वम् । तथा योनिभेदादयश्च । अतोऽस्माद्योनिभेदाद् अनु पश्चाद् आवीनां जन्म । प्रसवकालशूलविशेषा आव्यः । ततोऽनन्तरं गर्भोदकस्रुतिः । तत्काले योनितो जलस्रुतिः (शरावमात्रो?) गर्भोदकसंज्ञः ।

अथ गर्भोदकस्रुतेरनन्तरं तां गर्भिणीं उपस्थितगर्भामभिमुखीभूतगर्भामाविजन्मोदकस्रावाज्ज्ञात्वा सघृतां पेयां पाययेत् । ख.

IGNCA RAR
ACC. No. R. 255

हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ।
पाययेत् सघृतां पेयां

बाहौ रक्षार्थं विशिष्टका(लजं ? ले यद्) विशिष्टं वलयं बध्यते तत् कौतुकवाच्यं, कौतुकाख्यं मङ्गलम् । कृतं कौतुकमङ्गलं यस्याः ताम् । हस्तस्थानि पुन्नामफलानि डाडिमादीनि यस्याः ताम् । पुंग्रहणं द्राक्षादिनिवृत्त्यर्थम् । 'पुन्नामा पुन्नागः' इतीन्दुः । तथा स्वभ्यक्तां सुष्ठु अभ्यक्ताम् । उष्णाम्बुसेचितां उष्णोदकेन परिषिक्तां सतीम् । अस्यानन्तरं पाययेत्पेयामिति पठन् उष्णाम्बुसेचनानन्तरं पेयापानं कार्यमिति बोधयति ।

तनौ भूशयने स्थिताम् ॥ ७८ ॥

आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनःपुनः ।
अधो नाभेर्विमृद्नीयात् कारयेज्जृम्भचङ्क्रमम् ॥ ७९ ॥

तनावित्यादि । ततो मृदुनि भूशयने स्थितां, न खट्वादिशयने स्थिताम् । तथा चोक्तं संग्रहे---'ततः सुरक्तार्षभचर्मप्रच्छदे मृदुनि भूशयने शयानामुत्तानामाभुग्नसक्थिमहतवाससोऽशङ्कनीयाः प्रियदर्शनाः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः प्रगल्भाः कृत्तनखाः स्त्रियः सूनृतादिभिराश्वासयन्त्यः पर्युपासीरन्नि'ति । इन्दुः-'मृदुनि कार्पासादिकृते शयने शयानामुत्तानामहतवासस्त्वादियुक्ता योषितः सूनृतादिभिराश्वासयन्त्यः पर्युपासीरन्निति संबन्धः । आभुग्नसक्थि सङ्कुचितजानुम् । प्रजनने गर्भनिष्कासने कुशलाः । सूनृताः प्रियवाचः' इति । कुतोऽङ्गात्प्रभृति विशेषेण मृद्नीयात्—नाभेरधो, नोर्ध्वं नाभेरिति । किंभूतां ताम्---आभुग्नसक्थिम् । आसमन्ताद् भुग्ने कुटिले सक्थिनी यस्याः तां तथाविधां मृद्नीयात् । तथा पुनःपुनरभ्यक्ताङ्गीम् । पुनःपुनरभ्यङ्गो वातकोपभयात् । तथा जृम्भचङ्क्रमं च कारयेत् । जृम्भो जृम्भणं चङ्क्रमश्चङ्क्रमणम् ।

---

१. नादन..., २. तां विमृद्नीयाद् न ग. ३. क्थिपृष्ठाम...,
४. तामिर्वाणीभिरा..., ५. ताभिरा...इति मुद्रितपाठः ।

किमेवमनुष्ठिते सति भवतीत्याह—

गर्भः प्रयात्यवागेवं तल्लिङ्गं हृद्विमोक्षतः ।
आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ॥ ८० ॥

गर्भ इत्यादि । एवमनयेतिकर्तव्यतयानुष्ठितया गर्भो(ऽवाक्) प्रयाति ऊर्ध्वादधो गच्छति । हृत्स्थानं परित्यज्याधोऽवस्थितिं (कुर्वती ? करोती)त्यर्थः । **संग्रहे** तूक्तं—'अथास्यै दद्यात्कुष्ठैलालाङ्गलिकीवचाचव्यचित्रकचिरिविल्वचूर्णमुपघ्रातुं मुहुर्मुहुः । तथा भूर्जप(त्र)शिंशपासर्जरसान्यतमधूपमन्तरान्तरा च । पार्श्वपृष्ठकटीसक्थिदेशान् कोष्णेन तैले(नाभ्यज्यानुसुखम)स्या मृद्नीयात् । एवमवाक् परिवर्तते गर्भः' इति । **इन्दुः**—'अथानन्तरमस्यै कुष्ठादिचूर्णमुपघ्रातुं दद्यान्मुहुर्मुहुः । तथैव भूर्जाद्यन्यतमधूपमुपघ्रातुं (दद्यात् । अ)न्तरा(न्तरा) च आविप्रादुर्भावमनु धूमादिप्रसङ्गे । पार्श्वादिदेशानीषदुष्णेन तैलेनाभ्यज्य सुखं मृद्नीयादिति संबन्धः । एवमनेन (यवागूपानादिना जठरस्थो गर्भः) सुखेनावाक् परिवर्तते, अधोमुखतां यातीत्यर्थः' इति । (अन्ये) मुसलेनोलूखलं धान्यपूर्णमाहननीयमित्याहुः (तत्त तु न सम्यक् । व्यायामेनेरितो) वायुः प्राणान् हिंस्यादिति । विमर्दनादिक्रियां च गर्भिण्यास्तावत् कारये(द्यावद्गर्भनिष्क्रमणं भवति ।) **हाटको**ऽपि—'एवं कृते सति गर्भोऽवाक् प्रयाती'त्युक्तवान् । आशये गर्भस्य न्यसनप्रकारश्च निर्गमनप्रकारश्च **संग्रहे** कथितः । यथा—'गर्भस्तु मातुः पृष्ठाभिमुखो ललाटे कृताञ्जलिः संकुचितदेहो गर्भकोष्ठेऽवतिष्ठते, जन्मकाले प्रसूतिमारुतयोगात् परिवृत्त्यावाक्शिरा निष्क्रामती'ति । अथ मातृहृदयान्मुक्तो गर्भः केन लक्षणेन ज्ञायत इत्याह—तल्लिङ्गमित्यादि । तल्लिङ्गं तस्याधोगतस्य गर्भस्य लक्षणम् । हृद्विमोक्षतः हृदयस्य स्थानस्य विमोक्षणादनन्तरं स गर्भो जठरमाश्रित्य वस्तेरुपरि तिष्ठति । तस्मादाव्यः प्रसवकालशूलविशेषाः एनां गर्भिणीम् अतित्वरयन्ति अनवरतमुत्पद्यमानत्वात् । **संग्रहे** तस्य लक्षणम्—'विमुच्य हृदयमुदरमाविशति वस्तिशिरोऽवगृह्णाति त्वरयन्त्येनामाव्यः' इति ।

---

१. 'धूममन्त...' इति मुद्रिते ।

इन्दुः—"स चावाङ्मुखो गर्भो हृदयमोक्षणादिना लक्षणेन ज्ञायते । मातुः हृदयदेशं परित्यज्य यदा उदरमाविशति गर्भो वस्तिशिरआख्यं वक्ष्यमाण-प्रदेशं नाभेरधो गृह्णाति । आव्यश्चैनां गर्भिणीं निरन्तरप्रादुर्भावेन त्वरयन्ति तदा परिवृत्तमध्यवस्येदि'ति ।

आव्यो हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ।

हि यस्मादेनामाव्यस्त्वरयन्ति ततस्तस्मादेनां खट्वामारोपयेद् आरोहयेत् ।

अथ संपीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ॥ ८१ ॥

मृदु पूर्वं प्रवाहेत बाढमाप्रसवाच्च सा ।

अथ खट्वारोपणादनन्तरं खट्वास्थितायाः गर्भे संपीडिते समन्तात्पीडिते वायुना योनिमुखाक्रान्ततया अस्या गर्भिण्या योनिम् अभ्यङ्गादिना प्रसाधयेत् प्रसवकालयोग्यत्वमापादयेत् । इन्दुरपि—'प्रसाधनं गर्भनिष्क्रमणयोग्यता' इत्याह । 'प्रसाधनम् ഒപ്പരുന്നമാറിരിക്ക' इति **पाठ्ये** । ततः सा (गर्भिण्या योनिमभ्यङ्गादिणी ?) गर्भस्य योनिमुखा(न्ता? क्रा)न्तेः पूर्वं मृदु प्रवाहेत । योनिद्वारमागतं ज्ञात्वा भृशमाप्रसवात् प्रवाहेत । **अरुणेनाप्युक्तम्**—'सा गर्भिणी मृदु कृत्वा पूर्वं प्रवाहेत (तयाच ? यावद्) योनिमुखे नागतो गर्भः । योनिद्वारमागत इति ज्ञात्वा भृशं प्रवाहेत । आप्रसवात् प्रसवं यावत् । तथा चोक्तं **संग्रहे**—'शनैःशनैश्च पूर्वं प्रवाहिष्ठाः निर्गमे बाढं गर्भस्य योनिमुख-प्रतिपत्तौ बाढतरमाप्रसवादि'ति । आ प्रसवादिति 'आङ् मर्यादावचन' इत्याङः कर्मप्रवचनीयत्वे 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी ।

हर्षयेत् तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ॥ ८२ ॥

प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ।

ततोऽनन्तरं तां गर्भिणीं हर्षयेत् (समस्त्वं ? सुमनसं) मुहुः कारयेत् । केन । पुत्रजन्मशब्देन प्रसूतासि सुभगे धन्यं पुत्रमित्येवंरूपेणासकृत् स्त्रीभि-रुच्चारितेन । तथा जलेन शीतलेन । तथा अनिलेन । **संग्रहे**—'एनां ब्रूयाच्च

सुभगे शनैःशनैः प्रवाह(य)स्व सुप्रसन्नस्ते मुखवर्णः पुत्रं जनयिष्यसीति । अन्या तु वामकर्णेऽस्या मन्त्रमिमं जपेत् ।

क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
सगर्भां त्वां सदा पान्तु[1] वैशल्यं वा दधैत्वपि[2] ॥
प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने ।
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम् ॥

तथा—

इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ।
उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निविशन्तु[3] ते ॥
इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्रि ।
तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥

इति । अथ अपरानुशिष्यादनागतायां[4] वेदनायां मा प्रवाहिष्ठाः । अकालप्रवाहणं हि विण्मूत्रादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकरमहितं च गर्भस्य श्वासकासशोषकु(ब्जा ? ब्जता)दिकरत्वात् । तथा तेषामेव विधारणमिव वेदनायामप्रवाहणमुपघाताय । ततो यथोक्तं 'कुरुष्व' इति । अथ किं हर्षाद्युत्पादनेन स्यादित्या(दि ? ह ।) तथा तेन प्रकारेण हर्षादिजननेन सूतौ क्लेशाः (आविष्कृतानि ? आवयस्तत्कृतानि) दुःखानि तैरवसादिता ग्लानिं नीताः (प्राणाः) प्रत्यायान्ति पुनर्नवीभवन्ति । हाटकोऽपि—'तथा कृते सति प्राणाः प्रत्यायान्ति' इत्याह ।

धूपयेद् गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ॥ ८३ ॥

हिरण्यपुष्पीमूलं च पाणिपादेन धारयेत् ।
सुवर्चलां विशल्यां वा जरायुपतनेऽपि च ॥ ८४ ॥

कार्यमेतत् तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ।
कटीमाकोटयेत् पाष्ण्र्या स्फिजौ गाढं निपीडयेत् ॥ ८५ ॥
तालुकण्ठं स्पृशेद्वेण्या मूर्ध्नि दद्यात् स्नुहीपयः ।

---

१. पातु । २. दधात्व... । ३. निवसन्तु । ४. 'तथा परानु...' इति मुद्रिते ।

भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ॥ ८६ ॥
पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ।
कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ॥ ८७ ॥

यूषेण वा कुलत्थानां बैल्वजेनासवेन वा ।

गर्भसङ्ग इत्यादि । यदा पुनर्गर्भो (न) निष्क्रामति तदा तस्मिन् गर्भसङ्गे गर्भस्य सङ्गे सक्तौ कृष्णाहिकञ्चुकैः कृष्णसर्पनिर्मोकैः योनिं धूपयेद् धूपनं योनौ कुर्यात् । धूपयेदिति 'गुपूधूपविच्छिपणी' (व ? त्या)यन्ततो विधौ लिङ् । तथा हिरण्यपुष्प्या मूलं पाणिपादेन च सा गर्भिणी धारयेत् । अथवा सुवर्चलां विशल्यां वा धारयेत् । हिरण्यपुष्पी वाराही । सुवर्चला ചെമ്പരത്തിനിൽ. विशल्या മേന്തോന്നി. अनन्तरं निष्क्रान्ते गर्भे यदा अपरा न निष्क्रामति तदा तस्मिन् जराय्वपतने जरायोरपराख्यस्यापतने अनिष्क्रान्तौ एतद् गर्भसङ्गोक्तकार्यं विधातव्यम् । तथेत्यादि । न केवलं गर्भसङ्गोक्तं कार्यं यावदेनां गर्भिणीं (अ)पतितजरायुं काचित् स्त्री बाह्वोर्द्धयोरुत्क्षिप्य विकम्पयेत् अवधु(वी ? नी)त । **संग्रहे** तूक्तम्— 'अथ प्रसूतमातायाः न चेदपरा पतति ततो दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्टाद् बलवदुपपीड्य अन्येन पृष्ठत उपसंगृह्य विधुनुयात्' इति । तथा सा स्त्री स्वपादपार्ष्ण्या कटीमाकोटयेत् । पुनःपुनः कट्यां पार्ष्णिं पातयेदित्यर्थः । **हाटको**ऽपि—'अन्या स्त्री (स्याद ? स्वपाद)पार्ष्ण्या गर्भिण्याः कटीमाहन्यात्' इत्याह । तथा स्फिजौ उभौ गाढं निपीडयेत् । **संग्रहे**—"पार्ष्ण्या वा श्रोणिमाकोटयेत् । स्फिजौ उपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत्" इति । केचिदेवमाहुः—कटीमाकोटयेदीषत्कुटिलीकुर्यात्, तथा पार्ष्ण्या पार्ष्णिहननेन स्फिजौ गाढं निपीडयेदिति । **अस्मद्गुरूणा**मयं पक्षोऽभिप्रेतः प्रायशः । तथा वेण्या केशरचनाख्यया तालुकण्ठं स्पृशेत् । वेणिः केशरचनाविशेषः । **संग्रहे**—'वेण्याङ्गुल्या वा केशवेष्टितया तालुकण्ठं स्पृशेत्' इति । तथा मूर्ध्नि मस्तके स्नुहीपयः स्नुहीदुग्धं दद्यात् । तथा भूर्जादिभिः द्रव्यैः पृथक् प्रत्येकं अथवा द्वाभ्यां कृत्वा समस्तै(ताका ? र्वा) योन्यालेपनं धूपनं च कार्यमिति

१. बिल्व इति मुद्रिते ।

शेषः । कुष्ठतालीसपत्रयोः कल्कं वा सुरामण्डेन सुराया उपरिभागेन, तां पाययेत् । तालीसशब्देन तालीसपत्रमुच्यते । अथवा कुलत्थानां यूषेण क्राथेन पाययेत् । बल्बजेनासवेन बल्बजवारिणा आसुत्य रात्रौ धारि-(तल्ली ? तःशी)तकषायो बल्बज आसव उच्यते । बल्बजो धातकी । 'बिल्व-जेनासवेने'ति केचित्पठन्ति । बिल्वं जले आपोथ्य प्रक्षिप्य प्रातर्गालितेन जलेनेत्यर्थः । उक्तं च—

रात्रावध्युषितं तोयं जर्जरीकृत्य भेषजम् ।
प्रातः स आसवो ज्ञेय अनुपानाय देहिनाम् ॥

इति । **हाटकोऽपि**—'बिल्वं वारिणासुत्य कृतः शीतकषायो बिल्वज आसव' इत्याह । **संग्रहे**—'भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं धूपयेत् । भूर्ज-गुग्गुलुभ्यां वा । शालिमूलसिद्धेन वा सर्पिषा योनिमभ्यज्य कटुकालाबुजालिनी-निम्बसर्पनिर्मोकैर्धूपयेत् । गुळनागरकल्केन वा लिम्पेत् । तदेव वा भक्षयेत् । लाङ्गलीमूलकल्केन वा पाणिपादोदरमालिम्पेत् । महावृक्षक्षीरं वा मूर्धन्यनु-षेचयेत् । कुष्ठतालीसकल्कं बिल्व(बुल्बु ? बल्ब)जयूषमैरेयासवसुरामण्डान्यतमेन व्योषतीक्ष्णेन[1] वाम्लेन कुलत्थरसेन वा'[2] इति । तथा चोक्तं—'कुष्ठैलाकल्कं वा सुरामण्डेनापाययेत् । अलर्ककषायं वा सुरोन्मिश्रम् । कुष्ठलाङ्गलीकल्कं वा सुरामूलान्यतरेण । शतपुष्पाकुष्ठबदरहिङ्गुसिद्धस्य तैलस्य पिचुं ग्राहयेत्' । इति ॥

शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ॥ ८८ ॥
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूले[3] क्षीरे च सार्षपम् ।
तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ॥ ८९ ॥

शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ।
निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ॥ ९० ॥

---

१. तीक्ष्णोष्णेन वा । २. न मधुकपिप्पलीसम्पाकेन वा पाययेत् । ३. कुष्ठमदन-हिङ्गु इति मुद्रिते ।

तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ।

शताह्वेत्यादि । शताह्वादिभिर्द्रव्यैः सार्षपं तैलं मूत्रे क्षीरे चोभयस्मिन् सिद्धमनुवासनं हितम् । क्व । पायौ गुदे, योन्यां वा गर्भनिष्क्रमणद्वारे । तथा शताह्वादिभिर्द्रव्यैः कल्कितो निरूहो वस्तिकल्पोक्तो यौगिकः, सह स्नेहेन लवणेन वर्तमान आशु शीघ्रमेव अपरां जरायुसंज्ञां पातयेदिति । किमर्थं वस्तिप्रणयनमित्यत आह — तत्सङ्ग इत्यादि । यस्मात् तत्सङ्गे अनिलो हेतुः वायुः कारणम् । तज्जयाद् वायुजयात् सा अपरा निर्याति कुक्षितो बहिः निष्क्रामति । पवनविजये च वस्तिः प्रधानम् । तथा चोक्तम्—

'वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।' इति ॥

कुशला पाणिनाक्तेन हरेत् कृत्तनखेन वा ॥ ९१ ॥

कुशलेत्यादि । अथवा कुशला तद्व्यापारनिपुणा योषिद् वैद्योपदेशेन पाणिना तामपरां हरेत् । किंभूतेन पाणिना । अक्तेन स्नेहाभ्यक्तेन । तथा कृत्तनखेन कृत्ताः कल्पिताः शस्त्रेण च्छेदिताः नखा यस्य तेन तथाविधेन पाणिना तामपरां बहिः प्रलम्बां नालानुसारत आकर्षेत् । 'कुशलः पाणिनाक्तेन' इति केचित् पठन्ति । कुशलो भिषक् । **संग्रहे**—'शाल्मलीपिच्छया सघृतया योनिं पूरयित्वा विधुनुयात् । स्निग्धेन वा कृत्तनखेन पाणिना नालानुसारतो[3] हरेत्' । इति ॥

मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गं च मर्दयेत् ।
मक्कलाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ॥ ९२ ॥
सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ।
धान्याम्बु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् ॥ ९३ ॥

मुक्तेत्यादि । गर्भश्चापरा च गर्भापरे । मुक्ते गर्भापरे यया योन्या तां

---

१. 'उमाशाल्मलीपिच्छया वा सा...' । २. 'कृत्तन...' । ३. 'तोऽपह...' इति मुद्रिते ।

योनिं तैलेन मर्दयेत् । अङ्गं शरीरं च मर्दयेत । शिरोवस्तिकोष्ठशूललक्षणे मर्कलाख्ये रोगे उत्पन्ने सति यवक्षारं सुचूर्णितं घृतेन अथवा उष्णजलेन तां सूतां पाययेत् । मर्कलाख्यो रोगः शिरोवस्तिकोष्ठशूललक्षण इति लाघविकेन तन्त्रकृता अस्य लक्षणमुक्तम् । **संग्रहे**—"प्रजातायाश्चेद्वस्तिमूर्धोदरेषु शूलं मर्कलाख्यं स्यात्तत्र यवक्षारचूर्णं सर्पिषा सुखोष्णोदकेन वा पिबेत्" इति । **इन्दुः**—"प्रजातायाः प्रसूताया यदि वस्तौ मूर्धन्युदरे च कारणविशेषाच्छूलं भवति, ततस्तस्मिन् मर्कलनाम्नि शूले घृतेनोष्णोदकेन वा यवक्षारं पिबेत्" इति । धान्याम्बु वा पाययेत् । तत्किंभूतम् । गुल्व्योषत्रिजातकरजोन्वितम् । गुळ इति सामान्येनोक्तावपि पुराणोऽत्र गुळो विवक्षितः पथ्यत्वात् ।

अथ बालोपचारेण बालं योषिदुपाचरेत् ॥ ९३ ॥

अथ बालं जातमात्रमेवोपाचरेदुपपादयेत् । का, योषित्, बहुकृत्वः प्रसूता, न पुमान् । केन--बालोपचारेण उत्तरस्थाने बालोपचरणीयोक्तेनाहार-विहारादिना ॥

सूतिका क्षुद्वती तैलाद् घृताद्वा महतीं पिबेत् ।
पञ्चकोलकिनीं मात्रामनु चोष्णं गुडोदकम् ॥ ९४ ॥

सूतिका क्षुद्वती बुभुक्षिता यथासात्म्यं तैलादथवा घृतान्महतीं मात्रां पञ्चकोलकिनीं पञ्चकोलचूर्णयुक्तां पिबेत् । "अष्टाभिर्यामैः या जरां याति सा स्नेहमात्रा महती" इत्यरुणदत्तादीनां पक्षः । **अस्मद्गुरवस्तु** अन्यथा वदन्ति—'महतीं मात्रां पिबेदित्ययुक्तं, प्रसूताया महतीमात्रानर्हत्वात् । तस्मादमहती-मिति पदच्छेदः, महतीवर्जितां मात्रां ह्रस्वां वा मध्यां वा पिबेदित्यर्थः' इति । **संग्रहे**—"अहःपरिणामिनीं यथासात्म्यं स्नेहमात्रां पाययेत" इति । **इन्दुः**—"यथासात्म्यमन्यतमस्य स्नेहस्य अहःपरिणामिनीमिति नात्र स्नेहमात्राया नियमः । केवलं तथा विधेयं—यथा तस्मिन्नेवाहनि जीर्णे स्नेहे यवाग्वाः प्रयोगो न विरुद्ध्यते । तथा चाचार्य (एव) **हृदये** केवलं महत्याः प्रति-षेधं करोति । यतः साहोरात्रेण जीर्यते । ननु मात्रान्तरस्य विधानम् । सूतिका क्षुद्वती तैलाद् घृताद्वामहतीं पिबेत् । इति" । इति । अनु चोष्णं गुळोदकं, पिबेदिति योज्यम् ॥

वातघ्नौषधतोयं वा तथा वायुर्न कुप्यति ।
विशुध्यति च दुष्टास्रं द्वित्रिरात्रमयं क्रमः ॥ ९५ ॥

वातेत्यादि । वातहरद्रव्यक्वाथं वा पश्चात्पिबेत् । तथा एवं कृते सति, वायुर्न कुप्यति न कोपं याति । शून्यं कोष्ठं प्राप्य दुष्टं च रक्तं विशुद्ध्यति । अयमेवोपक्रमो द्विरात्रं त्रिरात्रं वा यथायोगं कार्यः ॥

स्नेहायोग्या तु निःस्नेहममुमेव विधिं भजेत् ।
पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ॥ ९६ ॥

स्नेहेत्यादि । स्नेहपानायोग्या तु या स्त्री स्नेहं नार्हति सा, निःस्नेहं स्नेहं विना अमुमेव पूर्वोक्तमेव विधिं भजेत् । यथायोग्यं स्नेहं वा वातहरद्रव्यक्वाथं वा गुळोदकं वा । पीतवत्याश्च तस्या जठरं यमकाक्तं तैलघृताभ्यक्तं वेष्टयेत् । वाससेति शेषः । वातपूरणभयात् । **संग्रहे**—"पीतवत्याश्च यमकेनाभ्यज्य वेष्टयेदुदरम्[1] । तथा न वायुरुदरे विकृतिमुत्पादयत्यनवकाशत्वात्" इति । **इन्दुः**—"स्नेहे क्वाथे वा पीते यमकाभ्यक्तदेहाया वस्त्रेणोदरं वेष्टयेत् । वातपूरणभयात् तदवकाशपरिहाराय" इति ॥

जीर्णे स्नाता पिबेत् पेयां पूर्वोक्तौषधसाधिताम् ।
त्र्यहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गक्वाथेन साधिता ॥ ९७ ॥
हिता यवागूः स्नेहाढ्या सात्म्यतः पयसाथवा ।
सप्तरात्रात् परं चास्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ॥ ९८ ॥
द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ।

जीर्ण इत्यादि । जीर्णे स्नेहे वा कोष्णगुळोदके वा वातघ्नौषधतोये वानन्तरं स्नाता सती पूर्वोक्तौषधसाधितां पञ्चकोलकृतां पेयां पिबेत् । त्र्यहादूर्ध्वमनन्तरं विदार्यादिवर्गौषधसिद्धा यवागूः पेया स्नेहाढ्या हिता । अथवा सात्म्यतः सात्म्यवशात् पयसा क्षीरेण साधिता यवागूः हिता । **संग्रहे**—"प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्यां चोभयकालमुष्णोदकेन परिषेचयेत्"

---

१ 'रं वस्त्रेण तथा' इति मुद्रिते ।

इति । सप्तरात्रात्परं अनन्तरं क्रमशो, न सहसा, तस्यै बृंहणं हितम् । बृंहणं जीवनीयबृंहणीयमधुरवर्गसिद्धैरभ्यङ्गोद्वर्तनपरिषेकावगाहनैर्हृद्यैश्चान्नपानर्विधातव्यम् । तथा च **संग्रहे**—"जीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यङ्गोद्वर्तनपरिषेकावगाहनैरन्नपानैश्च हृद्यैरुपाचरेत्" इति । "क्वथितं च तोयं पाययेद्" इति च । द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं मांसं नोपयोजयेद् नाभ्यवहारयेत् स्कन्दादिद्वादशग्रहाभिषङ्गपरिहारार्थम् । मांसभोजनेन हि कदाचित् तैरभिषङ्गो भवेत् ॥

यत्नेनोपचरेत् सूतां दुःसाधो हि तदामयः ।
गर्भवृद्धिप्रसवरुक्क्लेदास्रस्रुतिपीडनैः ॥ ९९ ॥

एवं च मासादध्यर्धान्मुक्ताहारादियन्त्रणा ।
गतसूताभिधाना स्यात् पुनरार्तवदर्शनात् ॥ १०० ॥

यत्नेनेत्यदि । सूतां स्त्रियं यत्नेन तात्पर्येण उपचरेत् उपक्रमेत् । कुत इत्याह—हि यस्मात् तस्या आमयो रोगो दुःसाधः कृच्छ्रेणोपक्रम्यः । किमिति कृच्छ्रेण साध्यत इत्याह—गर्भेत्यादि । वृद्धिश्च प्रसवश्च वृद्धिप्रसवौ । गर्भस्य वृद्धिप्रसवौ च रुक् च क्लेदश्चास्रस्रुतिश्च पीडनं च तैर्गर्भवृद्धिप्रसवरुगादिभिः हेतुभूतैः तदामयो दुःसाधः । रुक् प्रवाहणवेदना । 'दुःसाध्य' इति वा पाठः । 'दुःसाधा हि तदामयाः' इति पठन्ति केचित् । एवमनेन क्रमेण सार्धं मासमुपस्कृता क्रमेण विमुक्ताहारविहारयन्त्रणा अध्यर्धान्मासात्परेण गतसूताभिधाना व्यपेतसूताव्यपदेशा स्यात् । पुनरार्तवदर्शनात्परेण वा गतसूताभिधाना स्यात् । **संग्रहे**—"एवमध्यर्धमासमुपस्कृता क्रमेण विमुक्ताहारविहारयन्त्रणा विगतसूतिकाभिधाना स्यात् । पुनरार्तवदर्शनादित्येके" इति । **इन्दुः**—"सार्धान्मासादूर्ध्वं सूतिकाभिधाननिवृत्तिः । अन्ये पुनराहुः–पुनरार्तवदर्शनादूर्ध्वं सूतिकाभिधाननिवृत्तिः" इति ॥

इति हृदयबोधिकानामष्टाङ्गहृदयटीकायां
शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

गर्भावक्रान्तिशारीरादनन्तरं गर्भव्यापदं शारीरमारभते । गर्भव्यापदो भवन्ति गर्भप्रसङ्गात् तद्व्यापद्विज्ञानार्थं तत्प्रतीकारविधानार्थं च ।

अथातो गर्भव्यापदं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

गर्भस्य व्यापद् गर्भव्यापद्, सा विद्यतेऽस्मिन्निति छः । तस्य 'अध्यायानुवाकयोर्लुक्' (पा० सू० ५-२-६०) इति लुक् । यद्यपि चात्र गर्भव्यापदां चिकित्साप्युक्ता न केवलं गर्भव्यापत् तथापि बाहुल्यादिदमुक्तमिति बोध्यम् । अथादिनां पूर्ववद् व्याख्या ।

गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽपि वा ।
पुष्पे दृष्टेऽथवा शूले बाह्यान्तः स्निग्धशीतलम् ॥ १ ॥

गर्भिण्या इत्यादि । गर्भिण्याः परिहार्याणां आहारविहारादीनां पूर्वोक्तानामतिव्यवायादीनां सेवनेन पुष्पे दृष्टे, रोगतोऽपि वा रोगस्य च स्वाभाव्यादपथ्यसर्षपशाकमन्दकदध्यादेराहाराद् मात्रादेशकालादिवशाद्वा सम्भवात्, पुष्पे दृष्टे । गर्भाख्यस्य फलस्य हेतुत्वाद्रक्तं पुष्पमित्युच्यते । तस्मिन् दृष्टे चक्षुर्गोचरं प्राप्ते । अथवा शूले दृष्टे प्रश्नादिनोपलब्धे । दृशिरत्रोपलब्धिवचनः । बाह्यान्तः स्निग्धशीतलं, साधनं कार्यमिति वाक्यशेषः । बहिः स्नानावगाहादौ अन्तश्च भोजनपानादावित्यर्थः । रोगत इति तृतीयार्थे तसिः ।

तच्चिकित्सामाह—

सेव्याम्भोजहिमक्षीरिवल्ककल्काज्यलेपितान् ।
धारयेद् योनिवस्तिभ्यामार्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥ २ ॥

सेव्याम्भोजेत्यादि । वस्तियोनिभ्यां पिचून् नक्तकांश्च धारयेत् । पिचुः कार्पासमयः । नक्तकश्चेलखण्डः । पिचुनक्तकं ഉണ്മ൦ി इति पाठ्ये । किंभूतान् । सेव्यादिभिर्लेपितान् । सेव्यमुशीरम् । अम्भोजं पद्मम् ।

हिमं चन्दनम् । क्षीरिणां वल्कः क्षीरिवल्कः । क्षीरिणः क्षीरवन्तो वृक्षाः पिप्पलादयः, तेषां शस्त्रादिभिन्नानां क्षीरं दृश्यते । आर्द्रार्द्रान् अतिशयेनार्द्रान् ।

शतधौतघृताक्तां स्त्रीं तदम्भस्यवगाहयेत् ।

शतेत्यादि । शतशब्दो बहुवारपर्यायः । सङ्ख्यावाचीत्यन्ये । तथाचोक्तं **संग्रहे**—"सहस्रधौतेन सर्पिषा अधो नाभेः सर्वतः प्रदिह्याद्" इति । **इन्दुः**—"सहस्रधौतसर्पिषा, यदनेकशोऽग्निना विलाप्य शीतोदके प्रक्षिप्य स्त्यानीक्रियते" इति । **संग्रहे**—"बलातिबलाशालिषष्टिकेक्षुमूलकाकोलीशृतेन पयसा समधुशर्करेण रक्तशाल्यन्नं सुशीतलं भोजयेत् शीतवीर्यजाङ्गलरसेन वा" इति । शतधौतेन बहुवारप्रक्षालितेन घृतेनाक्तामभ्यक्तां स्त्रीं तदम्भसि सेव्यादिद्रव्याम्भसि अवगाहयेत्, तत्र तां निमज्जनं कारयेत् । तदित्यनेन सेव्यादिद्रव्यपरामर्शः । स्त्रीमिति 'वाम्शसोः' (पा०सू० ६-५-८०) इति वा इयङादेशः । **हाटकोऽपि**—"शतधौतेन जले बहुशो मर्दितेन घृतेनाभ्यक्तां स्त्रियं तदम्भस्यवगाहयेद्" इत्याह ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ससिताक्षौद्रकुमुदकमलोत्पलकेसरम् ॥ ३ ॥

लिह्यात् क्षीरघृतं खादेच्छृङ्गाटककशेरुकम् ।
पिबेत् कान्ताब्जशालूकबालोदुम्बरवत् पयः ॥ ४ ॥
शृतेन शालिकाकोलीद्विबलामधुकेक्षुभिः ।
पयसा रक्तशाल्यन्नमद्यात् समधुशर्करम् ॥ ५ ॥
रसैर्वा जाङ्गलैः

तथा क्षीरं घृतं च लिह्यात् । किंभूतम्, ससितेत्यादि । सिता च क्षौद्रं च कुमुदकमलोत्पलानां केसरं च किञ्जल्कं तैः सहितं क्षीरघृतं लिह्यात् । **हाटकस्तु**—"क्षीरघृतं क्षीरोत्पन्नं घृतं लिह्याद्" इत्याह । **इन्दुरपि**—"क्षीरमेव प्रमथ्य सम्पादितं घृतं क्षीरघृतम्" इत्याह । तथा शृङ्गाटकं कशेरुकं च खादेत् ।

१. 'सहस्रधौतं सर्पिर्यदनेकशोऽग्नौ विलाप्य' इति मुद्रिते ।

तथा पयः पिबेत् । किम्भूतम्—कान्तेत्यादि । कान्ता गन्धप्रियङ्गुः[1] । अप्सु जातं अब्जम् कमलादि । शालूकं उत्पलमूलम् । बालोदुम्बरम् अपक्वमुदुम्बर-फलम् । तानि विद्यन्ते यस्य पयसस्तदेवं, कान्तादिभिः शृतं क्षीरं पिबेदित्यर्थः । यैर्हि तत्पयः शृतं तानि तस्यावश्यं विद्यन्ते । क्षीरश्रपणविधिश्च अतिसार-चिकित्सितोक्तः "पयस्युत्क्वाथ्य मुस्तानां विंशतिम्" इत्याद्यनुसारेणात्र कल्प्यः । तन्त्रान्तरे त्वेवमुक्तम्—

द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं कर्तव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥

इति । अन्ये तु कान्तादिद्रव्याणां चूर्णेन युक्तं कल्केन वा युक्तं पयः पिबे-दित्याहुः । सारकृदपि—"कान्तादिभिः सिद्धं वा क्षीरमेषां चूर्णयुक्तं वा कल्कयुक्तं वा क्षीरमिति मतुबर्थ इत्याह । शाल्यादिभिः शृतेन सिद्धेन पयसा रक्तशाल्यन्नं समधुशर्करं सुशीतलं भुञ्जीत । देशसात्म्याद्यनुरोधाद् जाङ्गलैर्वा रसैः शाल्यन्नमद्यात् ।

शुद्धिवर्जं चास्त्रोक्तमाचरेत् ।

शुद्धीत्यादि । शुद्धिवर्जं चास्त्रोक्तं रक्तपित्ताभिहितं यत्साधनं तद् बाह्यान्तराचरेत् सेवेत । अस्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वाद्रक्तपित्तोक्तं गम्यते । "रक्तपित्तक्रियाश्च शोधनवर्ज्याः प्रयुञ्जीत" इति संग्रहे ।

असम्पूर्णत्रिमासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥
आमान्वये च

असम्पूर्णेत्यादि । असम्पूर्णाः त्रयो मासा यस्या गर्भिण्याः सैवं, तस्याः पुष्पदर्शने सति गर्भः प्रायो न तिष्ठति असञ्जातसारत्वात्, तस्मात् प्रत्याख्याय प्रत्याख्यानं कृत्वा प्रसाधयेत् प्रकर्षेण यत्नेन साधयेत् । आमान्वये च । तत्रापि प्रत्याख्याय प्रसाधयेदित्यनुवर्तते । आमानुगते रक्तदर्शने (अ) सम्पूर्ण-त्रिचतुरादिमासाया अपि सञ्जातसारे गर्भे सति विरुद्धोपक्रमत्वात् प्रत्याख्याय साधनं कार्यम् । तथा हि रूक्षतीक्ष्णकट्वादिकमामघ्नं गर्भिण्या विरुद्धम् ।

---

१. ङ्गुः ൽ൭൦൯ൾ अ॰ प्र. प्रपाठः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्निग्धशीतादिकं चामस्य । **संग्रहे**—"असम्पूर्णत्रिमासायास्तु पुष्पदर्शने गर्भः प्रायो न तिष्ठत्यसञ्जातसारत्वात् । आमान्वये चोर्ध्वमपि विरुद्धोपक्रमत्वात्" इति । **इन्दुः**—"प्रथमान्मासादारभ्य मासत्रयं पुष्पदर्शने सम्यक् चिकित्सितोऽपि गर्भः कोष्ठे न तिष्ठत्यसञ्जातसारत्वात् । स्रवत्येवेत्यर्थः । तेन प्रथममासत्रयं पुष्पदर्शने प्रायो गर्भः चिकित्सयापि कोष्ठे न तिष्ठति । मासत्रयादूर्ध्वमपि चतुर्थादिमासेष्वकाठिन्यात् । आमान्वये पुष्पदर्शने विरुद्धोपक्रमत्वाद्गर्भः कोष्ठे न तिष्ठति । आमे ह्युष्णतीक्ष्णादिका क्रिया । सा तु गर्भे विपरीता । अतो विरुद्धोपक्रमत्वम् । यत्र चतुर्थादिषु मासेषु आमान्वयो नास्ति तत्र पुष्पदर्शनेऽपि गर्भो विधारयितुं सुशक्यते" इति ।

एवमप्यामरक्तयोर्यदविरुद्धं तदुपदेष्टुमाह—

तत्रेष्टं शीतं रूक्षोपसंहितम् ।
उपवासो घनोशीरगुडूच्यरलुधान्यकाः ॥ ७ ॥
दुरालभापर्पटकचन्दनातिविषाबलाः ।
क्वथिताः सलिले पानं तृणधान्यादिभोजनम् ॥ ८ ॥
मुद्गादियूषैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ।

तत्रेष्टमित्यादि । तत्र आमान्वये सामतायां सत्यां, शीतं यदन्नपानादि औषधं वा तत्सर्वं बाह्यतोऽन्तश्च हितम् । शीतं रक्तस्य हितमामस्य विरुद्धत्वाद् वर्ज्यमित्याशङ्क्याह — रूक्षोपसंहितं रूक्षेण तिक्तकषायादिना युक्तम् । तथा देशसात्म्याद्यनुरोधादुपवासो हितो न केवलं शीतं रूक्षोपसंहितम् । **संग्रहे**—"तत्र रूक्षशीतानि प्रयुञ्जीत । तद्यथा प्रागुपवासम्" इत्यादि । **इन्दुः**—"तत्रामान्वये रूक्षशीतानि औषधानि प्रयुञ्जीत । तद्यथेत्यादिना तेषामेवोपयोगं दर्शयति । औषधात् पूर्वमुपवासः" इत्यादि । तथा घनादयो द्रव्यविशेषाः सलिले क्वथिताः पानं हितम् । घनो मुस्ता । अरलुकः स्योनाकः । तथा तृणधान्यानि श्यामाकादीनि । भोजनमाहारस्तत्रामान्वये हितम् । केन सह — मुद्गादियूषैः । आदिग्रहणेन मकुष्ठमसूरादयो

शिम्बिधान्यविशेषाः पित्तश्लेष्महरा गृह्यन्ते । सामतायामेवोत्पन्नायाम् अयमुपक्रमः । एवमामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् । निरामे स्निग्धशीतादि पूर्ववत् । निरामे स्निग्धशीतादि यथानिर्दिष्टं हितम् । इन्दुरपि—"आमे जिते पूर्ववत प्रथमपुष्पदर्शनवत् स्निग्धादीन्युपयुञ्जीत" इत्याह ॥

गर्भे निपतिते तीक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ ९ ॥
गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमार्तिविस्मरणाय च ।
लघुना पञ्चमूलेन रूक्षां पेयां ततः पिबेत् ॥ १० ॥
पेयाममद्यपा कल्के साधितां पाञ्चकोलके ।
बिल्वादिपञ्चकक्वाथे तिलोद्दालकतण्डुलैः ॥ ११ ॥
मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ।
लघुरस्नेहलवणो दीपनीययुतो हितः ॥ १२ ॥

गर्भ इत्यादि । गर्भिण्या एवमासेवमानाया अप्यदृष्टवशाद्गर्भे निपतिते जातसारेऽप्यामगर्भे पतिते सति तीक्ष्णं कर्कशं मद्यं सामर्थ्यतः सामर्थ्येन पिबेद् बहु पिबेदित्यर्थः । किमर्थमित्याह—गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थम् आर्तेः पीडाया विस्मृत्यर्थं च । आर्तिरिति क्तिनन्तः । ततो मद्यपरिणामादनन्तरं लघुना पञ्चमूलेन बृहत्यादिना कृतां रूक्षां पेयां पिबेत् । अमद्यपा तु या स्त्री सा पेयां पिबेन्न तु मद्यम् । क साधिताम् । कल्के । किं सम्बन्धिनि । पाञ्चकोलके । पञ्चकोलस्यायं पाञ्चकोलकः त(स्मात्? स्मिन् ।) पञ्चकोलकं कल्कीकृत्य तत्र पेयां साधितमित्यर्थः । तथा विल्वादिपञ्चकक्वाथे महापञ्चमूलकषाये साधितां पेयां पिबेदिति योज्यम् । (केन? कैः) साधितां, तिलोद्दालकतण्डुलैः । उद्दालको व्रीहिविशेषः । मासैस्तुल्यानि दिनानि माससंख्या वासराः । यावन्तो मासा गर्भस्य तावन्त्यह्वानि । गर्भे निपतिते सति एवं पूर्वोद्दिष्टेन प्रकारेण पेयादिक्रमः । "मासतुल्यदिनानि त्रिंशद्दिनानि" इति **हाटकः** । किंभूतः क्रमः । लघुरस्नेहलवणः । तथा दीपनीयैः अग्निकृद्भिः मरिचचित्रकादिभिर्युतः । तथाविधस्तत्र क्रमो हितः । **संग्रहे**—"आमगर्भे तु पतिते मद्यानामन्यतमं

सामर्थ्यतः पाययेद् गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थं आर्तिविस्मरणार्थं च । अमद्यपां पाचनीयद्रव्योपहिताभिरस्नेहलवणाभिः सतिलाभिरुद्दालकादियवागूभिरुपाचरेद् यावन्तो मासास्तावन्त्यहानि" इति ॥

किमर्थमयं क्रम इत्याह—

दोषधातुपरिक्लेदशोषार्थं विधिरित्ययम् ।

दोषेत्यादि । दोषशब्देन पित्तकफावत्र गृह्येते वातस्य क्लेदाभावात् । दोषौ च धातवश्च तेषां परिक्लेदः तस्य शोषणाय अयं विधिरिति ।

स्नेहान्नवस्तयश्चोर्ध्वं बल्यजीवनदीपनाः ॥ १३ ॥

स्नेहेत्यादि । ऊर्ध्वम(धो ? तो) दोषधातुपरिक्लेदशोषणादनन्तरं स्नेहान्नवस्तयो हिताः । स्नेहश्चतुर्विधः पाना(द्यै ? दौ) हितः । अन्नं च स्निग्धं, वस्तयश्च स्निग्धा एवम् । न रूक्षाः वातकोपभयात् । किंभूताः स्नेहान्नवस्तयः । बल्यजीवनदीपनाः । बल्या (बलाय) हिताः । दीपना वह्नेः सन्धुक्षणकृतः । तथा जीवनाः ओजोवृद्धिकराः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इदानीमुपविष्टकनागोदरयोर्गर्भयोर्हेतुलिङ्गौषधान्याह—

सञ्जातसारे महति गर्भे योनिपरिस्रवात् ।
वृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १४ ॥
उपविष्टकमाहुस्तं वर्धते तेन नोदरम् ।

सञ्जातेत्यादि । सञ्जातः सारः बलं यस्य गर्भस्य स सञ्जातसारः तस्मिन् । तथा महति प्रवृद्धे गर्भे सति गर्भिण्याः परिहा(रा ? र्या)परिहाराद् योऽसौ योनेः परिस्रवः त(स्मिन् ? स्मात् ।) परिस्रव इति सामान्येन निर्देशात् कदाचिद्रक्तरूपः कदाचिदन्यादृशो वा । परिस्रवाच्च कारणाद् वृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठ एव तिष्ठति । यतो योनिपरिस्रवात्कारणाद् वायुः कुपितः पित्त (श्लेष्मणोः ? श्लेष्माणौ) परिगृह्य गर्भस्य रसवहा नाडीः प्रतिपीड्यावतिष्ठते ततो नाड्यां दोषैः कुल्यायामिव तृणपत्रादिभिः प्रच्छन्नायां नाडीरोधेन

रसस्यासम्यग् वहनाद् वृद्ध्यभावो गर्भस्य । किंभूतः कोष्ठे तिष्ठति । सस्फुरः । स्फुरः स्फुरणम् । "अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्" (वा०) इत्यच् । "गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्" इति ङित्त्वाद् गुणाभावः । सह स्फुरेण वर्तत इति सस्फुरः स्फुरणमात्रयुतः कोष्ठे तिष्ठति । वृद्धिक्षयरहित इव उपविशतीत्यर्थः । तं तथाविधं गर्भमुपविष्टकं उपविष्टकसंज्ञमाहुः । मुनय इति शेषः । तेन तथाभूतेन गर्भेण कोष्ठस्थितेन तस्या उदरं न वर्धते न वृद्धिं याति । (स?) गर्भस्यैवावृद्धेः । न हि यद्यस्य वृद्धौ वर्धते तदवृद्धौ तस्य वृद्धिः स्यात् । तथा हि चन्द्रवृद्धावेव (वनसमुदाय? समुद्र) वेलावृद्धिः । उपविष्टकावस्थश्च गर्भो न वर्धते । अतस्तत्कारणाभावादुदरस्यावृद्धिः ।

एवमुपविष्टकमुक्त्वा नागोदरमाह—

शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात् ॥ १५ ॥

वाते क्रुद्धे कृशः शुष्येद् गर्भो नागोदरं तु तत् ।

उदरं वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १६ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शोकेत्यादि । शोकोपवासरूक्षाद्यैः गर्भगर्भिण्याद्यपचयकारिभिः हेतुभिः वाते क्रुद्धे कुपिते अथवा योन्यतिस्रवाद् गर्भिण्याः कदाचिदुपचारेणात्यर्थं रक्तस्रुतिः स्यात् । तदानीं तस्या योन्यतिस्रावो जायते । तस्माद्योन्यतिस्रावात्कारणादपि पवने कुपिते गर्भः कृशः सम्पद्यते शुष्येदित्यत्र चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । न केवलं कृशो भवति शुष्येच्चेत्यर्थः । तत् तथारूपं नागोदरं स गर्भो नागोदरसंज्ञः । केषाञ्चिन्मतेनोपशुष्ककमिति च । अत्र नागोदरसंज्ञे गर्भे अन्तःस्थिते उदरं वृद्धमपि महदपि हीयते हानिं याति । स्फुरणं च चिरात् चिरेण भवति । उपविष्टकः प्राप्तपरिमाणात् परिहीयमान एव स्फुरति, नच कुक्षिवृद्धिकरः । नागोदरं तु परिहीयमाणं चिरात् स्पन्दते कुक्षिश्च वृद्धोऽपि परिहीयत इति भेदः । **संग्रहे**—"यस्याः पुनर्महति जातसारे गर्भे वर्ज्यावर्जनात् पुष्पदर्शनं स्यादन्यद्वा योनिस्रावणं तस्यास्तन्निमित्तं वायुः प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य गर्भस्य रसवहां

नाडीं प्रतिपद्यावतिष्ठते ततो नाड्यां दोषैः कुल्यायामिव तृणपत्रादिभिः प्रच्छन्नायां रसस्यासम्यग् वहनाद्गर्भो वृद्धिमप्राप्नुवन्नुपविशत्युपशुष्यति वा। तत्र यस्याः कादाचित्कावार्तवपरिस्रावावल्पौ दृश्येते सततं च गर्भः प्राप्तपरिमाणादपरिहीयमाण एव स्फुरति न च कुक्षिर्विवर्धते तमुपविष्टकमाचक्षते। यदा तु प्रतिमासं आर्तवं प्रत्यहं वा परिस्रावणं तथा परिहीयमाणो गर्भश्चिरात् किञ्चित् स्पन्दते कुक्षिश्च वृद्धोऽपि परिहीयते तदुपशुष्कं नागोदरं च। तौ तु मातुराहारतेजसाल्पेनाप्याय्यमानौ यदा पुष्टौ स्यातां तदा वर्षगणैरपि प्रमदा प्रसूयेत" इति। इन्दुः—"यस्याः पुनर्गर्भिण्या महति जातसारे गर्भे वर्ज्यावर्जनाद् योनिरार्तवं अन्यद् वा किञ्चित्स्रवति तस्या योनिस्रुतिनिमित्तं वायुः कुपितः सन् पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य या तु नाडी मातुराहाररसं गर्भस्य वहति तां नाडीं प्रतिपीड्य तिष्ठति। ततस्तया तद्रुद्धया नाड्या कुल्ययेव तृणादिच्छन्नया केदारो, गर्भो वृद्धिमप्राप्नुवन् उपविशत्युपशुष्यति वा। तत्र द्वौ भेदौ। एको वृद्ध्यप्राप्तिः। द्वितीय उपशोषः। प्रथमे कादाचित्केन स्रावेण गर्भो न परिहीयते नापि वर्धते स्फुरति च तमुपविष्टकमित्याचक्षत आचार्याः। द्वितीये त्वतिस्रावाद् वृद्धोऽपि गर्भः परिहीयते। चिरात् स्तोकं च स्पन्दते कुक्षिश्च वृद्धोऽपि परिहीयते। तं गर्भमुपशुष्ककनागोदराभ्यामाचक्षते। तौ चोपविष्टकोपशुष्ककौ मातुराहाररसेन आप्याय्यमानौ क्रमेण यदा पुष्टौ स्यातां तदा केशदशनादियुक्तौ बहुभिरपि वर्षैः प्रमदा प्रसूयेत" इति।

तच्चिकित्सा तूभयोस्सामान्येनोच्यते—

तयोर्बृंहणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृतैः।
घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भांश्च खादयेत् ॥ १७ ॥
तैरेव च सुतृप्तायाः क्षोभणं यानवाहनैः।

तयोरित्यादि। तयोरुपविष्टकनागोदरयोर्गर्भयोः घृतक्षीरमांसरसैस्तृप्तिः, गर्भिण्याः कार्येति शेषः। किंभूतैः। बृंहणवातघ्नमधुरद्रव्यैः संस्कृतैः सिद्धैः।

---

१. 'प्रतिपीड्याव'। २. शुष्ककं ना। ३. तां केशदशनादियुक्तौ तदा। ४. रसाररसं गर्भ। ५. 'हारतेजसा स्वल्पेनाप्याय्य' इति मुद्रिते।

बृंहणानि च तानि वातघ्नानि मधुराणि च एवंभूतानि द्रव्याणि द्राक्षाशर्करादीनि, न तु व्यस्तानि बृंहणानि (वातघ्नानि मधुराणि च । तत्र केवलबृंहणानि प्रियङ्गुप्रभृतीनि न तु वातघ्नानि । वातघ्नानि च बृंहणानि न तु मधुररसानि । यथा नागरादीनि । मधुराणि च वातघ्नानि नापि बृंहणानि) यथा तण्डुलीयकमसूरादीनि । तदेतैर्व्यस्तगुणैः संस्कृतैर्घृतादिभिस्तृप्तिर्न कार्या । किंतर्हि । समस्तबृंहणादिगुणयुक्तैर्द्रव्यैः संस्कृतैरिति बोध्यम् । तथा हि **संग्रहे**ऽभिजगे—"तयोर्जीवनीयबृंहणीयमधुरौषधसिद्धानां सर्पिषामुपयोगस्तथा पयसां रसानामामगर्भाणां च गर्भवृद्धिकरः" । इति । **हाटको**ऽपि—"बृंहणादिसमस्तगुणयुक्तैर्द्रव्यैः संस्कृतैः घृतादिभिस्तृप्तिः" इत्याह । तथाहि तैरेव घृतादिभिः (सम्भो ? समं भो)जनं कार्यम् । तथा हि तद् गर्भपुष्टये । तां गर्भिणीम् आमगर्भान् खादयेत्, वैद्य इति शेषः । आमगर्भं खादन्त्याः कदाचिज्जुगुप्सा स्यात् । अतो गर्भगर्भिण्योः व्यापदो भवेयुरिति ण्यन्तोऽत्र निर्दिष्टः । वैद्यो हि तथा तां (प्रयुज्य ? प्रयुक्त्या) खाद(यति ? येत्) यथासौ न जुगुप्सेत । आमगर्भा अपरिपूर्णगर्भा उच्यन्ते । **हाटकस्तु**—"आमगर्भानचिरजातान् प्राणिनः असम्पूर्णान् वा प्राणिनः खादयेत्" इत्याह । तथा हि तैरेव बृंहणादिद्रव्यसंस्कृतैः (संस्कृताभिः ?) आमगर्भैश्च (सुभिक्षायाः ?) सुतृप्तायाः क्षोभणं कार्यम् । कैः यानै रथादिभिः । वाहनैः गजतुरगादिभिः, (गर्भान् ?) तत्रारोप्य तां गर्भिणीं वेगेन नयेदित्यर्थः ।

अथ लीनाख्यस्य गर्भस्य चिकित्सामाह----

लीनाख्ये निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशबर्हिजाः ॥ १८ ॥

रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ।
बालबिल्वं तिलान् माषान् सक्तूंश्च पयसा पिबेत् ॥ १९ ॥
समेद्यमांसं मधु वा कट्यभ्यङ्गं च शीलयेत् ।

लीनाख्य इत्यादि । 'अस्य उपविष्टकव्याख्यानेनैव हेतुलक्षणयोरुक्तत्वाद्यदेव निस्फुरणत्वं विशिष्टं तदेवेह तन्त्रकृतोक्तम् । (अन्य ? न्ये नागोदरस्योत्पत्तिरित्यसद्गुरवः ?) **अरुणो**ऽप्याह---"अस्य उपविष्टकनागो-

दराभ्यामेव हेतुलक्षणयोरुक्तत्वाद् यदेव निस्फुरणत्वादि विशेषान्तरं तदेवेह तन्त्रकृतोक्तम्" इति । **संग्रहे** तु पपाठ "यस्याः पुनर्वातोपसृष्टस्रोतसो[1] लीनो गर्भः प्रस्तब्धो[2] न स्पन्दते तं लीनमित्याहुः" इति । **इन्दुः**—"लीनो नाम गर्भो यो गर्भिण्या वातोपसृष्टस्रोतसो[3] लीनो न स्पन्दते" इति । तत्र लीनाख्ये गर्भे सति गर्भिण्याः श्येनादिजाः रसाः बहुघृता देयाः । आदिशब्देन तित्तिरि-कुक्कुटादीनां ग्रहणम् । तथा माषमूलकजा रसा बहुघृता दातव्याः । **संग्रहे**—"तत्र श्येनोत्क्रोशमत्स्यगोशिखिकुक्कुटतित्तिरीणाम्[4] अन्यतमस्य रसेन भूरिसर्पि-ष्केण माषयूषेण वा घृताढ्येन मूलकयूषेण वा रक्तशाल्योदनं भोजयेत्" इति । तथा सात्म्यादिवशाद् बालबिल्वादीन् क्षीरेण पिबेत् । **संग्रहे**—"सक्तून् वा तिलमाषयूषबिल्वशलाटुयुक्तान[5] पयसा पाययेत्" इति । बिल्वशलाटु बालबिल्वम् । तथा मे(ध्य ? द्य)मांसं मधु वा मेदुरमांसेन सह मार्द्वीकं वा पिबेत् । मधु मार्द्वीकम् । **संग्रहे**—"मे(ध्य ? द्य)मांसोपदंशं मार्द्वीकं पाययेत्" इति । तथा कट्वभ्यङ्गं शीलयेत् । अभ्यसेत् । **संग्रहे**—"तैलेन चाभीक्ष्णमुदरवंक्षणोरुकटीपार्श्वपृष्ठान्यभ्यज्यात्" इति ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हर्षयेत् सततं चैनामेवं गर्भः प्रवर्धते ॥ २० ॥
पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्राज्जायेत नैव वा ।

सततं मुहुर्मुहुश्चैनाम् उपविष्टकनागोदरलीनाख्यगर्भवतीं हर्षयेत् । एवं इतिकर्तव्यतया कृतया गर्भः प्रवर्धते वृद्धिं याति । अन्यथा अन्येन प्रकारेण पूर्वोक्तविपर्ययेन रूक्षाद्यात्मना सेवितेन मातुराहाररसेन बहुवर्षैः पुष्टः कृच्छ्राज्जायेत कृच्छ्रेण योनितो निष्क्रामेत् । नैवेति । यावज्जीवं गर्भिण्याः कुक्षावेवाव-तिष्ठते ।

उदावर्तं तु गर्भिण्याः स्नेहैराशुतरां जयेत् ॥ २१ ॥
योग्यैश्च वस्तिभिर्हन्यात् सगर्भां स हि गर्भिणीम् ।

---

१. 'सि ली' । २. 'प्रसुप्तो न' । ३. 'सि न' इति मुद्रिते । ४. 'शगो-मत्स्यगोधाशिखि' । ५. 'माषबिल्व' इति मुद्रिते ।

उदावर्तमित्यादि। उदावर्तः अर्शसि वक्ष्यमाणलक्षणः। गर्भिण्या यदुदावर्ताख्यो व्याधिः स्यात् तं स्नेहैश्चतुर्भिः यथायोग्यौषधसाधितैः पानादिना सेवितैराशुतरमतित्वरितं जयेत्। तथा योग्यैस्तत्कालोचितैर्वस्तिभिश्चानुवासनैर्जयेत्। 'योग्यैरिति योगवस्तिभि'रिति **पाठ्ये**। गर्भिण्या वर्ज्येषु 'वस्तिमामासतोऽष्टमात्' इति प्रागुक्तमपि तदनुज्ञातमात्ययिकत्वाद् व्याधेः। हि यस्मात्स उदावर्तः उपेक्षितो गर्भेण सह गर्भिणीं हन्यात्। अतस्तमाशुतरं जयेत्।

मूढगर्भचिकित्सामाह---

गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्दैवतोऽपि वा ॥ २२ ॥

मृतेऽन्तरुदरं शीतं स्तब्धं ध्मातं भृशव्यथम्।

गर्भास्पन्दो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्लमः ॥ २३ ॥

अरतिः स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः।

गर्भ इत्यादि। दोषाणां वातादीनामुपचयः प्रवृद्धत्वम्। अतिशयेन दोषोपचयोऽतिदोषोपचयः, तस्माद्धेतोः अन्तः उदरमध्ये गर्भे मृते सति अपथ्यैः स्वभावमात्राकालादिविरुद्धस्वभावैः वा अन्तर्मृते। अथवा दैवाद् अन्यजन्मार्जितशुभाशुभकर्मवशादन्तर्मृते सति गर्भे गर्भिण्या जठरं शीतादिलक्षणम्। **संग्रहे**—"यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्यथोक्तैर्व्यवायादिभिरन्यैर्वा व्याधिभिः पूर्वोपचितेन वा जनन्यपत्ययोः कर्मणा" इत्यादि। स्तब्धं स्तिमितम्। गर्भास्पन्दः न स्पन्दते गर्भः। कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ऊर्ध्वश्वसनम्। तथा क्लमो ग्लानिः। तथा अरतिः स्नानाशनशयनादिष्वनवस्थितत्वं चेतसः। स्रस्ते नेत्रे यस्याः तस्या भावः स्रस्तनेत्रत्वम्। स्रस्ते स्थानाच्च्युते इव। तथा आवीनां प्रसवकालवेदनानाम् असमुद्भवोऽनुत्पादः।

तस्याः कोष्णाम्बुसिक्तायाः पिष्ट्वा योनिं प्रलेपयेत् ॥ २४ ॥

गुडं किण्वं सलवणं तथान्तः पूरयेन्मुहुः।

घृतेन कल्कीकृतया शाल्मल्यतसिपिच्छया ॥ २५ ॥

---

१. 'कैर्वा व्य' इति मुद्रितपाठः।

मन्त्रैर्योग्यैर्जरायूक्तैर्मूढगर्भो न चेत् पतेत् ।
अथापृच्छ्येश्वरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६ ॥
हस्तमभ्यज्य योनिं च साज्यशाल्मलिपिच्छया ।
हस्तेन शक्यं तेनैव

तस्या अन्तर्मृतगर्भाया ईषदुष्णजलसिक्ताया योनिं प्रलेपयेत्प्रदेहयेत् । गुडादिकं पिष्ट्वा सामर्थ्याद् गुडोदकेनैव लेपयेदिति योज्यम् । **हाटको**ऽपि—"गुडादिकं पिष्ट्वा योनौ लेपयेदि"त्याह । किण्वं मद्यस्याधोभागः । तथान्तः पूरयेत् । शाल्मल्यतसिपिच्छयेति संबन्धनीयम् । योनेः प्रकृतत्वात्तस्या अन्तरभ्यन्तरम् इत्येव हि । अतसी പെരുങ്കായാവു° । कीदृश्या पिच्छया । घृतेन कल्कीकृतया पिष्टया । एवं योनेरभ्यन्तरं मुहुर्मुहुः पूरयित्वा अनन्तरं मूढगर्भपातनार्थं मन्त्रान् सिद्धान् प्रयोजयेत् । तथा जरायुपतने कथितान् प्रयोगान् योजयेत् । मन्त्रैः **संग्रहो**क्तैः—"क्षितिर्जल"मित्यादिभिः । अथर्ववेदोक्तैः जरा(य्व)पतनोक्तैश्च प्रयोगैश्च मूढगर्भो यदि न पतेत् अथ अनन्तरं ईश्वरं नृपमापृच्छ्य तत आज्ञां गृहीत्वा । यथा मृतायां अयशसा योगो न भवतीति ईश्वरमापृच्छयेत्युक्तम् । तं मूढगर्भं आशु गर्भिण्या आहरेदाकर्षेत् । कथमाहरेत् । हस्तमभ्यज्य हस्तं लेपयित्वा । केन । शाल्मलिपिच्छया आज्यसहितया शाल्मल्याः पिच्छया । तया हस्तं योनिं चाभ्यज्य यत्नेन आशु मूढगर्भमाहरेत् । "न तु क्षणमप्युपेक्षेत गर्भशल्यम् । तद्धि निरुच्छ्वासीकृत्य जननीमाशु हन्यात्" इति **संग्रहे** । अस्मिन्नपि वक्ष्यति—"न चोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितम्" इति । अन्तर्मृतगर्भो मूढगर्भ उच्यते । तथा च **संग्रहे**—"तं तु गर्भं कदाचिदसम्यगपत्यपथमनेकधा प्रतिपन्नं विगुणेन वायुना पीडितं मोहितञ्च मूढगर्भमित्याहुः" इति । आपृच्छ्येश्वरमिति । **संग्रहे**ऽप्युक्तं---"न त्वतः कष्टतममस्ति शस्त्रकर्म यतो योनियकृत्प्लीहान्त्रगर्भाशयादीनां मध्ये ता(न्यर ? ननु)पहिंसतास्पर्श(तः ? वता)-शस्त्रमवचार्यम्। उत्कर्षापकर्षणव्यावर्तनोत्कर्तनच्छेदनभेदनपीडनर्जुकरणानि चैकेन

1. 'उत्कर्षणव्यावर्तनोत्कर्तन' इति मुद्रिते ।

पाणिना कार्याणि । तस्मादीश्वरमापृच्छ्य परं च यत्नमास्थाय तद्विद्यसहितस्तमुपक्रमेत् । अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः" इत्युक्त्वा "तथोदराश्मरीप्रभृतीनपि" इति । हस्तेन शक्यं तेनैव हस्तेनाकृष्टुं शक्यं गर्भं तेनैव हस्तेन साज्यशाल्मलिपिच्छयाक्तेन समाकर्षेत् ।

गात्रं च विषमं स्थितम् ॥ २७ ॥

आञ्छनोत्पीडसम्पीडविक्षेपोत्क्षेपणादिभिः ।
अनुलोम्य समाकर्षेद्योनिं प्रत्यार्जवागतम् ॥ २८ ॥

गात्रं चेत्यादि । गात्रं च गर्भस्य विषमं कृत्वा स्थितमयथामार्गेण अवस्थितमाञ्छनादिभिरनुलोम्य ऋजु कृत्वा योनिं प्रति योन्यभिमुखमार्जवेन ऋजुमार्गेणागतं सन्तं हस्तेन समाकर्षेत् । आञ्छनं दीर्घीकरणं दीर्घतया स्थापनम् । उत्पीडनमूर्ध्वं पीडनम् । सम्पीडः समन्तात्पीडनम् । विक्षेपो विशेषेणान्यत्र प्रेरणम् । उत्क्षेपणमूर्ध्वं प्रेरणम् । आदिग्रहणादेवंप्रकारैरन्यैरपि स्वबुद्धिपरिकल्पितैः । **सारकृद**प्याह—"आञ्छनमधोदेशं प्रति हस्ततलैः स्पर्शः । उत्पीडनमूर्ध्वमुखं स्पर्शः । समन्तात्पीडनं सम्पीडः । विक्षेपो विविधः क्षेपः । उत्क्षेपो गर्भिण्या उपरि क्षेपः" इति । **पाठ्ये**ऽप्युक्तम्—आञ्छनं ഉഴിക. उत्पीडनं മേൽനോക്കി അമുക്കുക. सम्पीडनं കീഴ്നോക്കി അമുക്കുക. विक्षेपः കുലുക്കുക. उत्क्षेपः നിൎത്തിക്കുലുക്കുക. इति ।

इदानीं शस्त्रोपायसाध्यां मूढगर्भचिकित्सामाह—

हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुग्नः प्रपद्यते ।
पादेन योनिमेकेन भुग्नोऽन्येन गुदं च यः २९ ॥
विष्कम्भौ नाम तौ मूढौ शस्त्रदारणमर्हतः ।

हस्तेत्यादि । यस्तुल्यकालमेव हस्तपादशिरोभिः हस्तेन पादेन शिरसा योनिं प्रति भुग्नः कुटिलः प्रतिपद्यते तथा कदाचिद्धस्तेन कदाचित्पादेन कदाचिच्छिरसा योनिं प्रति भुग्नः प्रपद्यते स एको विष्कम्भो नाम मूढगर्भः । पादेनैकेन योनिं द्वितीयेन पादेन गुदं भुग्नः सन् यो मूढगर्भः प्रपद्यते सोऽपरो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विष्कम्भः । तौ हस्तेनाक्रष्टुमशक्यत्वाच्छस्त्रदारणमर्हतः । तयोः शस्त्रदारणं कार्यमित्यर्थः ॥

अत एवाह—

मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥ ३० ॥

वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं न योनाववचारयेत् ।

मण्डलेत्यादि । मण्डलशब्देन मण्डलाग्रमुपलक्ष्यते । मण्डलं च अङ्गुलिशस्त्रं चेति द्वन्द्वः । अथवा मण्डलं चाङ्गुलिश्च मण्डलाङ्गुली । मण्डलशब्देन मण्डलाग्रं शस्त्रमुपलक्ष्यते अङ्गुलिशब्देन चाङ्गुलिशस्त्रकम् । ते नामनी ययोः शस्त्रयोस्ते मण्डलाङ्गुलिशस्त्रे शस्त्रविध्यध्यायोक्ते ताभ्यां तत्र तयोर्विष्कम्भाख्ययोर्गर्भयोः कर्म प्रशस्यते । ताभ्यां शस्त्राभ्यां दारणमेतयोः कार्यमित्यर्थः । वृद्धिपत्रं शस्त्रं यस्मात्तीक्ष्णाग्रमतः तद् योनौ नावचारयेत । तेन तत्र विदारणं न विधेयं प्रत्यवायभयात् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दारणं यथा विधेयं तथाह—

पूर्वं शिरःकपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ३१ ॥

कक्षोरस्तालुचिबुके प्रदेशेऽन्यतमे ततः ।
समालम्ब्य दृढं कर्षेत् कुशलो गर्भशङ्कुना ॥ ३२ ॥

अभिन्नशिरसं त्वक्षिकूटयोर्गण्डयोरपि ।

पूर्वमित्यादि । **संग्रहे** तूक्तं—"त्रिविधः सङ्गो भवति शिरस्यंसे जघने वा" इति । तान् क्रमेणाह पूर्वमित्यादिना—पूर्वं शिरःसम्बन्धीनि कपालानि शोधयेत् । किं कृत्वा । शस्त्रेण दारयित्वा । शिरोदारणेन विशोधनेन च अल्पपरिमाणः स्यात् । विशोधनं कफनिःसरणार्थं पीडनम् । एवं शिरःकपालानि दारयित्वा गर्भिणीकोष्ठाद् बाह्यतः कृत्वा ततोऽनन्तरं कक्षोरस्तालुचिबुकान्यतमे तद्विषये समालम्ब्य तं गर्भं गृहीत्वा चिबुके तालुन्युरसि कक्षां वा अपहरेदिति । अभिन्नशिरसं यस्य युक्तिवशात्कपालान्यविदारितानि तं गर्भमक्षिकूटयोर्गण्डयोर्वा गर्भशङ्कुना दृढं समालम्ब्य कर्षेत् । **अरुणे**नाप्युक्तं—"अभिन्न-

शिरसम्विदारितोत्तमाङ्गं पुनर्गर्भमक्षिकूटयोस्तथा गण्डयोस्तद्विषयान्यतमे प्रदेशे। कदाचिदक्षिकूटप्रदेशे कदाचिद् गण्डप्रदेशे समालम्ब्य दृढं गर्भशङ्कुना गृहीत्वा कर्षेत्।" इति।

बाहुं छित्वांससक्तस्य वाताध्मातोदरस्य तु ॥ ३३ ॥

विदार्य कोष्ठमान्त्राणि बहिर्वा संनिरस्य च ।

बाहुमित्यादि। अंसाभ्यां सक्तोंऽससक्तः। तस्य बाहुं छित्वा आकर्षणं कुर्यात्। वामेनांसेन सक्तस्य वामं बाहुं छित्वा दक्षिणेनांसेन सक्तस्य दक्षिणमंसं छित्वा इत्यर्थः। **संग्रहे**—"अंससक्तस्य अंसप्रदेशे बाहुं छित्वा" इति। वातेन आध्मातं दृतिवत्पूरितमुदरं यस्य मूढगर्भस्यासौ वाताध्मातोदरः। तस्य कोष्ठमामपक्वाशयाश्रयं विदार्य पाटयित्वा आन्त्राणि बहिः सम्यङ् निरस्य बाह्यतः (क्षिप्र? प्रक्षिप्य) शिथिलीभूतमाकर्षेत्। **संग्रहे**—"दृतेरिवाध्मातस्य वातपूर्णमुदरं विदार्य निरस्यान्त्राणि शिथिलीभूतमाहरेत्" इति।

कटीसक्तस्य तद्वच्च तत्कपालानि दारयेत् ॥ ३४ ॥

कटीत्यादि। कटीसक्तस्येति तृतीयासमासः। तद्वच्चेति। तेन वाताध्मातोदरेण तुल्यं कर्म दारणात्मकं कृत्वा। तत्कपालानि तस्याः कट्याः कपालानि खण्डानि दारयेत्। कटीकपालं ഒക്കാണി इति **पाठ्ये** ॥

एवं विशेषेण गर्भस्याकर्षणमुक्त्वा सामान्येन मूढगर्भचिकित्सामाह—

यद्यद्वायुवशादङ्गं सज्जेद्गर्भस्य खण्डशः ।

तत्तच्छित्त्वा हरेत् सम्यग् रक्षेन्नारीं च यत्नतः ॥ ३५ ॥

यद्यदित्यादि। यद्यदङ्गं मूढगर्भस्य वायुवशात्सज्जेत्संश्लिष्येत् तत्तदङ्गं खण्डशो नैकशः छित्त्वा दारयित्वा सम्यगाहरेत्। किलैक(हे? वे)लया सकलगर्भभेदादन्तःस्थितमूढगर्भाया नार्या अपि बलवच्छस्त्रपाताद्विघातः सम्भाव्यत एवेति खण्डशः इत्युक्तम्। अत एवाह---नारीं च यत्नात् तात्पर्यं कृत्वा रक्षेत्। यथा नार्या अङ्गं किञ्चिदपि (वि? न) छिद्यते तथा विधेयमित्यर्थः। रक्षन्निति वा पाठः।

गर्भस्य हि गतिं चित्रां करोति विगुणोऽनिलः ।
तत्रानल्पमतिस्तस्मादवस्थापेक्षमाचरेत् ॥ ३६ ॥

गर्भस्येत्यादि । यस्माद्विगुणोऽनिलः प्रकुपितः पवनो गर्भस्य विचित्रां नानाविधां गतिमत्रस्थितिं करोति तस्मात् अनल्पमतिर्महाबुद्धिर्वैद्यः । स तत्र तस्यां गतावत्रस्थापेक्षमाचरेत् । मूढगर्भे प्रत्यनुक्तमप्यवस्थितं कर्म कुर्यादित्यर्थः ॥

अन्तर्मृतलक्षणं सकलं दृष्ट्वा भिषजा क्रिया कार्येति दर्शयति—

छिन्द्याद् गर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ।
सहात्मना न चोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ३७ ॥

छिन्द्यादित्यादि । जीवन्तं गर्भं न छिन्द्यात् । गर्भिण्या अन्तर्मृतलक्षणानभिज्ञो वैद्याभिमानी यः स तं गर्भं न विदारयेत् । कुतो हेतोरित्याह । यस्मात्स गर्भः छिन्नो मातरमात्मना सह मारयेत् । मातरमात्मना सह च्छिन्नो गर्भो व्यापादयेदित्यर्थः । न त्वस्तजीवितो गर्भिण्या अन्तर्मृतो गर्भः क्षणमपि मुहूर्तमात्रमपि उपेक्ष्यः । अपि तु द्रागेव तस्य प्रतिक्रियां कुर्यात् । **संग्रहे**—"न तु क्षणमप्युपेक्षेत गर्भशल्यं तद्धि निरुच्छ्वासीकृत्याशु जननीं हन्यात् । सचेतनश्च गर्भः शस्त्रेण विदार्यमाणो विषममङ्गानि क्षिपन्" इति । **इन्दुः**—"शल्यभूतं मृतगर्भं क्षणमपि भिषग् न चोपेक्षेत । तद्धि गर्भशल्यं जनन्या उच्छ्वासरोधनं कृत्वा तां हन्यात् । अज्ञानाच्च सचेतनोऽपि गर्भः शस्त्रेण विदार्यमाणो विषमं कृत्वा अङ्गानि निरुच्छ्वासीकृत्य जननीं हन्यादिति सम्बन्धः ।" इति ।

इदानीमुपेक्ष्यां मूढगर्भां स्त्रियमाह—

योनिसंवरणभ्रंशमर्कल[1]श्वासपीडिताम् ।
पूत्युद्गारां हिमाङ्गीं च मूढगर्भां परित्यजेत् ॥ ३८ ॥

योनिसंवरणेत्यादि । योनेः संवरणं संवृतत्वम् । तथा तस्या एव योनेर्भ्रंशः स्वस्थानाच्च्यवनम् । तथा मर्कलः शिरोवस्तिकोष्ठशूललक्षणः

---

१. 'मकल्ल' इति मुद्रिते ।

प्रागुक्तव्याधिः । तथा श्वासः । तैर्योनिसंवरणादिभिः पीडितां तथा पूत्युद्गारां दुर्गन्ध्युद्गारां तथा हिमाङ्गीं शीतगात्रीं एवंविधां मूढगर्भां त्यजेत् नोपक्रमेत् ॥

अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद् भिषक् ।
एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ ३९ ॥

दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ।
योनिर्मृदु भवेत्तेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥ ४० ॥

अथ मूढगर्भाहरणानन्तरं अपरां जरायुसंज्ञां अपतन्तीं अनिष्क्रामन्तीं पूर्ववत्पातयेत् । पूर्वेण तुल्यं पूर्वोक्तेन अपरापातनोक्तेन विधिना 'हिरण्यपुष्पी-मूलं च' इत्यादिना इत्यर्थः । एवमनन्तरोक्तेन विधिना निर्हृतं शल्यं गर्भ-जरायुसंज्ञं यस्यास्तां तु स्त्रियमुष्णेन जलेन सिञ्चेत् । ततः स्नानादनन्तरं अभ्यक्तशरीरायै स्त्रियै योनौ स्नेहपिचुं दद्यात् । तेन स्नेहपिचुना अस्या योषितो योनिर्मृदु भवेत् । शूलं रुजा प्रशाम्यति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दीप्यकातिविषारास्नाहिङ्ग्वेलापञ्चकोलकान् ।
चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत्ततः ॥ ४१ ॥

कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्घिङ्गुतेजनीः ।
तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ ४२ ॥

त्रिसत्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।
सायं पिबेदरिष्टं वा तथा सुकृतमासवम् ॥ ४३ ॥

शिरीषककुभक्काथपिचून् योनौ विनिक्षिपेत् ।
उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥

ततः स्नानाभ्यङ्गादनन्तरं दीप्यकादीनां दशानां समानां चूर्णं स्नेहेन घृताद्यन्यतमेन प्रकृत्यादिवशाद् यथायोग्येन स्त्रियं पाययेत् । कल्कं वा दीप्य-कादेर्जलेन पिष्ट्वा स्नेहेन तां पाययेत् । तथा दीप्यकादेरेव क्वाथं पाययेत् । तथा कटुकातिविषादीनि तद्वद्दीप्यकादिवत् चूर्णीकृत्य स्नेहेन कल्कीकृत्य वा

काथीकृत्य वा तां स्त्रियं पाययेत् । शाकत्वगिति । शाकं खर-च्छदं तस्य त्वक् । शाकं च त्वक् चेति केचित् । तेजनी तेजोवती ഒചറകയ്യന്നാങ്ങാൾ । किमर्थं दोषस्यन्दार्थम् । दोषस्य रक्तस्य पिच्छिलस्य स्यन्दः स्रवणं तदर्थं पाययेत् । दोषस्य रक्तादेः इति वा । इन्दुरपि--- "दोषस्य रक्तपिच्छादेः" इत्याह । तथा वेदनायाः पीडायाः उपशान्त्यर्थं च । त्रिरात्रमेवं मूढगर्भाकर्षणदिनात् प्रभृति कार्यम् । तत्र त्रिरात्रादनन्तरं सप्ताहं स्नेहमेव पिबेद् न रूक्षौषधमित्येवकारोऽवधारणार्थो द्योतयति । प्रातः स्नेहे पीते सायं दिनान्ते अरिष्ट पूर्वोक्तलक्षणं पिबेत् । तथा शोभनं कृत्वा कृतं निष्पादितं आसवं मद्यविशेषं पिबेत् । तथा शिरीषककुभक्वाथ-सिक्तान् पिचून् विकेशिकाप्रायान् कार्पासादिमयान् योनौ निक्षिपेत् । उप-द्रवाः ज्वरादयश्चान्ये ये भवेयुः तानुपद्रवान् यथास्वं उपक्रमैरुपाचरेत् । यस्य ज्वरादेर्य आत्मीय उपक्रमः तेन तमुपक्रमेदित्यर्थः ॥

एतच्च पूर्वोक्तमासेव्यानन्तरं यत् कर्तव्यं निर्हृतमूढगर्भायाः स्त्रिया-स्तदाह---

पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ।
रसो दशाहं च परं लघुपथ्याल्पभोजना ॥ ४५ ॥

स्वेदाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ।
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥ ४६ ॥

पयः क्षीरमनन्तरं तस्यै दशाहं भोजने हितम् । किंभूतम् । वातहरै रास्नादिभिः सिद्धं शृतम् । दशाहादनन्तरं द्वितीयं दशाहं रसो भोजने हितः अर्थः----त्रिरात्रमौषधं, स्नेहः सप्तरात्रं, दशाहं पयः, दशाहं मांसरस इति क्रमः । परं ततोऽनन्तरं सा स्त्री चतुर्थमासान्तं यावद् लघुप-थ्याल्पभोजना तथा स्वेदाभ्यङ्गपरा तत्प्रधाना सती स्नेहान् बलातैलादिकान् वातव्याधिनिर्दिष्टान् भजेत् । ऊर्ध्वमनन्तरं चतुर्भ्यो मासेभ्यः । पञ्चमा-न्मासात्प्रभृति सा निष्क्रान्तमूढगर्भा स्त्री क्रमेण न तु सहसा यथेष्टानि सुखानि अन्नपानाहारविहाररूपाणि भजेत् ॥

स्नेहान् भजेदित्युक्तप्रसङ्गे बलातैलमुच्यते—

बलामूलकषायस्य भागाः षट् पयसस्तथा ।
यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चैकतः ॥ ४७ ॥

निःक्वाथभागो भागश्च तैलस्य च चतुर्दशः ।
द्विमेदादारुमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयचन्दनैः ॥ ४८ ॥

सारिवाकुष्ठतगरजीवकर्षभसैन्धवैः ।
कालानुसार्याशैलेयवचागरुपुनर्नवैः ॥ ४९ ॥

अश्वगन्धावरीक्षीरशुक्लायष्टीवरारसैः ।
शताह्वासूर्पपर्ण्येलात्वक्पत्रैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ५० ॥

पक्वं मृद्वग्निना तैलं सर्ववातविकारजित् ।
सूतिकाबालमर्मास्थिक्षतक्षीणेषु पूजितम् ॥ ५१ ॥

ज्वरगुल्मग्रहोन्मादमूत्राघातान्त्रवृद्धिजित् ।
धन्वन्तरेरभिमतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥

बलेत्यादि । बलाया मूलानि तेषां कषायः क्वाथः तस्य भागाः षट् । तैलैकभागापेक्षयैतद् बोध्यम् । पयसस्तथा क्षीरस्य षड् भागाः । एवं द्वादश । यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चैकत इति । एकत्र क्वथितानां निःक्वाथभाग एक इत्यर्थः । एवं त्रयोदश भागा भवन्ति । तैलस्य चतुर्दशो भागः । चतुर्दशानां पूरणः 'तस्य पूरणे डट्' इति डट् । एतदेव स्पष्टीक्रियते शिष्यहितार्थम्—यदा षोडशपलानि तैलस्य श्रपयितव्यानि तदा बलामूलपलानि चतुर्विंशतिर्भवन्ति । जलपलशतानि त्रीणि चतुरशीत्यधिकानि । ततश्चतुर्थांशेन षण्णवतिः (क्वाथपलानि । क्षीरपलानि षण्णवतिः ।) यवादीनां पलानि चत्वारि । पानीयपलानि चतुःषष्टिः । ततः षोडशपलानि कषायस्य इति । मेदादिभिः समैः तैलाच्चतुर्थभागेन सम्मितैः सूक्ष्मं पिष्ट्वा कल्कीकृतैः । कालानुसारी उत्पलशारिवेति शारिबाविशेषः । उशीरमिति केचित् ।

---

१. 'शूर्पपर्ण्येला इति मुद्रिते ।

शैलेयं चेलेयकम् । क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी । वरा त्रिफला । रसो बोलः । 'रसो निर्यासः सर्जरस' इति **पाठ्ये** । पत्रं गन्धपत्रम् । सूप्यपर्णीति मुद्गपर्णी माषपर्णी च । एवं द्वात्रिंशदावापद्रव्याणि । योऽयं यवकोलकुलत्थदशमूलै-रेको भागः परिकल्पितस्तत्र यवकोलकुलत्थानां त्रयो भागाः । दशमूलस्य चतुर्थो भागः । दशमूलसमुदायस्य यवाद्यन्यतमसमत्वं पृथङ्निर्देशात् । बलामूला-दीनां क्वाथ्यद्रव्याणां जलात् षोडशांशं मानं द्रव्याच्चतुर्गुणः क्वाथशेषः । द्वि-मेदादीनां परस्परसमानां तैलाच्चतुर्थांशं मानमित्यम**मिन्दुना हाटके**न च प्रोक्तोऽर्थः । **अरुणद**त्तस्त्वाह---"यवकोलकुलत्थानां त्रयोंऽशाः दशमूलस्य दशांशा इति व्याख्येयम् । "कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदित"-मिति वचनात् । **संग्रहे**ऽप्युक्तम्---"यवकोलकुलत्थदशमूलकषायस्य भागः" इति । ये तु यवकोलकुलत्थानां त्रयोंऽशाः दशमूलस्य चतुर्थोंऽशः इति भागोऽयं कल्प्यत इत्याहुः ते तु पौर्वापर्यं न पर्यालोचयन्त्येव । यतः कल्प-येदित्यादि(अनया ? कया) परिभाषया द्रव्याणां समांशत्वं नियमितमेव । पृथक् षष्ठ्या यो निर्देशः तच्छन्दोनुरोधादेव । तथा चानेनैव तन्त्रकृता **संग्रहे** समस्यैवैतानि द्रव्याणि निर्दिष्टानि । अपि च दशमूलस्य चाधिक्येन वातरोगहन्तृत्वं यथास्य तैलस्य न तथा यवादि(भि)रिति सर्वथा पूर्वं व्याख्यानं श्रेय" इति । मृद्वग्निनेति मृदुशब्दोऽग्निविशेषणाय प्रयुक्तः । खरतरदहनसम्पर्कात् क्षीरबाहुल्येनाप्यस्य तैलस्य झटिति पाकातिक्रान्तता किञ्चित्संभाव्यते । ततोऽस्य पाकातिक्रान्ततापरिहाराय मृद्वग्निपाकः । एतच्च तैलमशेषवातरोगहन्तृ । तथा सूतिकादिषु प्रशस्तम् । तथा ज्वरादिहृत् । तथा भगवतो धन्वन्तरेरभिमतमतिशयगुणवत्त्वात । तथा योनिरोगान् क्षयं च अपहन्ति । 'योनिदोषक्षयापह'मिति वा पाठः । अहरहश्चोपयोगाद् गुणवन्तं पुत्रं लभते सूते इति योनिदोषापहत्वम् ।

पुरा मृतगर्भायाश्चिकित्सोक्ता । सम्प्रति मृतायां मातरि जीवतो गर्भस्य चिकित्सामाह---

वस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ।
जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेच्छिशुम् ॥ ५३ ॥

वस्तिद्वार इत्यादि । गर्भिण्या मृताया अपि यदि कुक्षिः प्रस्पन्दते अत्यन्तं चलति । क्व प्रदेशे । वस्तिद्वारे तत्समीपे । कदा जन्मकाले । तदा कुशलो वैद्यः शीघ्रं ततः कुक्षिप्रस्पन्दनादनन्तरं पाटयित्वा शिशुं बालमुद्धरेत् । **इन्दुना** तूक्तं---'गर्भस्य जन्मकाले जीवतो माता वेदनया यदि विपन्ना स्यात् ततस्तस्याः कुक्षिप्रस्पन्दनेन जीवन्तं गर्भं विदित्वा ततो वस्तिद्वारे विपाट्य शिशुमुद्धरेद्' इति । **हाटक**स्यायमिन्दुप्रोक्तोऽभिमतः । **पाठ्यकारो**ऽपि---'वस्तिद्वारे विपाट्य पाटयित्वा शीघ्रमुद्धरेदिति सम्बन्धः' इत्युक्तवान् ।

प्रतिमासं गर्भिण्याश्चिकित्सामाह---

मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ।
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ ५४ ॥

वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ।
अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा च मधुयष्टिका ॥ ५५ ॥

बृहतीद्वयकाश्मर्यः क्षीरिशुङ्गत्वचा घृतम् ।
पृश्निपर्णी लता शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ५६ ॥

शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ।
सप्तैतान् पयसा योगानर्धश्लोकसमापनान् ॥ ५७ ॥

क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ।

मधुकमित्यादि । मधुकादिद्रव्योपलक्षितानर्धश्लोकसमापनान् अर्धश्लोकः समापनं समाप्तिर्येषां तान् सप्त योगान् क्रमाद्यथाक्रमं निर्दिष्टान् क्रमेण सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति तद्रक्षणार्थं योजयेत् । मधुकादीनि चत्वारि प्रथमे मासि गर्भे स्रवति योजयेद्यथायोग्यकल्पनया । अश्मन्तकादीनि द्वितीये मासि । अश्मन्तको यमलपत्रकम् । 'मालुकपर्णमि'तीन्दुः । **पाठ्ये**ऽप्युक्तम्---"अश्मन्तकं അരേപ്പുളി. മലയാര इति" केचित् इति । ताम्रवल्ली ചെറുവള്ളിക്കൊടി. मञ्जिष्ठेत्येके । वृक्षादन्यादीनि पञ्च तृतीये । वृक्षादनि द्रुमव्याधिः । वत्सादनीति पाठे अमृता । लता गन्धप्रियङ्गुः ഞാഴൽ. लता गौरशारिवेत्यन्ये । शारिवा कृष्णशारिवा ।

केचिदुत्पलशारिबा रास्नेत्याहुः । अनन्तादीनि पञ्च चतुर्थे । अनन्ता दूर्वा । पद्मा पद्मचारिणी ഓരിതാഥൊരമ്പ । बृहतीद्वयादीनि पञ्चमे । शृङ्गं यथोपयोगम् । क्षीरिणां क्षीरिवृक्षाणां न्यग्रोधादीनां शृङ्गास्तथा तेषामेव त्वचश्च यथालाभम् । शृङ्गमङ्कुरम् । पृश्निपर्ण्यादीनि षष्ठे । मधुपर्णिका जीवन्ती । पाठ्ये—मधुपर्णी അടക്കൊതിയൻപാല इत्युक्तम् । अमृतेत्यन्ये । शृङ्गाटकादीनि सप्तमे ॥

कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धजैः ॥ ५८ ॥
मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाष्टमे ।
नवमे सारिबानन्तापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥
योजयेद्दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ।
अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ ६० ॥

कपित्थेत्यादि । कपित्थादीनां समाहारे द्वन्द्वः । कपित्थादीनां षण्णां मूलैः शृतं क्षीरमष्टमे मासि प्रयुञ्जीत । शारिबादिचतुष्टयेन सिद्धं क्षीरं नवमे मासि प्रयुञ्जीत । दशमे मासि पयस्यया सिद्धं क्षीरं योजयेत् । पयस्या काकोली । अथवा यष्टिमधुकादित्रयेण सिद्धं क्षीरं दशमे मासि योजयेत् । सर्वं बृंहणमामान्वयं विना विज्ञेयम् ॥

साम्प्रतं व्याप(लिन्द ? लिङ्ग)कं तथा भूतं वक्तुमिदमाह—

अवस्थितं लोहितमङ्गनाया
वातेन गर्भं ब्रुवतेऽनभिज्ञाः ।
गर्भाकृतित्वात्कटुकोष्णतीक्ष्णैः
स्रुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ ६१ ॥

गर्भं जडा भूतहृतं वदन्ति
मूर्तेर्न दृष्टं हरणं यतस्तैः ।
ओजोशनत्वादथवाऽव्यवस्थै-
र्भूतैरुपेक्ष्येत न गर्भमाता ॥ ६२ ॥

अवस्थितमित्यादि । लोहितं वातेन विगुणेन हेतुना कुक्षाववस्थितं स्तम्भितं कुक्षौ रुद्धमनभिज्ञाः गर्भं ब्रुवते । नञ् पर्युदासे । अभिज्ञसदृशा इत्यर्थः । कुतस्तेषां भ्रान्तिरिति तद्बीजमाह—गर्भाकृतित्वादिति । गर्भस्या-

कृतिरिवाकृतिर्यस्य तस्य भावो गर्भाकृतित्वम् । आकृतिः संस्थानम् । उन्नत्यादिकम् । तथा हृल्लासदौर्हृदेत्यादिकं रक्तगुल्मनिदानोक्तं लक्षणं च । तस्माद्रक्तगुल्मवद् भ्रान्तिरिति यावत् । वातरुद्धलोहिताव(स्थि)तौ गर्भावस्थितौ चोभयत्र समानं लक्षणम् । अतोऽल्पबुद्धित्वादवस्थितं लोहितं गर्भं ब्रुवते । कटुकोष्णतीष्णादिभिरवस्थितलोहितस्रुतिहेतुभिः स्रुते केवल एव गर्भरहिते रक्ते जडा निर्बुद्धयो गर्भं दुर्बुद्धिलक्षितं प्रत्यक्षेणापश्यन्तो भूतहृतमिति वदन्ति । पुनःशब्दः शिरःकम्पं कृत्वा तेषामसम्भाव्याङ्गीकारेण सकलजनप्रथितेन जळत्वं सहेतुकं प्रतिपादयति । अत एव जळत्वे हेतुमाह—यतो यस्मात्तैः भूतैः मूर्तैः शरीरस्य हरणं न दृष्टं न क्वचिदुपलब्धम् । अतोऽसम्भाव्यवस्तुप्रतिज्ञानात्तेषां जळत्वमित्यर्थः । नन्वेतदपि कथमुच्यत इत्याह—ओजोशनत्वात् । यस्मात्ते भूता ओजोशना ओजोभक्षणमर्यादाः । अथवा कदाचित्ते भूता उल्लङ्घितमर्यादाः स्युः । तस्माद् भूतैर्माता गर्भस्य नोपेक्ष्येत अपि तु ह्रियेतैव । तथा हि यथा गर्भमातोपचितशरीरा न तथा गर्भ इति । संग्रहे—"तदेव च कदाचिदार्तवं सौम्यैर्बृंहणात्मभिराहारविहारैः स्तम्भितमनुपद्रवमेवोदरं गर्भाधिष्ठितमिव वर्धयति । येन तामगर्भां गर्भिणीमाहुर्मूढाः । ततो विपरीतैर्यदृच्छया वा प्रवृत्ते रक्ते गर्भशरीरमपश्यन्तो भूतहृतमित्यज्ञा ब्रुवते । यस्मात्संभवत्योजसोऽपहरणं रक्षोभिर्न तु कायस्य अनिष्टत्वादशक्तेर्वा । इच्छाशक्त्योर्हि प्रवृत्तेरुपलब्धिः । न च दृश्यते कस्यचिदमानुषैर्देहापहारः । यदि च दृष्टमपि समुलङ्घ्य केचिदतिशक्तियुक्ता गर्भस्य शरीराक्षेपे प्रवर्तन्ते तदा कथमिव प्राप्तावसराः तज्जननीमुपेक्षेरन्" इति । इन्दुः—"विपरीतैः कटुकादिभिः यदृच्छया वा स्वयमेवौषधनिरपेक्षं वा प्रवृत्ते रक्ते गर्भं दुर्बुद्धिलक्षितं प्रत्यक्षेणापश्यन्तो भूतैर्हृतमिति वदन्त्यज्ञाः । एवं च तेषामज्ञत्वम् । यतो रक्षोभिरोजसोऽपहरणं सम्भाव्यते न तु कायस्य । कथं नु सम्भाव्यत इत्याह—अनिष्टत्वादथवा अशक्तितः (शक्तोऽपि) कदाचिदनिष्टे न प्रवर्तते । इष्टोऽपि वा अशक्त्या न प्रवर्तते । एतदुक्तं—इच्छाशक्त्योर्हि प्रवृत्तेरुपलब्धिः इति । इच्छाभावः

१. 'सौम्यादिहेतुविपरीतैः काकतालीयेन साधुभिषजा वा प्रयुक्तैः स्वयमेवौषधविप...' इति मुद्रिते । २. 'कल्पितं' मुद्रिते । ३. 'इच्छाभाव' इत्यारभ्य 'तदेवोच्यते' इत्यन्तोंऽशः मुद्रिते न दृश्यते ।

शक्त्यभावश्च तेषामनुमानलभ्यः । तदेवोच्यते न चेत्यादिना । नह्येवं कदाचिद् दृष्टं यदमानुषैः रक्षोभिः कस्यचिद्देहापहारः कृत इति । अथ कश्चिदेवं ब्रूयाद्यथा पूर्वं न दृष्टम् अधुना दृश्यते तदर्थमाह—यदि चेत्यादि । यदि हि शक्त्यतिशययुक्ता[1] अदृष्टेऽपि देहापहारे प्रवर्तेरन् [2]किमितीच्छातिशय-स्वार्थसम्पादनपरं स्थूलस्थूलं तन्मातृशरीरमुपेक्षन्ते । अतोऽनुमानाज्ज्ञायते शरीरापहरणं भूतानामनिष्टं, अशक्ता वा तत्रेति । एतच्चाचार्य-स्यासम्भवमात्र[3]मिति कृत्वा गृह्यते । अन्यथा शरीरवदोजसः पर्यनुयुक्तः किमुत्त[4]रं दद्यादि"ति । **हाटक**स्त्वेवमाह—"वातेन विगुणेन कुक्षाववस्थितं स्तम्भितं लोहितं अनभिज्ञा गर्भं ब्रुवते । कुतस्तेषां भ्रान्तिरिति—गर्भाकृतित्वात् । आकृतिः संस्थानमुन्नत्यादिकं दौहृदं च, तस्माद्रक्तगुल्मवद् भ्रान्तिरीति यावत् । कटुकोष्णादिभिः स्रुते केवल एव गर्भरहिते रक्ते जळा निर्बुद्धयो भूतहृतमिति वदन्ति । जळत्वे हेतुमाह—यतो यस्माद् भूतैर्मूर्तैः शरीरस्य हरणं न क्वचिदु-पलब्धम् । अतोऽसम्भाव्यवस्तुप्रतिज्ञानात् तेषां च जळत्वमित्यर्थः । किञ्च अथवा पूर्वोक्तगर्भशरीरहरणं विना ओजोशनत्वादोजोशनस्वभावत्वादव्यवस्थितै-र्भूतैर्गर्भस्य माता नोपेक्ष्येत, किं तर्हि ह्रियेतैव । मातुरोजोहरणमपि कर्तव्यं तत्कदाचिदपि न दृश्यत इत्यर्थः । **आगमो** हि—

'ओजोशनानां रजनीचराणामाहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।
गर्भं हरेयुर्यदि तेन मातुर्लब्धावकाशा न हरेयुरोजः ॥'

इति । न च मातुरोजोहरणं दृश्यते न च पतितं गर्भशरीरं, तेनैष गर्भो रक्त-मात्रमेव सञ्चितमित्यवगन्तव्यमिति यावत् ॥

इति हृदयबोधिकायां शारीरस्थाने
द्वितीयोऽध्यायः ।

---

१ 'युक्ता मातुरपि शरीराहरणे समर्था अदृष्टेऽपि' । २. 'किमिति सातिशयस्वार्थ-सम्पादनं स्थूल' । ३. 'त्रप्रदर्शनमि' ४. 'रं दास्यति' इति मुद्रिते ।

तृतीयोऽध्यायः ।

गर्भव्यापदोऽनन्तरमङ्गविभाग उच्यते अङ्गप्रत्यङ्गविज्ञाने हि सति सम्यग् गर्भाहरणादि कर्तुं शक्यते नान्यथेति । **सारकृताप्युक्तम्**—

"अङ्गप्रत्यङ्गविज्ञाने मूढगर्भोद्धरादिकम् ।
कर्तुं शक्यत इत्याह पश्चादाङ्गविभागिकम् ॥"

इति । **पाठ्ये** तु प्रोक्तं—"सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म इत्येतावन्मात्रमेव पूर्वोक्तम् । अतः सर्वशरीरपरिज्ञानार्थमङ्गविभागमाह" इति । किञ्च अङ्गविभागः तदुपकाराय । तथा **चागमः**—'शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं कालार्थकर्मणां समयोगेन तिष्ठति । शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते धात्वादीनां हीनातियुक्तानां वृद्धिह्रासकरणार्थम् । मांसमाप्याय्यते मांसेन भूयस्तरमन्येभ्यो धातुभ्यः । तथा लोहितं लोहितेन । मेदो मेदसा । अस्थि अस्थ्ना । वसा वसया । मज्जा मज्जया । शुक्रं शुक्रेन । शुक्रोपयोगे कुक्कुटादीनामण्डोपयोगात् । गर्भस्त्वामगर्भेण । एवमसन्निधाने समानगुणभूयिष्ठानामात्मान्यप्रकृतीनामुपयोगः कार्यः । तद्यथा शुक्रक्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगः ।" इति ॥

अथातोऽङ्गविभागं शरीरं व्याख्यास्यामः ।

अथात इत्यादि । अङ्गस्य शरीरस्य विभागो विभजनं अङ्गप्रत्यङ्गादीनां पृथक्करणमङ्गविभागः । अथेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तान्येवाङ्गानि विभक्तुकाम आह—

शिरोऽन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च समासतः ।
षडङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयादिकम् ॥ १ ॥

शिर इत्यादि । षडवयवमङ्गं शरीरम् । तान्येव षडङ्गान्याह—शिरस्तथान्तराधिस्तथा द्वौ बाहू वामदक्षिणौ तथा सक्थिनी द्वे वामदक्षिणे इत्येवं समासतः संक्षेपेणाङ्गं शरीरं षडङ्गं षडवयवम् । विस्तरेण पुनरनेकावयवम् ।

अन्तराधिशब्देन शिरोबाहुसक्थिवर्जं सर्वो मध्यमभाग उच्यते । **हाटकोऽपि**—"अन्तराधिः कटीजत्रोर्मध्यम्" इत्याह । "आकण्ठमूलादा चोरुसन्धेरन्तराधिः" **इतीन्दुः** । षडङ्गान्यवयवा यस्य तत् षडङ्गम् । अङ्गं शरीरम् । उक्तं च—

शरीरेऽवयवे देशे संबुद्धावधारणे ।
अप्रधानप्रधानाङ्गदेहेष्वङ्गपदं विदुः ॥

इति । शिरःप्रभृतीन्यङ्गान्यस्मिन्नन्तराधीयन्त इति अन्तराधिः । **अरुणोऽप्याह**—"आधीयन्ते निबध्यन्ते यथायथं शरीरस्यान्तः स्थाप्यन्ते प्राक्चितेन कर्मणा शिरःप्रभृतयः पञ्चावयवा यस्मिन् सोऽन्तराधिः" इति । "यस्मिन्नाधीयन्ते निबध्यन्ते मूर्धकरचरणाङ्गानि सोऽन्तराधिः" इति **सारकृत्** । तस्य षडवयवस्याङ्गस्य अक्षिहृदयादिकं प्रत्यङ्गम् । आदिशब्देन कर्णनासापाणिपादादिपरिग्रहः । अवयवमवयवं प्रति योऽवयवः तत् प्रत्यङ्गम् । **संग्रहे**—"सकलमपि शरीरमङ्गमित्युच्यते । तच्च पुनः षडङ्गं शिरोऽन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च । नेत्रनासापाणिपादादीनि त्वस्य प्रत्यङ्गानि" इति ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शरीरं व्योमवाय्वादिपञ्चमहाभूतात्मकं चेतनादीनामधिष्ठानम् । अतस्तमेव प्रत्येकं महाभूतगुणमाह—

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमाद् गुणाः ।
खानिलाग्न्यब्भुवाम्

शब्द इत्यादि । **सारकृदप्याह**—

"भौतिकत्वं शरीरस्य प्रागुक्तं वक्ष्यतेऽत्र च ।
अतो गुणपरिच्छित्त्यै शब्दादिगुणवर्णना ॥"

इति । पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं शरीरमित्युक्त्वा तेषां प्रत्येकं गुणानाह—शब्दादयः पञ्च गुणाः क्रमात्क्रमेण खादीनां पञ्चानां भवन्ति । तेन शब्दः खस्याकाशस्य गुणः । सुषिरे विविक्ते स्पर्शादिगुणचतुष्टयायोगित्वेन शब्दमात्रस्यैवोपलम्भात् । स्पर्शो वायोः, रूपमग्नेः, रसः पानीयस्य, गन्धो भूमेः । तेषां गुणानां खाद्याश्रितत्वात्तेषां गुणा उच्यन्ते ।

आकाशस्यैव वाय्वादीनां किमेकैक एव यथोक्तो गुण उतान्येऽपि सन्तीत्याह—

एकगुणवृद्ध्यन्वयः परे ॥ २ ॥

एकेत्यादि । एकेन गुणेन वृद्धिस्तयान्वयः संबन्धः । परे वाय्वादौ महाभूते । अथवा एकगुणस्य वृद्धिस्तयान्वयोऽनुगमस्तद्भावित्वम् । **हृद्याकार**स्त्वाह—"एकस्यैकस्य गुणस्य वृद्ध्या आधिक्येनान्वयः संबन्धो येषां त एकगुणवृद्ध्यन्वयाः परे । परे पञ्चधातवः ।" इति । तदयुक्तं प्रायशः । पञ्चधात्वनुपपत्त्यादेः । पर इत्याकाशापेक्षया चतुर्णां महाभूतानामुक्तिः । तेन वाय्वादौ महाभूते एकगुणवृद्ध्यन्वयः । आकाशस्त्वेकगुण एव । परत्वासंभवान्न तस्यैकगुणवृद्ध्यन्वयः । आकाशात्परेऽनन्तरे महाभूते वाय्वाख्ये एकगुणवृद्ध्यन्वयेन द्विगु(ण)त्वात् शब्दस्पर्शगुणत्वम् । ततः परे महाभूते अग्न्याख्ये एकगुणवृद्ध्यन्वयेन त्रिगुणत्वात् शब्दस्पर्शरूपगुणत्वम् । ततः परे जलाख्ये महाभूते एकगुणवृद्ध्यन्वयेन चतुर्गुणत्वात् शब्दस्पर्शरूपरसगुणत्वम् । ततः परे महाभूते पृथिव्याख्ये एकगुणवृद्ध्यन्वयेन पञ्चगुणत्वात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणत्वम् । एवं पञ्चानां खादीनां एकद्वित्रिचतुष्पञ्चगुणत्वं बोध्यम् । **हाटको**ऽप्याह—"एकस्य गुणस्य वृद्धिः तयान्वयः । पर इत्याकाशापेक्षया चतुर्णां भूतानामुक्तिः । तेन वाय्वादावेकगुणवृद्ध्यन्वयः । आकाशस्त्वेकगुणः परत्वासंभवात् । अस्मात्परे वायौ शब्दस्पर्शगुण(त्व)म् । ततः परेऽग्नौ शब्दस्पर्शरूपगुणत्वम् । ततः परे जले शब्दस्पर्शरूपरसगुणत्वम् । ततः परायां पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणत्वम् । एवं खादीनां एकद्वित्रिचतुष्पञ्चगुणत्वं बोध्यम् । अर्थः—एकगुणवृद्ध्यन्वयः परे, आकाशस्य परे भूतचतुष्टये शब्दगुणस्यैकस्य वृद्ध्यान्वयः । अनिलस्य परे भूतत्रये स्पर्शगुणस्य वृद्ध्यान्वयः । एवमुत्तरत्रापि एकेन गुणेन वृद्ध्यान्वयः" इति । **आगमश्चात्र**—"एकगुणवृद्धिः परे परे" इति ।

इदानीं यथाक्रमनिर्दिष्टेभ्यो भूतेभ्यो ये भावाः शरीरे भवन्ति तान् दर्शयति—

तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन् श्रोत्रं शब्दो विविक्तता ।
वातात् स्पर्शत्वगुच्छ्वासाः वह्नेर्दृग्रूपपक्तयः ॥ ३ ॥
आप्या जिह्वा रसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ।

तत्रेत्यादि। तेषु पञ्चमहाभूतेषु मध्ये अस्मिन् देहे मनुष्यादौ स्थूलतया परिणते। नान्यस्मिन् अतीन्द्रिये भूतादौ। खात् आकाशात् सत्त्वबहुलात् खानि छिद्राणि सर्वस्रोतांसि भवन्तीति शेषः। छिद्रविशेष एव श्रोत्रेन्द्रियाधिष्ठानं श्रोत्रम्। तथा शब्दो घोषः। तथा विविक्तता शून्यता रिक्तता खादेव। यद्यपीह छिद्रादिषु सर्वभूतानामेव व्यापारः तथाप्याकाशस्यैवात्र विशिष्टकारणत्वम्। यथा घटादौ मृद्दण्डचक्रसलिलसूत्रादिकारणसमुदाये निष्पन्नेऽपि मृद एव विशिष्टकारणत्वम्। अत एवासौ मृन्मय एवोच्यते। एवं सर्वेषु वक्ष्यमाणेषु वातादिजेषु स्पर्शादिषु वाच्यम्। हाटकेनाप्युक्तं—"तेषु महाभूतेषु मध्येऽस्मिन् मनुष्यादिदेहे आकाशाच्छिद्राणि भवन्ति श्रोत्रादीनि च। इन्द्रियाणां पञ्चमहाभूतात्मकत्वेऽपि क्रमेण तेषु भूतानां विशेषावस्थानं वेद्यम्। विविक्तता शारीराणां भावानां विभाग" इति। वातादनिलाद्रजोबहुलात् स्पर्शादयो भवन्ति। स्पर्शः स्पर्शनम्। त्वक् स्पर्शनेन्द्रियाधिष्ठानम्। **संग्रहे**—"वायव्यानि स्पर्शनं स्पर्शो निश्श्वासोच्छ्वासादिपरिस्पन्दनानि लाघवं च" इति। वह्नेः सत्त्वरजोबहुलाद् दृगादयो भवन्ति। दृक् दृष्टिः चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठानम्। तथा रूपाख्यो गुणः। पक्तिः पाकः। उपलक्षणं चेदं, पित्तशौर्यादयोऽपि वह्नेरेव बोध्याः। तथा च **संग्रहे**—"आग्नेयानि दर्शनाधिष्ठानं रूपं पित्तमूष्मा पक्तिः सन्तापो मेधा वर्णो शोभा तेजः शौर्यं च" इति। अद्भ्यः सत्त्वतमोबहुलाभ्यो जाता आप्याः जिह्वादयो भवन्ति। जिह्वाशब्देनात्र जिह्वाया विशिष्ट एकदेशो रसनेन्द्रियाधिष्ठानं विवक्षितम्। न सर्वैव जिह्वा। तथा रसाख्यो गुणः तथा क्लेदाख्यो भावः। उपलक्षणं चेदम्। स्वेदमूत्रादयोऽप्याप्या एव। **संग्रहे**—"आम्भसानि रसनं रसः स्वेदक्लेदरसासृक्शुक्रादिद्रवसमूहः शैत्यं स्नेहनं च" इति। घ्राणादि पार्थिवम्। घ्राणं नासाया विशिष्ट एकदेशो घ्राणेन्द्रियाधिष्ठानम्। तथा गन्धाख्यो गुणः। तथा अस्थि। एतानि सर्वाणि पृथिव्याख्यात् तमोबहुलान्महाभूताज्जातानि। **संग्रहे**—"पार्थिवानि घ्राणं गन्धः केशनखास्थ्यादिमूर्तसमूहो धैर्यं स्थैर्यं गौरवं च" इति।

(The footnote markers on the printed text—[1] after निश्श्वासो, [2] after दर्शनाधिष्ठानं, [3] after क्लेद, [4] after स्नेहनं, [5] after धैर्यं—are keyed to the notes below.)

---

१. 'प्रश्वासो'। २. 'दर्शनं रूपं'। ३. 'द्रवसारसा'। ४. 'स्नेहश्च'। ५. 'धैर्यं च' इति मुद्रिते।

देहेऽस्मिन् किं मातृजं किं पितृजमित्याह—

मृद्वत्र मातृजं रक्तमांसमज्जगुदादिकम् ॥ ४ ॥

पैतृकं तु स्थिरं शुक्रं धमन्यस्थिकचादिकम् ।

चैतनं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ५ ॥

मृद्वत्रेत्यादि । **हाटको**ऽपि—"मातृजपितृजभेदेनाह मृद्वित्यादिना" इत्याह । अस्मिन् देहेऽनेकसामग्रीकेऽपि यन्मृदु वस्तुजातं रक्तादि तन्मातृजं भूयसा भवति । तत्र मातुराधिक्येन कारणभाव इत्यर्थः । मातृजमिति 'पञ्चम्यामजातौ' (पा० सू० ३-२-९७) इति डः । आदिशब्देन नाभिहृदय-यकृत्प्लीहादीनां ग्रहणम् । **संग्रहे**—"तेषु मातृजानि मृदूनि त्वग्रक्तमांस-मेदोमज्जानाभिहृदयामाशयगर्भाशययकृत्प्लीहान्त्रगुदादीनि" इति । ननु गुदस्य मांसत्वान्मांसग्रहणेनैव सिद्धे किं गुदग्रहणेनेति । ब्रूमः—मांसत्वस्यानिश्चयात् पृथगुपादानं कृतम् । तथा च वक्ष्यति "मांसमज्जागुदोऽन्येषाम्" इति । इदानीं पितृजमाह—पैतृकमित्यादि । स्थिरं यद्वस्तु शुक्रादिकं तत् पैतृकं पितृजम् । आदिशब्देन शिरास्नायुरोमादीनां ग्रहणम् । पैतृकमिति 'पितुर्यच्च' (पा० सू० ४-३-७९) इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (पा० सू० ७-३-५१) इति कादेशः । चेतना आत्मैव । प्राक्चितशुभाशुभकर्मबीज-क्षेत्रमित्यर्थः । तस्माज्जातं चैतनम् । किं तदित्याह—चित्तमित्यादि । चित्तं मनः इन्द्रियसारथिः । चेतनमात्मा तस्माज्जातं चैतनमिति वा । मनसः आत्मजत्वं तदधीनत्वात् । तच्च नित्यसम्बन्धत्वे सत्यपि यथाजाति शुभाशुभकर्मवशात् सत्त्वेन रजसा तमसा वा गुणेन योगः । तथा अक्षाणि श्रोत्रादीनि । ननु चैतनान्यक्षाणीत्येतत्पूर्वापरव्याहतमिव मन्यामहे । यतः पूर्वमुक्तं 'खात् खानी'ति । तत्कथमिह चैतनान्यक्षाणीति । उच्यते । नात्रावधारणं कृतं यथा चैतनान्येवाक्षाणीति खादेव खानीति । तस्माद् भूतानि चेतना चेति द्वयमप्यक्षाणां कारणमित्यवेहि । **हाटके**नाप्युक्तम्—भौतिकाना-मपीन्द्रियाणामात्मजत्वं कर्माधीनशक्तिपरायत्तत्वात् । आत्मना ह्यवदातकर्मकारण-भूतेन मृगसरीसृपादिषु जन्मोत्पत्तेः । **आगम**श्चात्र—"गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा अत्र जीव इत्याचक्षते । शाश्वतमरुजममरमक्षयमभेद्यमक्षरं सद्गर्भाशयमनुप्रविश्य

शुक्रशोणिताभ्यां संयोगमेत्य गर्भत्वेन जनयति हिताहितकर्मकारणेनात्मनात्मानमिति आत्माधीनत्वाद्गर्भे आत्मसञ्जातस्य पुनरात्मनो जन्मादिमत्त्वान्नोपपद्यते गर्भशरीरस्यातिव्यवहितशरीरत्वमनादिबीजेनाङ्कुरवत् शरीरे ध्वस्ते अङ्कुरस्थानीया उत्तराः शरीरोत्पत्तयः असति बीजे न स्युः । अतो जायमानोऽयं कर्माश्रयादात्मन एव जायते । तस्मान्न चान्यतो जायते जायमानः किं तर्हि स्वकृतेन कर्मणेति" इति । तथा नानायोनिषु गजवाजिपशुशशशम्बरप्रभृतिषु यज्जन्मसम्भवः तदपि चैतनम् । उपलक्षणं चेदम् । कामक्रोधलोभमोहभयहर्षधर्माधर्मशीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नाहङ्कारसुखदुःखायुःस्वरविशेषादयोऽपि चैतना एव । **संग्रहे**— "आत्मजानि स्वयोनिषूत्पत्तिर्मनश्चेतनेन्द्रियाणि प्राणापानौ धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः कामक्रोधलोभभयहर्षधर्माधर्मशीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नाहङ्कारसुखदुःखायुरात्मज्ञानानि च" इति ।

सात्म्यजं त्वायुरारोग्यमनालस्यं प्रभा बलम् ।

सात्म्यजमित्यादि । सात्म्यं त्रिविधं व्याधिसात्म्यं देशसात्म्यं देहसात्म्यं चेति । तत्रेह व्याधिसात्म्यं न गृह्यते । यतो देहस्य सम्भ(वः ? वतः) सम्भूतमात्रस्य चेयं विचारणा प्रस्तुता कुतः किं भवतीति । अतो व्याधिवर्जदेहप्रस्तावान्नोपयुज्यते । तस्माद्देहसात्म्यं देशसात्म्यं चेह गृह्यते । देहस्य हि सम्भवतः सम्भूतमात्रस्य मात्राहारविहारा(द्यप ? दि यदप)थ्यमप्यतिशयेन शीलितं तदस्य देहस्योचिततां गच्छत् सुखानुबन्धेन सात्म्यमुच्यते । तस्माद्देशसात्म्यं देहसात्म्यं च ग्रहीतुं युक्तम् । **हाटकोऽप्याह**— "यत्तु देहिनो गर्भात्प्रभृति सेवितं मात्राहाररूपेण स्वतश्च तत्सात्म्यम्" इति । सात्म्याज्जातं सात्म्यजम् । किं तत् । आयुरारोग्यादि । आयुर्जीवितम् । तथा आरोग्यं धातुसाम्यम् । अनालस्यं सर्वचेष्टासूद्यमः । उद्योग उत्साहः । प्रभा कान्तिः । तथा बलं शक्तिः । उपलक्षणं चेदम् । अलोलुपत्वेन्द्रियप्रसादस्वरवर्णवीर्यौजःसम्पत्प्रहर्षाद्यपि सात्म्यजमेव ।

---

१. 'नानायोनिषु' इति मुद्रिते ।

रसजं वपुषो जन्म वृत्तिर्वृद्धिरलोलता ॥ ६ ॥

रसजमाहाररसजं, आहारात् परिणताज्जातम् । किं तत् । वपुषो जन्म सकलशरीरस्य सम्भवः । तथा वृत्तिर्वर्त्तनं जीवितानुबन्धः । रसं विना जीवितस्याप्यभावः । तथा वृद्धिरायामविस्ताराभ्यां (यथा)संस्थानस्य शरीरस्याधिक्यम् । मातृजठरे वृद्धिर्वृद्धिस्तथैव जातस्य च । तथा अलोलता अलौल्यम् । अलोलता रसजेति लिङ्गविपरिणामेन सम्बन्धः । उदाहरणमात्रं चेदम् । उत्साहतृप्तिपुष्ट्यो रसजा एव ॥

सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं शुद्धवर्त्मरुचिर्मतिः ।
राजसं बहुभाषित्वं मानक्रुद्दम्भमत्सराः ॥ ७ ॥
तामसं भयमज्ञानं निद्रालस्यं विषादिता ।

सात्त्विकमित्यादि । रजस्तमोभ्यामनुपहतेन शुद्धेन सत्त्वेन यद्भवति तत्सात्त्विकं सत्त्वगुणाज्जातं शौचादिकम् । शौचं वाक्कायमनसां शुद्धिः । सत्यवाक्याद्यभिधायित्वं वाक्शुद्धिः । मृज्जलादिभिः क्षालनादि शास्त्रोक्तं कायिकं शौचम् । मानसशौचं जगद्बन्धुता करुणा शुद्धसन्तानत्वमास्तिक्यमित्यादि । शौचमिति 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' (पा०सू० ५-१-१३१) इत्यण् । आस्तिक्यमिति अस्ति (दिष्टं? परलोक इति) मतिरस्येति अस्ति नास्ति (पा० सू० ४-४-६०) इत्यादिना ठक् । आस्तिकस्य भावः इति ब्राह्मणादित्वात् ष्य(ङ्? ञ्) । 'आस्तिक्यमस्ति परलोक इति ज्ञानम्' इति **हाटकः** । तथा शुद्धे वर्त्म(नि) धर्ममार्गे रुचिर्निर्व्याजा भक्तिः । "शुक्लकर्मरुचिः" इति केचित्पठन्ति । मतिः प्रज्ञा । उपलक्षणं चेदम् । कृतज्ञतादाक्षिण्यव्यवसायशौर्यगाम्भीर्यस्मृतिमेधादयोऽपि सत्त्विका एव। राजसानि बहुभाषित्वादीनि । उपलक्षणं चेदम् । शौर्यदुरुपचारतालोलुपत्वहर्षकामादयोऽपि राजसा एव । तामसानि भयादीनि । उपलक्षणं चेदम् । प्रमादशोकादीन्यपि तामसान्येव । तत्र सत्त्वं मनस्तस्योपप्लवेन रजस्तमश्चेति । **सुश्रुते** चोक्तं—"वाय्वाकाशधातुभ्यां वायुराग्नेयं पित्तमम्भःपृथिवीभ्यां श्लेष्मा" इति । **आयुर्वेदावतारे** तूक्तम्—

"शीतोष्ण(स? श)मवृद्ध्याप्यं न पित्तं द्रुतताम्रवत् ।
करकावत् कफो भौमो नानिलानलसंहतः ।" इति ।

अधुना देहप्रारम्भकाणां भावानां भूतानामेव प्राधान्यम्। अतस्तैरेवोपसंहरति—

इति भूतमयो देहः

इति भूतमयो देह इति। **अरुणो**ऽप्याह—"अधुना देहाश्रितसर्वभावोपसंहारं कुर्वन् प्रधानो यो भावो देहस्य तस्य प्राधान्यं दर्शयन् इदमाह इति भूतमयो देहः" इति। **सारकृद**प्याह—"अधुना देहाश्रितानां सर्वाङ्गानामुपकुर्वन् प्रधानो यो भावो देहस्य तस्य प्राधान्यं दर्शयन्निदमाह–इति भूतमयो देहः" इति। इति इत्यनेन प्रकारेण भूतमयो देहः पृथिव्यादिविकारसमुदायात्मकः। भूतात्मकत्वेन प्राधान्याद् भूतमय इत्युक्तम्। सर्वेभ्यो देहाश्रितभावेभ्यो महाभूतानामेव प्राधान्यं तन्मयत्वाद्देहस्य सर्वभावाधारभूतस्य। अस्मिन् दर्शने आत्मा नित्यमविकारः। स न जायते न च विनश्यति। सत्त्वादिसंयोगात्तु जातादिव्यपदेशं लभते। संयोगश्चास्याविद्यास्वभावकृतः। अविद्याक्षयात् शुद्धः स मुक्त इत्युच्यते। तस्मादात्मा चेतनः कारणं नित्यम्। अचेतनानि तु महाभूतानि अनित्यानि प्रतिक्षणप्रध्वंसीनि। त(मे ? दे)वं भूतमयो देहः॥

स देहः त्वगादिभिः प्रविभज्यत इति दर्शयति---

तत्र सप्त त्वचोऽसृजः॥ ८॥

पच्यमानात्प्रजायन्ते क्षीरात्सन्तानिका इव।

तत्रेत्यादि। **संग्रहे**—"इत्येवं भूतात्मकं देहमाहुः। तस्य प्रविभागः त्वचः कला दोषा धातवो मला बुद्धीन्द्रियाणि तदधिष्ठानानि कर्मेन्द्रियाण्यतीन्द्रियमाशयाः प्राणायतनानि कण्डराजालानि कूर्चरज्जवः सीवन्योऽस्थिसंघाताः सीमन्ता अस्थीन्यस्थिसन्धयः स्नावानि[1] पेश्यः सिरा धमन्यः स्रोतांस्यूष्माणो मर्माणि केशश्मश्रुरोमाणि प्रकृतिविकृतिभेदाश्च" इति। तत्र तस्मिन् महाभूतमये देहे असृजो रक्तात् सप्तत्वगुत्पादनसमर्थेन धातूष्मणा पच्यमानात् सप्त त्वचः प्रकर्षेण जायन्ते। **हाटको**ऽपि—"तत्र तस्मिन् देहे असृजः स्वोष्मणा

१. 'स्नायूनि' मुद्रितपाठः।

पच्यमानात् सप्त त्वचः प्रजायन्ते" इत्याह । कुतः का इव । यथा क्षीरात् पच्यमानात् शीतीभूतात् तदुपरि घनस्वभावाः सन्तानिका जायन्ते तद्वदसृजः पच्यमानात् सप्त वचो भवन्ति । सन्तानिका जालिका ഫേട । इन्दुरप्याह—"तत्र देहे सप्त त्वचो रक्तात् स्वोष्मणा पच्यमानात् क्षीरजालिकावत् सम्भवन्ति । तास्तु कदलीदलवदन्तरेऽन्तरेक्रमेण वर्तन्ते" इति । तासां नामानि परतन्त्रोक्तानि । यथा—

भासिनी लोहिनी श्वेता त्वक्ताम्रा वेदिनी मता ।
स्याद्रोहिणी मांसधरा सप्तमी परिकीर्तिता ॥

व्रीहेरष्टादशांशाद्या द्वितीया षोडशांशिका ।
द्वादशांशा तृतीया तु चतुर्थ्यष्टांशमात्रका ॥

पञ्चमी पञ्चमांशा तु षष्ठी व्रीहिप्रमाणिका ।
व्रीहिद्वयप्रमाणा तु सप्तमी भिषजां मता ॥

(स्वादि?दीर्घ)छायापञ्चकस्य भासिन्याधारतां गता ।
मन्यन्ते षट् त्वचः केचित् तासां बाह्योदकाश्रया ॥

द्वितीयासृग्धरा सिध्मश्वित्राधारा तृतीयका ।
चतुर्थी सर्वकुष्ठानामधिष्ठानत्वमागता ॥

विद्रध्यलज्यधिष्ठाना पञ्चमी रोगकारिणी ।
षष्ठ्यत्र यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्धं तमो विशेत् ॥

यामधिष्ठाय जायन्ते स्थूलमूलानि पर्वसु ।
अरूंषि कृष्णरक्तानि दुश्चिकित्स्यतमानि च ॥ (इति) ।

अर्थः—बाह्या प्रथमा उदकधरा नाम या देहे उदकं बिभर्ति येन बहिरार्द्रत्वाभावः । द्वितीयया रुद्धं न बहिः स्यन्दते रक्तं सा असृग्धरा नाम इत्यादि । सिध्म कुष्ठविशेषः । षष्ठी सर्वासामन्तः प्राणधरा नाम । सा प्राणानन्तरवरुध्य तिष्ठति ॥

---

१. 'षट् त्वच' मुद्रितपाठः ।

उक्तास्त्वचः । इदानीं कला उच्यन्ते—

धात्वाशयान्तरक्लेदो विपक्वः स्वंस्वमूष्मणा ॥ ९ ॥
श्लेष्मस्नाय्वपराच्छन्नः कलाख्यः काष्ठसारवत् ।

धात्वाशयेत्यादि । धातूनां रसादीनामाशया आधारा जलाशयवत् तेषामन्तराण्यन्तरालानि तेषु धात्वाशयान्तरेषु क्लेदो धात्वाशयान्तरक्लेदः । स विपक्वः कलाख्य उच्यते कलासंज्ञां लभते । केन विपक्वः स्वंस्वमूष्मणा आत्मीयेन वह्निना । यथा रसधात्वाशयान्तरक्लेदः रसोष्मणा विपक्वः कलैका भवति । यावच्छुक्रधात्वाशयान्तरस्थः शुक्रधातूष्मणा विपक्वः सप्तमी कला भवति । कीदृशो विपक्वः । श्लेष्मणा स्नाय्वा अपरया जराय्वाख्यया छन्नः छादितः । 'वा दान्तशान्त' (पा०सू० ७-२-२७) इत्यादौ छदेर्ण्यन्तात् छन्नशब्दो निपातितः । यथा काष्ठस्य सारः तथायं धातुसारशेषोऽल्पत्वात्कला-संज्ञः । धात्वाशयान्तरमर्यादाः सप्तकलाः । तत्र—

आद्या मांसधरा यस्यां धमन्यः स्नायवः सिराः ।
स्रोतांसि च प्ररोहन्ति प्रतानैर्व्यापिभिः कला ॥

द्वितीयासृग्धरास्यां तु मांसान्तः शोणितं स्थितम् ।
विशेषतः सिराप्लीहयकृत्सु क्षतजं क्षतात् ॥

मांसात्प्रवर्तते क्षीरं क्षीरिवृक्षादिव क्षतात् ।
मेदोधरा तृतीयात्र मेदोस्थ्नामुदरे स्थितम् ॥

अण्वस्थिषु च मज्जा तु स्थूलास्थिष्वेव मूर्धनि ।[1]
मस्तुलुङ्गकपालान्तश्चतुर्थी च कफाश्रया ॥

तत्स्थः कफो द्रढयति सन्धीनस्थ्नां शरीरजान् ।
पञ्चम्यासां विडाधारा सामपक्वाशयाश्रया ॥

उण्डुकस्थं विभजते मलं पित्तधरा पुनः ।
षष्ठी पक्वाशयान्तःस्था वह्न्यधिष्ठानतां गता ॥

---

१. 'भवत्यणुषु मज्जान्तः स्थूलास्थिष्वथ मूर्धनि' ।

[1]पक्वाशयात् सुखं धृत्वा बलात् पित्तस्य तेजसा ।
शोषयन्ती [2]पचेत् पक्वं तदेव च [3]विमुञ्चति ॥

दोषदुष्टाथ दौर्बल्यादाममेव निरस्यति ।
लभते ग्रहणीसंज्ञामस्याश्चाग्निबलं बलम् ॥

शरीरं धारयत्यग्निर्[4]बलावष्टम्भबृंहिता ।
[5]अन्या कला शुक्रधरा मूत्र[6]मार्गसमाश्रिता ॥

द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः ।
शरीरं व्याप्य सकलं सा शुक्रं वर्तयत्यपि ॥

हाटकः पुनरेवमाह—"धातूनां रसरक्तादीनामाशयाः यानि स्रोतांसि तेषां द्वयोर्धात्वाशययोर्मध्ये यः क्लेदः स्वेन स्वेन धातूष्मणा पक्वः श्लेष्मादिसंछन्नः स कलाख्यां लभते काष्ठसारवत् । यथा काष्ठेऽन्तः सारो विभज्यते तथा शरीरे कला । ताश्च स्वस्थानमजहत्यः शरीरं व्याप्नुवन्ति । स तु क्लेदो धातुसा(रे ? र)शेषो न पूर्वधातुतां याति । अतः स्वल्पत्वात्कलासंज्ञः । आसां तु क्रमो धातुकर्मसम्भवविशेषात् । विशिष्टकार्यता तु स्वभावात् । तथा हि—प्रथमा रसशेषजापि मांसधरा । अथवा केषांचिद्धातूनां केषांचिदाशयानां चान्तरे यः क्लेदः स कलाख्यः । ते धातवो मांसशोणितमेदःशुक्रसंज्ञाश्चत्वारः । आशायाः पुनःश्लेष्मपित्तपुरीषाशयास्त्रयो भवन्ति । एवं सप्त" इति । सर्वेषां धातूनामाशयानां चान्तरे क्लेदः इति केचित् । तदयुक्तम् । अधिकत्वप्रसङ्गात् । मांसादिभिरेव तन्त्रेषु सप्तसंख्याया निर्देशः । किञ्चाभिरेव इतरधातुधारणसिद्धेः । तद्यथा—मांसधरा सर्वशरीरगतं मांसं धारयति । तथा रक्तधरा । मेदोधरा मज्जानमपि धारयति मेदोमज्जयोरेकस्थानत्वात् ।

'मेदो हि सर्वभूतानामण्वस्थिषु महत्सु च'

मज्जा भवति इति वचनात् । अस्थ्यपि सैवं धारयति मेदःस्थानत्वादस्थ्नः ।

---

१. पक्वाशयोन्मुखं कृत्वा बलात् । २. पचत्यन्नं तदेव च । ३. विमुञ्चति । ४. बलोपष्टम्भ । ५. अन्त्या कला । ६. र्गमुपाश्रिता मुद्रितसुन्दर्याम् ।

शुक्रधरा सर्वशरीरगतत्वाद्रसशुक्रे धारयति । श्लेष्मधरा श्लेष्माणं धारयति विशेषेण सन्धिषु श्लेष्माणम् । पित्तधरा पित्तम् । पुरीषधरा पक्वाशयाश्रिता पुरीषं धारयति । तस्मात्सप्त । केन पक्वः । आत्मीयेन वह्निना । कीदृशः । श्लेष्मस्नाय्वपराच्छन्नः काष्ठसारवत् । एवं सप्त । अत्र **सुश्रुतो**क्तिः--"कलाः खल्वपि सप्तधात्वाशयान्तरमर्यादाः । श्लोकश्चात्र--

[1]यथाविधा तु काष्ठेषु भिद्यमानेषु दृश्यते ।
[2]तथाविधा तु मांसेषु च्छिद्यमानेषु दृश्यते ॥

स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा ।
श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु ता विदुः ॥

[3]तत्र प्रथमा मांसधरा नाम । [4]तस्यां सिरास्नायुधमनीस्रोतसां च प्रतानानि भवन्ति ।

यथा बिसमृणालानि विवर्धन्ते समन्ततः ।
भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे सिरादयः ॥

द्वितीया रक्तधरा नाम । या सन्धिषु मांसाभ्यन्तरतः, तस्यां शोणितं विशेषतः सिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च ।

[5]वृक्षाद्यथा तु प्रच्छिन्नात् क्षीरिणः क्षीर[6]मास्रवेत् ।
मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं [7]संप्रवर्तते ॥

तृतीया मेदोधरा नाम । मेदो हि नाम सर्वभूता[8]नामण्वस्थिषु, महत्सु चान्तर्मज्जा भवति । चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम [9]या सन्धिषु सर्वप्राणभृतां भवति ।

स्नेहाभ्यक्ते [10]यथाक्षे तु चक्रं साधु प्रवर्तते ।
सन्धयः साधु वर्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥

पञ्चमी पुरीषधरा नामा [11]या कोष्ठमधितिष्ठति ।

---

१. 'यथा हि सारः काष्ठेषु' । २. 'तथा धातुर्हि मांसेषु' । ३. तासां प्रथमा । ४. 'यस्यां मांसे सिरा' । ५. 'वृक्षाद्यथाभिप्रहतान्' । ६. 'क्षीरमावहेत्' । ७. 'संप्रसिच्यते' । ८. 'नामुदरस्थमण्व' । ९. 'सर्वसन्धिषु प्राणभृतां' । १०. यथा ह्यक्षे चक्रं' । ११. 'यान्तः कोष्ठे मलमपिविभजते पक्वाशयस्था' इति मुद्रितपाठः ।

यकृत्समीपात्कोष्ठं च तथान्त्राणि समाश्रिता ।
उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला ॥

षष्ठी पित्तधरा नाम । या चतुर्विधमाहारमामाशयात्प्रच्युतं पक्वाशयोत्पतितं धारयति । सप्तमी शुक्रधरा नाम । या सर्वप्राणिनां सर्वशरीरव्यापिनी भवति ।

यथा पयसि सर्पिस्तु तैलश्चेक्षुरसे यथा ।
शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ॥"

इति । **संग्रहे**—"यस्तु धात्वाशयान्तरेषु क्लेदोऽवतिष्ठते स यथास्वमूष्मभिर्विपक्वः श्लेष्मजरायुच्छन्नः काष्ठ इव सारो धातु सारशेषोऽल्पत्वात् कलासंज्ञः । (ताः) धात्वाशयान्तरमर्यादाः सप्त कलाः । तासां प्रथमा मांसधरा नाम । यस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रोतसां भूमाविव पङ्कोदके(न) बिसमृणाळानां प्रतानानि भवन्ति । द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतः । तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिराप्लीहयकृत्सु भवति । मांसाच्च क्षतात् क्षतजं वृक्षादिव क्षीरिणः क्षीरं प्रवर्तते । तृतीया मेदो धरा नाम । मेदो हि तस्यामुदरेऽण्वस्थिषु च सरक्तं भवति । तदेव च शिरसि कपालप्रतिच्छन्नं मस्तिष्काख्यं मस्तुलुङ्गाख्यं च । स्थूलास्थिषु तु मज्जा । चतुर्थी श्लेष्मधरा[1] । तत्स्थेन हि श्लेष्मणा श्लेषिताः सर्वसन्धयो दृढीभवन्ति[2] सोपाङ्गा इवाक्षाः । पञ्चमी पुरीषधरा नाम । सा ह्यत्रामपक्वाशयाश्रया उण्डुकस्थं मलं विभजति । षष्ठी पित्तधरा नाम पक्वामाशयमध्यस्था । सा ह्यन्तरग्न्यधिष्ठानतया आमाशयात् पक्वाशयोन्मुखमन्नं बलेन विधार्य पित्ततेजसा शोषयति पचति[4] । दोषाधिष्ठिता तु दौर्बल्यादाममेव विमुञ्चति । अतः[5] सा अन्नस्य ग्रहणात् पुनर्ग्रहणीसंज्ञा मता । बलञ्च तस्याः पित्तमेवाग्न्यभिधानम् । अतः सा अग्निनोपस्तब्धोपबृंहितयोगक्षेमा[6] शरीरं वर्तयति । सप्तमी शुक्रधरा[7] । द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाधो मूत्रमार्गमाश्रिता सर्वशरीरव्यापिनी शुक्रं

---

१. 'गुडश्चेक्षौ रसो यथा' । २. 'धरा नाम तत्स्थे' । ३. 'दृढा भव' । ४. 'ति पक्वं च विमुञ्चति । दो' । ५. 'ततोऽसावन्नस्य' । ६. 'तैकयोगक्षेमा' । ७. 'धरा नाम' इति मुद्रिते ।

प्रवर्तयति" इति । इन्दुः—"धात्वाशयेत्यादि । धातूनां रसरक्तादीनां आशया यानि स्रोतांसि तेषां द्वयोः धात्वाशययोर्मध्ये यः क्लेदः स्वेन स्वेन धातूष्मणा पक्वः स श्लेष्मादिच्छन्नः सन् कलाख्यां लभते । तासां प्रथमा रसशेषजापि मांसधरा । यां[1] भूमिमिवाधिष्ठाय[2] बिसमृणाळानां मांससिरादीनां प्रतानानि भवन्ति । द्वितीयायां शोणितं भवति । विशेषतो यकृदादिष्वेव तस्यां कलायां शोणितं भवति । तत्प्रभावाच्च[3] मांसात् क्षताद् बहिः शोणितं प्रवर्तते । न हि तया विना मांसे रक्तं भवति । दृष्टान्तः स्फुटप्रतिपत्त्यर्थः । तृतीयायां मेदः सरक्तं भवत्युदरादिषु[4] । तामेवाश्रित्य मेदो मस्तुलुङ्गत्वं याति मज्जत्वं च याति । अक्षाश्चक्रनाभयः । सोपाङ्गाः साभ्यङ्गाः । उण्डुकं पुरीषाधारः । षष्ठी पक्वाशययोर्मध्ये स्थिता आमाशयात् पक्वाशयोन्मुखं अन्नं बलेन विधार्य विपचति पित्ततेजसा करणभूतेन । सैव वातादिदोषाधिष्ठानेन दौर्बल्यादाममेव विमुञ्चति । यदेवाग्नेर्धारणं तदेव तस्या उपस्तम्भनं यदेवाग्नेरुपबृंहणं तदेवास्या उपबृंहणमित्येकयोगक्षेमा । सप्तमी शुक्रधरा नाम । वस्तिद्वारस्य व्यङ्गुलमतिक्रम्य दक्षिणपार्श्वे मूत्रमार्गमाश्रित्य सर्वशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्तयति" इति । **पाठ्यकारस्तु**—"धात्वाशयान्तरक्लेद इति । धातोस्तदाशयस्य च अन्तरे यः क्लेदः स कलाख्यः । किं भूतः । स्वस्वमूष्मणा रसाग्न्यादिभिर्विपक्वः" इत्याह ॥

कलाख्यं भावमाख्यायाधाराख्यान् भावानाह—

ताः सप्त सप्त चाधारा रक्तस्याद्यः क्रमात्परे ॥ १० ॥

कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ।
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ॥ ११ ॥

कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमपुप्फुसम् ।
यकृत्प्लीहोण्डुकं वृक्कौ नाभिडिम्बान्त्रवस्तयः ॥ १२ ॥

---

१. 'यस्यां भूम्यामिव' । २. 'य मांसे कर्दमसदृशे सिरादीनां प्रतानानि मृणाळप्रख्यानि भवन्ति' । ३. 'प्रभावाच्च' । ४. 'भवत्युदरेऽण्वस्थिषु' इति मुद्रिते ।

सप्त चाधारा इति । न केवलं कला एव सप्त आधारा अपि सप्त । रक्तादीनामिति वाक्यशेषः । अधारा आशायाः कण्ठोरःप्रभृतयः । रक्तस्याद्यः कण्ठः आशयः । सर्वप्राणिनां कण्ठच्छेदे सकलशरीरावस्थितस्य रक्तस्य प्रवृत्तेः । अन्ये उरःप्रभृतयो महास्रोतसि क्रमेण वर्तमानाः कफादीनामाधाराः स्मृताः इत्यर्थः । रक्तस्य कण्ठ आशयः । उरः श्लेष्मणः । आमस्यान्नस्य य आधारः स आमशब्देनोक्तः आमाशयः । पित्तस्य नाभिः । पक्वस्यान्नस्य पुरीषतां प्राप्तस्य य आधारः स पक्वाशयः । पुरीषस्य प्रदेशः । तस्याधो वायोः पक्वाधानं विशेषत इत्युक्तत्वात् । तस्याधो मूत्रस्याधार इत्युक्त इति । मूत्रवहाः सिराः वस्तिस्तस्याधश्च मूत्राधार इत्यर्थः । इन्दुरपि—"असृगाद्याशयाः कण्ठादयः क्रमेण महास्रोतसि वर्तन्ते सप्त" इत्याह । अरुणदत्तस्त्वाह—"रक्तस्याद्यः आद्यो रसाख्यो धातू रक्तस्याधारः । परेऽन्ये ये धातवः षट् क्रमाद्यथाक्रमं कफादीनामाधाराः स्मृताः । आमस्यान्नस्य य आधारः सोऽत्रामशब्देनोक्तः । पक्वान्नस्य पुरीषतां प्राप्तस्य य आधारः स पक्वशब्देनोच्यते" इति । गर्भाशयो गर्भाधारः सोऽष्टमः स्त्रीणामेव देहे सम्भवति न पुंसाम् । क्व शरीरदेशे स्त्रीणां सम्भवतीत्याह—पित्तेत्यादि । पक्वशब्देनेह पक्वान्नमुच्यते । पित्तं च पक्वञ्च पित्तपक्वे तयोराशयौ आधारौ तयोरन्तरं मध्यं तस्मिन् । पित्ताशयपक्वाशययोर्मध्ये गर्भस्याशयः । इन्दुरपि—"अष्टमो गर्भाशयः स्त्रीणामेव । स च पित्ताशयपक्वाशययोर्मध्ये भवति" इत्याह । कोष्ठाङ्गानीत्यादि । एषु रक्ताद्याधारेषु सप्तसु । कोष्ठाङ्गानि उदरावयवाः । हृदयादीनि स्थितान्याश्रितानि । कोष्ठाङ्गानि അകത്തിറച്ചി । हृदयं കരൾ । क्लोम കിലോമക്കഴൽ । पुप्फुसः പെരുമ്പൊതി । यकृत्प्लीहानौ दक्षिणवामतः स्थितौ । ഉതിരക്കുറ,ഉള്ളിറച്ചി । वृक्कौ വിലാക്കൊല രണ്ടും । नाभि എതിരിറച്ചി । डिम्बं ചങ്ക് । तत्र कफरक्तप्रसादसम्भूतं पद्माकारमधोमुखं ओजसश्चेतनस्य च स्थानं हृदयम् । तस्य वामपार्श्वे प्लीहा पुप्फुसश्च । दक्षिणतो यकृत् क्लोम च । समानवायुप्रध्माताद्रक्ताद्देहोष्मणा पाचितात् प्लीहयकृती जायेते । रक्तफेनात् पुप्फुसः रक्तकिट्टादुण्डुकं रक्तप्रसादाद् वृक्कौ रक्तमांसप्रसादादान्त्राणि । नाभिः सर्वसिराणामाधारः ।

डिम्बः शकृत आधारः । वस्तिर्मूत्रं वहन्तीस्तदाधारभूताः सिराः समाश्रितः तदाधारभूतश्च । **अरुणोऽप्याह—**

"कफरक्तप्रसादात्स्याद्धृदयं स्थानमोजसः ।
चेतनानुगभावानां परमं चिन्तितस्य च ॥
मांसपेशीमयं रक्तपद्माकारमधोमुखम् ।
तस्य दक्षिणतः क्लोमयकृत्पुप्फुसमास्थितम् ॥
समानवायुप्रध्माताद्रक्ताद्देहोष्मपाचितात् ।
किञ्चिदुच्छूनरूपस्तु जायते क्लोमसंज्ञकः ॥
तत्तुल्यहेतुजे प्लीहयकृती भिषजां मते ।
रक्तकिट्टादुण्डुकः स्यात्पुप्फुसो रक्तफेनजः ॥
मेदोऽसृजः पच्यमानात्स्यातां वृक्कौ प्रसादजौ ।
नाभिः सर्वसिराणां स्यादाधारः शकृतः पुनः ॥
डिम्बः स्याद्रक्तमांसस्य प्रसादादान्त्रसम्भवः ।
सार्धं त्रिव्याममात्राणि पुरुषाणां तु तानि च ॥
स्त्रीणां त्रिव्याममात्राणि वस्तिर्मूत्रस्य चाशयः ।"

इति । **संग्रहे—**"(तेषु) सप्तसु प्रतिबद्धानि कोष्ठाङ्गानि । हृदययकृत्प्लीहपुप्फुसोण्डुकवृक्कान्त्रादीनि । तत्र समानेनाध्मायमानस्य देहोष्मणा पच्यमानस्य शोणितस्याच्छतो जायते यकृत् प्लीहा च । रक्तफेनात्पुप्फुसः । रक्तकिट्टादुण्डुकः । रक्तमेदःप्रसादाद् वृक्कौ । रक्तमांसप्रसादादान्त्राणि । तानि सार्धत्रिव्यामानि पुंसाम् । त्रिव्यामानि स्त्रीणाम् । रक्तस्यानिलयोगात् कालीयम् । हृदयं पुनः श्लेष्मरक्तप्रसादात्संभवति पद्मकोशसङ्काशं सुषिरमधोमुखम् । यद् विशेषेण चेतनाया स्थानं सर्वभावानां च चेतनानुगतानाम् । तस्य वामपार्श्वे प्लीहा पुप्फुसश्च । दक्षिणतो यकृत् क्लोम च ।" **इन्दुः—**"तेषु चाशयेषु प्रतिबद्धानि हृदयादीनि कोष्ठाङ्गानि । आदिग्रहणान्नाभ्यादीनि सूक्ष्माणि गृह्यन्ते । तानि मृतशरीरे दृष्ट्वा कार्यकारणभावाद् विकल्पनीयानि । चेत-

१. 'चयो रक्त' । २. 'दुच्छूितरूप' इति मुद्रिते । २. 'तद्' मुद्रितपाठः ।

नानुगता भावाः स्मृत्यादयो यत्र चेतनोऽन्वयी सक्तः" इति । पुनरप्युक्तं संग्रहे—"कफरक्तवाहिनां स्रोतसां महाभूतानां च प्रसादादिन्द्रियाणि । तेष्वपि नेत्रे श्लेष्मणः प्रसादाच्छुक्लमण्डलं तत् पितृजम् । असृजः प्रसादात् कृष्णमण्डलं तन्मातृजम् । मध्ये दृष्टिमण्डलं तदुभयात्मकम् । पक्ष्मवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्टयाख्यानि पञ्च मण्डलानि । तत्सन्धयश्चत्वारः । द्वौ चापाङ्गकनीनिकयोरिति ते षट् । (षट्) च पटलानि । द्वे वर्त्मनी । बाह्यं त्वाश्रितमग्न्यम्भसी । द्वितीयं मांसं तृतीयं मेदः चतुर्थमस्थि । तेषां बहलता दृष्टेः पञ्चमांशेन । बन्धनगुणास्तु चत्वारः । सिराकण्डरामेदःकफात्मकाः । श्लेष्मा तु परं सर्वसन्धिबन्धनमित्युक्तं प्राक् । नेत्राश्रितं तु तेजोबाह्यतेजसा योगाच्छस्त्रमिवाश्मना[1] कर्मण्यं भवति । अतियोगाच्चोपहन्यते । तच्च वैद्युतवद् वडवामुखवच्चाम्भोमध्यगतमपि वीर्योत्कर्षात्तेजस्त्वं न जहाति । मांसासृक्प्रसादात्तु जिह्वा जायते । मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्[2] वृषणौ" इति । अत्रेन्दुः—"कफादिवहानि स्रोतांसि[3] तेषां महाभूतानां[4] पाकपरिणामात् प्रसादाच्चक्षुरादीन्द्रियाणि भवन्ति । इन्द्रियाधिष्ठानानीन्द्रियाण्युच्यन्ते[5] । तेष्वपीन्द्रियेषु मध्ये नेत्रे[6] यच्छुक्लमण्डलं तच्छ्लेष्मणः प्रसादाद्भवति । तच्च पैतृकं भवति । सुबोधम् । पञ्च नेत्रे मण्डलानि पक्ष्मादीनि । तेषां सन्धयः (षट्)। एकः पक्ष्मवर्त्मनोः । द्वितीयो वर्त्मशुक्लयोः । तृतीयः शुक्लकृष्णयोः । चतुर्थः कृष्णदृष्टयाख्ययोः । पञ्चमो नेत्रापाङ्गयोः । षष्ठः नेत्रकनीनकयोः[7] इति षट् । अपाङ्गः कर्णान्तिकम्[8] । कनीनकं नासानिकटम्[9] । षट् च नेत्रे पटलानि भवन्ति । बाह्यमित्यादिना पटलानां क्रमः । तत्र यद् बाह्यं पटलं तदूर्ध्वाधोभेदेन द्वे वर्त्मनी । अग्न्यम्भसी चाश्रितम् । (ताभ्यां तदाप्यायितम् । एवं) सर्वत्र वाच्यम् । दृष्टिमण्डलस्य यावती विस्तीर्णता तस्याः पञ्चमेन भागेन पटलानां घनत्वम् । सिरादिमयाश्चत्वारो देहे[10] बन्धन-

---

१. 'च्छत्र' । २. 'सृक्कफप्रसा' । ३. 'यानि स्रोतांसि' । ४. 'नां चात्मीयाग्निना पाक' । ५. 'याणीत्युच्य' । ६ 'त्रे चक्रवदान्तरतो मण्ड' । ७. 'योः । अपाङ्ग' । ८. 'कर्णदिशिक' । ९. 'नासादिशि । षट्' । १०. 'देहबन्धन' इति मुद्रिते ।

रज्जवः । याभिर्महासन्धयो बध्यन्ते । तेषां सिराद्यनन्यत्वान्नाधिकनिर्देशः । जिह्वावृषणयोरिन्द्रियाधारेष्वनुप्रवेशः" इति । "महाभूतानामात्मीयाग्निना पाकपरिणामप्रसादादिन्द्रियाणि जातानीति" तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ॥

अधुना विशेषेण जीवितस्य स्थानानि देहावयवास्तान्याह—

दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ १३ ॥

दशेत्यादि । शिरश्च रसनं च शिरोरसनम् । रसनं जिह्वा । बध्यतेऽनेनेति बन्धनम् । शिरोरसनस्य बन्धनं शिरोरसनबन्धनम् । शिरोरसनबन्धनादीनि दश जीवितस्थानानि । एषु स्थानेषु विशेषेण जीवितं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगलक्षणमवतिष्ठते । **हाटकस्त्वाह**—"दश प्राणायतनानि शिरःप्रभृतीनि रसनबन्धनं जिह्वामूलं जिह्वाबन्धनस्याधः कण्ठः" इति । **संग्रहे**—"दश प्राणायतनानि मूर्धा जिह्वाबन्धनं कण्ठो हृदयं नाभिर्बस्तिर्गुदः शुक्रमोजो रक्तं च" इति । **इन्दुः**—"प्राणानां आयतनानि मूर्धादीनि" इत्याह ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जालानि कण्डराश्चान्ये पृथक् षोडश निर्दिशेत् ।
षट् कूर्चाः सप्त सीवन्यो मेढ्रजिह्वाशिरोगताः ॥ १४ ॥

शस्त्रेणैताः परिहरेच्चतस्रो मांसरज्जवः ।
चतुर्दशास्थिसङ्घाताः सीमन्ता द्विगुणा नव ॥ १५ ॥

जालानीत्यादि । जालानीव जालानि शरीरे षोडश निर्दिशेत् । तेषां मांससिरास्नाय्वस्थिजालानि चत्वारि एकैकत्र गुल्फे मणिबन्धने च परस्परगवाक्षितानि स्थितानि । **तन्त्रान्तरे** च प्रोक्तम्—

"सिरास्नाय्वस्थिपिशितैश्चत्वारि मणिबन्धने ।
एकैकत्र च गुल्फे च जालान्येवं तु षोडश ॥"

इति । "एकैकत्रेति प्रत्येकं चतुर्षु गुल्फमणिबन्धनेषु चत्वारि" इतीन्दुः । जालं ഞരമ്പുകെട്ട് । कण्डराश्च पृथगेव षोडश ब्रूयादाचार्य इति शेषः ।

कण्डरा मांसरज्जुप्रायाः । (ഞരമ്പ്°?) तासां द्वे द्वे करचरणेषु, चतस्रः पृथग् ग्रीवापृष्ठयोरिति षोडश । तन्त्रान्तरे—

"हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे ग्रीवाभागेऽथ पृष्ठतः ।
प्रत्येकं तु चतस्रः स्युः कण्डरा इति षोडश ।"

इति । तथा षट् कूर्चा अङ्गे स्युः । कुर्चाकृतयः स्नायुकण्डरा (सिराः) सिराबन्धाः कूर्चाः । हस्तपादेषु चत्वारः ग्रीवामेढ्रयोः द्वौः इति षट् । उक्तं च तन्त्रान्तरे—

"करयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवायां मेहने तथा ।
एकैक इति षट् कूर्चाः"

इति । सप्त सीवन्यो मेढ्रादिषु स्थिताः । एका मेढ्राश्रिता । तथैका जिह्वायां स्थिता । पञ्च शिरःसंश्रिताः । द्वे शङ्खावाश्रित्य (प्र)वृत्ते द्वे कृकाटिके, एका उपरि ऋज्वी इति पञ्च । एवं स्थिताः सप्त । ताः शस्त्रेण परिहरेत् प्रत्यवायभयात् । न तासु शस्त्रं पातयेदित्यर्थः । उक्तं च—

Indira Gandhi National Centre for the Arts

"सीवन्यः सप्त कीर्तिताः
एका मेढ्रेऽथ जिह्वायां भवेयुः पञ्च मूर्धनि ।"

इति । सीवनी തുന്നൽ । चतस्रो मांसरज्जवः (ഞെരമ്പുകൾ?) पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थाः । तासां द्वे बाह्ये द्वे अभ्यन्तरस्थिते । उक्तं च—

"पृष्ठवंशं ह्युभयतश्चतस्रो मांसरज्जवः ।
बाह्ये द्वे अन्तरे द्वे च"

इति । अस्थ्नां सङ्घाताश्चतुर्दश । तेषामेकैको गुल्फजानुवंक्षणविभागेन पादयोः षट् । मणिबन्धनकूर्परकक्ष्याभेदेन हस्तयोः षट् । त्रिकशिरसोर्द्वयमेवं चतुर्दश । उक्तं च—

"गुल्फे जानुनि वंक्षणे ॥
त्रिके शिरसि कक्ष्यायां कूर्परे मणिबन्धने ।
अस्थ्नां भवेयुः सङ्घाता अमी चात्र चतुर्दश ॥"

इति । अस्थिसङ्घाताः കൂട്ടം° । तथा सीमन्ता द्विगुणा नव अष्टा-

दशेत्यर्थः । ते तु पञ्च शिरसि शेषा गुल्फादिष्वस्थिसङ्घातवत् । एवमष्टादश । उक्तं च—"सीमन्ताः ०००००° । पञ्च मूर्ध्नि(स्युः) गुल्फादिष्वस्थिसङ्घातवत् ।" इति । **संग्रहे**—"षोडश कण्डराः । तासां द्वे द्वे करचरणेषु, चतस्रः पृथग् ग्रीवापृष्ठयोः । षोडश जालानि । तेषां मांससिरास्नाय्वस्थिजालानि । चत्वार्येकैकत्र गुल्फे मणिबन्धने च परस्परगवाक्षितानि² स्थितानि । षट् कूर्चा हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु । चतस्रो मांसरज्जवः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थम् । तासां द्वे बाह्ये द्वे चाभ्यन्तरस्थिते । सप्त सीवन्यः । ताः पञ्च शिरसि जिह्वामेहनयोरेकैका परिहार्याश्च शस्त्रेण । चतुर्दशास्थिसङ्घाताः । तेषामेकैको गुल्फजानुवंक्षणमणिबन्धनकूर्परकक्ष्यासु त्रिकशिरसोश्च । तद्वत्सीमन्ताः । ते तु पञ्च शिरसीत्यष्टादश" इति ।

अस्थ्नां शतानि षष्टिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह ।

अस्थ्नामित्यादि । शरीरे दन्तनखैः सम अस्थ्नां त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि । तेषां चत्वारिंशच्छाखासु । विंशतिशतमन्तराधौ शतं मूर्धनीति । उक्तं च—

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

"अस्थ्नां शतानि षष्टिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह ।
तेषु पादनखाः पञ्च सक्थिप्रत्यङ्गुलिस्थितम् ?
पञ्च पादनखासक्थिप्रत्यङ्गुल्यस्थिकत्रयम् ।

एवं पञ्चदशैतानि शलाकाः पञ्च तु स्मृताः ।
एकस्तत् प्रतिबद्धश्च जङ्घायां कूर्चगुल्फके ॥

द्वे द्वे इति षडेव स्युः पार्ष्ण्यावूरौ च जानुनि ।
एकैकमित्येकसक्थि पञ्चत्रिंशत्तथापरे ॥

भुजयोः सक्थितुल्यानि भेदा एषां तु नामतः ।
पाणिः स्यात्पादवत्तत्र हस्तमूलं च पार्ष्णिवत् ॥

---

१. 'स्नाय्वस्थि' । २. 'नि तानि स्थि' इति मुद्रिते ।

मणिबन्धो गुल्फतुल्यः कूर्चस्तुल्योद्वयेऽपि हि ?।
प्रकोष्ठो जङ्घया तुल्यो जानुवत् कूर्परो भवेत् ॥
ऊरुवद् बाहुपृष्ठं स्यादन्तराधौ तु पार्श्वकाः ।
चतुर्विंशतिरेतेषु फलकान्यर्बुदानि च ।
तावन्ति पृष्ठे त्रिंशत्स्युरुरस्यष्टौ त्रिभागके ।
एकैकं स्यादक्षकयोरंसयोः फलकाख्ययोः ॥
नितम्बे तु द्वे भवेतां शतमेतत्सविंशति ।
गण्डयोः कर्णयोर्द्वे द्वे शङ्खयोश्चाथ तालुनि ॥
तथा जत्रुण्येकमेकं ग्रीवायां तु त्रयोदश ।
कण्ठनाड्यां तु चत्वारि हनुबन्धे द्वयं भवेत् ॥
द्वात्रिंशदेते दन्ताः स्युस्तत्सङ्ख्योलूखलानि च ।
त्रीणि घ्राणे (षट्) शिरसि शतमूर्ध्वमिति स्मृतम् ॥
शाखान्तराध्यूर्ध्वभेदादेवं षष्ट्या शतत्रयम् ।
कपालं रुचकं चैव तरुणं वलयं तथा ॥
नलकं चेति पञ्च स्युर्नितम्बे गण्डजानुनि ।
तालुमध्ये शिरस्यंसे कपाल(ख्येन ? ख्यानि) निदिशेत् ॥
दशनारुचकाख्याः स्युः घ्राणकर्णाक्षिकोशके ।
तरुणानि पृष्ठपार्श्वे चरणे हस्तयोरपि ॥
शेषाणि नलकाख्यानि नामाख्याताकृतीनि च ।

इति । **संग्रहे**—"त्रीणि षष्ट्यधिकान्यस्थिशतानि । तेषां चत्वारिंशच्छतं शाखासु । विंशच्छतमन्तराधौ । शतमूर्ध्वमिति । तत्रै (कै) कस्मिन् सक्थ्नि पञ्च पादनखाः प्रत्येकमङ्गुल्यां त्रीण्यस्थीनि तानि पञ्चदश । पञ्च पादशलाकाः । प्रतिबन्धकमेकम् । द्वे द्वे कूर्चगुल्फजङ्घासु । एकैकं पार्ष्णि-

---

१. 'प्रकोष्ठौ जङ्घया तुल्यौ' । २. 'देव द' । ३. पष्टिशत' । ४. 'नलकं पञ्चधेतिस्युः' इति मुद्रितसुन्दर्याम् । ५. 'वलयानि तु' इति मुद्रितसुन्दर्यां पाठः । ६. 'तेषां च चत्वा' । ७. 'सविंशः' । ८. 'तत्प्रति' ।

जानूरुषु । सर्वाणि च नखास्थ्यादीनि सक्थिवद् बाह्वोश्च । चतुर्विंशतिः पार्श्वकाः । तावन्त्येव स्थालकान्यर्बुदानि च । त्रिंशत् पृष्ठे । अष्टावुरसि । एकैकं भागे त्रिके । नितम्बयोश्च द्वे । तद्वदक्षकांसांसफलकेषु । तथा गण्डकर्णशङ्खेषु जत्रुतालुनोश्च । त्रयोदश ग्रीवायाम् । चत्वारि कण्ठनाड्याम् । द्वे हनुबन्धने । द्वात्रिंशद् दन्ताः । तावन्ति तद्वदुलूखलानि । त्रीणि नासायाम् । षट् शिरसि । तानि जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खवंक्षणशिरःसु कपालसंज्ञानि । दशनास्तु रुचकाः । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोशेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठेषु वलयानि । शेषाणि नलकानीति । नामानुगताकृतीनि पञ्चविधान्यस्थीनि" इति । **अत्रेन्दुः**—"प्रत्येकं शाखायां पञ्च नखाः । पञ्चदशाङ्गुल्यस्थीनि । पञ्चाङ्गुलीनखशलाकाः । एकं शलाकाप्रतिबन्धनम् । कूर्चे द्वे । गुल्फे द्वे । जङ्घायां द्वे । एकं पार्ष्णौ । एकं जानुनि । एकमूरौ । इति पञ्चत्रिंशत् । शाखानां चतुष्ट्वाच्चतुर्गुणानि चत्वारिंशच्छतमस्थ्नां शाखासु । पॅरशुकस्थालकार्बुदानि द्विसप्ततिरस्थीनि । त्रिंशदष्टावेकमेकं नितम्बयोर्द्वित्वाद् द्वे अक्षकादीनामपि त्रयाणां द्वित्वाद् द्वे द्वे इत्यन्तराधौ विंशकं शतमस्थ्नाम् । पार्श्वका दीर्घावक्रान्ता यत्र पृष्ठतो बध्यन्ते । यानि स्थालकानि तान्यपि । एषु यानि पृष्ठवंशारम्भकास्थिषु संबध्यन्ते तान्यर्बुदानि । तथेत्येकैकम् । तत्र गण्डादीनां त्रयाणां द्वित्वात् द्वे द्वे. द्वे । (ए)कमेकम् । त्रयोदश । चत्वारि । द्वे द्वयोः । द्वात्रिंशत् । द्वात्रिंशत् त्रीणि । षडिति शतं. शिरसि । नासायामग्रे पार्श्वयोर्मध्य एकम् । शिरस्यग्रे कपालमेकम् । पृष्ठत एकम् । पार्श्वयोर्द्वे द्वे इति षट् कपालं शिरसि । कपालदिनामानि पञ्च अन्वर्थाकृतीनि । तरुणानि मृदूनि" इति ॥

धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह सन्धीनां च शतद्वयम् ॥ १६ ॥

दशोत्तरं

---

१. 'परशुकाः' इति मुद्रितपाठः । २. 'तद्वदुलूखलानि च त्री' । ३. वंक्षणमध्यशि' । ४. लीलमश' । ५. 'पार्श्वकास्थाल' इति मुद्रिते । ६. 'नासाग्रे' । ७. 'योर्द्वयोर्द्वौ' ।

धन्वन्तरिरित्यादि । धन्वन्तरिसंज्ञः पुनस्तन्त्रकृदस्थ्नां शतानि त्रीण्येवाह नाधिकानि । तथा सन्धीनां शतद्वयं दशोत्तरम् । धन्वन्तरिराहेति योज्यम् । **संग्रहे**—"तेषु[1] पञ्चविधेष्वस्थिषु सिरास्नावभिर्मांसानि बद्धानि । दशोत्तरं शतद्वयमस्थिसन्धीनाम् । तेषामष्टषष्टिः शाखासु । एकोनषष्टिरन्तराधौ । त्र्यशीतिरूर्ध्वम् । तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पादाङ्गुल्यां प्रत्येकं त्रयः । द्वावङ्गुष्ठे । ते चतुर्दश । एकैको गुल्फजानुवंक्षणेषु । त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे । तथा पार्श्वयोः । अष्टावुरसि । अष्टौ ग्रीवायाम् । त्रयः कण्ठनाड्याम् । अष्टादश कण्ठनालीनिबद्धाः हृदययकृत्क्लोमनाडीषु । द्वात्रिंशद् दन्तमूलेषु । एकैकः काकलनासामूर्धसु । द्वौ द्वौ गण्डकर्णशङ्खवर्त्मनेत्रहनुसन्धिषु । द्वावुपरिष्टाद् भ्रुवोः । पञ्च शिरःकपालेषु । तेऽङ्गुलीगुल्फजानुमणिबन्धकूर्परेषु कोरसंज्ञाः । कक्ष्या[2]वंक्षणदन्तमूलेषूलूखलसंज्ञाः । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गाः । ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तुन्नसीवन[3]संज्ञाः । हनूभयतो वायसतुण्डाः । कण्ठहृदयनेत्रयकृत (प्लीह) क्लोमनाडीषु मण्डलसंज्ञाः । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्ताः । इत्यस्थिसन्धयोऽष्टविधाः" इति । **इन्दुः**—"(तेषां) प्रत्येकं त्रय अङ्गुलीषु । द्वादश । त्रिष्वस्थिष्वङ्गुल्याः द्वौ[4] । शलाकायां[5] तृतीयः । अङ्गुष्ठमध्य एकः शलाकायां द्वितीय इति चतुर्दशकरे । गुल्फादिष्वेकैकः । एवं शाखासु अष्टषष्टिः सन्धयः । त्रयः चतुर्विंशतिद्वयं अष्टावित्येकोनषष्टिरन्तराधौ । तथेति पृष्ठवंशवत् पार्श्वे एकस्मिन् द्वादशान्यस्मिन् द्वादश । परशुकाश्रयत्वात्सन्धीनाम् । अष्टौ त्रयः अष्टादश द्वात्रिंशद् एकः एकः गण्डादिषु द्वौ द्वौ षट्सु एवं द्वादश द्वौ प(ञ्च) इति त्र्यशीतिरूर्ध्वम् । त्रिषु[6] हृदयादिषु अष्टादश सन्धयः, ते च कण्ठनाड्यां प्रतिबद्धाः । अत एव शिरसि गणिताः । हन्वोः सन्धिः हनुसन्धिः । द्वौ द्वौ गण्डादीनामित्येकैकस्मिन् गण्डादावेकैकः सन्धिर्ज्ञेयः । उपरिष्टाद् द्वाविति भ्रुवोरूर्ध्वे । शिरोवर्तुलतया शिरःकपालेषु पञ्च । द्वौ ललाटपार्श्वयोः । द्वौ कृका

१. 'तेषु हि सिराभिः स्नायुभिश्च निबद्धानि मांसानि । दशो' । २. 'कक्षावं' । ३. 'सेवनीसं' । ४. 'द्वे' । ५. 'याः' । ६. 'तिसृषु हृदयादिनाडीष्वष्टा' इति मुद्रितपाठः ।

टिकापार्श्वयोः । एक ऋजुः । तेषां सन्धीनां स्थानविशेषेण संज्ञाष्टकमनुगतार्थम् । श्रोत्रशृङ्गाटकं भ्रुव उपरि कर्णनिकटे । इत्यस्थ्याश्रितानां सन्धीनां दशोत्तरं शतद्वयमुक्तम्" इति । अरुणेनाप्युक्तं---

सङ्ख्यायन्ते सन्धयोऽत्र चतस्रोऽङ्गुल्यः पदि[1] ।
चतसृष्वङ्गुलीषु स्युः प्रत्येकं त्रय एव तु ॥
द्वावङ्गुष्ठे वंक्षणे स्यादेको गुल्फेऽथ जानुनि[2] ।
सक्थन्येकस्मिन् सप्तदश तावन्तोऽपि द्वितीयके ॥
भुजयोः सक्थितुल्याः स्युरन्तराधौ[3] त्विमे मताः ।
त्रयः कटीकपालेषु विंशतिश्चतुरुत्तरा ॥
पृष्ठे तद्वत्पार्श्वयोश्च[4] उदरेऽष्टावथोर्ध्वतः ।
शिरोधरायामष्ट स्युः कण्ठनाळ्यां त्रयः स्मृताः ॥
हृदयक्लोमयकृतां नाडीष्वष्टादश स्मृताः ।
द्वात्रिंशद्दन्तमूलेषु ऐकैको[5] घ्राणकाकले ॥
मूर्ध्नि च द्वौ कर्णशङ्खगण्डे नेत्रेऽथ वर्त्मनि ।
हनुसन्धौ च विज्ञेयौ द्वौ भ्रुवोश्चोपरि स्मृतौ ॥
पञ्च (मूर्ध)कपालेषु ऊर्ध्वमेवं[6] त्र्यशीतिका ।
सँज्ञयैतेऽष्टधा[7] ज्ञेया मणिबन्धेऽथ जानुनि ॥
गुल्फेऽङ्गुलौ कोरसंज्ञा द्विजमूलेषु वंक्षणे ।
कक्ष्यायां चोलूखलाख्या अंसपीठे गुदे भगे ॥
नितम्बे चैव सामुद्गो ग्रीवायां पृष्ठवंशके ।
प्रतराः स्युर्मूर्धकटीकपालेषु तु सीवनाः ॥
हनूभये काकतुण्डाः कण्ठस्य यकृतस्तथा[8] ।
हृदयक्लोमनेत्राणां नाड्यां मण्डलनामकाः ॥
श्रोत्रशृङ्गाटकाख्येषु शङ्खावर्ता इति स्मृताः ।" इति ॥

---

१. 'पदे' । २. गुल्फे तु जानुनि' । ३. 'ल्यानि चान्तराधौ' । ४. 'श्च वक्षस्यष्टा' इति मुद्रिते । ५. 'चैकके घ्राण' । ६. 'चोर्ध्वमेवं' । ७. 'सन्धयस्त्वष्टधा' । ८. 'पन्नगस्तथा' मुद्रितपाठः ।

अथ आत्रेयमतं ब्रूते—

सहस्रे द्वे निजगादात्रिनन्दनः ।

अत्रिनन्दनो द्वे सहस्रे सन्धीनां निजगाद प्रोवाच । स हि स्नायुपेशीसिराश्रितैः सन्धिभिः सह गणयति । संग्रहे—"स्नायुपेशीसिराश्रितैस्तु सन्धिभिः सहस्रद्वयम् । न पुनः शस्त्रप्रणिधाने तेषु वाच्यमस्तीति पृथङ् नोच्यते" इति । तेषु सप्तशतानीत्येवमेकविंशतिशतानि प्रायेणाप्नुवन्तीति मन्यामहे ।

स्नावानवशती पञ्च पुंसां पेशीशतानि च ॥ १७ ॥
अधिका विंशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसमाश्रिताः ।

स्नावा इत्यादि । स्नायूनामस्मिन् देहे नवशती । नवानां शतानां समाहारो नवशती । 'द्विगोः' इति ङीप् । नवशतानीत्यर्थः । तेषां षट् शतानि शाखासु । त्रिंशच्छतद्वयमन्तराधौ । ऊर्ध्वं सप्ततिः । तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पदाङ्गुल्यां प्रत्येकं षट् । तानि त्रिंशत् । दश प्रत्येकं पादतलकूर्चगुल्फेषु । तान्यपि त्रिंशत् । एकीकृत्य षष्टिः । त्रिंशद् जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वंक्षणे । इत्येवं सक्थ्नि सार्धं शतम् । द्वितीयेऽपि तद्वत् । बाह्वोश्च सक्थिवत् । शाखास्वेवं षट् शतानि । चत्वारिंशत् कट्याम् । (विंशतिः) मुष्कमेढ्रवस्त्यान्त्रेषु । अशीतिः पृष्ठे । षष्टिः पार्श्वयोः । अष्टादश उरसि । चत्वार्यक्षकयोः । अष्टावंसयोः । इत्यन्तराधौ त्रिंशच्छतद्वयमिति । त्रिंशदधिकाष्टौ शतानि भवन्ति मुष्कादिषु तानि विंशतिः साधारणानि । अक्षकयोर्द्वे द्वे । अंसयोश्चत्वारि चत्वारि । शिरस्युच्यन्ते—द्वे द्वे मन्यावटुनेत्रोष्ठतालु(ष्वतिद ? षु ।) त्रिंशद् ग्रीवायाम् । त्रीणि जत्रुणि । चत्वारि हन्वोः । पञ्च जिह्वायाम् । द्वादशोत्तराधरेषु दन्तमांसेषु । षण्मूर्धनि । एवं सप्ततिः शिरसि । अवटुः कृकाटिका । एवं स्नायूनां नवशतानि । सूक्ष्माः सिराः स्नावाः । तेषां देशविशेषेणाकारविशेषा उच्यन्ते । (संग्रहे)—"तत्र शाखासु सन्धिषु (च) प्रतानवन्ति । महास्नावानि तु वृत्तानि कण्डरासंज्ञानि । वस्त्यामपक्वाशयान्त्रेषु सुषिराणि । पार्श्वपृष्ठोरःशिरस्सु पृथूनि"

इति । अत्रेन्दुः—"प्रतानवन्ति अनेकप्रकाराणि, तेषामेव स्नावानां वृत्तानां महतां च कण्डरासंज्ञा" इति । संग्रहे—"[1]तैरेतैः स्नावभिः सन्धिषु सुबद्धा तनुर्नौरिव सम्यगीहते । तस्मादस्थिसिरादिभ्योऽपि तानि यत्नतो रक्षेत्" इति । तथा चोक्तम्—

"नह्यस्थीनि तथा हिंस्युर्न पेश्यो न च सन्धयः ।
व्यापादिता अपि सिरा यथा स्नायूनि देहिनाम् ॥
तथा स्नायूनि यो वेत्ति बाह्यान्याभ्यन्तराणि च ।
स गूढशल्यमाहर्तुं देहाच्छक्नोति देहिनः ॥"

इति । संग्रहे—"यः स्नावानि बाह्यान्यभ्यन्तराणि च सम्यग् जानाति स गूढशल्यमाहर्तुं समर्थो भवति" इति । पुंसां पञ्च पेशीशतानि । "तासां चत्वारि शतानि शाखासु । षष्टिरन्तराधौ । चत्वारिंशदूर्ध्वम् । तत्रैकैकस्मिन् सक्थ्नि पादाङ्गुल्यां प्रत्येकं तिस्रस्तिस्रः । ताः पञ्चदश । दश दश प्रपदे पादतले गुल्फे च । तथा पादस्योपरि कूर्चे सन्निविष्टाः । विंशतिर्जङ्घायाम् । पञ्च जानुनि । विंशतिरूरौ" इति । इन्दुः—"अङ्गुलीषु पञ्चदश । प्रपदे पादतलस्याग्रभागे दश । तथा पादतले दश । गुल्फे दश । पादस्योपरि दश । ताश्च कूर्चनाम्नि मर्मणि सन्निविष्टाः । विंशतिर्जङ्घायाम् । जानुनि पञ्च । ऊरौ विंशतिः । इति शतं सक्थ्नि । तद्वत् तिसृषु शेषासु शाखासु" इति । एकैका मेढ्रसीवन्योः । द्वे वृषणयोः । दश स्फिजोः । तिस्रो गुदे ता वलीसंज्ञाः । द्वे वस्तिशिरसि । चतस्र उदरे । नाभ्यामेका । द्वे हृद्यामाशये च साधारण(म्) । यकृदादिषु त्रिषु षट् । पृष्ठे पञ्च । तास्तु ऊर्ध्वं शिरसः सन्निविष्टाः । दश दीर्घाः पार्श्वयोः । दश वक्षसि । तिस्रोऽसाक्षकोपरितः । अत्रेन्दुः—"एका मेढ्रे । एका सीवन्याम् । द्वे वृषणयोः । स्फिजोर्दश । गुदे तिस्रो वलीसंज्ञाः । द्वे । चतस्रः । एका । द्वे हृद्यामाशये च साधारणम् । यकृदादिषु त्रिषु षट् । पृष्ठे पञ्च । तास्तु ऊर्ध्वं शिरसि संनिविष्टाः । दश ।

१. 'स्नावबन्धनैर्हि सन्धिषु' इति मुद्रिते ।

दश। अंसाक्षकोपरितस्तिस्र इत्यन्तराधौ षष्टिः। पूर्वैः सह षष्ट्यधिकानि चत्वारि शतानि भवन्ति"। संग्रहे—"अंसाक्षकोपरितस्तिस्र इत्यन्तराधौ षष्टिः। दश ग्रीवायाम्। अष्टौ गण्डयोः। अष्टौ हन्वोः। एकैका गलकाकलजिह्वामूर्धसु। द्वे द्वे तालुललाटयोः। नासौष्ठकर्णेषु च" इति। चत्वारिंशदूर्ध्वाङ्गे। (तरलुकं काक(ल)स्योपरि मुसलाकृति मांसकूमूर्धा शिरः?) नासायां द्वे ओष्ठयोः कर्णयोश्च प्रत्येकमेका इति पुंसां पञ्च पेशीशतानि। स्त्रीणां तु विंशतिः पेश्योऽधिकाः। काः। योनिस्तनसमाश्रयाः। तासां मध्याद् दश स्तनयोः। एकस्मिन् स्तने पञ्च अन्यस्मिन्नपि पञ्चेति दश। तासां बालभावे रुद्धावमात्वं यौवने तु वृद्धिर्भवति। दश योनौ। तासां विभागः संग्रहे प्रोक्तः—"स्त्रीणां तु विंशतिरधिका। तत्र दश स्तनयोः। तासां यौवने परिवृद्धिर्भवति। दश योनौ। तासामभ्यन्तरप्रसृते द्वे। मुखाश्रिते वृत्ते द्वे। तिस्रो गर्भमार्गाश्रयाः। योनिस्तु शङ्खनाभ्याकृतिस्त्र्यावर्ता। तस्यास्तृतीये आवर्ते पित्तपक्वाशययोरन्तरे रोहितमत्स्यमुखाकारा गर्भशय्या तस्याः शुक्रार्तवप्रवेशिन्य(श्चतस्रः? तिस्रः) पेश्यः" इति। अत्रेन्दुः—"द्वे अभ्यन्तरे महास्रोतसि प्रवृत्ते। द्वे योनिमुखाश्रये वृत्ताकारे। तिस्रो गर्भमार्गमास्थिताः। तिस्रश्च गर्भाशये शुक्रार्तवप्रवेशिन्यो गर्भशय्यायां प्रतिबद्धाः। सा च योनौ शङ्खनाभ्याकृत्या तृतीय आवर्ते निबद्धा। रोहितमत्स्यमुखाकारा गर्भशय्या" इति। सूक्ष्माः सिराः स्नायवः। पेश्यः पुनः स्नाय्वाकृतयो मांसमय्यः। तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं—

"पुरुषाणां भवेदेतत्पेशीनां शतपञ्चकम्।
दशाधिकास्तु स्तनयोर्दश योनौ च योषिताम्॥

प्रत्येकं स्तनयोः पञ्च तासां वृद्धिस्तु यौवने।
योन्यन्तराश्रिते द्वे च द्वे च वृत्ते मुखाश्रिते॥

गर्भपात्राश्रितास्तिस्रो यत्र गर्भोऽवतिष्ठते।
शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्ता जायते स्त्रियाः॥

---

१. 'न्तराश्रिते द्वे। मुखाश्रिते'।

तस्यास्तृतीय आवर्ते रोहितस्याकृतिर्भवेत् ।
गर्भशय्याथ तिस्रश्च भवेयुः सम्प्रवेशिकाः ॥
शुक्रस्य चार्तवस्यैवं पेशीस्तन्त्रविदो विदुः ।"

इति । "एताभिर्हि शरीरे तनुबहलस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्ण-कर्कशाभिः सन्ध्यस्थिसिरास्नावानि प्रच्छादितानि । सिराधमनी(मुखानां) त्वणुशो विभज्यमाना(ना)मेकोनत्रिंशच्छतसहस्राणि नव च शतानि षट्पञ्चाशानि भवन्ति । ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं पिनद्धमाततं च । तावन्ति च केशश्मश्रुलोमानि । तासां हि मुखानि तत्प्रतिबद्धानि । अतः तानि ताभिराप्याय्यन्ते । तैश्च ताः स्वेदमभिवहन्ति । तदाभ्यङ्गलेपादिवीर्यं त्वचि विपक्वमन्तर्नयन्ति स्पर्शं च गृह्णन्ति । स्रोतांसि पुनरसङ्ख्येयान्येव" इति **संग्रहे** । अत्र **इन्दुः**—"ताभिरनन्तरोक्ताभिः पेशीभिः तनुत्वादिगुण-युक्ताभिः शरीरे सन्ध्यस्थ्यादीनि प्रच्छादितानि । सिरा नातिस्थूलाकारा अन्तःसुषिरा वातादिवहाः । धमन्यस्तद्विशेषा एव वक्ष्यमाणलक्षणाः । ताभिः शरीरं गवाक्षितं जालवत् । पिनद्धं यन्त्ररज्जुवत् । आततं विस्तारितं पटवत् । अणुशो विभज्यमा(ना)नां सूक्ष्मैर्भागैः क्रमेण विभागं (भंजन्ति? भजन्तीनां) तासां सिराधमनीनां मुखानि सर्वत्र प्रसृतानि । तत्प्रतिबद्धानि केशा-द्यनुबद्धानि । अतो हेतोस्तानि केशादीनि ताभिः सिराधमनीभिः आप्याय्यन्ते । तैश्च केशाद्यनुबद्धैर्मुखैः ताः स्वेदमभिवहन्ति अभ्यङ्गादिवीर्यं त्वचि विपक्वं सदन्तर्नयन्ति । स्पर्शं गृह्णन्ति । स्रोतांसि मार्गा यैरन्नरसो धातुतां याति । तान्यतिसौक्ष्म्यात् प्रतानवत्वाच्चापरिसङ्ख्येयानि" इति । अन्ये त्वेवमाहुः—शरीरे रोम्णां द्वासप्ततिः कोट्यः इति ।

इदानीं सिराः सङ्ख्यातुमाह—

दश मूलसिरा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वपुः ॥ १७ ॥
रसात्मकं वहन्त्योजस्तन्निबद्धं हि चेष्टितम् ।

---

१. 'ताभिः' । २. 'ला रज्ज्वाकारा' । ३. 'पटतन्तुवत्' । ४. 'गं गच्छन्तीनां तासां' इति मुद्रिते ।

दशेत्यादि । हृदि तिष्ठन्तीति हृत्स्थाः हृदयप्रतिबद्धाः । अन्यासां सर्वासां सिराणां मूलभूताः प्रधानभूताः सिरा दश । ताभ्यो हि सर्वाः सिरा भवन्ति ततः प्रधाना इत्यर्थः । ताः सिराः सर्वं वपुः सकलं देहं रसात्मकमोजो वहन्ति नयन्ति । कथम् । सर्वतः सर्वदिनं, अङ्गेषु प्रत्यङ्गेषु चेत्यर्थः । वहेर्द्विकर्मकत्वाद्वपुष ओजसश्च कर्मीभावः । रसात्मकं रसस्वभावम् । आहारात् सारकिट्टतया परिणतात् सारभूतम् । ओजः सर्वतो नित्यं वहन्ति तन्निबद्धं हि चेष्टितं तासु दशसिरासु निबद्धं निश्चयेन स्थितं चेष्टितं वाक्कायमनोव्यापारः । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्तन्निबद्धं चेष्टितं अतस्ता मूलसिराः ॥

इदानीं संस्थानमासां निर्दिशति—

स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः पत्ररेखाप्रतानवत् ॥ १९ ॥

भिद्यन्ते तास्ततः सप्तशतान्यासां भवन्ति तु ।

स्थूलेत्यादि । स्थूलं मूलं यासां ता एवम् । स्थूलमूलत्वेन तासां व्यानवायुनिक्षिप्तो रसः शीघ्रमेवान्तः प्रविशति ततश्चास्मिन् देहे ता हृदयप्रतिबद्धा दशसिराः स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः पत्ररेखाप्रतानवद् भिद्यन्ते अनेकधा सम्पद्यन्ते । यथा वृक्षपलाशरेखाणां प्रतानाः समूहाः स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः अनेकधा जायन्ते तथैताः स्थूलमूलाः (सुसूक्ष्माग्राः) अनेकधा सम्पद्यन्ते । ततस्तस्माद्धेतोः पलाशरेखाप्रतानवदनेकधा गमनादासां सिराणां सप्त शतानि भवन्ति । (तास्तु-ध्याङ्गुलमङ्गुलः ?) (तु)शब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमः सप्तैव शतानीति । तथा च सुश्रुतोक्तिः—"सप्तशतानि याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव कुल्याभिः उपस्निह्यतेऽनुगृह्यते च" इति । संग्रहे—"[1]सिरास्तु मध्ये एकैकत्र एकैकस्यां शाखायां शतं स्थितं तस्मिन् सिराशते सि जालन्धरा नाम या जालानि धारयति । तास्तु द्व्यङ्गुलमङ्गुलमर्धाङ्गुलं यवं यवार्धं च (गत्वा) द्रुमपत्रसीवनीप्रतानवत् भिद्यमानाः सप्तशतानि भवन्ति" इति । "सिराणामपि सङ्ख्याग्रहणं दृश्या एव गण्यन्त इति सूचयितुम्" इति पाठ्ये ।

---

१. "सिरास्तु......धारयन्ति" इदं मुद्रिते न दृश्यते ।

तत्रैकैकं च शाखायां शतं तस्मिन्न वेधयेत् ॥ २० ॥

सिरां जालन्धरां नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रिताः ।

तत्रेत्यादि । तत्र तासु सिरासु मध्ये एकैकत्र एकैकस्यां शाखायां शतं स्थितम् । तस्मिन् सिराशते सिरां जालन्धरां नाम, या जालानि धारयति, तां न विध्येत् । तिस्रश्चेति । याश्चान्याः तिस्रः सिराः अभ्यन्तराश्रिताः अन्तर्मुखाः ता अपि न वेध्याः इति चशब्दार्थः । एवं सक्थ्याश्रिते सिराशते चतस्रः सिराः न वेध्याः । द्वितीयेऽपि सक्थ्नि चतस्र एव । सक्थिवद् बाह्वोरपि । एवं चतुर्षु सिरा(चतसृषु ? शतेषु) शाखास्वाश्रितेषु षोडश सिरा न वेध्याः । **संग्रहे**—"तासां चतुःशती शाखासु । तत्र षोडश अव्यधनीयाः" इति । तत्रेति चतुःशत्याम् ॥

षोडश द्विगुणाः श्रोण्यां तासां द्वे द्वे तु वंक्षणे ॥ २१ ॥

द्वे द्वे कटीकतरुणे शस्त्रेणाष्टौ स्पृशेन्न ताः ।

षोडशेत्यादि । षोडश द्विगुणाः श्रोण्यां द्वात्रिंशच्छ्रोण्यवयवाश्रिताः सिराः । तासां मध्ये द्वे द्वे तु वंक्षणे द्वयोर्वंक्षणयोः प्रत्येकं द्वे सिरे । द्वे द्वे कटीकतरुणे द्वयोः कटीकतरुणयोः मर्मणोः प्रत्येकं द्वे सिरे । एवं श्रोण्यामष्टौ सिराः शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥

पार्श्वयोः षोडशैकैकामूर्ध्वगां वर्जयेत् सिराम् ॥ २२ ॥

पार्श्वयोः षोडश सिराः, तयोः पार्श्वयोः प्रत्येकमेकैकामूर्ध्वगां सिरां पार्श्वसन्धिसंज्ञां वर्जयेत् ॥

द्वादश द्विगुणाः पृष्ठे पृष्ठवंशस्य पार्श्वगे ।

द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यौ न शस्त्रेण परामृशेत् ॥ २३ ॥

द्वादश द्विगुणाः पृष्ठे चतुर्विंशतिः पृष्ठमाश्रिताः, तासां पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः पृष्ठवंशं ह्युभयतो द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यौ पृष्ठवंशस्यैकस्मिन् पार्श्वे ऊर्ध्वगामिन्यौ द्वे अपरस्मिन् द्वे एवं पृष्ठे चतस्रः शस्त्रेण न परामृशेत् ॥

पृष्ठवज्जठरे तासां मेहनस्योपरि स्थिते ।
रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ २४ ॥

पृष्ठवज्जठरे पृष्ठेन तुल्याः सिरा उदरे तत्सङ्ख्याः चतुर्विंशतिरित्यर्थः । तासामुदराश्रितानां सिराणां मध्ये मेहनस्य मेढ्रस्योपरि स्थिते रोमराजीमुभयतः उभयपार्श्वयोः द्वे द्वे सिरे । एवं चतस्रः सिराः शस्त्रेण न परामृशेत् । **सारकृद**पि—"रोमराजीमुभयतः उभयपार्श्वे द्वे द्वे सिरे एवं चतस्रः" इत्याह । **संग्रहे**—"चतुर्विंशतिः पृष्ठे । तासां पृष्ठवंशं ह्युभयतो द्वे द्वे ऊर्ध्वगामिन्यौ ताश्चतस्रः । चतुर्विंशतिरुदरे । तासां मेढ्रस्योपरि रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे ता अपि चतस्रः" इति । **इन्दुः**—"पृष्ठे चतस्रः पृष्ठवंशस्यैकस्मिन् पार्श्वे ऊर्ध्वगामिन्यौ द्वे अपरस्मिन् द्वे इति जठरे चतस्रः । रोमराज्याः पार्श्वयोः द्वे द्वे" इति । **हाटकस्त्वाह**—"मेहनस्योपरि स्थिते द्वे सिरे रोमराजीमुभयत उभयपार्श्वे द्वे एवं चतस्रः" इति ॥

चत्वारिंशदुरस्यासां चतुर्दश न वेधयेत् ।
स्तनरोहिततन्मूलहृदये तु पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥
अपस्तम्भाख्ययोरेकां तथापालापयोरपि ।

चत्वारिंशदुरसि सिरास्तासां मध्ये चतुर्दश न वेधयेत् । ता एव दर्शयति—तयोः स्तनयोर्मूलं तन्मूलम् । स्तनरोहितयोः तथा स्तनमूलयोः तथा हृदये पृथक् प्रत्येकमेकैका । तथा अपालापयोरपि प्रत्येकमेकां सिरां एवं चतुर्दश न वेधयेत् । 'अपालवयो'रिति केचित्पठन्ति ।

चतुःषष्ट्यधिकं शतमूर्ध्वाङ्गे । तद्विभजनार्थमाह—

ग्रीवायां पृष्ठवत्तासां नीले मन्ये कृकाटिके ॥ २६ ॥
विधुरे मातृकाश्चाष्टौ षोडशेति परित्यजेत् ।

ग्रीवायामित्यादि । ग्रीवायां पृष्ठवत् सिराणां सङ्ख्या चतुर्विंशतिः ।

तासां सिराणां मध्ये नीले द्वे मन्ये द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वे अष्टौ च मातृकाः मातृकाख्यानि मर्माणि इत्येवं षोडश परित्यजेत् न शस्त्रं तासु पातयेत् ॥

हन्वोः षोडश तासां द्वे सन्धिबन्धनकर्मणी ॥ २७ ॥

हन्वोः षोडश हन्वोर्द्वयोः षोडश सिराः संश्रिताः । तासां सिराणां मध्ये द्वे सिरे परित्यजेत् । किंकर्मणी ते इत्याह—सन्धिबन्धनकर्मणी । बध्यतेनेनेति बन्धनम् । हनुसम्बन्धिनः सन्धेः बन्धनं कर्म क्रिया ययोस्ते सन्धिबन्धनकर्मणी सिरे इत्यरुणदत्तोक्तिः । एवं व्याख्यायमाने विलिङ्गत्वमाशङ्क्य अस्मद्गुरवः सन्धिबन्धनकर्मणि विषये प्रवृत्ते इति सप्तम्यन्तमाहुः ।

जिह्वायां हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने ।
द्वे च वाचःप्रवर्तिन्यौ

जिह्वायां हनुवत् सिरासङ्ख्या । जिह्वायां षोडशैव सिराः । तासां मध्ये जिह्वाया अधो द्वे स्थिते रसबोधने मधुरादिरसवेदिन्यौ याभ्यां रसो ज्ञायते । द्वे च वाचःप्रवर्तिन्यौ सिरे । एवं चतस्रो जिह्वाश्रिताः सिराः परित्यजेत् ।

नासायां चतुरुत्तरा ॥ २८ ॥
विंशतिर्गन्धवेदिन्यौ तासामेकां च तालुगाम् ।

नासायां चतुरुत्तरा विंशतिः सिराणाम् । एवं चतुर्विंशतिः सिराः नासाश्रिताः । तासां मध्ये द्वे गन्धवेदिन्यौ । गन्धं वेदितुं शीलं ययोः ते गन्धवेदिन्यौ सिरे । तथैकां तालुगां सिरामेवं नासाश्रिताः सिराः तिस्रः परित्यजेत् ।

षट्पञ्चाशन्नयनयोर्निमेषोन्मेषकर्मणी ॥ २९ ॥
द्वे द्वे अपाङ्गयोर्द्वे च तासां षडिति वर्जयेत् ।

षट्पञ्चाशत्सिरा नयनयोः । तासां मध्ये निमेषोन्मेषकर्मणी सिरे द्वे द्वे प्रत्येकं निमेषे द्वे उन्मेषे द्वे । तथापाङ्गयोः द्वे सिरे एवं षट् सिरा वर्जयेत् । तत्र शस्त्रं न पातयेत् ।

नासानेत्राश्रिताः षष्टिर्ललाटे स्थपनीश्रिताम् ॥ ३० ॥
तत्रैकां द्वौ तथावर्तौ चतस्रश्च कचान्तगाः ।
सप्तैवं वर्जयेत्तासां

नासेत्यादि । नासानेत्राश्रिता या सिराः पूर्वोक्ताः तासां मध्ये ललाटाश्रिताः षष्टिः सिराः भवन्ति । इन्दुरप्याह—'ललाटे षष्टिर्नासानेत्राश्रिताः ताभ्योऽनन्याः अतो न गण्यन्ते' इति । पाठ्येऽप्युक्तं—"नासानेत्राश्रिता एव प्रतानवैशेष्याल्ललाटे षष्टिधा भवन्तीत्यर्थः" । तत्र तासां मध्यात् स्थपनीश्रितां, स्थपनी नाम मर्मविशेषः तत्रस्थामेकां सिरां न विध्येत् । द्वौ तथावर्तौ, द्वौ मर्मविशेषौ । तयोरावर्तयोः स्थिते द्वे सिरे न विध्येत् । चतस्रश्च कचान्तगाः केशान्तःस्थाः सिराः न विध्येत् । एवं सप्त सिरा ललाटे वर्जयेत् ।

कर्णयोः षोडशात्र तु ॥ ३१ ॥
द्वे शब्दबोधने शङ्खौ सिरास्ता एव चाश्रिताः ।
द्वे शङ्खसन्धिगे तासां

कर्णयोर्द्वयोः षोडश सिराः । अत्र तु अस्मिन् षोडशसङ्ख्ये सिरोद्देशे कर्णयोराश्रिते द्वे सिरे शब्दबोधने याभ्यां शब्दो बुध्यते ज्ञायते ते वर्जयेत् । ता एव कर्णाश्रिता एव सिराः शङ्खाश्रिताः । इन्दुनाप्युक्तं—"कर्णयोः षोडश सिरा[1] एव शङ्खाश्रिताः । अतस्तत्रस्थाः न गण्यन्ते" इति । तासां मध्ये द्वे सिरे शङ्खसन्ध्याश्रिते वर्जयेत् ॥

मूर्ध्नि द्वादश तत्र तु ॥ ३२ ॥
एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमन्ताधिपतिस्थिताम् ।

मूर्ध्नि विषये द्वादश सिराः । तत्र तु तासु द्वादशसिरासु मध्ये अष्टौ सिराः शस्त्रेण वर्जयेत् । एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमन्ताधिपतिस्थितां एवं प्रत्येकं (उत्क्षेपयोः) द्वयोरेकैकां सीमन्तेषु पञ्चस्वेकैकां अधिपतावेकामित्यष्टौ ॥

इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः सिराः ॥ ३३ ॥

---

१. 'रास्ता एव' इति मुद्रितं ।

अवेध्यास्तत्र कात्स्न्र्येन देहेऽष्टानवतिस्तथा ।

सङ्कीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा वक्राः सन्धिषु चाश्रिताः ॥ ३४ ॥

इत्यवेध्य इत्यादि । इतिः समाप्तौ प्रकारे वा । अवेध्यसिराविभागज्ञानार्थं तन्निमित्तं प्रत्यङ्गं शिरस्यन्तराधौ बाह्वोः सक्थ्नोश्च याः सिराः ता वर्णिता उक्ताः ता वर्णयितुं समाप्ताः । अथवा अनेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन प्रकारेण वर्णिताः । तत्र तासु सिरासु मध्ये कात्स्न्र्येन साकल्येन देहे शरीरे अष्टानवतिः सिरा अवेध्याः । अन्तराधौ द्वात्रिंशद् ऊर्ध्वाङ्गे पञ्चाशदित्यष्टानवतिः । न केवलमेता एवावेध्याः यावत्सङ्कीर्णादयश्चेति तथाशब्दस्यार्थः । सङ्कीर्णाः परस्परं बद्धाः । "बहुभिरनभिव्यक्ताः" इतीन्दुः हाटकश्च । ग्रथिताः सङ्कोचेन ग्रथितरूपाः । क्षुद्राः अल्पाः । सूक्ष्मा न महत्यः । ചെറിയവ । वक्राः कुटिलाः अनृजुगामिन्यः കോടിയവ । तथा (अस्मिन्? अस्थि)सन्धिषु कूर्परादिषु या आश्रितास्ता अपि न वेध्याः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तासां शतानां सप्तानां पादोऽस्रं वहते पृथक् ।

वातपित्तकफैर्जुष्टं शुद्धं चैवं स्थिता मलाः ॥ ३५ ॥

शरीरमनुगृह्णन्ति पीडयन्त्यन्यथा पुनः ।

तासां सिराणां सम्बन्धीनि यानि सप्तशतानि तेषां पादः चतुर्थांशः पञ्चसप्तत्यधिकं शतं यथास्वं शाखास्वन्तराधावूर्ध्वे च अस्रं रुधिरं वहते अस्मिन् देहे । किंभूतं तद्रुधिरम् । वातपित्तकफैर्जुष्टं सेवितं मिश्रितं, शुद्धं च तैरनाक्रान्तमदुष्टम् । पृथक् प्रत्येकं पादोऽस्रं वहते । अर्थः—वातेन किञ्चिद् दुष्टं रुधिरं सिराशतं पञ्चसप्तत्यधिकं वहति । एवं पित्तदुष्टमन्यः पादो वहति । कफदुष्टं च पादोऽन्यो वहति । शुद्धं रक्तमन्यः पादो वहति । एवं पूर्वोक्तेन सिरावहननियमेन मलाः शरीरमनुगृह्णन्ति अन्यथा पुनरेतद्विपर्ययेण स्थिताः पीडयन्ति विकारेण योजयन्ति । उक्तं च **सुश्रुते**—

यदा वायुरदुष्टस्तु सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदा च बलवर्णौ स्तः प्रसीदेच्च मनस्तथा ॥
क्रियाणामप्रतिहतममोघं बुद्धिकर्मणाम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि चेष्टा चान्यसिराश्चरन् ॥
भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि पित्तमात्मसिराश्चरन् ॥
स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां स्थैर्यं बलमदीनताम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि (चेष्टा ? श्लेष्मा) चात्मसिराश्चरन् ॥
वर्णप्रसादं स्थैर्यं च धातूनां पुष्टिमेव च ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि रक्तमात्मसिराश्चरन् ॥

---

१. क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्मणाम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन् ॥
यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥
भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम् ।
संसर्पत्स्वाः सिराः पित्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि ॥
यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥
स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां स्थैर्यं बलमुदीर्णताम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिराश्चरन् ॥
यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥
धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम् ।
स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि ॥
यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥
नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा ।
श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्ववहाः स्मृताः ॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणां मूर्छितानां प्रधावताम् ।
ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्ववहाः स्मृताः ॥" इति मुद्रितसुश्रुते ।

नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं सिराः ।
श्लेष्माणं वा वहन्त्यन्याः सर्वाः सर्ववहाः स्मृताः ॥
प्रदुष्टानां तु दोषाणां मूर्च्छितानां प्रधावताम् ।
ध्रुवमुन्मार्गगमनं (सर्वः सर्ववहाप्यतः ?) ॥

इति । ननु च सर्वाः सर्ववहाः । कुतो वातवहाः पित्तवहा इत्युक्तमिति । उच्यते—विशेषतो, वातादिवहनाद् वातवहाः पित्तवहाः श्लेष्मवहाः इत्युक्तम् । इतरवहत्वमपि सामान्यतो विद्यत इति ॥

ननु कथमेतद् ज्ञायते इमाः सिराः वातजुष्टं रक्तं वहन्ति इमाः सिराः पित्तजुष्टमित्यादि, तत्परिज्ञानार्थं तासां लक्षणमाह—

तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणात्सिराः ॥ ३६ ॥
प्रस्पन्दिन्यश्च वातास्रं वहन्ते[1]

तत्रेत्यादि । **अरुणदत्तोऽप्याह**—"किंलक्षणाः सिराः वातादिजुष्टं वहन्तीत्याह—तत्रेत्यादि" इति । तत्र तासु सिरासु मध्ये श्यावारुणा या वर्णेन सिराः ता वातरक्तं वहन्ति । तथा सूक्ष्माः । तथा पूर्णरिक्ताः वायोः चलत्वात् क्षणात्पूर्णाः ध्माताः क्षणाद्रिक्ताः शून्याः । तथा प्रस्पन्दिन्यः प्रकर्षेण स्पन्दिन्यः । किञ्चित् स्पन्दनं सर्वासां विद्यते, प्रकर्षेण वातरक्तवाहिनीनामिति प्रशब्देन द्योत्यते ॥

पित्तशोणितम् ।
स्पर्शोष्णाः शीघ्रवाहिन्यो नीलपीताः कफं पुनः ॥ ३७ ॥
गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीताः संसृष्टं लिङ्गसङ्करे ।

पित्तेत्यादि । सिराः पित्तशोणितं वहन्ते । किंविधाः । स्पर्शोष्णाः स्पर्शेनोष्णा न शीताः । तथा शीघ्रवाहिन्यः शीघ्रमेव वहन्ति स्रवन्तीत्यर्थः । तथा नीलपीताः वर्णेन । कफं पुनः गौर्यो वहन्ते । तथा स्निग्धादिविशेषणाः । कफमिति कफशोणितम् । शोणितशब्दलोपात् । स्निग्धाः स्निग्धच्छायाः । तथा स्थिराः न तु चलाः । तथा शीताः स्पर्शेन । "अत्र तु

१. 'प्रस्यन्दिन्यश्च' ।

दोषो यदि दोषान्तरेण संसृष्टो भवति तदा यथास्वं लक्षणानां सङ्करो विज्ञेय इत्याह—संसृष्टमित्यादि" (इति) इन्दुः । लिङ्गसङ्करे यथानिर्दिष्टस्य लक्षणस्य सङ्कीर्णत्वे संसृष्टः वहति वातपित्तजुष्टं वातकफजुष्टं पित्तकफजुष्टं त्रिभिरपि जुष्टं रक्तं सिरा वहन्ति सकलशरीरं प्रापयन्ति ॥

गूढाः समस्थिताः स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धशोणितम् ॥ ३८ ॥

गूढाः अन्तर्भूताः तथा समं कृत्वा स्थिताः तथा स्निग्धाः स्निग्धच्छायाः तथा रोहिणीसंज्ञाः शुद्धशोणितं देहेऽस्मिन् वहन्ति । रोहिण्य इत्यनेन केवलरक्तवाहिनीनां सिराणां रोहिणीत्यपरसंज्ञा विद्यत इति द्योतयति । 'रोहिण्यो लोहितवर्णाः' इतीन्दुः । पाठ्येऽपि 'रोहिण्यः कनकवर्णाः' इत्युक्तम् । इति सिरा उक्ताः ॥

धमन्यः सिराविशेषाः अत आह—

धमन्यो नाभिसंबद्धा विंशतिश्चतुरुत्तरा ।
ताभिः परिवृतो नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ ३९ ॥
ताभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।

धमन्य इत्यादि । 'धमन्यो विशिष्टाः सिरा एव' इतीन्दुः । വലിയ ഞരമ്പ് । ध्मानाद्धमन्यः । 'स्रोतोविशेषाः' इति **सारकृदरुणदत्तश्च** । धमन्यो नाभिसंबद्धाः ताश्च सङ्ख्यया विंशतिश्चतुरुत्तरा चतुर्विंशतिरित्यर्थः । चतुरुत्तराः इति बहुवचनान्तं पठन्ति केचित् । ताभिर्धमनीभिः नाभिः परिवृता । कथम् । चक्रनाभिरिव । 'അരുണിതങ്ങ്' इति **पाठ्ये** । सिराधमन्योरभेद इति केचिदिच्छन्ति । तन्न । स्थानकर्मवैशेष्यात् । 'ध्मानाद्धमन्यः सरणात्सिराः' इत्यागमात् । व्यञ्जनान्यत्वेन च परस्परप्रतानसन्निकर्षाज्जीवनाडीसदृशकर्मत्वाद्विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव । ताभिर्धमनीभिः नाभिप्रतिबद्धाभिः सर्वदेहमूर्ध्वमधस्तिर्यक्प्रसृताभिरयं देहः ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् चानुगृह्यते । रसादिप्रापणादिना कर्मणा ताः कायस्यानुग्रहं कुर्वन्ति । ताभिरयं देह आप्यायते आराम इव जलहारिणीभिः केदार इव कुल्याभिः ।

संग्रहे—"धमन्यस्तु चतुर्विंशतिः । ताभिः कायोऽयमाराम इव कुल्याभिरुप-स्त्रिह्यति । ताभिश्च नाभिः चक्रनाभिरारकैरिवावृता । तस्यां नाभ्यां विशेषेण प्राणा व्यवस्थिताः । यतश्च सा अन्तरग्न्यधिष्ठानम् । तासां खलु धमनीनां दशोर्ध्वं प्रसृता दश चाधः चतस्रस्तिर्यक् । ततस्ताभिः यथा-स्वमङ्गावयवाः धार्यन्ते आप्याय्यन्ते च । तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्नाः प्रत्येकं त्रिधा जायन्ते । तत्र त्रिंशतो द्वे द्वे वातपित्तकफशोणितरसान् वहतः । अष्टाभिः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा गृह्यन्ते । द्वाभ्यां भाषते । द्वाभ्यां घोषं करोति । द्वाभ्यां च स्वपिति । द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते च । द्वे चाश्रु वहतः । द्वे च स्तनाश्रिते नार्याः स्तन्यं नरस्य शुक्रं वहतः । अधोगमाः पक्वाशयस्थाः एवं त्रिधा जायन्ते । तत्र दश आद्याः पूर्ववत् । (पञ्च वातपित्तकफान् वहतः ?) द्वे वहतोऽन्नं मात्राश्रयेण । द्वे तोयम् । द्वे मूत्रम् । द्वे च शुक्रं वहतः । द्वे च मुञ्चतः । ते एव नारीणामार्तवं वहतः । द्वे च वर्चोनिरसने स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे । एवं द्वादश । शेषास्त्वष्टौ धमन्यः तिरश्चीनाः स्वेदमभि-तर्पयन्ति । तिर्यग्गामिन्यस्तु चतस्रो भिद्यमानाः बहुधा भवन्ती"ति ।

अत्रेन्दुः—"धमन्यो विशिष्टाः सिरा एव । ताश्च सङ्ख्यया चतुर्विंशतिः । यथा आरामो जलहारिणीभिः केदारैः इव कुल्याभिः आप्याय्यते तद्व-त्ताभिर्नाभिप्रतिबद्धाभिः कायमाप्याय्यते । चक्रस्य नाभिरक्षः । आरास्तन्नि-बद्धानि काष्ठानि । सुबोधम् । यतश्च सा नाभिरन्तरग्नेरधिष्ठानमतोऽपि तस्यां विशेषेण प्राणा व्यवस्थिताः । तासां धमनीनां मध्याद्दश धमन्यः ऊर्ध्वमुपरि-कायं गताः । दश अधःप्रसृताः । तिर्यक् चतस्रः । ताश्च दश हृदयं प्राप्य प्रत्येकं त्रिधा भिन्नाः त्रिंशत् संपद्यन्ते । तस्याश्च त्रिंशतो द्वे द्वे वातादीन् पञ्च वहतः । एवं ता दश । शब्दादींश्चतुरोऽष्टाभिः गृह्णीते पुरुषः । ताभिर्हि चित्तस्थानं शब्दादीनि यान्ति । भाषणादिक्रिया-चतुष्टयं द्वाभ्यां द्वाभ्यां करोति । एवं ता अष्टौ । घोषः शब्दोऽव्यक्तः ।

---

१. 'ततस्त्रिंशतो' । २. 'द्वाभ्यां द्वाभ्यां भाषते घोषं करोति स्वपिति प्रति-बुध्यते च' इति मुद्रिते । ३. 'रसिन्यौ स्थू' । ४. 'रः कुल्या' । ५. 'सां च नाभिप्रतिबद्धानां मध्या' इति मुद्रितपाठः ।

द्वे अश्रु वहतः । द्वे च स्तनाश्रिते नार्याः स्तन्यं वहतः । नरस्य तु ते एव शुक्रम् । एवं त्रिंशत् । यास्तु नाभेरधोगता दश धमन्यः ताः पक्वाशये एवं त्रिंशद् भवन्ति । तस्याश्च त्रिंशतो दश पूर्ववत् । द्वे द्वे पञ्च वातपित्तादीन् वहतः । द्वे मात्राश्रयेणान्नं वहतः । मात्राग्रहणमाधिक्यप्रतिषेधप्रदर्शनार्थम् । द्वे तोयं द्वे मूत्रं वहतः । द्वे पुरुषस्य शुक्रं वहतः । द्वे च शुक्रं बहिर्मुञ्चतः । ये एव पुरुषस्य शुक्रं ते एव स्त्रिया रक्तमिति चतस्रः । द्वे च स्थूलान्त्र-प्रतिबद्धे वर्चोनिरसनकर्मणी । अष्टौ शेषा या अधोगमा अपि मनाक् तिर्यग्गतास्ताः स्वेदमभितर्पयन्ति । एवं नाभेरधः (दश तिर्यग्गामिन्यः?) त्रिंशत् । (तिर्य-ग्गामिन्यश्चतस्रो या नाभेः पार्श्वाभ्यां द्वे द्वे वर्तन्ते ता भिद्यमानाः सत्यो बहुधा भवन्ति" इति ॥

इदानीं स्त्रीपुरुषाणां दृश्यानि स्रोतांसि निरूपयितुमाह—

स्रोतांसि नासिके कर्णौ नेत्रे पाय्वास्यमेहनम् ॥ ४० ॥
स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिकं त्रयम् ।

स्रोतांसीत्यादि । स्रोतांसि छिद्राणि पुंसां नव । द्वौ नासापुटौ । द्वौ कर्णौ । द्वे नेत्रे । पायुर्गुदम् । आस्यं मुखम् । मेहनं मूत्रनिष्क्रमणद्वारम् । स्त्रीणामेतानि तथान्यानि त्रीणि च । द्वौ स्तनौ तथा रक्तपथो रक्तमार्गः प्रतिमासं यतो रक्तं प्रवर्तते । तदेवं त्रीणि स्त्रीणां पुंभ्योऽधिकानि भवन्ति । हाटकोऽप्याह—"नासादिमेहनान्तानि स्त्रीपुरुषयोः साधारणानि । स्त्रिया द्वे स्तनस्रोतसी एकश्चापत्यमार्गः इत्यधिकं त्रयम्" इति ॥

एवं दृश्यानि बाह्यानि स्रोतांसि अभिधाय शरीरे यान्यदृश्यानि आन्तराणि तान्याह—

जीवितायतनान्यन्तः स्रोतांस्याहुस्त्रयोदश ॥ ४१ ॥
प्राणधातुमलाम्भोन्नवाहीन्यहितसेवनात् ।
तानि दुष्टानि रोगाय विशुद्धानि सुखाय च ॥ ४२ ॥
स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।
स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ ४३ ॥

आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः ।
धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ ४४ ॥

जीवितेत्यादि । अन्तः शरीरस्याभ्यन्तरे त्रयोदश स्रोतांसि वदन्त्याचार्या इति शेषः । तानि च स्रोतांसि जीवितायतनानि विशेषेण जीवितस्याधिष्ठानानि । किंभूतानि । प्राणधातुमलाम्भोन्नवाहीनि । प्राणाख्यं वायुं वहन्ति यानि तानि प्राणवाहीनि । धातुवाहीनि रसादिधातून् यानि वहन्ति । मलवाहीनि मूत्रशकृत्स्वेदाख्यान् यानि वहन्ति । तथाम्भोवाहीनि उदकवाहीनि । अन्नवाहीनि अन्नमभ्यवहृतं यानि वहन्ति । एवं त्रयोदश अन्तःस्रोतांसि । "स्रोतसां त्रयोदश ग्रहणं नियमार्थम् । इडापिङ्गलासुषुम्नादयः तर्कगम्या एव इति **पाठ्ये** । **संग्रहे** तूक्तं---"तत्र प्राणवाहिनां हृदयं मूलं महास्रोतश्च । तानि धातुक्षयरौक्ष्य(पिपासा)-क्षुद्व्यायामवेगविधारणादिभिः दुष्यन्ति । ततोऽतिसृष्टं प्रतिबद्धमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमूच्छ्वसनम् । तत्र श्वासवत् साधनम् । उदकवाहिनां तालु मूलं क्लोम च । तन्यामभयातिपानोष्णशुष्कान्नतृण्निग्रहादिभिर्दुष्यन्ति । ततोऽतितृष्णा मुखशोषः कर्णक्ष्वेलनं तमोदर्शनं च । तत्र तृष्णोक्तमौषधम् । **इन्दुः**—"तत्रेति निर्धारणे । प्राणवाहिनां स्रोतसां हृदयं महास्रोतश्च मूलम् । तेषां धातुक्षयादिभिर्दूषणं दुष्टत्वादुच्छ्वसनं कुर्वन्ति । तत्र श्वासवच्चिकित्सा । उदकवाहिनां स्रोतसां तालुक्लोमनी मूलम् । तेषामामेन भयादिभिश्च दूषणम् । दुष्टत्वाच्चातितृष्णाद्युत्पत्तिः । तत्र तृष्णाचिकित्सा । अतिपानं मद्यस्य । उष्णशुष्काभ्यामन्नस्य संबन्धः । तृण्निग्रहः तृष्णावेगनिग्रहः । आदिग्रहणेनैवंप्रकाराणामन्येषामप्यावारकोपशोषणानामाहाराणां ग्रहणम् । क्ष्वेलनं नादः । तमस इव दर्शनं तमोदर्शनमप्रतिपत्तिः" इति । **संग्रहे**—अन्नवाहिनामामाशयो मूलं वामपार्श्वं च । तेषां (दुष्टौ) सर्वं मात्राशितीयोक्तमव-

---

१. 'न्नकषायतृ' । २. तानि च धातुक्षयादिभिर्दुष्यन्ति । ततः कारणादतिसृष्टं वातिबद्धं वोच्छ्वसनं भवति । श्वासस्यैकत्वाद्विसर्गो दीर्घश्च भवति । अल्पाल्पं स्तोकमुच्छ्वसनम् । अभीक्ष्णं वात्यर्थम् । तत्र दुष्टेषु प्राणवाहिषु स्रोतःसु श्वासोक्तं चिकित्सितम्' । ३. 'हारविहारादीनां ग्र' इति मुद्रिते ।

गच्छेत् । इन्दुः—अन्नवाहिनां स्रोतसां दुष्टत्वे हेतुं कार्यं प्रतिकारं च सर्वं ज्ञातुं मात्राशितीयमध्यायमवगच्छेत् । तेनैतदुक्तं भवति । अन्नवाहिनामतिमात्र-समशनादीनि दूषणम् । दुष्टत्वे विषूचिकाद्युत्पत्तिः । वमनादिका चिकित्सा । शेषं सुबोधम् । मूलमाश्रयः । उपकारापकारद्वारमित्यर्थः" इति । संग्रहे—"रस-वाहिनां हृदयं मूलं दश च धमन्यः । रक्तवाहिनां यकृत् प्लीहा च । मांसवाहिनां स्नावानि त्वक् च । मेदोवाहिनां वृक्कौ मांसं च । अस्थिवाहिनां जघनं मेदश्च । मज्जवाहिनां पर्वाण्यस्थीनि च । शुक्रवाहिनां स्तनौ मुष्कौ मज्जा च । मूत्रवाहिनां वास्तिर्वंक्षणौ च । शकृद्वाहिनां पक्वाशयः स्थूलान्त्रं च । स्वेदवाहिनां मेदो मूलं रोमकूपाश्च" इति । पुनरपि संग्रहः—'स्रोतसामेव विशेषाः सिराधमन्यः । परे तु अन्यत्वमिच्छन्ति सिराधमनीस्रोतसाम्[1] । सरणात्सिराः । ध्मानाद्धमन्यः । स्रवणात्स्रोतांसि । परस्पर[2]प्रतानसन्निकर्षात् सदृशकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्त-कर्मणामप्यविभाग[3] उपलक्ष्यते" (इति) । अन्ये तु पुनरेवमाचक्षते—"(स्रोतांसि सिराधमन्यो तु ग्रहणम् । आर्षं हि—

"गुरुशीतमृदुस्निग्धमतिमात्रं समश्नताम् ।
रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात् ॥"

इति । तत्र गुर्वाद्याः श्लेष्मणः कोपकाः । अतिचिन्तनं वायोः एतदुभयं रसस्येति । एवं रक्तादिष्वपि अतो वातादिहेत्वविशेषेऽपि एवमादिर्विशेषः तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् ॥ ?)

दुष्टं स्रोतः कथं ज्ञायत इत्याह—

अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ४५ ॥

अतिप्रवृत्तिर्मूत्रादीनाम् । सङ्गस्तेषां स्तोकं प्रवृत्तिः । **अरुणो**ऽप्याह—"अतिप्रवृत्तिरतिशयेन प्रवृत्तिः । यथा मूत्रवाहिस्रोतसां प्रमेहवद् बहुमूत्रता । सङ्गोऽप्रवृत्तिः किञ्चिद्वा प्रवृत्तिः मूत्रकृच्छ्रवत् । शकृद्वाहिनां स्रोतसामतीसारवत्

---

१. 'साम । केवलं परस्पर' । २. 'रसन्निकर्ष' । ३. 'ग इव लक्ष्यते' इति मुद्रितपाठः ।

पुरीषातिसरणमतिप्रवृत्तिः । सङ्गः स्तोकं स्तोकं कृत्वा पुरीषस्य प्रवृत्तिः । (अथवा सर्वथोदावर्तवत् पुरीषस्य प्रवृत्तिः । एवं) मूत्रवाहिस्रोतसां मूत्रातिप्रवृत्त्यप्रवृत्ती तत्स्रोतोदुष्टेर्लक्षणम् । तथैव पुरीषवाहिनां स्रोतसां पुरीषातिप्रवृत्त्यप्रवृत्ती दुष्टेर्लक्षम् । एवमन्येषामपि स्रोतसां यथायथं वस्तुवाहिनां यथास्वं वस्त्वतिप्रवृत्त्यप्रवृत्ती तेषां दुष्टेर्लक्षणम्" इति । अथवा सिराणां ग्रन्थयः कुटिलीभावः शरीरावयवेषु दुष्टस्य लक्षणम् । अथवा विमार्गतो गमनं स्वमार्गमुज्झित्वा मार्गान्तरासादनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् । यथा पुरीषं स्वं स्रोतो हित्वा मूत्रमार्गं भजते । तस्य लक्षणं मूत्रं दुर्गन्धि भवति । एतत्सर्वं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् । दुष्टिलक्षणेनैव चिकित्सासिद्धेस्तदनुक्तिः । सा च दोषादिविज्ञानीयोक्ता ॥

बिसानामिव सूक्ष्माणि दूरं प्रविसृतानि च ।
द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥

बिसानां मृणालानां यथा सूक्ष्माणि द्वाराणि छिद्राणि दूरं प्रविसृतानि सकलं बिसं गतानि तथैव स्रोतसां द्वाराणि मुखानि दूरं प्रविसृतानि कृत्स्नं देहं प्रकर्षेण गतानि । यैर्द्वारैः छिद्रैः देहे शरीरे रसोऽभ्यवहृतस्याहारस्य कायाग्निना पच्यमानस्य प्रसादभावो यः समुद्भवति स रसः प्रसादाख्य उपचीयते । हाटकोऽप्याह—"रसः आहारस्य कायाग्निना पच्यमानस्य प्रसादाख्यो यैः छिद्रैः देहे उपचीयते वृद्धिं नीयते" इति । रसो द्रव इति केचित् ॥

व्यधे तु स्रोतसां मोहकम्पाध्मानवमिज्वराः ।
प्रलापशूलविण्मूत्ररोधा मरणमेव वा ॥ ४७ ॥

स्रोतोविद्धमतो वैद्यः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।
उद्धृत्य शल्यं यत्नेन सद्यःक्षतविधानतः ॥ ४८ ॥

व्यध इत्यादि । स्रोतसां व्यधे ताडने सति मोहादयो भवन्ति । 'व्यथे तु स्रोतसां' इति वा पाठः । विण्मूत्रयो रोधेन सम्बन्धः । मोहादीनामितरेतरद्वन्द्वः प्रलापादीनां च । अथवा मरणमेव वा भवति ।

अतोऽस्माज्जीवितसंशयाद्धेतोर्वैद्यः प्रत्याख्याय अक्रियाया ध्रुवो मृत्युरित्युक्त्वा शल्यमुद्धृत्य बहिर्निष्कास्य प्रसाधयेत् । यत्नेन नावहेलया । केन प्रसाधयेत् । सद्यः क्षतविधानतः सद्योव्रणप्रतिषेधोक्तेन विधिना । इन्दुनाप्युक्तं—"स्रोतसां व्यधे शस्त्रादिताडने जन्तोर्भ्रममोहाद्युद्भवः । तस्माद् वैद्यः स्रोतोविद्धं चिकित्सायां प्रत्याख्यानं कृत्वा असाध्यतामुक्त्वा दैवात्किञ्चिद् भवेदिति शास्त्रानुगमेन उपाचरेत् । अन्तःशल्यं च स्रोतोविद्धं शल्यमुद्धृत्य उपाचरेदिति संबन्धः । केनेत्याह । वक्ष्यमाणेन सद्योव्रणप्रतिषेधेने"ति ॥

देहस्यैवंभूतस्य वृद्धिहेतोराहारस्य पाकं वक्तुकामः पाचकमग्निं प्रस्तौति—

अन्नस्य पक्ता पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।
दोषधातुमलादीनामूष्मेत्यात्रेयशासनम् ॥ ४९ ॥

अन्नस्येत्यादि । अथवा स्रोतसां दुष्टिरपि वह्निदोषादेव । अतस्तद्विज्ञानार्थमाह—अन्नस्येत्यादि । **संग्रहे**—"तेषां हि सर्वेषामेव दूषयितारो दुष्टा दोषाः । ते च प्रायशो दुष्यन्त्यग्निदोषात्" इति । **इन्दुः**—"तेषां सर्वेषां धातूनां धात्वाशयानां च । दुष्टान् वातादीन् अन्तरेण नान्यद् दुष्टौ कारणम् । दोषाणां दुष्टिरपि प्रायोऽग्निदोषात्" इति । तुरवधारणे । पाचकाख्यं पित्तमेवानेकविधस्याहारस्याभ्यवहृतस्य पक्ता । किंभूतं पित्तम् । पुरेरितं पूर्वं दोषभेदीयाध्याये उक्तम् । यथा 'पक्वामाशयमध्यग'मित्यारभ्य यावत्—'पाचकं नाम तत्स्मृतम्' इति । तदीदृशं पित्तमाहारं पचतीति धन्वन्तरीयमतम् । भगवत आत्रेयस्य शासनमाज्ञा, इति एवं, दोषादीनामूष्मा अग्निरिति । दोषा वातादयः । धातवो रसादयः । मला मूत्रपुरीषस्वेदादयः । आदिशब्देन दूषिकादयः । तेषां दोषादीनां सम्बन्धी ऊष्मा अग्निर्यः स एवान्नस्य पक्ता न तु पित्तं पाचकाख्यमिति । जठराग्निरूष्मस्वभावो न ज्वालाजटिलः । **संग्रहे**—"तत्र पित्तविशेषः पाचकसंज्ञोऽग्निरित्यभिहितः । अन्ये पुनराचक्षते दोषधातुमलसन्निपातजनितोऽन्तरूष्मा यथानिर्दिष्टाधिष्ठानकर्माग्निः" इति ।

---

१. 'भ्रमाद्युद्भवः' इति मुद्रित..ः ।

इन्दुः—"अन्ये पुनराचार्याः 'पित्तमग्निरिति नेच्छन्ति । दोषादिसंयोगजनितो-ऽन्तःशरीर ऊष्मा ग्रहण्यधिष्ठानः पाकरागादिकर्माग्निरित्याहुः" इति ॥

तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।
सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराह्वया ॥ ५० ॥

आयुरारोग्यवीर्यौजोभूतधात्वग्निपुष्टये ।
स्थिता पक्वाशयद्वारि भुक्तमार्गार्गलेव सा ॥ ५१ ॥

तदधिष्ठानमित्यादि । तस्याग्नेर्जाठरस्याधिष्ठनमाधारो यत्रासौ शरीरेऽग्नि स्तिष्ठति सा अन्नस्य ग्रहणाद्धेतोस्तसंज्ञा ग्रहणीति मता । सा आमाशयस्थो विशिष्टो धमनीविशेषः । सैव ग्रहणी धन्वन्तरिमते पित्तधरा नाम कला कथ्यते । एवं ग्रहण्यग्नेराधारभूता । तथा अन्नं च गृह्णाति । तस्मादा-युरादिपुष्टये सम्पद्यत इति वाक्यशेषः । भूतधात्वोरग्निना संबन्धः । आयुरादीनां द्वन्द्वः । आयुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगविशेषः । आरोग्यं धातुसाम्यम् । वीर्यं शक्तिः कर्मणि सामर्थ्यम् । ओजः आहारप्रसादः । **अरुणदत्तो**ऽप्याह—"ओज आहारस्य परं प्रसादजं सप्तधात्वाप्यायकं यद्वस्तुजातं तदुच्यते" इति । भूतानि शरीरारम्भकाणि पृथिव्यादीनि । भूताग्नयः पञ्च । धात्वग्नयः सप्त । पुष्टिशब्द एषां प्रत्येकं योज्यः । आयुःपुष्टये आरोग्यपुष्टये वीर्यपुष्टये ओजःपुष्टये पञ्चमहाभूताग्निपुष्टये धात्वग्निपुष्टये चेति । पक्वाशयस्य द्वाः पक्वाशयद्वाः तस्यां पक्वाशयद्वारि । अर्गलेवान्तःप्रवेशनिरोधिनी या स्थिता सा ग्रहणी भुक्तस्याहारस्य सहसा पक्वाशयान्तःप्रवेशनिरोधिनी । भक्तमभ्यवहृतं कण्ठनालीलुठितं कायस्य महानिम्नदेशं कोष्ठाख्यमवतीर्णं ग्रहणी गृहीत्वा-वतिष्ठते ।

भुक्तमामाशये रुद्ध्वा सा विपाच्य नयत्यधः ।
बलवत्यबला त्वन्नमाममेव विमुञ्चति ॥ ५२ ॥

अनन्तरं जठराग्निना विपक्वं शनैः आमाशये, आमाशयो नाम स्थानं यत्र, आममन्नं सा ग्रहणी रुद्ध्वा अवष्टभ्य विपाच्य विविधैः प्रकारैः पाचयित्वा अधो नयति । बलवती भुक्तं विपाच्याधो नयति । अबला

पुनः सती सा अन्नमाममेव विमुञ्चति । ननु जठराग्निरन्नं ग्रहणीस्थं पचति, न ग्रहणी, ततश्च कथमुक्तं 'सा विपाच्य नयत्यधः' इति । अत्रोच्यते । अग्निग्रहण्योराधाराधेयभावेन स्थितत्वाद्युज्यत एवैतद्वक्तुम् । ग्रहणी ह्यग्नेराधारः । तथा च प्रागुक्तं— कला पित्तधराह्वया' इति । पित्तं च वह्निः । तथा चाधुनैव वक्ष्यति । तदेवं वह्न्याधारा या कला सा अन्नग्रहणाद् ग्रहणीत्युच्यते । ततश्चाधारतया ग्रहणीमाश्रित्याग्निः पाककरणसमर्थो भवति । नाधारमन्तरेण केवल एव । तदेवमग्न्याधारस्य ग्रहण्याख्यस्य पाकनिर्वर्त्तनं प्रति कर्तृत्वं युक्तमेवेत्यतः 'सा विपाच्य नयत्यधः' इत्येतदुपपन्नमेव ॥

अग्निग्रहण्योराधाराधेयभावेनावस्थानात् परस्परं बलाधानेन उपकार्योपकारकभावः सम्भाव्यत इत्याह—

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ।
दूषितेऽग्नावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥ ५३ ॥

ग्रहण्या इत्यादि । हिर्यस्मादर्थे । यस्माद् ग्रहण्या बलं सामर्थ्यं तस्य हेतुरग्निः । अग्नितो ग्रहणीबलमुत्पद्यते । स चापि ग्रहणीबलः । ग्रहणी बलं यस्याग्नेः स एवम् । अपिशब्दान्न केवलमग्निः ग्रहण्या बलम् । ग्रहण्यग्नेर्बलम् । अतो हेतोर्दूषितेऽग्नौ दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी सम्पद्यते । एवं च अर्थाद् ग्रहण्यामपि दुष्टायामग्निर्दुष्यति । दुष्टश्च सोऽपि रोगकारी भवतीति गम्यते । एवं या पित्तधरा कला सा अदुष्टा सती आयुरादीनां पुष्टये भवतीत्युक्तम् । अन्नग्रहणाद् ग्रहण्या एवंरूपता । तच्चान्नं विपक्वं देहधात्वादिपोषणं नापक्वम् ॥

तस्य चान्नपाकस्य हेतुरग्निरत आह—

यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषणम् ।
तत्राग्निर्हेतुराहारान्न ह्यपक्वाद्रसादयः ॥ ५४ ॥

यदन्नमित्यादि । अनेन प्राधान्यमाह । यदन्नमाहारो देहधात्वादिपोषणं भवति तत्राग्निर्हेतुः अग्निप्रभावात् पक्वमन्नं देहादिपोषणम् । कुत

इत्याह—न ह्यपक्वाद्रसादयः । यस्मादपक्वादाहाराद्रसरुधिरादयो न भवन्ति अतो देहादिपोषणे सर्वत्राग्निः कारणं पाकक्रियानिर्वर्तनात् । तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते—अन्नं देहधात्वादिपोषणमग्निप्रभावादेव । तस्मादग्निः पाककारणम् । पक्वान्नं देहादिपोषणमिति परस्परकारणत्वमनयोः ॥

न ह्यपक्वाद्रसादय इत्युक्तमतः पाकस्येतिकर्तव्यतामाह—

अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहृतम् ।
द्रवैर्विभिन्नसङ्घातं नीतं स्नेहेन मार्दवम् ॥ ५५ ॥

सन्धुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ।
औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ॥ ५६ ॥

अन्नमित्यादि । काले 'विसृष्टे विण्मूत्रे' इत्यादिना प्रागुक्ते । पुरुषेणाभ्यवहृतं भुक्तमन्नं कोष्ठं प्राणानिलाहृतं प्रयत्नोदीरितेन प्राणाख्येन वायुना कोष्ठं महास्रोतः आहृतमानीतम् । 'ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिःश्वासान्नप्रवेशकृद्' इत्यनेन प्राणानिलाहृतत्वे लब्धे पुनरुक्तं स्पष्टार्थम् । तच्च द्रवैः द्रवगुणोपलक्षितैः तोयव्यञ्जनमद्यक्षीरादिभिः भिन्नसङ्घातमानीतं स्नेहेन भृशं मृदुत्वं प्रापितं तथामाशयस्थितं पित्तधराकलामर्यादे आमाशये विधृतमग्निः पचति ।

'नाभिस्तनान्तरे जन्तोरामाशय इति स्मृतः'

इति व्याख्यात आमाशयस्तन्त्रान्तरे । किंभूतोऽग्निः । औदर्योऽग्निर्जठरभवः । तथा समानाख्येन वायुना सन्धुक्षितः उद्दीपितः सन् । कालग्रहणस्य उपलक्षितार्थत्वान्मात्रादिसहायेन जठराग्निना समानोद्दीपितेन पक्वमन्नं धात्वादिपोषणम् । नन्वौदर्योग्निरदृश्यत्वान्न ज्ञायते कथं पचतीति । अतस्तदर्थं बाह्यदृष्टान्तं निरूपयितुं ग्रन्थकृदाह—यथेत्यादि । यथा बाह्योऽग्निः स्थालीस्थितं तोयतण्डुलं पचति । तोयं च तण्डुलाश्च तोयतण्डुलं द्वन्द्वस्यैकवद्भावात् । तथैवासावौदर्योऽग्निः सन्धुक्षितः समानेन आमाशयस्थितं चतुर्विधमन्नमशितपीतलीढखादितभेदभिन्नं प्रयत्नोदीरितेन प्राणवायुना कोष्ठमानीतं पचति । ननु दोषभेदीयाध्याये पूर्वमुक्तं—'प्राणोऽत्र मूर्धगः' इत्यारभ्य यावद् 'निश्वासान्नप्रवेशकृद्' इति । अन्नस्य प्रवेशमहरहः करोतीति अन्नप्रवेशकृत् ।

प्राणानिलाहृतमित्यनेनाप्ययमर्थः प्रतिपादितः । तत्किमनेन । अत्रोच्यते—अन्नप्रवेशकृदित्यनेनान्नप्रवेशकारणमात्रमुक्तं न तु कोष्ठप्रापणमपि । प्राणस्य वायोर्मूर्धाश्रितस्य उरो यावत् सञ्चार उक्तो न ततोऽधः । एवमन्नप्रवेशकारणं तावत् प्राप्तं यावदुरो न कोष्ठमिति । कोष्ठं प्राणानिलाहृतमित्यनेन तु कोष्ठप्रापणाख्यार्थविशेष उक्त इति द्वयमप्येतद्व(क्तु ? क्तुं युक्त)मिति । सन्धुक्षितः समानेनेति न वाच्यम् । यतः प्रागुक्तं—'समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः' इति । एवं जाठरेणाग्निना सहचरः समानो वायुः सन्धुक्षयतीत्यर्थोऽवतिष्ठते । तस्मात्सन्धुक्षितः समानेनेत्यनेन कोऽर्थः । उच्यते—अर्थविशेषसम्प्रत्ययार्थमेतदुक्तम् । तथा हि—'समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः । अन्नं गृह्णाति पचति' इति समानस्यैव पाकक्रियां प्रति वह्निसन्धुक्षणद्वारेण कर्तृत्वमुक्तम् । इह तु पुनः सन्धुक्षितः समानेनाग्निः पचति न समानो वायुरित्यपौनरुक्त्यमेव । यद्यपि चैकप्रत्ययजनित्वं (न) किञ्चिदस्ति तथाप्यन्नपाकक्रियां प्रत्यग्नेरेव कर्तृत्वं न समानादेः । समानादयो(प्यु ? ह्यु)पका(राभाव ? रका एव) (अत) उक्तमग्निः पचतीति ।

तस्यान्नस्येदानीमग्निसमीपस्थस्य या अवस्थास्ताः कथयन् पुनरपि तमेव पाकं निर्दिशति—

आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।
फेनीभूतं कफं यातं विदाहादम्लतां ततः ॥ ५७ ॥
पित्तमामाशयात्कुर्याच्च्यवमानं च्युतं पुनः ।
अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटुमारुतम् ॥ ५८ ॥

आदावित्यादि । तत्र चामाशये तदन्नं षड्रसमपि, अपिशब्दादेकद्वित्र्यादिरसमपि अभ्यवहृतमशितपीतादिकं पच्यमानं सद् आदौ प्रथमं विक्लेदमात्रावस्थायां मधुरीभूतममधुरं मधुररसं सम्पन्नं सत् कफमीरयेत् । किंभूतं फेनीभूतं, पानीयादेरपि पच्यमानस्य प्रथमं फेनोत्पत्तिदर्शनादेवमुक्तम् । इन्दुरप्याह— "तदन्नं षड्रसमपिशब्दादेकरसमपि पच्यमानं सत् प्रथमं विक्लेदमात्रावस्थायां माधुर्यं प्राप्तं कफमुदीरयेत् । तच्च फेनीभूतं यथा दध्यादितः क्षुभितात्प्रथमं

१. 'समपि पच्य' । २. 'माधुर्यमिव प्राप्तं सत्कफ' इति मुद्रिते ।

फेनसम्भवः" इति। ततः प्रथमावस्थातो माधुर्यप्रायाया अनन्तरं मध्यमावस्थां प्राप्य जाठराग्निना पक्वं षड्रसमप्यन्नमभ्यवहृतमम्लतां यातमनम्लमम्लरसं सम्पन्नं सत् पित्तं विदध्यात्। कस्मात्पुनरम्लतां यातमित्याह—(विदाहात्)। विरुद्धो विषमो वा दाहो विदाहः। ततो विदाहाद्धेतोरम्लत्वं यातम्। किंभूतमन्नम्। आमाशयात् च्यवमानं न आमाशयस्थितमेव। हाटकस्तु—'विदाहात्किञ्चित्पाकादम्लतां यातम्' इत्याह। च्युतं पुनः तत आमाशयात् पक्वाशयं यातम्। जाठरेणाग्निना पक्वं शोषितमन्नं तथा पिण्डितं तदानीं पिण्डं संजातं संहतं सम्पन्नं तथा कटु कटुकीभूतं सद् अन्त्यां तृतीयामवस्थां प्राप्य मारुतं कुर्यादिति योज्यम्। एतच्च समस्तं स्वभावसिद्धम्। (स? स्वसंवेद्यप्रायं) कार्यानुमेयं च। अत एव रसषट्केऽपि यद् द्रव्याणां विपाकत्रैविध्यं मधुराम्लकटुकलक्षणमुक्तं तदनया रीत्या उपपन्नतरं भवति। तथाहि षड्रसस्यान्नस्य जाठराग्निना पच्यमानस्य रसत्रयोपलक्षितेन मधुराम्लकटुस्वभावेन अवस्थात्रयेण परिणामो भवति। हाटकोऽपि—"षड्रसत्वेऽपि द्रव्याणां प्रथमं पाकत्रैविध्यं दोषजनकत्वं च स्वभावः" इत्याह। अथान्नमित्यत्र 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' (पा० सू० २-४-३६) इति जग्ध्यादेशो न भवतीति? ब्रूमः। 'अन्नाण्णः (पा० सू० ४-४-७५) इति निपातनात् 'बहुलं छन्दसि' (पा० सू० २-४-३९) इति बहुलवचनाद्वा जग्ध्यादेशाभावः। ननु 'विदाहादम्लतां गत'मिति सामान्येनोक्तमयुक्तमिवाभाति, यतो द्राक्षेक्षुशर्करादीनामविदाहित्वं श्रूयते। अपि च 'विदाहि वर्जयेदि'ति तन्त्रकारः पठति। अनया रीत्या अविदाहिद्रव्याभाव एव स्यात्। तस्मात् सामान्येनाविदाहित्वमभ्युपगम्यमानमन्यार्थमेव मन्यामहे। उच्यते—विदाहस्य द्वैविध्याददोषः। इह हि द्विविधो विदाहः प्रथितः। दोषस्थानकृतो द्रव्यकृतश्च। तत्रेह दोषस्थानकृतस्य ग्रहणम्। 'आमाशयाच्च्युतमग्निना पक्व'मिति कथमुक्तं यतः पक्वाशयेऽग्निना पाकोऽनुपपन्नः। दूरव्यवधानो ह्यग्निरामाशयस्थः। तस्मात् पक्वाशयस्थस्यान्नस्य पक्वत्वमनुपपन्नम्। अत्रोच्यते—पक्वाशयेऽप्यस्ति पाकस्तन्त्रकारवचनात्। तथा हि प्राग् वस्तिविधावभ्यधात्।

"यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युद्व्रणमारुतात्।
व्यायामनित्यदीप्ताग्नीन्"

इत्यादि। तदेवं पक्वाशयस्थस्याप्यनुवासनस्नेहस्य पाकोऽभिहितः। तस्मात् पक्वाशयेऽप्यग्निना पक्वस्य पुनः पाको युक्त एव। अन्यैर्मांसादीनामपि विक्लेददर्शनादन्यत्रापि पाकोऽनुज्ञात एव। **हाटके**नाप्युक्तं–"ननु आमाशयस्थेनाग्निना कथं पक्वाशयस्थस्य पाकः। उच्यते–यथा बाह्यस्याग्नेरन्यदेशावस्थितस्य समीपस्थानवर्तिनां पचनशोषणे तथान्तराग्नेरपि स्थानान्तरस्थे तस्मिन् पाकः। 'यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादि'ति स्नेहस्य पाकवत्त्वादामाशयस्थेनाग्निना स्थानान्तरेऽपि पाकशोषणादिकरणान्नानुपपन्नम्" इति॥

जठराग्निना किञ्चित्पक्वविक्लिन्नस्यान्नस्य भौतिकाग्निना पाकं दर्शयति–

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः।
पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु॥ ५९॥

भौमेत्यादि। **अरुणो**ऽपि–"एवं जाठरस्याग्नेः कर्माभिधाय इदानीमन्येषामप्यग्नीनां कर्माभिधातुमाह" इत्युक्तवान्। भूमेरयं भौमः। आप्य इति चिन्त्यम्। आग्नेय इति 'अग्नेर्ढक्' (पा० सू० ४-२-३३) इति ढक्। वायव्य इति सास्य देवतेत्यर्थे 'वायृतृपित्रुषसो यत्' (पा० सू० ४-२-३९) इति यत्। तद्वौपम्यार्थो बोध्यः, वायव्य इव वायव्य इति। के पुनस्त इत्याह–पञ्चोष्माणः इति। किंभूताः। सनाभसाः। सह नाभसेनोष्मणा पञ्चोष्माणः पञ्चाग्नयः भौम ऊष्मा यावन्नाभस उष्मा। तदेतेऽग्नयः पञ्चाहारगुणान् आहारभागान् अनु पश्चात्पचन्ति। कुतोऽनु? प्रकृतत्वादुदर्याग्निनिर्वर्त्तितादन्नपाकात्। किंभूतानाहारगुणान्। स्वान् स्वान् पार्थिवादीन्। यो यस्य महाभूतोष्मणः पार्थिवाद्रेरात्मीयो गुणः तं गुणं स एव पार्थिवाद्यूष्मा पचति॥

हाटकोऽप्याह — "अनु अग्निनिर्वर्त्तितादन्नपाकादनन्तरं सनाभसा भौमादिपञ्चोष्माणोऽग्नयः पचन्ति। तद्गुणोत्कटत्वं पार्थिवादीनामस्तीति पार्थिवोऽग्निः सादृश्यात्पार्थिवमेवाहारं पचति। एवं सर्वत्र योज्यम्" इति। गुणशब्दोऽवयववाची। **अस्मद्गुरवस्तु**—"अनुशब्दः सहार्थे अनुपचन्ति सहपचन्ती"त्याहुः। **संग्रहे**–"ततश्चैवं विक्लिन्ने आहारे[1] पञ्चमहाभूताग्नयो वायुना

---

१. 'रे पञ्च पञ्चात्मका महाभूताग्नयो' इति मुद्रिते।

व्यस्तान् यथास्वं पञ्चैव भूतगुणान् आहारस्थान् पचन्ति" इति । अत्र इन्दुः–"जठराग्निना किञ्चित्पक्वविक्लिन्ने आहारे पञ्चमहाभूताग्नयः पार्थिवादयः पञ्चाहारस्थान् महाभूतगुणान् पार्थिवादीनाहारभागान् पचन्ति" इति ॥

अनया चोक्त्या आहारः शरीरगतानां (भावानां) समानगुणानां गुणद्वारेण वर्धनहेतुः विपरीतगुणानां च क्षयहेतुरिति प्रतिपादयति—

यथास्वं ते च पुष्णन्ति पक्त्वा भूतगुणान् पृथक् ।

यथास्वमित्यादि । ते च पार्थिवादयः पञ्चाहारगुणाः पार्थिवादिभिः पञ्चभिरग्निभिः पक्त्वा पुनर्यथास्वमात्मीयानतिक्रमेणैव देहगान् देहाश्रितान् स्वविकारभूतान् पार्थिवादीन् भूतगुणान् पुष्णन्ति । कथं पुष्णन्तीत्याह–पृथक्, प्रत्येकं सर्वो न सर्वानित्यर्थः ॥

तामेव प्रत्येकं भूतगुणपुष्टिं पञ्चोष्मपक्वाहारगुणकृतां स्पष्टीकुर्वन्नाह—

पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ६० ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पार्थिवा इत्यादि । पार्थिवा आहारगुणाः पार्थिवानेव देहगान् गुणान् देहभावान् पुष्णन्ति वृद्धिं नयन्ति । शेषाः पार्थिवेभ्योऽन्ये ये आहारगुणाः आप्यास्तैजसा वायव्या नाभसाश्च ते शेषान् पार्थिवगुणव्यतिरिक्तान् आप्यादिमहाभूतगुणान् पुष्णन्ति आप्याययन्ति । गुणानां च निराधाराणामसम्भवात् सहाधारेण पृथिव्यादिना महाभूतेन पक्त्वा एते महाभूतगुणास्तथाविधानेव महाभूतगुणान् पुष्णन्तीति सामर्थ्यलभ्योऽर्थः । "गुणशब्दोऽवयववाची" इतीन्दुः । अत्र चोदयन्ति—"ननु पृथिव्यादिमहाभूतव्यतिरिक्तदेशमात्रत्वादाकाशस्य सत्तैव दुर्घटा । कथं तस्योष्मणः सम्भवः इति । अत्रोच्यते–आकाशस्य सत्ता तावद् द्रव्यनिर्णयप्रस्तावे प्राक् प्रतिपादितैव । तथा नासिकाश्रोत्रास्यादिषु सुषिरेषु स्थानेषु स्थित ऊष्मा दाहपाकादीन् कुर्वन् नाभस ऊष्मेत्युपचर्यते इत्यौपचारिक ऊष्मास्योपपन्न एव । एवं पञ्च भौतिकाग्नयः । एक उदराग्निः । सप्त धात्वग्नयो वक्ष्यमाणा इति त्रयोदशाग्नयः ।

---

१. 'स्थान् यथास्वं महा' इति मुद्रिते ।

ननु पार्थिवाद्यूष्मभिः पक्वस्य पुनश्च धातूष्मभिः पाको धातूनामपि पाञ्चभौतिकत्वात् तत्रापि पार्थिवाद्यूष्मभावः । तैश्च पार्थिवाद्यूष्मभिः पुनः पाक इत्येवमष्टादश प्राप्नुवन्ति । सत्यमेवैतत् । किन्तु त एव पञ्चोष्माणः पार्थिवादयः स्थानान्तरं प्राप्ता धातूष्माण इति व्यपदेशं प्राप्नुवन्ति । यथोदकं स्थानान्तरगतं लसीकादिव्यपदेशं लभते । तथा चोक्तं—"तच्छरीरगतं लसीकादिव्यपदेशं प्राप्नोती"ति । अन्ये त्वेवमाहुः—"एते त्रयोदशाग्नयस्तथा सप्तसु सिराशतेषु सप्ताग्निशतानि पञ्चसु मांसपेशीशतेषु पञ्चाग्निशतानि" इति । एवं पञ्चमहाभूतात्मकादाहाराद्यथास्वमग्निना पक्वाद्रस आहारसारः तत्रस्थैर्महाभूतगुणैर्देहगा महाभूतगुणा रसधात्वाश्रिता यथास्वमभिवर्धन्ते ॥

किट्टं सारश्च तत्पक्वमन्नं सम्भवति द्विधा ।

किट्टमित्यादि । तदेवमन्नं पक्वं द्विधा सम्भवति द्विप्रकारं जायते किट्टरूपतया प्रसादरूपतया च । **संग्रहे**—"एवं पक्वाहाराद्विविधौषधगर्भादिव स्नेहादच्छः सारभूतो रसाख्यः किट्टाख्यश्च मलोऽभिनिर्वर्त्तते" इति ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

किट्टमपि यदेतदन्नस्य पक्वस्य तदप्यच्छानच्छभेदेन द्विधेत्याह—

तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्याद् घनं शकृत् ॥ ६१ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र तयोरच्छानच्छभेदभिन्नयोः किट्टयोः मध्यादच्छमन्नस्य किट्टं तन्मूत्रं विद्यात् । यत् घनं संहतमन्नस्य किट्टं तत् शकृत् पुरीषं जानीयात् ॥

सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः ।

सार इत्यादि । सार आहारस्य प्रसादाख्यो भावो भूयः सप्तभिरग्निभिः पच्यते । उदराग्निना पञ्चभिश्च भूताग्निभिः पूर्वं, पश्चात्सारीभूतो धातूष्मभिः पच्यत इति प्रतिपादनार्थं भूयोग्रहणम् । कथं पच्यते । यथास्वम् । यो यस्य रसादेः सप्तधा स्थितस्य धातोरात्मीयोऽग्निः तेन स सारः पच्यत इत्यर्थः । रसधातुस्थः सारो रसधात्वग्निना पच्यत इति भावः । चतुर्विधोऽप्याहारोऽभ्यवहृतो जाठराग्निना भूताग्निसहायेन पक्वः किट्टसारतां याति । ततो यः सारः

प्रसादाख्यः स पूर्वं हृदयं याति । ततो हृदयान्तःस्थेन व्यानेन विक्षिप्तं पत्स्थाभिः सिराभिः दशभिः मूलभूताभिः कृत्स्नं शरीरमुह्यमानो रसधातुना सहैकतां प्राप्तो रसधात्वाशयस्थेनाग्निना भूताग्निसहायेन पच्यमानो रक्तसारतया तरिणमति । रक्तधातुसारतया परिणतो मांसधातुसारतया परिणमति । यावत् स एवाहारसारः क्रमेण गर्भतया परिणमतीति ॥

अमुमर्थं द्योतयितुमुवाच—

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ॥ ६१ ॥

अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते ।

रसाद्रक्तमित्यादि । उक्त आहारपाकक्रमः आगमोक्तप्रकारेण स्पष्टीक्रियते । यथा जाठरेणैवाग्निना आहारस्य पाके आरब्धे प्रतिनियतफलाभिनिर्वृत्तिशक्तित्वात्तदाश्रयाणामेव भृत्यस्थानीयानां पञ्चानां भूताग्नीनां पाकः । ननु च यद्येते भूताग्नयः पञ्चाहारद्रव्याणि पचन्ति न च तद्व्यतिरेकेण अपर आहारोऽपि विद्यते यज्जाठरः पचति अथ समुदायं पचति जाठर इति भूताग्निकल्पना व्यर्था । अत्रोच्यते समुदायावयवपाकसम्पादकत्वात् स मूलो जाठरो राजवत् सर्वेषामनुग्राहकः इत्युक्तम् । तथा च सौश्रुतं वचः—'जाठरेणाग्निना पूर्वं कृते संहतिभेदने । पश्चाद् भूताग्नयः पञ्च स्वं स्वं द्रव्यं पचन्ति हि' इति । पश्चात्प्रसादकिट्टरूपेण भिन्नस्याहारस्य सप्तभिर्धात्वग्निभिर्यथास्वं प्रतिनियतस्वलक्षणः पाकः । ननु येऽपि धात्वग्नयः सप्त किमेते भूताग्निभ्योऽन्ये अथवा नान्ये । किञ्च यदन्ये किमात्मका इति वक्तव्यम् । अथ पञ्च भूतात्मकास्तर्हि भेदः अन्येषामपि पाञ्चभौतिकत्वात् । अथानन्ये त्रयोदशत्वहानिरिति यत्किञ्चिदेतदुच्यते । स्थानविशेषात् कार्यविशेषाच्च । भूताग्नय एव धात्वग्निसमाख्यां लभन्ते । यथैको बहूनां कर्मणां करणसमर्थो भवति । यद्यत्कर्म कुरुते तस्य तस्य कर्मणः सदृशं तन्नामविशेषं प्राप्नोति पाचकादिवत् । यथा चोदकस्य दश अञ्जलयः । तदेव रोमकूपेभ्यो निष्पतत् स्वेदशब्दं लभते । तदेव व्रणप्राप्तं लसीकाशब्दम् । तद्वदग्नयोऽपीत्यनवद्यम् । नन्वाहारद्रव्याणां सर्वेषां यथास्वमपि लक्षणं रसादीनां पाककाले मधुरादिविपाकत्रयोपदेशात् 'स्वादुः पटुश्च मधुर'—मित्येषां व्यवस्था न स्यात् । यद्यनवस्था पाकत्रयोपदेशवैयर्थ्यम् । ब्रूमः ।

भिन्नकालमुभयानुज्ञानादुत्तरकालमात्मीयपाककालः, पाकश्च निष्ठेत्युच्यते । निष्ठा अन्त्यपाकः मधुररसप्रधानत्वयोगे सत्यपि प्राङ् मधुरस्यैव जननम् । उत्तरं च अम्लस्याल्पमात्रस्य । अन्ते च कटुकस्याल्पतरस्य । स्वभावतो दोषस्थानानुपूर्व्या वा त्रिपाकावस्थानक्रमः । अस्थिरत्वात् कालिको यथा गुणाद्यनुरूपकार्यकारणशक्तानां द्राक्षाक्षीरपानीयादीनां वर्षास्वम्लपाकः तथा षड्रसस्याप्याहारस्य पूर्वे पाकाः सम्भवन्ति इति । सर्वाग्निपाकादनन्तरं आत्मीयपाकलाभो रसाद्यनुरूपकार्यकरणशक्तिश्चेति इदानीं प्रसादसंज्ञकानां धतूनां च क्रमोत्पादसन्दर्शनायाह—रसाद्रक्तमित्यादि । रसधतोराहाररसेन सहैकतामापन्नाद्रक्तं प्रजायते । स धातुरसस्तथाभूतो मांसतया सम्पद्यते । तावद् यावत् स एव गर्भत्वेनेति योज्यम् । **हाटको**ऽप्याह—"आहारसारेण सहैकतामापन्नादात्मीयाग्निना पच्यमानाद्रसधातुसारात् रक्तं प्रजायते । तावद्यावदेवं क्रमेण शुक्रान्तम् । अस्माच्छुक्राद्गर्भः परिणमति" । इति । अत्र चोदयति—ननु यद्याहाररसो व्यानक्षिप्तो रस(धातु?) धातुना सहैकतया परिणमन् क्रमेण रक्तादीन् गर्भावसानान् परिणामयति तर्हि कथमुक्तं—'सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः' इति । अत्रोच्यते—कार्ये कारणोपचाराद् एवमुक्तमित्यवेहि । सारकार्येषु रसरक्तादिषु सप्तभिर्धात्वग्निभिः पच्यमानेषु 'सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः' इत्युक्तम । तस्माद्रसधातुरेव रसाख्यान्मूलकारणादुत्थितः परमार्थेन पच्यते इति बोध्यम् । एवमाशुक्राद्धातूनां कार्यकारणत्वं प्रसाधितं भवति । अत्राह---यदि क्रमेण रसाद्रक्तं रक्तान्मांसमित्यादिक्रम आश्रीयेत तत्कथं वक्ष्यते 'व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा' इति । अत्र युगपदिति निर्दिश्यते । युगपदेककालं व्यानेन रसो देहे विक्षिप्यते । विक्षिप्ताच्च रसात् सर्वधातूत्पत्तिरिति प्रत्यज्ञायि । इह च रसरक्तमांसादिक्रमेण आहाररसाद्धातुनिष्पत्तिरित्युच्यते । तदेतत्परस्परविरुद्धमिव लक्ष्यते । ब्रूमः—युगपच्छब्दोऽत्र शीघ्रक्रमार्थः । तथा चोवाच **साङ्ख्ये** 'युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा' इति । तस्यार्थः---मनोबुद्ध्यहङ्कारास्त्रयः चक्षुःश्रोत्रादीनां मध्यादन्यतम इत्येवं चतुष्टयम् । एतस्य च वृत्तिर्युगपन्निर्दिष्टा क्रमेण च । तत्र युगपद्वृत्तिः उत्पलपत्रशत(स्रवी? पत्रसूची)वेधन्यायेन । क्रमेण च वृत्तिः

यथा चक्षुरादि रूपादिकं पश्यति । मनस्तत्र संशेते । बुद्धिर्निश्चिनोति । अहं करोमीत्यहङ्कार उद्यमयति । तद्वदत्रापि युगपत् क्रमेण च विक्षेपो न विरुद्धः । **सारकृताप्युक्तं**—"ननु रसाद्रक्तं रक्तान्मांसमित्येष क्रमो व्याहन्यते वक्ष्यमाणेन 'व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा' इत्यनेनेति । उच्यते–इह तु रसादेव सप्तधातवः सम्भवन्ति । तथापि 'रक्तान्मांसः प्रवर्तते' इति वचनं रक्तस्थानगताद्रसान्मांसोत्पत्तिरिति ज्ञापनार्थम् । कथमेतद् गम्यत इति चेत् । उपचारतः । रक्तस्थानगतो रसो रक्तमित्युपचर्यते तत्स्थानात्ताच्छब्द्यमिति । एवमेवेतरेषां क्रमः मेदप्रभृतीनां च । एवं च वचनाद्धातूनां उपचयक्रमज्ञानं प्रसाधितं भवति । एवमेकधातुक्षयश्चोपपन्नो भवति । **टिप्पणेऽप्युक्तं**—"रसात्परिणताद्रक्तं तस्मान्मांसं भवति । यदि रसो नश्यति (इति) चेत् । तन्न । वास्तव्यं प्रवेकश्चोभयथा धातूनां गतिः । स्वाधारे यः पूर्णः स रसः । तत्रैव स्थितस्य वास्तव्यसंज्ञा । योऽणीयान् प्रवेकः, स रक्तत्वं प्राप्नोतीत्यादि योज्यम्" इति । उक्तं चा**ग्निवेश्ये**— 'अथ खलु विविधमशितपीतलीढखादितं द्विविधपाकप्रतिपत्तौ स्वेन च प्राणतेजसाभिपच्यमानं त्रिभी रूपैः बहिर्भागं प्राप्नोति तथैतत् स्वेदरूपेण पुरीषरूपेणेति द्विपाकमुपपन्नं रसो भवति । रसो भूत्वा द्वैधीभवति । तत्र यद्वास्तव्यं रस एव वेदितव्यो भवति । योऽणीयान् प्रवेकः स शोणितं भवति । शोणितं भूत्वा द्वैधीभवति । तस्य यद्वास्तवं शोणितमेव तद्विद्यात् । योऽणीयान् प्रवेकः स मांसतामेति । मांसं भूत्वा द्वैधीभवति । तस्य यद्वास्तव्यं मांसमेव तद्विद्यात् । योऽणीयान् प्रवेकः समेदोभावमेति । मेदो भूत्वा द्वैधीभवति । तत्र यद्वास्तव्यं मेद एव तद्विद्यात् । योऽणीयान् प्रवेकः सोऽस्थिभावमेति । अस्थि भूत्वा द्वैधीभवति । तत्र यद्वास्तव्यं तदस्थ्येव विद्यात् । योऽणीयान् प्रवेकः स मज्जतामेति । मज्जा भूत्वा द्वैधीभवति । तत्र यद्वास्ताव्यं तद् मज्जैव वेदितव्यम् । योऽणीयान् प्रवेकः स शुक्रतामेतीति । 'युगपत्सर्वतोऽजस्र'-मित्यत्र युगपच्छब्देन उत्पलशतपत्रसूचीभेदनक्रमन्यायेन क्रमो बोध्यः । तस्माद् युगपत्क्रमेण च विक्षेपो न विरुद्धः" इति । अस्त्वेतत् । रसधातुरित्येतत्तु कथमुक्तम् । यतो न रसाख्यो धातुस्तेन विक्षिप्यते । किं तर्ह्याहाररसः । अत एव धातुशब्दोपादानमनर्थकम् । ब्रूमः–धातुशब्दः आधारा(देयाऽभिधेय)त्वेन इहोपात्तो

रसस्य देहधारणत्वं दर्शयितुम् । सर्वेषां हि धातूनां यद्देहधारणस्वभाववत्वं तदाहार-रसाप्यायितानामेषां न त्वनाप्यायितानाम् । अतः स आहार(स्सारः?रसः) (स्सो?) धातूनामा(क?धा)र उद्भवस्थानम् । यथा लोके हेमादीनां य आ(क?धा)रः प्रति-(नयताविष्टो?नियतो विशिष्टा) मृत्स्ना सा धातुसंज्ञया गृह्यते । इयं मृत् हेमधातुः इयं मृद्रजतधातुः इति । एवमाहाररसो व्यानेन विक्षिप्यते न रसाख्यो धातु-रिति स्थितमेतत् । किञ्च आहाररसादेककालं सप्तसु धातुस्रोतःसु प्रवेशिताद्र-सरक्तादयो धातव उत्पद्यन्ते इति । यद्येष एककालधातुपोषणपक्ष आश्रीयेत तदानीमिदं विरुध्यते 'पूर्वो धातुः परं कुर्याद् वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम्' इति । यतः सर्वे धातव आहाररसेन युगपद् व्यानविक्षिप्तेन स्वे स्वे स्रोतस्यवतिष्ठमानाः स्वातन्त्र्येण आहाररसाप्यायिताः पुष्यन्ति, अनाप्यायिताः क्षयं यान्ति । तदेवं कथं पूर्वस्य धातोः वृद्ध्या परस्य धातोः वृद्धिः पूर्वस्य धातोः क्षये वा परस्य क्षयः स्यात् । न हि कदाचिद् यज्ञदत्ते तृप्ते चैत्रः सुहितः स्यादतृप्ते वासुहितः स्यात् । कथं स्थूलस्य मेद (एव) उपचीयत इति दृष्टम् । न च समं कृत्वा सप्तसु धातु-स्रोतःसु विक्षिप्ते रसे मेदसोऽधिका वृद्धिः कथञ्चिदुपपद्यते । क्रमपरिणामपक्षे तु स्थूलस्य आहाररसो रसधातुतया परिणमति । रसधातू रक्ततया रक्तधातुर्मांसतया (मां)सधातुः मेदस्तया परिणमति । मेदस आधारेऽतिपूर्णे आहाररसो मेदस्त्वं प्राप्तः पुनः प्रतिस्रोतोन्यायेन मांसस्य विशेष(वन्तिः?)वृद्धिं करोति । अनन्तरं रक्तस्यानन्तरं रसस्य पुनश्च रसधातुरतिपूर्णो रक्तस्य वृद्धिं विधत्ते । रक्तधातु-मांसस्य मांसधातुर्मेदस इत्येवमतिस्थूलस्य मेदो(वत्) रसादयो मांसावसाना अप्युपचीयन्ते । अस्थ्यादयस्त्वस्थ्यादिस्रोतसां मेदसावृतत्वात् न तथा प्रची-यन्ते । तस्मादाहाररसेन मेदोभावेन परिणमता उदकपूर्णाभिनवमृत्कुम्भजल(लव)-स्यन्दनन्यायेनास्थ्यादयो धातवः केवलमाप्याय्यन्ते न तथोपचीयन्ते (तथा च **मुनिः**—"स्थूलस्य मेद एवोपचीयते न) तथेतरे धातवः" इति । तस्य ह्यय-मर्थः । मेदसोऽन्येऽस्थ्यादयः शुक्रावसानाः ते तथा नोपचीयन्ते यथा मेदः । न पुनः पू(र्वे?र्वे)रसादयो धातवः स्थूलस्य नोपचीयन्त इति । अत एवाह **मुनिः**—

मेदोमांसा(दि?ति)वृद्धत्वाच्चल(स्थि?स्फि)गुद(राननः?रस्तनः) ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥

इति। अपि च यदि क्रमपरिणामपक्षो नोररीक्रियेत तदानीं गर्भस्य शुक्रसारोत्थस्य रसादयो मज्जावसाना धातवो न स्युः। कारणानुविधायीनि कार्याणि भवन्तीत्युक्तम्। क्रमपरिणामपक्षे पुनः शुक्रप्रसादस्य सर्वधातुप्रसादरूपतया परिणतत्वात् (स) शुक्रप्रसादो गर्भतया परिणमन् तथारूप एव परिणमति कारणसरूपत्वात् कार्याणाम्। (त?य) था च बीजकारणे (वाधानकादौ?वटधवप्ररोहादौ) सकलान्य(वश्यंतत्? दृश्यत्)पदार्थजातानि तथारूपाण्यव्यक्तरूपतंया तान्यवतिष्ठन्ते। यानि च कार्यरूपतया परिण(ते?मन्ति तानि) सर्वाण्यभिव्यक्तिं यान्ति कार्ये दृश्यन्ते। **अरुणदत्तो**ऽप्याह—"ननु क्रमपरिणामपक्षे धातोः धात्वन्तरोत्पत्तावाश्रीयमाणायां यो धातुः धात्वन्तरभावेन देहे परिणमति तस्य धातोर्धात्वन्तरभावेन देहे परिणतत्वादभावः प्राप्नोति पूर्वस्य। ततश्च शुक्रप्रसादस्यैव देहे सद्भावः स्यान्न रसादीनां धातूनाम्। तथा चाहारनिवृत्तावपि स्त्रीगमनसामर्थ्यं स्यात्। शुक्रस्य विद्यमानत्वात्। उच्यते—अव्युच्छिन्नप्रवाहसन्तानक्रमेणांशांशितया धातूनां धात्वन्तरापत्तिः, न तुल्यकालं सर्वैरवयवैः उत्पत्तिरिति कृत्वा यो यो धातुः धात्वन्तरभावेन देहे परिणमति न तस्य धातोः पूर्वस्याभावः प्राप्नोति। सर्वैरवयवैरपरिणतत्वात्। अयमर्थः पूर्वमेव प्रतिपादितो वास्तव्यप्रवेकभेदकथने। किं बहुना, सर्वथा क्रमपरिणामपक्ष एवाश्रयितुं न्याय्यः। **अष्टाङ्गसंग्रहे**ऽप्यधीतं—"तत्राहाररसो व्यानविक्षिप्तो यथास्वं सप्त[1]धात्वग्निषु क्रमात्पच्यमानः स्वभावप्रच्युति[2]समकालमेव प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञः कालवदस्खलित[3]प्रयाणो देहमूर्जयन् धातून् धातुमलांश्च पुष्णाति" इति। **इन्दुः** "तत्रेत्यादिना त[4]स्मिन् क्रमधातुपाकवादे क्रमं दर्शयति। आहारस्य प्रधानाग्निना पक्वस्य[5] यो रसो भवति स व्यानेन हृदयमूलभवेन वायुना विक्षिप्तः स्रोतःसु विनियुक्तः सन् धात्वग्निषु पच्यमानो विशिष्टतत्कालव्यपदेशयोग्यस्वरूप[6]च्युत्येककालं प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञः कालवदविच्छिन्नवाही धातून् रक्तादीन् धातुमलांश्च कफादीन् पुष्णाति। रक्तं रक्ताग्नेरेव पाकेन भवति मांसं मांसाग्नेरेवेत्येवमादि यथास्वशब्दार्थः। देहमूर्जयन् शरीरं प्राणयन्" इति।

---

१. सप्तसु धात्व'। २. 'स्वात्मभावप्रच्युति'। ३. 'तबलप्रमाणो'। ४. 'अस्मिन्'। ५. 'स्य सतः यो'। ६. 'पप्रच्यु' इति मुद्रिते।

तथा चरकसंहितायां दृढबलोऽप्याह—

"रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च।
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते॥
इत्युक्तवन्तमाचार्यं शिष्यस्त्विदमचोदयत्।
रसाद्रक्तं विसदृशात्कथं देहेऽभिजायते॥
रसस्य च न रागोऽस्ति स कथं याति रक्तताम्।
रसाद्रक्तात् स्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम्॥
रसाद्रक्तात्तथा मांसान्मेदसः श्वेतता कथम्।
श्लक्ष्णाभ्यां मांसमेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु॥
खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मृदुस्तथा।
मज्ज्ञश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रजायते॥
कथं सर्वगतं शुक्रं प्रवदन्ति मनीषिणः।
अथ प्रसादान्मज्ज्ञश्च शुक्रं भवति देहिनाम्॥
छिद्रं न दृश्यतेऽस्थ्नां च तन्निस्सरति वा कथम्।
एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरुः प्रावोचदुत्तरम्॥
तेजो रसानां सर्वेषामन्नजानां यदुच्यते।
पित्तोष्मणा सरागेण रसो रक्तत्वमृच्छति॥
वाय्वग्नितेजसा युक्तं रक्तं मांसत्वमृच्छति।
श्लेष्माणं तत्समाश्रित्य मांसं स्नेहाभिसंयुतम्॥
स्थिरत्वं प्राप्य शौक्ल्यं च मेदो देहेऽभिजायते।
पृथिव्यग्न्यनिलादीनां सङ्घातः श्लेष्मणा वृतः॥
खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम्।
करोति तस्य सौषिर्यमस्थ्नां मध्ये समीरणः॥
मेदसा तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः।
तस्मान्मज्ज्ञश्च यः स्नेहः शुक्रं संजायते ततः॥

---

१. 'च समा'। २. 'वाय्वम्रिसं' इति मुद्रितसुन्दर्याम्।

वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौषिर्यं जायतेऽस्थिषु ।
येन स्रवति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकम् ॥

स्रोतोभिः स्यन्दते देहात् समन्ताच्छुक्रवाहिभिः ।
हर्षेणोदीरितं रागात् सङ्कल्पाच्च मनोभवात् ।
वस्तौ संभृत्य निर्याति स्थलान्निम्नमिवोदकम् ॥"

पाठ्यकारस्त्वाह—"शुक्राद्गर्भः प्रजायत इति । तर्हि स्त्रीणां शुक्रात्कथं गर्भो न जायत इति चेत् । ब्रमः—अत्रैवं परिहारः । अग्नीषोमीयत्वाज्जगत इति । आग्नेयमार्तवं सौम्यं शुक्रं च यदा सम्मिलिते भवतः तदानीमेव बीजत्वम् । नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजादिति प्रसिद्धिः । प्रकृतिपुरुषाभ्यामेव संमिलिताभ्यां जगदधिष्ठितं यतस्तस्मात् 'शुक्राद्गर्भः प्रजायत' इत्यौपचारिकोऽयं व्यवहारः । रजसो गर्भ इति ब्रुवते तन्त्रकृतः ॥

रसादीनां धातूनां प्रसादं दर्शयित्वा किट्टं यथाक्रमं दर्शयितुमाह—

कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ॥ ६३ ॥
स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ।

कफ इत्यादि । कफादयो धातूनां क्रमेण मलाः । रसस्य कफो मलः । रक्तस्य पित्तं मलः । खेषु नासिकाविवरादिषु यो मलोऽन्तः सम्भवति स मांसस्य मलः । यः शरीरे प्रस्वेदो रोम(कूपे)भ्यः सलिलसम्भवः स मेदसो मलः । नखरोमाणि चास्थ्नां मलः । अक्ष्यादिसंबन्धी स्नेहो मज्ज्ञो मलः । यदोजः सर्वेषां धातूनां तेजः शरीरे (स) शुक्रस्य मलः । रजःप्रभृतीनामपि रसादेव जन्मानुमीयते । अयं पुनराचार्यो ग्रन्थबाहुल्यभयाद्रजोलसीकाजरायुस्तन्यादीनामुत्पत्तिं नोक्तवान् । **संग्रहे** तूक्तं—"रसस्य सारो रक्तं मलः कफः तथा लसीका च । रक्तस्य सारो मांसं कण्डराः सिराश्च । मलः पित्तम् । मांसस्य सारो मेदः त्वचो वसा च । किट्टं कर्णनासिकास्यरोमकूपप्रजननमलाः । मेदसः सारोऽस्थिस्नायुसन्धयः ।

---

१. 'कर्णाक्षिनासिका' इति मुद्रिते ।

किट्टं स्वेदः । अस्थ्नः सारो मज्जा । किट्टं केशरोमनखाः । मज्ज्ञस्तु सारः शुक्रम् । मलोऽक्षिविट्त्वचां स्नेहः । शुक्रसार ओजः अत्यन्तशुद्धतया चास्य मलाभावः । अन्ये पुनरत एव तस्य नेच्छन्ति पाकम् । अपरे पुनः शुक्रसारं गर्भमेवामनन्ति" इति । **इन्दुः**—कर्णादिषट्कस्य मलशब्देन संबन्धः। प्रजननं मेहनम्। कर्णादिषु मलो दृश्यते । सन्धयोऽस्थिभागाः पूर्वमुक्ताः। शुक्रस्य तु क्रमेण सारसारत्वात् शुद्धतया मलाभावः । अपरे आचार्याः अतः सारादपि सारतरत्वाद्धेतोः (पाकात् ?) शुक्रस्य पाकं नेच्छन्ति । अन्ये त्वाचार्याः शुक्रस्य सारो गर्भ इत्यामनन्ति" इति । **टिप्पणे** तूक्तं—"ननु पूर्वं सूत्रस्थाने ओजसो धातुसारत्वमुक्तं—'ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम्' इति । **संग्रहे**ऽपि—"शुक्रसार ओजः । अत्यन्तशुद्धतया अस्य मलाभावः" इत्युक्तम् । तदिह कथमोजः शुक्रस्य मल इत्युच्यते । एकस्यैव सारत्वं मलत्वं च न घटते इति । ब्रूमः---द्विविधं ह्योजः । शुक्रस्य प्रसादरूपमेकं शुक्रस्य मलरूपं द्वितीयम् । अत एव—

'ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् ।'

इत्युक्तम् । शुक्रान्तानां धातूनां यस्तेजः तत्परं प्रधानमोजः स्मृतमित्यन्वयः । परमित्युक्तत्वादपरमप्योजोऽस्तीति गमयति । **संग्रहे**—"तद्वदोजोऽपि परं हृदयस्थमष्टबिन्दुप्रमाणमाधारः प्रासृतिकस्य रसात्मकस्यौजसः" इति । अस्य व्याख्या प्रकृतिस्वरूपकथने वक्ष्यत इति ॥

न केवलमाहारस्य प्रसादकिट्टतया द्वैविध्यं यावद्धातूनामप्याहाररसाप्यायितानां प्रसादकिट्टतया द्वैविध्यमिति दर्शयन्नाह—

प्रसादकिट्टौ धातूनां पाकादेवं द्विधर्च्छतः ॥ ६४ ॥

प्रसादेत्यादि । धातूनां रसादीनामेवमनेन प्रकारेण यथादर्शितेन अग्न्याहितात्पाकात् प्रसादकिट्टौ द्विधा ऋच्छतः द्वैविध्यं भजतः । किट्टशब्दस्यात्र पुंस्त्वं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति बोध्यम् ।

---

१. 'न्धः कर्णादिषु मलो दृश्यत एव । प्रज' । २. नम् । सन्ध' । ३. 'क्ताः । अक्ष्यादेः स्नेहो मलः । शुक्र' इति मुद्रिते ।

(रसस्य धातुत्वं भजतो यथोत्तरं सारोत्कर्षमिति आहारस्य धातुसारजनकत्वं दर्शयति ?)

परस्परोपसंस्तम्भाद्धातुस्नेहपरम्परा ।

परस्परेत्यादि । धातूनां स्नेहः सारो धातुस्नेहः । आहारस्य धात्वात्मना परिणमतो (यो यद्धा ? यथायथं धा)त्वग्निभिः पच्यमानस्य यः सारः स स्नेहशब्दवाच्यः । **हाटको**ऽपि--"धातूनां यथास्वमग्निभिः पच्यमानानां क्षीरस्येव शृतस्य यः सारो भवति स धातुस्नेहः" इत्याह । तस्य धातुस्नेह(स्य) परम्परा आहाररसाप्यायि(ता ? ततया अ)व्युच्छिन्नप्रबन्धप्रवृत्तरूपतया विशिष्टैव यथोत्तरं धातुस्नेहोत्कर्षक्रमेण परिणमति । सा धातुस्नेहपरम्परा परस्परमुपसंस्तम्भादुपश्लेषाज्जायते । उत्कर्षेण परिणतिराहारस्य धात्वात्मना परिणमतो रसधात्वग्निना पच्यमानस्य तादात्म्यमापन्नस्य स्नेहभूतस्य रक्तधातुप्रविष्टस्य तत्स्थेनाग्निना पच्यमानस्य रक्ततामापन्नस्येत्यादिक्रमेण । अत एव शोणितप्रभृतीनां धातूनामुत्तरोत्तरं गौरवं यथोत्तरं स्नेहोत्कर्षः । परस्परमुपस्तम्भेति केषाञ्चित्पाठः । इति क्रमधातुपाकवादः । अन्ये पुनराचार्याः अन्नरसादेव सकलधातुसम्भवं वर्णयन्ति । न च धातोर्धात्वन्तरादुत्पत्तिमिच्छन्ति । तत्पक्षोऽप्युक्तः **संग्रहे**--अन्ये तु वर्णयन्ति । अभ्यवहृतमात्रस्याहारस्य कण्ठनालीप्रलुठितस्य महानिम्नमवतीर्णस्य[1] य एवांशः कायाग्निनावलीढः पाकमुपनीयते[2] तस्यैव प्रसादाख्यो रसलेशोऽभिनिर्वृत्तिसमनन्तरं समं समस्तधातुषु संवृतासंवृतैः परिस्रुतो[3] विवृतमुखेष्वासन्नेषु स्रोतःसु[4] प्रथमतरं चान्वेति[5] विपर्ययेणेतरेष्व(ति ? पि) । एवमन्नरस एव साक्षात्सप्तधातून्[6] केनचिदेव कालभेदेन पुष्णाति । न पुनर्धातवो धात्वन्तरतां स्वरूपोपमर्देन प्रतिपद्यन्ते" इति । **इन्दुः**--"य एवाहारभागः कोष्ठप्राप्तिसमनन्तरं अग्निना संबध्यते तस्यैव तेन पक्वस्य योऽन्नसारः स तदैव सर्वधातुष्वन्तर्गच्छति[7] । केवलं त्वयं विशेषः । विवृतमुखेषु[8] स्रोतःसु सारसम्भवदेशासन्नेषु च प्रथममन्वेति भूयांश्चान्वेति । इतरेषु संवृतमुखेषु दूरेषु च

---

१. 'स्य यो य एवांशः' । २. 'ते तस्य तस्यैव' । ३. 'प्रविस्रुतो वि' । ४. 'सु भूयान् प्र' । ५. 'ति पर्यायेणेतरेष्वपि । एव' । ६. 'सर्वधातू' । ७. 'धातुस्रोतःस्वनुगच्छति' । ८. 'षु असंवृतेषु स्रो' इति मुद्रितपाठः ।

विपर्ययेण स्वल्पश्चिरेण चेत्यर्थः । एतस्मिन् पक्षे केवलमन्नसारस्य सकलधातुपरिपोषकत्वमुक्तम् । यथोत्तरं धातुस्रोतसां संवृतमुखत्वाच्च दूरदूरत्वाच्च कालभेदोऽङ्गीकृतः । तेन द्वयोरपि पक्षयोर्युगपद् धातुसम्भवः" इति ॥

इदानीमन्नं कियता कालेन सर्वधातूनभिव्याप्नोतीत्याह—

केचिदाहुरहोरात्रात्षडहादपरे परे ॥ ६५ ॥
मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ।

केचिदित्यादि । केचिदाचार्याः अहोरात्राद्रात्रिन्दिवेन अन्नं शुक्रत्वं यातीत्याहुः । कैः । पाकक्रमादिभिः । पाकस्य क्रमः पाकक्रमः । पाकस्य जठराग्निना भूताग्निभिर्धात्वग्निभी रसरक्तादिपरिपाट्येत्येवंप्रकारः क्रमः स आदिर्येषां वीर्यप्रभावादीनां तैः । **हाटको**ऽपि—"पाकक्रमः पाकपरिपाटी रसरक्तादिरूपा । आदिशब्दाद् वीर्यप्रभावादीनां ग्रहणम् ।" इत्याह । आदिशब्दात् स्रोतःशीघ्रमन्दवहत्वादीनां ग्रहणमित्यस्मद्गुरवः । अन्ये आचार्याः षड्भिर्दिवसैः अन्नं पाकक्रमादिभिः शुक्रत्वं यातीति वदन्ति । शुक्रव्यतिरिक्तषड्धातुपरिणतिस्तावता दिनेन भवतीति । अपरे तु मासेन शुक्रत्वं यातीत्याहुः । अहोरात्रात् प्रभृति मासः परोऽवधिरन्नस्य रसादिपाकक्रमादिना परिणमतः शुक्रत्वगमने न तत ऊर्ध्वं कदाचिदपीति । मतत्रयमेतत् पाकक्रमादिभिर्धातुपरिणतेः स(लैर्दी? स्रभिर्दि)नैरसंभवं दर्शयति । तथा च **पराशरो**ऽष्टरात्रेण अन्नं परिणमच्छुक्रत्वं यातीति संगिरते । तथा च तद्ग्रन्थः—

"आहारोऽद्यतनो यश्च श्वो रसत्वं स गच्छति ।
शोणितत्वं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे मांसतामपि ॥
मेदस्त्वं पञ्चमे षष्ठे त्वस्थित्वं सप्तमे व्रजेत् ।
मज्जतां शुक्रतामेति दिवसे त्वष्टमे नृणाम् ॥
तस्माद्धि पथ्यापथ्याभ्यामाहाराभ्यां नृणां ध्रुवम् ।
सप्तरात्रेण शुद्ध्यन्ति प्रदुष्यन्ति च धातवः ॥"

---

१. 'एवमस्मिन् पक्षे' । २. 'लमधिकृतस्यान्न' । ३. 'रिपाकात्वमु' । ४. 'रं तु धातु' । इति मुद्रितपाठः ।

इति । सौश्रुते मासेन रसस्य शुक्रीभावे हेतुरप्युपदिष्टः—

अष्टादश सहस्राणि ह्यस्मिन् सङ्ख्यासमुच्चये ।
नवतिश्च कला ज्ञेया मासवृद्धिविधौ यतः ॥

इति । मासवृद्धिकल्पना (यातेश्च?) तावत्कलासम्भवादित्यर्थः । शुक्रवदार्तवमपि स्ववहसिरासौक्ष्म्यान्मासात् स्वस्थानं गच्छतीत्येके । उक्तं च—

सूक्ष्माः केशप्रतीकाशा बीजरक्तवहाः सिराः ।
गर्भाशयं पूरयन्ति मासाद् बीजाय कल्पते ।

इति । अयं खलु रसगतिकालो दुर्बलतमस्योपदिष्टो मासावसानिक इत्यवगन्तव्यम् । उक्तं ह्याग्निवेश्ये—'स्त्री पुरुषो वा यदन्नं रसति तन्मासे विंशतिरात्रे पक्षे वा दशाहे त्र्यहे द्व्यहे वा पूर्वरात्रेऽपररात्रे वा शुक्रीभवति । ते यदा बलवन्तः पूर्वरात्रे, ते यदा दुर्बला द्व्यहे त्र्यहे, ते यदा दुर्बलतरा दशरात्रे पक्षे, ते यदा दुर्बलतमा विंशतिरात्रे मासे' इति । मन्दाग्नेरुपदिष्टोऽयं रसगतिकाल इत्येके । उक्तं हि—

'रसे गतिविशेषोऽयं मन्दाग्नेरावसानिकः ।
अनयैवोर्जिताग्नेश्च विज्ञेयः कालसङ्ख्यया ॥' इति ।

अथैतदन्नं रसादिभावेन परिणमच्छुक्रत्वं यातीति किं विच्छिन्नं कृत्वा अथ कालवदनवरतं कृत्वा पाकक्रमेणात आह—

सन्ततं भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ ६६ ॥

सन्ततेत्यादि । हाटकोऽप्याह—"अन्नं रसादिभावेन परिणमद् विच्छिन्नप्रवाहं शुक्रत्वं याति उत वा अनवरतप्रवाहमित्याह—सन्ततेत्यादिना" इति । भोज्याश्च ते धातवश्च भोज्यधातवः । भोज्यशब्देन यस्य धातोर्य आहारस्तस्य सर्वस्य ग्रहणम् । उक्तं हि—'धातवो धात्वाहारा' इति । एतदुक्तं भवति—यस्य धातोर्यस्मादुत्पत्तिः स तस्याहारः इति । भोज्यधातूनां

---

१. 'अष्टादशसहस्राणि सङ्ख्या ह्यस्मिन् समुच्चये ।
कलानां नवतिः प्रोक्ता स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः' मुद्रिते ।

परिवृत्तिः परिवर्तनं भ्रमणं गतिः सा चक्रवदव्युच्छिन्नस्वरूपा अन्नरसेनाप्यायितत्वात् ॥

एवं पूर्वोक्तेन कालावधिना वृष्याद्यपि यद्वस्तुजातं तदपि शुक्रत्वं यातीत्याशङ्कायामिदमाह—

वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।

वृष्यादीनीत्यादि । इन्दुनाप्युक्तं—"ननु चैकस्मिन्नेवाह्नि वृष्यादीनां शुक्रादिकर्तृत्वं दृष्टं तत्कथमित्याह—वृष्यादीनीत्यादी"ति । **सारकृद**प्याह—"इदानीं रसादिपरिणामक्रममन्तरेणापि शुक्रस्योपचयमौषधवीर्यापेक्षमुपदिशति—वृष्यादीनीति" इति । वृष्याणि वाजीकरणानि क्षीरमधुक(षाय? माष)कूष्माण्ड-हंसादिपक्ष्यण्डादीनि । आदिशब्देन बल्यतर्पणादीनां विषगरप्रशमन-मूढगर्भजरायुनिष्क्रमणद्रव्याणां च ग्रहणम् । प्रभावेण समतिशायिनी शक्तिः तेन सद्यस्तत्क्षणादेव सूक्ष्मं दुर्लक्ष्यं तथाविधं प्र(सादम्? भावम्) आसाद्य शुक्रादि कुर्वते इति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सर्वशास्त्रार्थसिद्धान्तं दर्शयति—

प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मान्यदपि भेषजम् ॥ ६७ ॥

प्रायः इत्यादि । न केवलं वृष्यादीनि, यावदन्यदपि भेषजं चूर्णगुलिकादि दीपनादिक्रियां प्रायोऽहोरात्रेण स्वं स्वं कर्म करोति । प्रायोग्रहणं किञ्चिद्-भेषजमहोरात्रादप्यूर्ध्वं किञ्चित्ततोऽप्यवाग् वीर्यादिवशात्कर्म करोतीति द्योतनार्थम्। **इन्दुर**पि—"अहोरात्रमतिक्रम्य घृततैलादीनां यद्यपि मात्राभ्यासेन रोगोपशमनाख्य-कार्यनिर्वृत्तिस्तथापि तेषां दिनानुदिनं कार्यकर्तृत्वं विद्यत एवेति प्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम्" इत्याह । अथ **हाटको**क्तिर्लिख्यते—ननु "सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः" इति धातुष्वाहाररसस्य युगपत्प्रवेशः पाको धात्वात्मकता चाभिहिहिता । तथा व्यानेन रसधातुर्हि युगपद् विक्षिप्यते इत्यादिना आहाररसात्सर्वधातूत्पत्तिरभिहिता । (रसाद्रक्तमित्यादिना क्रमेणाहाररसाद्रसादि-धातुनिष्पत्तिश्चक्रं च केचिदाहुरदे अत्राभिधीयते आहाररसस्य सर्वधातु-जनकत्वं युक्तियुक्तं न परम्परया क्रमेण च धातूनामुत्पत्तिं तन्त्रकारा वदन्ति ।

अत्र क्रमेण धान्वन्तरीयाणामुभयमभिमतमवस्थावशात् । ?) सुश्रुतस्त्वेवं ब्रूते— 'मासेनाहाररसः शुक्रीभवति कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयती'ति । एवमुभयपक्षावलम्बनं विस्तरणीयं प्रयोगक्रमेण धातुपरिणत्या संगच्छते । रसधातोराहाररसेनाप्यायितस्य य(द्व ? द्वा)स्तव्यं तद्रसधातुः योऽणीयान् प्रवेकः स एव शोणिततामेति । शोणितस्याणीयान् प्रवेको मांसतामेति वास्तव्यं शोणितता(म्) । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । **हिरण्याक्षीये** चोक्तं—

'धातूनां शोणितादीनां स मूलं वर्धनो रसः' ।

इति । रसः पञ्चविंशतिकलाशतानि चतुरशीतिश्च नव काष्ठाश्चात्मस्थाने हृदये गच्छतीति । एवमेकैकस्मिन् धातौ तानि समस्तानि त्रिकाष्ठाहीनानि भवन्ति । एवं मासेन रसः शुक्रीभवति । श्लोकश्चात्र—

"अष्टादशसहस्राणि ह्यस्मिन् संख्यासमुच्चये
नवतिश्च कला ज्ञेया मासवृद्धिविधौ यतः" ।

इति । अयं खलु रसगतिकालो दुर्बलस्य । उक्तं ह्य**ग्निवेश्ये**—मासे विंशतिरात्रे वा पक्षे द्वादशरात्रे त्र्यहेऽग्निबलापेक्षया रसः शुक्रतामेतीति च । कालभेदेन रसगतिज्ञानार्थं स्वयमाचार्यो दृष्टान्तेनाह । (सप्ता ? शब्दा)र्चिर्जलसन्तानवदणुना विवेकेन अनुसरति रसः । शब्दसन्तानवच्छीघ्रं परिणमत्युत्तमाग्निबलस्य । शनैरर्चिःसन्तानवन्मध्यमबलस्य । शनैर्जलसन्तानवद् दुर्बलाग्नेश्शरीरमनुसरति । अस्माद्रसाद्रक्तमित्यादिकः परिणामः कालभेदश्च दर्शितः । अणीयसा प्रवेकेन चोत्तरोत्तरधातूद्गमश्च । किञ्च तथा सम्यक् परिणतस्याहारस्य यस्तेजोगुणभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस उच्यते । तस्य हृदयं स्थानम् । हृदयाच्चतुर्विंशतिन्धमनीरनुसृत्य प्रविश्योर्ध्वगा दश चाधोगामिनीः चतस्रस्तिर्यग्गताः पुरुषस्य कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति जीवयति चादृष्टहेतुकेन कर्मणा । रस इति गतौ धातुः । अहरहर्गच्छतीत्यतो रसः । तस्य शब्दसन्तानवदव्युच्छेदेन तिर्यग्गणनाविवेकेनार्चिःसन्तानवदूर्ध्वमणुना विवेकेन जलसन्तानवदधश्चाणुना विवेकेन शरीरमनुसरतोऽनुमानगम्या गतिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतैः । रसक्षये शरीरक्षयः वृद्धौ वृद्धिः वैकृते व्याधिश्चानुमीयत इति यावत् । एवं युगपत्सर्वधातुव्याप्तिर्दर्शिता रसस्य । **आगम**श्चात्र–'पुष्यन्ति

त्वाहाररसाद्रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रौजांसि' इति । रसक्षयात्सर्वधातुदुष्टिक्षयप्राप्तिः स हि तान् सर्वानेव धातून् पुष्णातीति । ब्रूमः । एतदपि व्यपार्थकम् । कस्मात् । नत्वयमेकान्तः यदयमुपयोक्ता सर्वधातुविगुणं सर्वदात्ति, तेन यस्यैवायं रसादीनां धातूनामन्यतमस्य विगुणमाहारमादत्ते तस्यैव धातोर्दुष्टिः, तस्य प्रसादाख्यो भावो निष्पद्यत इति । यदि तु सर्वधातुविगुणमेवाभ्यवहरेत् भवेतामेवास्य प्रसादवैगुण्याद्रसादीनां दुष्टिहानी । रसाद्रक्तमित्यादिना च न क्रमाभ्युपगमः । तच्च रसस्य क्रमप्रवेशाद्रसादेव पुष्यन्ति सर्व एव रक्तादिधातवः । पूर्वं तु रसः पुष्यति ततोऽनन्तरं रक्तं ततश्च जघन्यं मांसादयः । ननु 'रसाद्रक्तं ततो मांस'मित्युक्तेऽपि क्रमेण रसस्य सर्वधातुपूरणे कालोपपत्तिः । यत्समं सर्वैः स्रोतोभिः प्रसरन्नाहाररसः पुरा रसं पुष्यति तच्चानु रक्तम् । ततोऽपि जघन्यं मांसं सर्वपश्चात्तरं शुक्रमिति । ब्रूमः—'यथाक्रमं स्रोतसां सौक्ष्म्यात् । रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यथोत्तरं सूक्ष्माणि स्रोतांसीति । ततश्च सर्वस्रोतोभिरपि समं प्रसृत आहाररसः स्थूलैः विवृतैः रसस्रोतोभिः क्षिप्रं प्रयाति सूक्ष्मैस्तु कृच्छ्रेण । 'रसाद्रक्तं ततो मांस'मित्यत्र क्रमपरिणामपक्षे रसप्रदुष्टौ सर्वदुष्टिरित्येतदुपपत्त्या सङ्गच्छते । तथा हि रस एव परिणमन् रक्ततामुपेयात् । रक्तं च मांसताम् । तेन रसे दुष्टे रक्तादीनां दुष्टिरुपेयात् । कारणस्वरूपाणि कार्याणीति । किञ्च अश्नतो मांसादिक्षयानुपपत्तिः । अश्नतो हि रसस्य नापुष्टिः । मांसादीनां (रक्तादिभ्योपजनः?) इति तेषां कारणसद्भावाद् भवेदेव पुष्टिः । न त्वेवं द्रष्टव्यम् । एकाहोरात्रोपोषितानां सद्यो वा विरिक्तानां मांसादिधातुपरिक्षयात् । तस्मादाहाररसाद्धातूत्पत्तिरिति । अत्राह—य इमे रसादयः शुक्रान्ताः सप्तधातवः किं स्त्रीपुरुषाणां सामान्या आहोस्वित् पुरुषाणामेवेति । यदि सामान्या इति मतं स्यात् तदनुपपन्नं स्त्रीणां शुक्रानुपलब्धेः । यदि पुनः पुरुषाणामेव(दवशेषिका?) इति मतं स्यात् तदप्ययुक्तम् । स्त्रीणां षड्धातुत्वप्रसङ्गादिति । उच्यते । स्त्रीपुरुषाणां सामान्या एव सप्तधातवः । कस्मात् । आगमात् । एवं ह्याह—

'यथाहि पुंसां शुक्रान्ता रसाद्याः सप्त धातवः ।
तथाहि धातवः सप्त नारीणामिति निश्चयः ॥'

इति । किं स्त्रियाः शुक्रस्थानं, कीदृशं पुनस्तच्छुक्रं किं वा तस्य फलमिति चेत् । उक्तं हि **भारद्वाजीये**—'यथा पुरुषाणां सप्त धातवः स्त्रीणामप्येवमेव । स्त्रीणां हि शुक्रं हृष्टेन मनसा सम्भवति । उत्पन्ने च हर्षे गर्भः सम्भवति । न च हर्षः स्त्रीणां सर्वत्रोपजायते । शुक्रस्थानं योनिमुखम् । तच्च शुक्रमुदकप्रख्यं सौम्यत्वान्न गर्भबन्धनायोपकल्पते । नारीणां तु बीजमार्तवमाग्नेयम् । पुरुषाणां शुक्लं सौम्यमिति" इति । स्थितमेतत्स्यात् । दृश्यते हि कारणसारूप्यं कार्याणां तत्कथं पूर्वपूर्वधातुभिरुत्तरोत्तरा विलक्षणा धातवो जन्यन्त इति । ब्रूमः । स्थानसहकारिभेदेन वैलक्षण्यसिद्धेः । अयमर्थः पूर्वमाचार्यदृढबलोक्तग्रन्थनिर्देशेन साधितः । यथा—

पित्तोष्मणा सरागेण रसो रक्तत्वमृच्छति ।
वाय्वग्नितेजसा युक्तं रक्तं मांसत्वमृच्छति ॥

इत्यादि । रसादिपरिणामक्रमान्तरं हित्वा वाजीकरणौषध्यः स्ववीर्योत्कर्षात् शुक्रमेवोपयोगादनन्तरं वर्धयन्ति यथोपयुक्तं विरेचनं पच्यमानमेव विरेचयति । आहाररसस्य सर्वधातुषु स्रोतोनुरोधात् क्रमप्रवेशशीघ्रभावत्वे च (नः?) युगपदिति व्यवहारः यथा उत्पलपत्रशतसूचीभेदन्यायेन' इति । **सारकृता**प्युक्तं—"ननु 'मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः' इति सामान्योक्तत्वात् कुतो (न) बालानां शुक्रप्रादुर्भावः इति चेत् दृष्टान्ततः साध्यते । यथा पुष्पमुकुलस्थो गन्धः इहास्तीति वक्तुं न शक्यते । मुकुलावस्थायां घ्राणेन्द्रियानुपलब्धेः । नैव शक्यं नास्तीति वक्तुं तत्रैव कालान्तरेण गन्धस्योपलब्धेः इति । अथ चैवं सत्यपि 'सतामेव भावानामुत्पत्तिर्नासता'मिति कृत्वा केवलं मुकुलकाले गन्धः सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव मुकुलस्थो गन्धो पुष्पे विस्तृतपत्रकेसरे कालान्तरेणाभिव्यक्तो भवति ।' इति ॥

आहाररसो रसधातुना सहैकत्वमापन्नो रसरक्तादिभावेन परिणमति यावच्छुक्रप्रसा(द?दो) गर्भत्वेनेत्युक्तम् । तत् कथं कदाचिदे(ते देशोऽपि रागो?कदेशे रोगकृत्) रुधिरमांसाद्येकदे(श?शे) वृद्धिक्षयविका(रं कृत्वा?रकृत्)

१. इतः पूर्वं किञ्चिद् भ्रष्टमिति भाति ।

भवतीति संशयापनोदनार्थमिदं सयुक्तिवचनमाह—

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।
युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥
क्षिप्यमाणः खवैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ।
तस्मिन् विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोयदः ॥ ६९ ॥

व्यानेनेत्यादि । आहाररसो जठराग्निना पक्वः प्रसादो धात्वाकारत्वाद्धातुवाच्यः यस्माद्व्यानेन सर्वदा सर्वतः सर्वस्मिन् देहे विक्षिप्यते विशेषेण प्रेर्यते । सर्वत इत्या(द्या)दित्वात्तसिः । किंभूतेन । विक्षेपः प्रेरणमेवोचितं कर्म यस्य तेन विक्षेपोचितकर्मणा । कथं विक्षिप्यते । युगपत् । तथा अजस्रमनवरतम् । व्यानेन सदा विक्षिप्यमाणो रस आहारप्रसादाख्यः खवैगुण्यात् स्रोतोदुष्टेः यत्र प्रदेशे स्वरूपात् प्रच्युतः सज्जति तत्रस्थेन वायुना सक्तः सम्पद्यते तस्मिन् प्रदेशे देहस्य विकारं कुरुते न सर्वत्र । एतद् दृष्टान्तेन स्पष्टयति – यथा वियति तोयदो मेघो वातवशात् क्षिप्तः प्रदेशान्तरस्थेन वायुना स्तब्धो वर्षं वृष्टिं क्वचिदेव देशे कुरुते न सर्वत्र एवं यत्र खवैगुण्यात् सज्जति रसः तस्मिन् विकारं कुरुते । खस्य वैगुण्यं खवैगुण्यमिति षष्ठीसमासः । 'पूरणगुण–' (पा. सू. २-२-११) इत्यादिना चात्र यथा समासनिषेधो न भवति तथा 'शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्य'मित्यत्र प्रतिपादितमेव । तस्मिन् विकारं कुरुते इत्यत्र आत्मनेपदं न प्राप्नोति रसस्य कर्त्रभिप्रायाभावात् । न ह्यस्य रसस्य चित्तमुत्पद्यते रोगं करोमीति । ब्रूमः—औपचारिकोऽत्र कर्त्रभिप्रायः कल्प्यः । अनेन न्यायेन व्रीहीनातपः शोषयत इत्याद्युपपन्नम् । व्यानो रसधातुं यत्र नयति तत्र विकार इति तावद्रसस्य विक्षेपः ।

दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपनम् ।

दोषाणामित्यादि । एवमिति दोषप्रकोपप्रक्रमातिदेशार्थम् । यथा रसः क्षिप्यमाणः खवैगुण्यात् यत्र सज्जति तस्मिन् विकारं कुरुते एवमनेन न्यायेन दोषाणामपि वातादीनां व्यानेन विक्षिप्यमाणानामेकदेशप्रकोपनं विकार-

करणं स्यात् । अत एव सिध्मदद्रुश्वयथ्वाद्येकदेशे जायते । एवं(क्षिप्य-माणः॰क्षेप्याणां) स्वभावस्थानामप्यस्वातन्त्र्याद् विकारकारित्वं भवति ।

अन्नभौतिकधात्वग्निकर्मेति परिभाषितम् ॥ ७० ॥

अन्नेत्यादि । भूतमेव भौतिकम् । विनयादित्वात् ठक् । अन्नं च भौतिकं च धातवश्च अन्नभौतिकधातवः । तेषामग्निः अन्नभौतिकधात्वग्निः । तस्य कर्म अन्नभौतिकधात्वग्निकर्म । इतिः प्रकारे । (इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण) अन्नभौतिकधात्वग्निकर्म परिभाषितमुक्तं निश्चयीकृतम् । तत्र 'अन्नं कालेऽभ्य-वहृत'मित्यादिना 'कट्टुमारुत'मित्यन्तेन ग्रन्थेन तथा(नः॰न्नं) सारकिट्टतया यत्परि-णमति (इत्यन्तेन ग्रन्थेन) यन्निर्दिष्टं तदेतज्जठराग्नेः कर्म । 'भौमाप्याग्नेये'-त्यारभ्य 'शेषाः शेषांश्च देहगान्' इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन यन्निर्दिष्टं तद् भूताग्नेः कर्म । 'सारस्तु सप्तभिर्भूयः' इत्यारभ्य 'प्रसादकिट्टौ धातूना'मित्येवमन्तेन यन्निर्दिष्टं तद्धात्वग्निकर्म इति । हाटकोऽपि—"इत्यनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण अन्नस्य पक्तुः जाठरस्य भौतिकाग्नीनां धात्वग्नीनां च कर्म परिभाषित"मित्यु-क्तवान् ॥

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तॄणामधिको मतः ।
तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ॥ ७१ ॥

तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ।
पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्बलस्थितिः ॥ ७२ ॥

अन्नस्येत्यादि । सर्वेषां पक्तॄणामग्नीनां मध्ये अन्नस्य यः पक्ता पाचको जठराग्निः सोऽधिको मतः बलीयानभिप्रेतः । तन्त्रकृतामिति शेषः । कुतः श्रेष्ठ इत्याह (तन्मूला इत्यादि । स) जाठरो मूलं प्रधानं येषां भूताग्न्यादीनां ते । तस्मात्तन्मूलाः । मूलमिव मूलं यथा वृक्षादीनां प्रधानमवयवं मूलम् । सर्वेषां हि तदवयवानां जन्मादिषु तत्कारणं तेन विना तेषामसम्भवात् । यस्माच्चैवं मूलं सर्वावयवेभ्यः प्रधानोऽवयवः तस्मात्तेऽग्नयः तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः । तस्य जाठरस्य वृद्धिक्षयाभ्यां वृद्धिक्षयावात्मा स्वभावो येषां ते एवम् । एतदुक्तं भवति — जाठरानलवृद्ध्या परेषामग्नीनां वृद्धिः । तत्क्षयेण

तेषां क्षयः इति । **हाटको**ऽप्याह—"यस्माज्जठरानलवृद्धिक्षयपरायत्तवृद्धिक्षयस्वरूपास्ते भूताग्न्यादयः । तन्मूलास्तत्कारणात् । तस्माज्जठराग्निर्वलीयान्" इति । तस्मात्तं पाचकमग्निं विधिवत् प्रशस्तेन विधिना युक्तैर्योजितैः अन्नपानेन्धनैर्हितैः पथ्यैः पालयेत् । अन्नपानान्येवेन्धनानि तैः । कथं पालयेत् । प्रयतः यत्नवान् । नावहेलया । हि यस्मात् तस्य अन्नपाचकस्य स्थितौ सद्भावे आयुर्बलस्थितिः तत्स्थितावायुरवतिष्ठते बलं च । तथा चोक्तं—

'अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितम्' इति ॥

अधुना जठराग्नेश्चातुर्विध्यं वक्ति—

समः समाने स्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।
पित्ताभिमूर्छिते तीक्ष्णो मन्दोऽस्मिन् कफपीडिते ॥ ७३ ॥

सम इत्यादि । **हाटको**ऽपि—"पूर्वोक्तमग्नेश्चातुर्विध्यं व्याकरोति सम इत्यादिना" (इत्याह) । समाने वायौ स्थानस्थे स्वाशयस्थिते सति समोऽग्निर्भवति । अग्निसमीपस्थानस्थेन समानेनाकुपितेन समाभ्यां पित्तकफाभ्यां सहितेन समोऽग्निर्भवतीति बोद्धव्यम् । समैः समः इत्युक्तत्वात् । विमार्गगे मार्गमुज्झित्वोत्पथ(प्र)वृत्ते समाने सति विषमोऽग्निर्भवति । पित्तेनाभिमूर्च्छिते एकलोलीभूते समाने तीक्ष्णोऽग्निर्भवति । अस्मिन् समाने कफपीडिते श्लेष्माभिभूते मन्दोऽग्निर्भवति ॥

समोऽग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चैवं चतुर्विधः ।

सम इत्यादि । एवं समादिभेदेन चतुर्विधोऽग्निर्भवति ।

इदानीमस्य चतुर्विधस्याग्नेर्लक्षणं वक्ति—

यः पचेत्सम्यगेवान्नं भुक्तं सम्यक् समस्त्वसौ ॥ ७४ ॥
विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यक् क्वापि चिरात्पचेत् ।
तीक्ष्णो वह्निः पचेच्छीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ॥ ७५ ॥
मन्दस्तु सम्यगप्यन्नमुपयुक्तं चिरात्पचेत् ।
कृत्वास्यशोषाटोपान्त्रकूजनाध्मानगौरवम् ॥ ७६ ॥

यः पचेदित्यादि । वह्निरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । यो वह्निः सम्यग् यथाविधि भुक्तमन्नं सम्यगेव पचेत् स सम एव भवतीति तुशब्देनावधारयति । अन्नमिति प्रकृतम् । यो वह्निरसम्यगपि देशकालमात्राविधिभ्रष्टमप्यन्नं भुक्तमाशु पचेत्, सम्यक् चापि भुक्तमन्नं चिरात् पचेत् स विषमः । यो वह्निरसम्यगप्युपयुक्तं भोजनमन्नं शीघ्रं पचेत् स तीक्ष्णः । "स एव वर्धमानोऽत्यग्निर्भवती"ति **संग्रहे** । यस्तु सम्यगप्यन्नमास्यशोषादीन् कृत्वा चिरात्पचेत्स मन्दः । आटोपः क्षोभः । सशब्दस्य वायोः सञ्चरणमाटोपः इति च । गौरवमुदरशिरसोः । (उदरशिरसोः गौरवमिति **संग्रहे**?) मन्देऽग्नौ सभक्तमेवौषधं प्रायेणोपयोक्तुं युज्यते । तथा च **संग्रहे**—

"यामैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां च भोज्यभैषज्ययोः समे ।
पाकोऽग्नौ युक्तयोः प्राक् तु तीक्ष्णे मन्दे पुनश्चिरात् ॥
सभक्तमौषधं तस्मान्मन्दाग्नेरवचारयेत् ।" इति ॥

एवमग्नेर्भेदमुक्त्वा अग्न्यायत्तत्वाद् बलस्यापि भेदमाह—

सहजं कालजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा ।

सहजमित्यादि । सहजं कालजं युक्तिकृतमिति देहबलं त्रिधा त्रिविधं भवति ।

तत्र सत्त्वशरीरोत्थं प्राकृतं सहजं बलम् ॥ ७७ ॥
वयस्कृतमृतूत्थं च कालजं युक्तिजं पुनः ।
विहाराहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र तेषु बलेषु मध्ये सत्त्वशरीरोत्थं सत्त्वसमुत्थं शरीरसमुत्थं च प्राकृतं स्वाभाविकं यद् बलं तत्सहजम् । सत्त्वशब्देन गुणत्रयमुपलक्ष्यते । सत्त्वरजस्तमस्समुत्थमित्यर्थः । शरीरं च त्वग्रक्तादिसारमयं वस्तुजातम् । 'सत्त्वं मनः' इति **टिप्पणे** । वयो बा(ल? ल्य) यौवनादि तेन कृतं वयस्कृतं वयोनुसारेण निष्पादितम् । ऋतुभ्यो हेमन्तादिभ्य उद्भूतमृतूत्थम् । एतदुभयमपि कालजम् । वयस्कृतमिति "अतः कृकमिकंस" (पा० सू० १-३-४६) इत्यादिना सः । युक्तिजं पुनर्बलं विहरणं विहारो देहवाङ्म-

नश्लेष्टालक्षणोऽनेकप्रकारः । आहारः पूर्वमुक्तः । विहाराहाराभ्यां जनितं यदेतद् बलं तद् युक्तिजम् । युक्तिर्योगः इतिकर्तव्यता ततो जातं युक्तिजम् । तथा ऊर्जस्करास्त्विमे योगाः । तद्यथा बलवत्पुरुषदेशे जन्म सुखं च । कालयोगा बीजक्षेत्रगुणशरीराहारसत्त्वसम्पत्तयश्च । तथा ये योगा रसायनवाजीकरणोक्तास्तेभ्यो जातमूर्जस्करयोगजं यद् बलं तदपि युक्तिजम् । **हाटकोऽपि**—"ऊर्जस्करयोगा रसायनवाजीकरणोक्ताः" इत्याह । **टिप्पणेऽप्युक्तम्**—"ऊर्जस्करयोगा द्विविधाः रसायनानि वाजीकरणानि च" इति ।

त्रिविधोद्दिष्टस्य देशस्य लक्षणमाह—

देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलः स्वल्परोगदः ।
आनूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ॥ ७९ ॥

देश इत्यादि । **टिप्पणे तूक्तं**—"देशतोऽपि बलविशेषं दर्शयति देश इत्यादिना" इति । अल्पवारिद्रुनगः स्तोकजल(वारिक?)वृक्षशैलाक्रान्तः स्वल्परोगदो जाङ्गलो देशः शुद्धस्रोतस्तया । तथा च मरुदेशोद्भवा अल्परोगाश्चिरजीविनश्च दृश्यन्ते । अस्माज्जाङ्गलाद्विपरीतो बहूदकगिरितरुसमधिष्ठित आनूपः । **टिप्पणेऽपि**—'बहुलवारिद्रुनगो बहुरोगश्चानूपः' इत्युक्तम् । समस्तु देशो यो नात्य(यु ? म्बु)वृक्ष(पर्व)तो(य ? न) चात्यल्पवारि(तरु)गिरिः स साधारणो मध्य(स्थ)रो(गा)रोग्य इति ॥

शरीरे कठिनान् भावांस्त्वगादीन् परिसंख्याय द्रवाणां मज्जादीनां परिमाणमाह—

मज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्मशकृन्त्यसृक् ।
रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ॥ ८० ॥

मज्जेत्यादि । **अरुणदत्तस्तु**—"भूमिलक्षणं देशमुक्त्वा मज्जादीनां परिमाणमाह" इत्युक्तवान् । मज्जादिद्रव्यं जलावसानमस्मिन् पौरुषे देहे एकैकाञ्जलिवर्धितम् । तेन मज्ज्ञः एकोऽञ्जलिः । द्वौ मेदसः । यावज्जलस्य देहाश्रितस्य दशाञ्जलयः । **संग्रहे**—"एवं परिसंख्याताः शरीरे मूर्तिमन्तः स्थिरा

---

१. 'इत्येवं' इति मुद्रिते ।

भावाः । द्रवास्तु यत्तदतियोगेन च्यवमानं पुरीषमनुबध्नाति । तथा मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरे धातून् । यच्च शरीरगतं बाह्या त्वग् बिभर्ति । यच्च त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दवाच्यम् । यच्चोष्मणानुबद्धं रोमकूपेभ्यो[1] निष्पतत् स्वेदशब्दवाच्यं तदुदकम् । तस्याद्यस्य चाहारसारस्य रसाख्यस्य[2] तथा रक्तस्य शकृतः श्लेष्मणः[3] पित्तस्य मेदसो मज्जायाश्च स्वेन स्वेन अञ्जलिप्रमाणेन यथापूर्वमेकादिसङ्ख्याप्रवृद्धिः" इति । इन्दुः—"शरीरे मूर्ताः कठिनाः स्पर्शनेन्द्रियाधिगम्या भावाः त्वगादयः परिसङ्ख्याता यथोक्तेन भेदेन । द्रवास्तु भवन्तीति शेषः । ते च उदकमूत्रादयः । तत्र उदकं देहे यत् कर्तृ कर्मभूतमतियोगेन च्यवमानं पुरीषमनुबध्नाति । तत्प्रसादाद्ध्यतीसारे वेगानां गतसङ्ख्यत्वम् । तथा चातियोगेन च्यवमानं मूत्रं प्रमेहे । रक्तपित्ते च रक्तमिति । अन्यांश्च शरीरे धातून् पित्तश्लेष्मादीन् अतियोगेन प्रवर्तमानाननुबध्नाति तदुदकमिति संबन्धः । सुबोधम् । तस्येत्युदकस्य रसाख्यस्या(द्या)हार(सार)स्य रक्तादीनां च मज्जान्तानामष्टानां स्वेन स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन यथापूर्वमेकादिसङ्ख्याप्रवृद्धिर्विज्ञेया ।" इति ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पृथक् स्वप्रसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ।
द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः ॥ ८१ ॥

ओजोमस्तुलुङ्गशुक्राणां देहगानां पृथक् प्रत्येकं स्वप्रसृतं प्रमाणम् । स्त्रियाः स्तन्यस्य स्वेनाञ्जलिमानेन द्वावञ्जली । रक्तत्य चार्तवस्य चत्वारोऽञ्जलयः । 'उभयमपि चैतद्रसप्रसादात्मक'मिति संग्रहे । इन्दुः—'उभयं रजःस्तन्यलक्षणं रसस्य धातोः प्रसादात्संभवती'ति । अञ्जलिप्रसृताविह हस्तसंस्थानविशेषवाच्यौ गृह्येते न तु चतुष्पलद्विपलपरिमाणौ मानवाच्यौ स्वशब्दप्रयोगात् । प्रसृतशब्दे तु मानवाचिनि गृह्यमाणे स्वशब्दोऽनर्थक एवेह स्यात् । ननु यथा मज्जादीनां समत्वाधिक्य(मा?)हानयो विद्यन्ते । तथा (च?) पवनस्यापि । तथा च प्रागभ्यधायि—'उत्साहोच्छ्वासनिःश्वास' इत्यादि । तथा

१. 'भ्योऽस्मि निष्प' । २. 'ख्यस्य रक्तस्य तथा' । ३. 'णः पित्तस्य मूत्रस्य वसाया मेद' इति मुद्रिते ।

'वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः' इत्यादि । तथा 'लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽङ्गस्य' इत्यादि । तस्माद्वायोरपि प्रमाणं वाच्यं स्यात् । तत्कथमिह नोक्तम् । अत्रोच्यते–पवनस्यामूर्तत्वात् प्रमाणं वक्तुमयुक्तम्[1] ।

समधातोरिदं मानं विद्याद् वृद्धिक्षयावतः ।

समधातोरित्यादि । समप्रकृतेरेतन्मानं विद्यात् । नैकदोषाधिकप्रकृतीनां द्विदोषाधिकप्रकृतीनां वा । तेषां ह्यत एव यथोक्तादञ्जलिप्रमाणादिकाद्यथायथं मज्जादीनां वृद्धिक्षयौ विद्यात् । **टिप्पणे** तूक्तं–'समधातोरिदं मानमिति । इदं पूर्वोक्तं परिमाणं समधातोर्विज्ञेयमिति शेषः । समधातुः स्वस्थः । अन्यस्यात एव यथोक्तादञ्जलिप्रमाणादिकाद्यथायथं मज्जादीनां वृद्धिक्षयौ दोषभेदीयोक्तैर्यथास्वं लक्षणैर्विद्यात्' इति । **संग्रहे**–"समधातोः परिमाणमिदम् । अतो वृद्धिक्षयौ तैः यथास्वं लक्षणैर्विभावयेदपरांश्चापरिसंख्यातान् मूर्तामूर्तान् भावान् । तद्यथा मांसकर्णमलादीन्[2] वायुबुद्धिस्मृत्यादींश्च" इति । **इन्दुः**–"इदं यथोक्तं परिमाणं समधातोर्नीरुजो विज्ञेयम् । अन्यस्य त्वेतेषां वृद्धिक्षयौ दोषभेदीयप्रदर्शितैः यथास्वं लक्षणैः विभावयेत् । अपरांश्च मूर्तान् मांसकर्णमलादीन् अमूर्तांश्च वायुबुद्धिस्मृत्यादीन् यथास्वैर्लक्षणैर्विभावयेदिति संबन्धः"[3] इति ॥

अधुनायुष्कामीयाध्याये 'शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ' इत्यादिना उद्दिष्टायाः प्रकृतेर्लक्षणमाह—

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु ।
यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ॥ ८३ ॥

शुक्रासृगित्यादि । **इन्दुनाप्युक्तं**–"शरीरविचारणं प्रकृतं तस्य चावयवपरिच्छेदः कृतः । सम्प्रति दोषादिभेदेन प्रकृतिप्रदर्शनार्थमाह[4] । तत्र सर्वप्रकृतिभ्यो दोषप्रकृतीनां प्राधान्यात् ता एवादावुच्यन्ते" इति । शुक्रं

---

१. तथा च दारुकः—'न मानोन्मानता वायोरमूर्तत्वात्तु युज्यते' इति । तस्माल्लिङ्गैरेव समत्वाधिक्यहानयोऽनिलस्य वक्तुं युक्ताः तस्माद्वायोरमूर्तत्वादञ्जल्यादिमानवचनं नोक्तम्' । घ पाठः । २. 'कर्णादिमलान्' । ३. 'यथास्वं लक्षणैः' । ४. 'र्थमध्यायाम्भः' इति मुद्रिते ।

च असृक् चेत्यादि द्वन्द्वः । गर्भिणी सम्पद्यमाना गर्भमाता तस्या भोज्यचेष्टे आहारविहारौ । शुक्रादिषु यो दोषो वातादिरधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तप्रकाराभिहिता सूत्रस्थाने । पृथक् तिस्रः संसर्गेण तिस्रः सन्निपातेनैका इति । य इति जातावेकवचनम् । तेन यो दोषो यौ दोषौ ये दोषा इत्यर्थोऽवतिष्ठते । एकदोषद्विदोषत्रिदोषप्रकृतिषु यथासंख्यमेको दोषो द्वौ दोषौ त्रयो दोषा अधिका इत्यर्थः । ननु समधातौ वातादीनां समत्वात्कथमिवाधिक्यं स्यात् । ब्रूमः । समधातावपि समानां त्रयाणां दोषाणां तस्मिन् काले स्वप्रमाणतो यथास्वं तुल्यत्वेनाधिकत्वं भवतीति युक्तं तत्राप्याधिक्यम् । यदि वा दोषोऽधिक इति बाहुल्येनोक्तम् । तेन षट्स्वेव प्रकृतिषु दोषाधिकभावो न तु समधाताविति वेद्यम् । संग्रहे—"सप्त प्रकृतयो दोषैः पृथक् संसर्गेण साम्येन (च) भवन्ति । तत्र शुक्रार्तवगर्भाशयकालेषु मातुश्चाहारविहारयोरेकोऽनेकोऽपि वा यो दोषो भवत्याधिक्येन तेनामरणाद्विषवल्ल्यामिवोत्पद्यमानस्य कृमेर्विषेण सविषक्रिमेरिव वृश्चिकादेराशीविषस्येव वा[1] विषेण प्रकृतिर्जायते' इति । इन्दुः—"वातादिभिः पृथक् तिस्रः संसर्गेण तिस्रः सन्निपातेनैका । ननु कदा वातादयः प्रकृतीनां कारणतां यान्तीत्याह—तत्रेत्यादि । शुक्रादिष्वधिको य एव दोषो भवति पृथक् संयुक्तो वा तेनैव पुरुषस्य प्रकृतिः सम्पद्यते[2] । कथं पुरुषस्य प्रकृतिर्जायते[3] । यथा विषवल्ल्यामुत्पद्यमानस्य कृमेर्विषेण प्रकृतिर्जायते । यथा वा सविषस्य कृमेर्वृश्चिकादेः यथा वा आशीविषस्य सर्पस्य विषेण[4] वृश्चिकादीनां[5] (सम्भवः इति एवं) एवं दोषैरपि पुरुषस्यापी"ति । पुनरप्युक्तं संग्रहे—"द्विधा वातादयः प्राकृता वैकृताश्च । प्राकृताः सप्तविधायाः प्रकृतेर्हेतुभूताः शरीरैकजन्मानः । ते शरीरधारणाद्धातुसंज्ञाः । दोषाख्यानां वैकृतानां बीजभूताः । मुमूर्षोः स्वरूपाच्चलन्ति । सर्वेष्वपि च देहे सन्निहितेषु प्रकृतावुल्बणेन व्यपदेशः । वैकृतास्तु गर्भादभिनिःसृतस्याहार(रसस्य) मलाः सम्भवन्ति । प्राकृतेष्वेवावरोहन्ति । ते कालादिवशेन स्वप्रमाणवृद्धिक्षययोगाद्देहमनुगृह्णन्ति दूषयन्ति च । तद्वदोजोऽपि परं हृदयस्थमष्टबिन्दुप्रमाणमाधारः

---

१. 'वा स्ववि' । २. 'ते । गर्भाशयकालो यावद् गर्भस्याशयावस्थानम् । कथं' । ३. 'ते इत्याह यथा' । ४. षेणान्यमारणात्मकेनापि विषेण वृश्चि' । ५. 'नां प्रकृतिर्भवत्येवं दो' इति मुद्रिते ।

प्रासूतिकस्य रसात्मकस्यौजसः क्षयवृद्धिभाजः" इति । **अत्रेन्दुः**—ये तु जन्मन उत्तरकालं सम्भवन्ति ते वैकृताः । यद्यपि च प्रकृत्यवस्थायां सर्वे वातादयः सन्निहिता भवन्ति तथापि यं[1] एतेषामधिकस्तेनैव प्रकृतेर्व्यपदेशः । ये च वैकृतास्ते (यद्यपि) गर्भान्निःसृतस्याहारमलाः 'फेनभूतं कफं यातमित्यादिनोक्ताः सम्भवन्ति तथापि ते सम्भूतास्तत्रैव प्राकृतेष्वेव वातादिष्ववरोहन्ति सजातीयत्वादेकीभवन्तीत्यर्थः । ते च वैकृताः प्राकृतैरेकीभूताः कालादिविशेषापेक्षया केनचित्स्वप्रमाणेन स्थिता देहमनुगृह्णन्ति । वृद्धिक्षययोगात्तु देहं दूषयन्ति । ओजोऽपि तद्वदेव वातादिवत् स्वप्रमाणस्थितं देहमनुगृह्णाति । वृद्धिक्षयाभ्यां युक्तं दूषयति च । तच्चौजः परं मानेन चाष्टबिन्दुप्रमाणं प्रासृतिकस्य महत ओजस आधारः तदायत्तयोगक्षेमत्वान्महतः" इति । यत्परमोजस्तदष्टबिन्दुप्रमाणम् । यत्पुनरपरमोजस्तत्प्रसृतप्रमाणम् । उक्तं हि—

पृथक् स्वप्रसृतं ज्ञेयमोजोमस्तिष्करेतसाम् ।

इति । रसस्तु मज्जादिषु पाठादञ्जलिप्रमाणः ।

अधुना वातस्य प्राधान्यं षड्भिः कारणैः प्रदर्श्य वातप्रकृतिं प्रागभिधत्ते—

विभुत्वादाशुकारित्वाद्बलित्वादन्यकोपनात् ।
स्वातन्त्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ ८४ ॥

विभुत्वाद् व्यापित्वात् तथा आशुकारित्वात् तथा बलित्वात् । यथा हि वायुः व्यापी आशुकारी बली च न तथा पित्तश्लेष्माणौ । तथा अन्यकोपनात् । अन्य इति सजातीयापेक्षया पित्तश्लेष्मकोपनात् । पित्तश्लेष्माणावनेन यथा कोप्येते न ताभ्यां तथायम् । तथा स्वातन्त्र्यात् प्रेरकत्वात् । तथा हि नासावन्येन प्रेर्यते । स्वतन्त्रोऽसौ । तथा बहुरोगत्वात् । तथा चोक्तम्—

'अशीतिर्वातजा रोगाश्चत्वारिंशत्तु पित्तजाः ।
विंशतिः श्लेष्मजाश्च'

इति । एवं दोषाणां त्रयाणां मध्ये अनिलः प्रवरः प्रधानः ॥

---

१. 'य एव तेषामधिक' इति मुद्रिते ।

प्रायोऽत एव पवनाध्युषिता मनुष्या
दोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः ।
शीतद्विषश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टा-
सौहार्ददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापाः ॥ ८५ ॥

अल्पपित्तबलजीवितनिद्राः
सन्नसक्तचलजर्जरवाचः ।
नास्तिका बहुभुजः सविलासा
गीतहासमृगयाकलिलोलाः ॥ ८६ ॥

मधुराम्लपटूष्णसात्म्यकाङ्क्षाः
कृशदीर्घाकृतयः सशब्दयाताः ।
न दृढा न जितेन्द्रिया न चार्या
न च कान्तादयिता बहुप्रजा वा ॥ ८७ ॥

नेत्राणि चैषां खरधूसराणि
वृत्तान्यचारूणि मृतोपमानि ।
उन्मीलितानीव भवन्ति सुप्ते
शैलद्रुमांस्ते गगनं च यान्ति ॥ ८८ ॥

अधन्या मत्सराध्माताः स्तेनाः प्रोद्बद्धपिण्डिकाः ।
श्वमृगालोष्ट्रगृध्राखुकाकानूकाश्च वातिकाः ॥ ८९ ॥

प्रायोग्रहणं क्वचिद् व्यभिचारार्थम् । अत एवास्मादेव कारणात् पवनाध्युषिताः शुक्रार्तवरूपावस्थात आरभ्य यावज्जीवितं वायुना अधिष्ठिता मनुष्याः पुरुषाः प्राय एवंरूपा भवन्ति । कारणानुविधायित्वात्कार्याणामिति । स्वदोषगुणानुरोधाद्दोषात्मकाः न तु गुणस्वभावा भवन्ति । स्फुटितधूसरकेशगात्राः स्फुटितानि धूसराणि (च) केशगात्राणि येषां त एवम् । तथा शीतं द्विषन्तीति शीतद्विषः उष्णाभिलाषित्वात् । तथा चला अनेकरूपा धृत्यादयो गत्यन्ता येषां त एवम् । तथातिशयेन बहुः प्रलापोऽसंबद्धसम्भाषणं येषां त एवम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥

अल्पाः पित्तादयो निद्रान्ता येषां त एवम् । तथा सन्ना सक्ता चला जर्जरा वाग् येषां त एवम् । केषांचित् सन्ना अवसादं नीता केषांचित् सक्ता भाषणे विलम्ब्य प्रवृत्ता केषांचिच्चला केषांचिज्जर्जरा भग्नकंसध्वनिसदृशी वागिति । तथा नास्ति दिष्टं मतिर्येषां ते नास्तिकाः । अदृष्टं नास्तीति मन्यन्त इत्यर्थः । 'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः' (पा० सू० ४-४-६०) इति ठक् । तथा बहुभुजः अनल्पाशनाः तथा सविलासाः सलीलाः । तथा गीतादिषु लोलाः सतृष्णाः गीतादिप्रिया इत्यर्थः । मृगया मृगवधक्रीडायात्रा । कलिः कलहम् । स्वागतावृत्तम् ॥

तथा मधुरादिसात्म्या मधुरादिकाङ्क्षिणश्च मधुरादिगुणमन्नपानमाकाङ्क्षन्ते तदेवम् । (तेषामुपशेते सुखाय भवन्तीत्यर्थः ?) कृशाश्च ते दीर्घाकृतयश्च कृशदीर्घाकृतयः कृशदीर्घाकाराः । तथा सशब्दं यातं गमनं येषां ते सशब्दयाताः । गच्छतां जान्वादिसन्धिषु शब्दो भवतीत्यर्थः । **संग्रहे**ऽपि---"सशब्दसन्धिगामी" इत्युक्तम् । न दृढाः न दृढशरीराः । न जितेन्द्रियाः न चार्याः न सन्तः । न च कान्तानां स्त्रीणां दयिता अभिमताः । **संग्रहे**--"दुर्भगः" इत्युक्तम् । न च बहुप्रजाः, अपि त्वल्पसन्ततयः । औपच्छन्दसिकं छन्दः ।

एषां च वातप्रकृतीनां नेत्राणि खराणि परुषाणि तथा धूसराणि पांसुनेव कीर्णानि वृत्तानि च वर्तुलानि अचारूणि च मृतोपमानि मृतानामिव अशोभनानि । तथा सुप्ते स्वप्ने उन्मीलितानीव उद्घाटितानीव भवन्ति । "किञ्चिदुन्मिषितदुर्मुखसुप्तः" इति **संग्रहे** । "प्रसुप्तश्च किञ्चिदुत्पाटितनेत्र उत्पाटितमुखश्च भवति" **इतीन्दुः** । ते वातप्रकृतयः स्वप्ने सति शैलद्रुमान् गगनं च यान्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ते च अधन्या अतथ्याः मत्सराध्माताः द्वेषपूर्णाः तथा स्तेनाश्चोराः प्रोद्बद्धपिण्डिकाः प्रकर्षेणोन्नतपिण्डिकाः । "प्रोद्बद्धे ह्रस्वकठिने पिण्डिके येषाम्" **इतीन्दुः** । जङ्घापश्चिमे भागे पिण्डाकृति कठिनमांसं पिण्डिका । आनूकं स्वभावो रूपचेष्टानुकरणम् । श्वादीनामिवानूकं येषां वातिकादीनां

त एवम् । वातिका इति भूम्नि मत्वर्थीयः । पाठ्येऽपि—“आनूकशब्देन तामसादिगुणजातः स्वभावः कथ्यते” इत्युक्तम् ॥

अधुना पित्तप्रकृतिलक्षणं प्रस्तौति---

पित्तं वह्निर्वह्निजं वा यदस्मा-
त्पित्तोद्रिक्तस्तीव्रतृष्णाबुभुक्षः ।
गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताङ्घ्रिवक्त्रः
शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ ९० ॥

दयितमाल्यविलेपनमण्डनः
सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ।
विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो
भवति भीषु गतिर्द्विषतामपि ॥ ९१ ॥

मेधावी प्रशिथिलसन्धिबन्धमांसो
नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकामः ।
आवासः पलिततरङ्गनीलिकानां
भुङ्क्तेऽन्नं मधुरकषायतिक्तशीतम् ॥ ९२ ॥

धर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धि-
र्भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्ष्यः ।
सुप्तः पश्येत्कर्णिकारान् पलाशान्
दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानलांश्च ॥ ९३ ॥

तनूनि पिङ्गानि चलानि चैषां
तन्वल्पपक्ष्माणि हिमप्रियाणि ।
क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा
रागं व्रजन्त्याशु विलोचनानि ॥ ९४ ॥

मध्यायुषो मध्यबलाः पण्डिताः क्लेशभीरवः
व्याघ्रर्क्षकपिमार्जारयक्षानूकाश्च पैत्तिकाः ॥ ९५ ॥

पित्तमित्यादि । धन्वन्तरिमतेन पित्तमेव वह्निः पाकादिकर्मकरणात् । अथवा वह्निजं वह्नेर्जातमग्न्यधिकरणत्वात् । यदस्माद् यतश्चैवमतो हेतोः पित्ताधिकः पुरुषः तीव्रतृष्णाबुभुक्षो भवति । तथाविधात्कारणादुत्पन्नत्वादब्धातू रसधातुश्च तस्य प्रागेव शुष्यतीति भावः । हाटकोऽपि—"तीव्रतृष्णाबुभुक्षो भवति अब्धातोः शीघ्रमेव शोषणाद्" इत्याह । तथा गौरोष्णाङ्गश्च गौरमुष्णं चाङ्गं यस्य स एवम् । संग्रहेऽपि—"पित्तप्रकृतिरुष्णगौरगात्रः" इत्युक्तम् । तथा ताम्रवर्णहस्ताङ्घ्रिवक्त्रं यस्य स एवम् । तथा शूरो मानी च । पिङ्गलकेशः अल्परोमा च । शालिनीवृत्तम् ॥

दयितानि प्रियाणि माल्यादीनि यस्य स एवम् । तथा सुचरितः शोभनचेष्टितः । तथा शुचिः कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलिनैरसंसृष्टः । आश्रितानां वत्सलः प्रियकृत् । विभवादियुक्तः । तथा भीषु भयेषु द्विषतामपि गतिः शरणं भवति । इन्दुरपि—"द्विषतां शत्रूणामपि भीषु गतिस्त्राता भवति" इत्याह । अपिशब्दात्सुहृदां मध्यस्थानां च किमु गतिर्न भवतीति द्योतयति । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

मेधावीति । मेधा प्रज्ञा विद्यते यस्येति प्रशंसार्थे—'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (पा. सू. ५-२-१२१)। प्रशिथिलाः सन्धिबन्धाः मांसं च यस्य स एवम् । "सन्धिबन्धाश्च मांसं च तानि प्रशिथिलानि यस्य" इत्यरुणदत्तः । तथा स्त्रीणामनभीष्टः । "दुर्भगः" इति संग्रहे । अल्पौ शुक्रकामौ यस्य स एवम् । संग्रहेऽपि—"अल्पशुक्रव्यवायापत्यः" इत्युक्तम् । "अल्पशुक्रोऽल्पव्यवायोऽल्पापत्यश्च" इतीन्दुः । पलितादीनामावासः स्थानभूतः । तान्यस्य बहूनि सन्तीत्यर्थः । संग्रहेऽपि—"शीघ्रवलिखलतिपलितपिप्लुव्यङ्गपिटकाक्षुत्पिपासः" इत्युक्तम् । "शीघ्राणि शीघ्रोत्पत्तीनि वल्यादीनि यस्य स एवम् । वलयश्चर्मसङ्कोचाः । खलतिः शीर्णरोमत्वम् । पलितं केशशौक्ल्यम् । पिप्लुः नीरुक् कृष्णो मांसाङ्कुरः" इतीन्दुः । स च मधुराद्यन्नं भुङ्क्ते । "स्वादुतिक्तकषायशीताभिलाषोपचयश्च भवति" इति संग्रहे । "स्वाद्वादिकमाकाङ्क्षते तदेव चास्योपशेते" इतीन्दुः । प्रहर्षणीवृत्तम् ॥

धर्मद्वेषीत्याभीक्ष्ण्ये णिनिः । स्विद्यतीति स्वेदनः । पूतिर्गन्धो यस्य सः पूतिगन्धिः । 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' (पा. सू. ५-४-१३५) इति इदादेशः । भूरयः प्रभूताः उच्चारादयो यस्य स एवम् । उच्चारो मलप्रवृत्तिः । सुप्तः सन् कर्णिकारादीन् पश्येत् । दिग्दाहो दिशां लौहित्येन दाह इव । शालिनीवृत्तम् ॥

एषां पैत्तिकानां लोचनानि तनुत्वादिगुणयुक्तानि भवन्ति । तानि च क्रोधाद्यैर्द्रागेव लौहित्यं यान्ति । उपजातिर्वृत्तम् ।

ते च पैत्तिका मध्यायुष्यादियुक्ता भवन्ति । व्याघ्रादीनामिवानूकं येषां त एवम् । इति पित्तप्रकृतिलक्षणानि ।

श्लेष्मप्रकृतिलक्षणमाह—

श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सौम्यो
गूढस्निग्धश्लिष्टसन्ध्यस्थिमांसः ।
क्षुत्तृड्दुःखक्लेशघर्मैरतप्तो
बुद्ध्या युक्तः सात्त्विकः सत्यसन्धः ॥ ९६ ॥

प्रियङ्गुदूर्वाशरकाण्डशस्त्र-
गोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ।
प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवक्षा
महाललाटो घननीलकेशः ॥ ९७ ॥

मृद्वङ्गः समसुविभक्तचारुवर्ष्मा
बह्वोजोरतिरसशुक्रपुत्रभृत्यः ।
धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु
प्रच्छन्नं वहति दृढं चिरं च वैरम् ॥ ९८ ॥

समदद्विरदेन्द्रतुल्ययातो
जलदाम्भोधिमृदङ्गसिंहघोषः ।
स्मृतिमानभियोगवान् विनीतो
न च बाल्येऽप्यतिरोदनो न लोलः ॥ ९९ ॥

तिक्तं कषायं कटुकोष्णरूक्ष-
मल्पं स भुङ्क्ते बलवांस्तथापि ।
रक्तान्तसुस्निग्धविशालदीर्घ-
सुव्यक्तशुक्लासितपक्ष्मलाक्षः ॥ १०० ॥

अल्पव्याहारक्रोधपानाशनेहः
प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ।
श्राद्धो गम्भीरः स्थूललक्ष्यः क्षमावा-
नार्यो निद्रालुर्दीर्घसूत्री कृतज्ञः ॥ १०१ ॥

ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सुलज्जो
भक्तो गुरूणां स्थिरसौहृदश्च ।
स्वप्ने सपद्मान् सविहङ्गमालां-
स्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥ १०२ ॥

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणतार्क्ष्यहंसगजाधिपैः ।
श्लेष्मप्रकृतयस्तुल्यास्तथा सिंहाश्वगोवृषैः ॥ १०३ ॥

श्लेष्मेत्यादि । यस्माच्छ्लेष्मा सोमस्तेन हेतुना श्लेष्मलो नरः सौम्यो भवति कारणानुविधायित्वात्कार्याणाम् । सोम इव सौम्यः । 'शाखादिभ्यो यः' (पा. सू. ५-३-१०३) । तथा गूढश्लिष्टस्निग्धानि सान्ध्यस्थिमांसानि यस्य स एवम् । तथा क्षुदादिभिः अतप्तः अक्षोभितो भवति । तथा बुद्ध्या अन्वितः । सात्त्विकः प्रशस्तसत्त्वः । तथा सत्यं सन्दधाति प्रतिजानीते इति सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः । 'आतश्चोपसर्गे' (पा. सू. ३-१-१३६) इति कः । शालिनीवृत्तम् ।

प्रियङ्ग्वादितुल्येन वर्णेनैकेन युक्तः । कश्चित्प्रियङ्गुसमानवर्णः कश्चिद् दूर्वासमानवर्णः कश्चित् शरकाण्डतुल्यवर्णः । शरकाण्डम् അമവയ്ക്കോൽ । कश्चित् शस्त्रसमानवर्णः । शस्त्रं തെളികടഞ്ഞ ആയുധം । कश्चिद् गोरोचनातुल्यवर्णः । कश्चित्पद्मवर्णः । कश्चित् सुवर्णवर्णः । प्रियङ्ग्वाद्यन्यतमवर्ण इति **टिप्पणे** । तथा प्रलम्बबाहुः दीर्घभुजः । तथा

विस्तीर्णपीवरवक्षाः । तथा महल्ललाटमलिकं यस्य स एवम् । निष्ठुरं च न कदाचिद्वदति । प्रच्छन्नं गूढं कृत्वा वैरं दृढं च वहति न तु शिथिलयति । प्रहर्षणीवृत्तम् ॥

समदस्य द्विरदेन्द्रस्य तुल्यं यातं गमनं यस्य स एवम् । तथा जलदादितुल्यशब्दः । 'सिंहमृदङ्गघनघोषः' इति **संग्रहे** । तथा प्रशस्तस्मृतिः । तथा शोभनाभियोगः । "അഭിയോഗം = ഒരാപ്പാട്" इति **पाठ्ये** । विनयी च । बालत्वेऽपि नातिरोदनः । न च लोलः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

स च तिक्तादि भुङ्क्ते तथापि बली भवति । 'कटुतिक्तकषायोष्णरूक्षेच्छोपशयश्च भवति' इति **संग्रहे** । रक्तोऽन्तो ययोस्ते रक्तान्ते, तथा सुस्निग्धे विशाले दीर्घे च, तथा सुव्यक्तौ शुक्लासितौ ययोस्ते सुव्यक्तशुक्लासिते तथा पक्ष्मले एवम्भूते अक्षिणी यस्य स एवम् ॥

व्याहारो भाषणम् । ईहा शरीरचेष्टा । आयुर्वित्तं च आयुर्वित्ते प्राज्ये प्रभूते आयुर्वित्ते यस्य स एवम् । दीर्घदर्शी भावि कार्यम पश्यति इदं कुर्वीत इदमवश्यं सम्पद्यत इति । इन्दुरपि—'कार्यप्रान्तवित्' इत्याह । वदान्यो वल्गुभाषी दाता वा । श्राद्धो दानादौ श्रद्धावान् । गम्भीरो महाचित्तः । **इन्दुरप्याह**—"श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्राद्धः । गम्भीरः ।

यस्य प्रसादादाकारात् क्रोधशोकभयादयः ।
भावस्था नोपलभ्यन्ते गम्भीर इति स स्मृतः ॥

इति । स्थूललक्षो भूरिदाता ।

योऽल्पं दातुं न शक्नोति स्थूललक्षः स उच्यते ।"

क्षमावान् क्षान्तियुक्तः । आर्यः सज्जनः । निद्रालुर्बहुनिद्रः । दीर्घसूत्री चिरकारी । **पाठ्यकार**स्तु—"दीर्घसूत्री वदान्यः, दीर्घदर्शी कृतज्ञ" इति पठति । कृतं जानातीति कृतज्ञः । वैश्वदेवीवृत्तम् ।

ऋजुरकुटिलचित्तः । विपश्चित्पण्डितः । सुभगो जनप्रियः । **इन्दुरप्याह**—"शोभनो भगो यस्य स एवम् ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः
आरोग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा ॥"

---

१. 'तद् गाम्भीर्यमिति स्मृतम्' इति मुद्रिते ।

इति । सुष्ठु लज्जत इति सुलज्जः । गुरूणां पित्रादीनां भक्तः सेवकः । सुहृदयस्य भावः सौहृदय्यम् । स्थिरं दृढं सौहृदय्यं मैत्री यस्य स एवम् । स्वप्ने तोयाशयांस्तटाकादीन् पद्मपक्षिपङ्क्तियुक्तान् पश्यति । मेघांश्च पश्यति । उपजातिवृत्तम् ॥

एवं वातादिप्रकृतीः पृथक् तिस्रोऽभिधाय द्वन्द्वसर्वदोषप्रकृतिलक्षणाभिधित्सयेदमाह—

प्रकृतीर्द्वयसर्वोत्था द्वन्द्वसर्वगुणोदये ।

प्रकृतीरित्यादि । द्वयात् संसर्गादुद्भूताः तिस्रः प्रकृतयः । सर्वोत्था सर्वदोषोद्भूता एका प्रकृतिः । एवं द्वन्द्वसर्वोत्थाः प्रकृतयश्चतस्रः । गुणशब्दोऽत्र धर्मवचनो लिङ्गवचनो वा । द्वन्द्वशब्देन दोषद्वयं सर्वशब्देन दोषत्रयं च लक्ष्यते । द्वन्द्वं च सर्वे च द्वन्द्वसर्वे तेषां गुणाः दोषद्वयदोषत्रयाणां धर्माः लिङ्गानि वा । तेषामुदयः प्रादुर्भावः तस्मिन् द्वन्द्वसर्वगुणोदये सति द्वन्द्वसर्वोत्थाः प्रकृतीर्वदेदादिशेत् । द्वयं च सर्वे च द्वयसर्वे तेभ्य उत्था उत्थानं यासां ता एवम् । द्वन्द्वदोषगुणोदये द्वन्द्वोत्थाः प्रकृतीर्वदेत् । सर्वदोषगुणोदये सर्वोत्थां प्रकृतिं वदेत् । उत्थ इत्युत्पूर्वात् तिष्ठतेः 'सुपि स्थः' (पा. सू. ३-२-४) इति योगविभागात् कः । 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' (पा. सू. ८-४-६१) इति पूर्वसवर्णादेशः । एवं प्रकृतयः सप्त । तत्राद्यास्त्रयो नित्यातुराः दोषानुशयितशरीरत्वात् । विशेषतश्च द्वन्द्वप्रकृतयः । तेषु हि गुणमिश्रविकारकारिषु क्षुत्पिपासादिष्विवारोग्यव्यपदेशः । **संग्रहे**—"उभयलक्षणसङ्करे तु संसर्गप्रकृतिः[1] । सर्वगुणसमुदितः समदोषप्रकृतिः । तत्राद्यास्त्रयो नित्यातुराः दोषानुशयितप्रकृतित्वात् । विशेषतश्च द्वन्द्वप्रकृतयः । तेषु हि गुणमिश्रविकारकारिषु क्षुत्पिपासादिष्विवारोग्यव्यपदेशः । तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषोपक्रमणीयोक्तेन तानुपाचरेत् । समसर्वरसेन सात्म्येन अन्त्यं यथर्तुविहितेन च" इति । **इन्दुः**—"संसर्गप्रकृतीनामुभयप्रकृतिलक्षणं विज्ञेयम् । यस्तु सर्वैरेव गुणैः समुदितः सः समदोषप्रकृतिर्ज्ञातव्यः ।

---

१. 'त्रयाणां संसर्गप्रकृतीनाम्' इति मुद्रिते ।

गुणशब्देन गर्हणीयवातादि (प्रकृतिलक्षण) परित्यागः । तेषां दोषाधिक्य-हेतुत्वात् । अतं सप्तसु प्रकृतिषु मध्ये आद्यास्त्रयो वातपित्तश्लेष्मजा दोषानुशयितत्वाद्धेतोर्नित्यातुराः नित्योपक्रमणीया इत्यर्थः । अत एव दोषानुशयितत्वाद्धेतोर्द्वन्द्वप्रकृतयो विशेषेण नित्यातुराः । तेषु हि पृथङ्मिश्रप्रकृतिषु मध्ये योऽयमारोग्यव्यपदेशः स गुणमिश्रविकारकारित्वात् । यथा लोके रुक्करणस्वभावेष्वपि क्षुत्पिपासादिष्वारोग्यव्यपदेशः । तस्मात्तान् षट्प्रकृतियुक्तान् प्रकृतिदोषविपरीतगुणेन दोषोपक्रमणीयोक्तेन विधानेनोपाचरेत् । अन्त्यं पुनः सर्वसमप्रकृतिं समसर्वरसेन सात्म्येन उपाचरेदिति संबन्धः । ऋतुविहितचर्याविधानेन च" इति ॥

एवं वातादिप्रकृतीर्निर्दिश्य सत्त्वादिप्रकृतीर्निर्दिशति—

शौचास्तिक्यादिभिश्चैवं गुणैर्गुणमयीर्वदेत् ॥ १०४ ॥

शौचेत्यादि । चशब्दो भिन्नक्रमो गुणमयी चेति द्रष्टव्या । एवं वातादिप्रकृतीरिव पृथग्द्वन्द्वसर्वोत्थाः सप्त सत्त्वादिगुणमयीश्च प्रकृतीः शौचास्तिक्यादिभिः सत्त्वादिगुणैः वदेत् । आदिग्रहणात् शुक्लकर्मरुच्यादिभिः सत्त्वादीनां गुणैर्यथायथं सत्त्वादिप्रकृतीर्वदेत् । सत्त्वादिप्रकृतयश्च वातादिप्रकृतयश्च परस्परमनुरुध्यन्ते । एवं वातादिप्रकृतयः सप्त सत्त्वादिप्रकृतयोऽपि सप्तैव जातिकुलदेशकालवयोबलप्रत्यात्मसंश्रयाः च सप्तैव । तथाहि दृश्यन्ते पुरुषाणां जात्यादिनियतास्ते ते भावविशेषाः परस्परविलक्षणाः । वातादिसत्त्वाद्यसङ्ख्यभेदावेशाच्च रूपस्वरचरितानुकरणमप्यनूकशब्दवाच्यसङ्ख्यभेदं भवति । सत्त्वाद्यावेशस्त्वनन्तरजन्माभ्यासवासनया जन्यते । तस्माद्देवमानुषतिर्यक्प्रेतनारकाणां तद्विशेषाणां च यथायथं वानूकं पुरुषस्य अवेक्षेत । यस्माच्छरीरं सत्त्वादीननुरुध्यते सत्त्वादयोऽपि शरीरम् । प्रकृतिविभागश्चायं तदनुरूपचिकित्सा प्रवृत्तये वैद्यस्योपयुज्यते । तत्राद्यास्त्रयो नित्यातुराः दोषानुशयितशरीरत्वात् । विशेषतश्च द्वन्द्वप्रकृतयः । तस्माद्विपरीतगुणेन दोषोपक्रमणी-

---

१. 'तत्र' । २ 'तोः संसर्गप्रकृतयो' । ३. 'राः । अतिशयेन नित्यत्वात् पथ्यादीनाम् । एतेषु हि' इति मुद्रिते ।

योक्तेन तानुपाचरेत् । समधातुप्रकृतिस्तु सर्वरसेन सात्म्येनोपचरणीयः । तथा च मुनिः—

'समसर्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते'

इति । **संग्रहे**—"दोषवच्च गुणैरपि सत्त्वादिभिः सप्त प्रकृतयो भवन्ति । तास्तदभिनिर्वृत्तैरिव यथोक्तैः शौचादिभिः जानीयात् । तथा पुनः सप्त प्रकृतयो जातिकुलदेशकालवयोबलप्रत्यात्मसंश्रयाः । दृश्यन्ते हि पुरुषाणां जात्यादिनियताः ते ते भावविशेषाः । सत्त्वादीनां च तरतमयोगाच्छरीरविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधायित्वाच्च भेदाश्रयमसङ्ख्येयं भवति । शरीरमपि हि सत्त्वादीननुरुध्यते । सत्त्वादयोऽपि शरीरम् । सत्त्वाद्यसङ्ख्यभेदावेशाच्च रूपस्वरचरितानुकरणमप्यनूकशब्दवाच्यमसङ्ख्यभेदं[1]म् । तदावेशस्त्वनन्तरजन्माभ्यासवासनया जन्यते । तस्माद्देवमनुष्यतिर्यक्प्रेतनारकाणां तद्विशेषाणां[2] च यथायथमेवानूकं पुरुषस्यान्ववेक्षेत" इति । **अत्रेन्दुः**—"न केवलं वातादिभिरेव दोषैः सप्त प्रकृतयो भवन्ति । यावद् गुणैरपि सत्त्वरजस्तमोभिः संयुक्तैः पृथक्भूतैश्च सप्तैव प्रकृतयो भवन्ति । ताश्च सत्त्वादिप्रकृतयः तदभिनिर्वृत्तैः सत्त्वाद्यभिनिष्पन्नैः शौचास्तिक्यादिभिः लक्षणैः जानीयात् । तत्र शौचेनास्तिक्येन शुक्लवर्त्मरुचित्वेन[3] च युक्तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात् । बहुभाषित्वेन मानेन क्रुधा डम्भेन मात्सर्येण च युक्तं रजःप्रकृतिं विद्यात् । लक्षणसङ्करे च भयेनाज्ञानेन निद्रया आलस्येन[4] च युक्तं तमः प्रकृतिं विद्यात् । लक्षणसङ्करे च संयोगप्रकृतीर्निध्यवस्येदिति गुणैः सप्त प्रकृतयः । तथा जात्यादिविशेषेणापरमपि सप्तविधत्वं भवति । यस्माद् दृश्यन्ते ते ते भावविशेषाः जात्यादिनियताः । जात्या यथा ब्राह्मणो मधुरप्रायाहाररुचिरसाहसिको बहुलभीतिः शस्त्राद्यसहत्वादियुक्तो भवति । एवं राजन्यादीनामपि यथासम्भवं प्रायोदर्शनेन योज्यम् । एवं कुलेनापि पुंसां विशेषो दृष्टः । तथा च केचित् कुलैनैव

---

१. 'भेदं भवति । तदा' । २. 'तत्तद्विशे' । ३. 'न मतिमत्त्वेन च' । ४. 'न विषादत्वेन च' इति मुद्रिते ।

मद्यलोलुपाः केचित् पिशितगुरुग्रासगृध्नवैः इत्यादि वाच्यम् । प्रत्यात्मसंश्रयो हि विशेषो य एकस्मिन्नेव शरीरे दृश्यते स्वभावविशेषः । इति प्रकृतिसप्तकम् । आसां च प्रकृतीनां सत्त्वादीनां संयोगे तरतमयोगाच्छरीरविशेषेभ्योऽन्योन्यानुविधायित्वाद् भेदाश्रयं भेदप्रकारः भेदनिष्पत्तिः प्रकृतीनामपरिसङ्ख्येयं भवति । यस्मात्सत्त्वादयोऽपि कार्यविशेषैसम्भववशात् शरीरमनुरुध्यन्ते तथा शरीरमपि सत्त्वादीन् । सत्त्वादीनामनन्तरोक्तेन प्रकारेणासंख्यो भेदस्तस्यावेशादन्यसंबन्धिनां रूपादीनामनुकरणं सादृश्यमसङ्ख्यभेदं भवति । तस्य रूपाद्यनुकरणस्यानूक इति नाम । ननु सत्त्वादिभेदावेशस्य किं कारणमित्याह—तदावेशस्त्वित्यादि । अनन्तरेभ्यो जन्मभ्यो येयमभ्यासवासना तया जन्यते । तस्माच्च रूपाद्यनुकरणं सत्त्वाद्यावेशाद्यतो देवादीनामानूकं रूपसत्त्वाद्यनुकरणं पुरुषस्यान्ववेक्षेत" इति ।

एवं वातादिप्रकृतीः सत्त्वादिप्रकृतीश्च परस्परानुरोधिनीर्निर्दिश्य वयसस्त्रैविध्यं बालमध्यमवृद्धभेदेनाह—वय इत्यादि । वक्ष्यति च 'त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्धनः' इति ॥

वयस्त्वा षोडशाद् बालं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।
वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ १०५ ॥

तत्र बाले वयसि धातूनां रसादीनामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां तथा सर्वधात्वाप्यायकस्यौजसश्च वृद्धिः । आ सप्ततेर्मध्यं वयः । आङ् मर्यादायां, नाभिविधौ । ततश्चैकान्नसप्ततिर्यावत्तावन्मध्यम् । तदपि त्रिविधम् । यौवनं सम्पूर्णत्वमपरिहाणिरिति । तत्र तस्मिन्मध्ये वयसि धात्वादीनामवृद्धिरवर्धनं भवति । परं क्षयः परमेकोनसप्ततेराजीवितं धात्विन्द्रियौजसां क्रमेण क्षयः । **संग्रहे—**"वयस्तु त्रिविधम् । बालं मध्यं वृद्धं च । तत्र षोडशाद् बालम् । आ षष्टेः मध्यम् । ततो वृद्धम् । तेष्वपि स्तन्याहारोभयवृत्त्या बालं

---

१. 'वः अपरे तु क्षारलवणजनितजडिमानं सोढुमसमर्थाः । केचित्पुनः प्ररूढेऽपि ग्रीष्मसमये तप्ताङ्गाराधिकतरप्लोषदायिनस्तीक्ष्णदीधितिपादानपि कालवद् गुणकलापानिवाभिमन्यन्त इत्येवमादि चिन्त्यम् । देशविशेषेण तु पुरुषाणां प्रसिद्धा एव विशेषाः । एवं कालवयोबलानामपि वाच्यम् । प्रत्यात्म' । २. 'नां सप्तविधानां सत्त्वादीनम्' । ३. 'षसम्पादनाय श' इति मुद्रिते ।

त्रिविधम् । तस्मिन् देहप्रमाणवृद्धिः श्लेष्मोद्रेकश्च । तेन बालस्य स्नेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधसौभाग्यानि भवन्ति । मध्यमपि त्रिविधम् । यौवनं सम्पूर्णत्वमपरिहाणिश्च । तस्मिन् पित्तोद्रेकः । तेन दीप्ताग्निता प्रज्ञाधिक्यं परिपाको व्यवसायश्च । तत्रा त्रिंशतो यौवनमा चत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवचनविज्ञानप्रश्रयगुणसम्पूर्णत्वम् । अतः परमपरिहाणिः । वृद्धं तु शश्वत्क्षीयमाणधात्विन्द्रियादिगुणं वलीखलतिपलितकासश्वासाग्निसादादिभिरभिभूयमानं जीर्णं भवनमिवाभिवृष्टमवसीदति । तस्मिन् मारुतोद्रेकः । तेन श्लथसारमांससन्ध्यस्थिता त्वक्पारुष्यमवनामः कायस्य वेपथुः कासः श्वासः श्लेष्मसिङ्घाणकोदीरणं धातुक्षयश्च" इति । इन्दुः—"तत्र बालं त्रिविधं क्षीरवृत्त्यान्नवृत्त्या क्षीरा(न्न)वृत्त्या च । तस्मिन् बाले वयसि क्रमेण देहप्रमाणवृद्धिर्भवति । तेन वर्धमानत्वेन श्लेष्मोद्रेकेण च बालस्य स्नेहादीनि भवन्ति । मध्यं त्रिविधमित्यादि सुबोधम् । त्रिविधेऽपि मध्ये पित्तोद्रेकादिकम् । चत्वारिंशतः परमपरिहाणिः न वृद्धिर्नाप्यपचयः । वृद्धं शश्वत् समन्तात् क्षीयमाणधात्वादिकं वल्यादिभिरभिभूयमानमवसीदतीति संबन्धः । क्षीयमाणाः पूर्वोक्ताश्च वपुःस्थैर्यादयो गुणाः शश्वत् समन्तात् । वलयः चर्मसङ्कोचाः । पलितं केशरोम्णोः शौक्ल्यम् । आदिग्रहणेनैवंप्रकाराणां ग्रहणम् । तथावसीदति यथा जीर्णं भवनमभिवृष्टं जलेन सिक्तम् । तस्मिन् वार्द्धके श्लथं शिथिलं सारादिकं भवति । साराणि वक्ष्यन्ते । कायस्यावनामः कुब्जत्वम् । वेपथुः कम्पः । श्लेष्मसिङ्घाणको नासास्रावः तस्योदीरणमिति सर्वं वातोद्रेकात्" इति ॥

अथ उक्तम् । शरीरप्रमाणमवयवसन्निवेशलक्षणं चाह—

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं वपुः पात्रं सुखायुषोः ।

स्वं स्वमित्यादि । स्वं स्वमात्मीयमात्मीयं हस्तत्रयं सार्धं प्रमाणतो यद्वपुः शरीरं तत् सुखायुषोः पात्रं भाजनम् ॥

न च यद्युक्तमुद्रिक्तैरष्टाभिर्निन्दितैर्निजैः ॥ १०६ ॥
अरोमशासितस्थूलदीर्घत्वैः सविपर्ययैः ।

---

१. 'बालं वयस्त्रि' । २. 'वृद्धं तु शश्वत्' । ३. 'द्विगुणं वल्या' इति मुद्रिते ।

न चेत्यादि । एवंभूतमपि यद्वपुरुद्रिक्तैरधिकैः निन्दितैरप्रशस्तैः निजैः सहजैरष्टाभिररोमशत्वादिभिर्युक्तं सुखायुषोर्न पात्रम् । तेन अरोमशं यद्वपुः तन्न सुखायुषोः पात्रम् । अरोमशस्य विपर्ययमतिरोमशत्वम् । यदतिरोमशं वपुः तच्च सुखायुषोः न पात्रम् । एवमसितादिष्वपि योज्यम् । एवमीषद्रोमादियुक्तं हस्तत्रयं सार्धं यद्वपुः तत्सुखायुषोः पात्रम् । तत् प्रशस्तमिति यावत् ॥

सुस्निग्धा मृदवः सूक्ष्मा नैकमूलाः स्थिराः कचाः ॥ १०७ ॥

ललाटमुन्नतं श्लिष्टशङ्खमर्धेन्दुसन्निभम् ।
कर्णौ नीचोन्नतौ पश्चान्महान्तौ श्लिष्टमांसलौ ॥ १०८ ॥

नेत्रे व्यक्तासितसिते सुबद्धे घनपक्ष्मणी ।
उन्नताग्रा महोच्छ्वासा पीनर्जुर्नासिका समा ॥ १०९ ॥

ओष्ठौ रक्तावनुद्वृत्तौ महत्यौ नोल्बणे हनू ।
महदास्यं घना दन्ताः स्निग्धाः श्लक्ष्णाः सिताः समाः ॥११०॥

जिह्वा रक्तायता तन्वी मांसलं चिबुकं महत् ।
ग्रीवा ह्रस्वा घना वृत्ता स्कन्धावुन्नतपीवरौ ॥ १११ ॥

उदरं दक्षिणावर्तगूढनाभि समुन्नतम् ।
तनुरक्तोन्नतनखं स्निग्धमाताम्रमांसलम् ॥ ११२ ॥

दीर्घाच्छिद्राङ्गुलि महत्पाणिपादं प्रतिष्ठितम् ।

केशाः सुस्निग्धादिगुणयुक्ताः । श्रेष्ठाः इत्यनुक्तमप्यर्थाद् गम्यते । सुस्निग्धादिगुणकेशयुक्तं वपुः सुखस्यायुषश्च पात्रं भवति । एवं ललाटादिष्वपि चिन्त्यम् । ललाटमुन्नतमूर्ध्वं गतम् । तथा श्लिष्टावनुल्बणौ शङ्खौ यस्मिंस्तदेवम् । तथार्धेन्दुसन्निभमर्धचन्द्राकारम् । कर्णौ नीचोन्नतौ अधो नीचौ ह्रस्वौ ऊर्ध्वमुन्नतौ च । पश्चान्महान्तौ विस्तीर्णौ । श्लिष्टौ च तौ मांसलौ च । श्लिष्टौ रम्यौ मांसलावुपचितमांसौ । **पाठ्यकारो**ऽप्याह—"कर्णौ नीचोन्नताविति । पालीमुद्दिश्य नीचत्वम् । उन्नतत्वं शष्कुलीमुद्दिश्य । पश्चान्महान्ताविति पृष्ठमुद्दिश्य । पृष्ठे विस्तीर्णौ इत्यर्थः । कर्णम् – ചെവി" इति । **टिप्पणे**ऽप्युक्तम्— "कर्णावग्रतो नीचोन्नतौ अधो ह्रस्वौ ऊर्ध्वमुन्नतौ च । अथवा पी(ठ)स्य ह्रस्वत्वं

तद्दितरस्य दीर्घत्वमिति । पश्चान्महान्तौ पृष्ठे विस्तीर्णौ । (बहले कुम्भवत् स्थिता-वित्यर्थः ?)" इति । नेत्रे व्यक्तौ स्फुटौ सितासितौ ययोस्ते एवम् । कृष्णो भागः कृष्ण एव शुक्लो भागः शुक्ल एव वर्णान्तराव्यामिश्रः । तथा सुबद्धे सुसन्धिनी । घने संहते पक्ष्मणी ययोस्ते एवम् । नेत्रम् - കണ്ണു് । नासिका घ्राणमुन्नत-मग्रं यस्याः सैवम् । महानुच्छ्वासो यस्याः सैवम् । तथा पीना अशिथिला ऋजुरवक्रा । तथा समा अनिम्नोन्नता । ओष्ठौ रक्तौ तथा अनुद्वृत्तौ बहिर्-निर्गतौ । ओष्ठं - വാച്ചൊൽ. हनू महत्यौ । नोल्बणे नोन्नते । उल्बणत्व-मुन्नतत्वम् । हनुशब्दस्य स्त्रीत्वमपि चिन्त्यम् । 'महान्तौ नोल्बणौ हनू' इति वा पाठः । हनु - കവിൾ । आस्यं मुखं महत् । दन्ता द्विजाः घना अविरलाः श्लक्ष्णाः कोमलस्पर्शाः स्निग्धाः स्निग्धकान्तयः सिताः शुक्लाः । समाः समपङ्क्तयः । जिह्वा रसना रक्ता तथा आयता दीर्घा । तथा तन्वी न स्थूला । चिबुकं मांसलं महच्च । चिबुकम् - താടി । ग्रीवा शिरोधरा ह्रस्वा अदीर्घा घना निबिडा वृत्ता वर्तुला च । ग्रीवा = കഴുത്തു് । स्कन्धावंसौ । उन्नतौ च तौ पीवरौ च । स्कन्धम् - തോളു് । उदरमित्यादि । दक्षिण आवर्तो यस्या नाभेः सा दक्षिणावर्ता गूढा नाभिर्यस्य तद्दक्षिणावर्तगूढनाभि । समुन्नतं सम्यगुन्नतं श्रेष्ठत्वेन उन्नतमुदरम् । उदरं - വയറു് । दक्षिणावर्तम् വലഞ്ചുഴി । नाभिः - പൊക്കിൾ । तन्वित्यादि । तनवो रक्ता उन्नता नखा यस्य तदेवंभूतं पाणिपादं प्रतिष्ठितं प्रशस्तं भवति । तथा स्निग्धं स्निग्ध-च्छायम् । तथा आताम्रं च तन्मांसलं चाताम्रमांसलम् । समन्तात्ताम्र-माताम्रम् । मांसलमुपचितमांसम् । तथा दीर्घाः अच्छिद्राः परस्परं संश्लिष्टा अङ्गुलयो यस्य तदेवम् । तथा महद्विस्तीर्णम् । **हाटक**स्तु—"प्रतिष्ठितं भूमौ प्रतिष्ठित"मित्याह । एतत्पादस्यैव विशेषणम् ॥

Gandhi National Centre for the Arts

गूढवंशं महत् पृष्ठं निगूढाः सन्धयो दृढाः ॥ ११३ ॥
धीरः स्वरोऽनुनादी च वर्णः स्निग्धः स्थिरप्रभः ।
स्वभावजं स्थिरं सत्त्वमविकारि विपत्स्वपि ॥ ११४ ॥

गूढः अदृश्यो वंशो यस्य तदेवंविधं पृष्ठं प्रशस्तम् । तथा महद् विस्तीर्णम् । वंशम् = തണ്ടെല്ലു് । सन्धयो निगूढाः अन्तर्गताः । दृढाः

अलुटनशीलाः । धीरोऽकृपणः । स्वरः अनुनादी च घण्टादिवदनुरणन-न्यायेन । वर्णः स्निग्धः अरूक्षः । स्थिरा प्रभा कान्तिर्यस्य स एवम् । सत्त्वं स्वभावाज्जातं स्वभावजं प्राकृतमबाह्यहेतुजम् । अत एव विपत्स्वपि अविकारि अक्षोभि । अपिशब्दात् किमुत सम्पत्सु, न स्यादेव । द्विधा सत्त्वं स्वभावज-माहारजं च ॥

शरीरलक्षणस्योक्तस्य तारतम्यं दर्शयति—

उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं वपुर्गर्भादिनीरुजम् ।
आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्धमानं शनैः शुभम् ॥ ११५ ॥

उत्तरोत्तरमित्यादि । क्षेत्रमिव क्षेत्रं, शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रम् । उत्तरोत्तरं सुक्षेत्रं यस्मिन् वपुषि तदुत्तरोत्तरसुक्षेत्रम् । उत्तरोत्तरं प्रशस्तलक्षणं वपुः शुभमिति योज्यम् । एतदुक्तं भवति । 'स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धम्' इत्यादि-ग्रन्थोक्तप्रमाणं वपुः शुभम् । ततोऽपि यथोक्तललाटाद्यवयवं वपुः शुभतरम् । ततोऽपि यथोक्तसत्त्वलक्षणयुक्तं वपुः शुभतममेव । **पाठ्यकारो**ऽपि—"क्षेत्रमिति लक्षणस्य पर्यायः" इत्याह । अपरे क्षेत्रमित्यङ्गमेव ब्रुवते । **अरुणदत्तो**ऽप्याह—"क्षेत्रमिव क्षेत्रं शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं, तस्य शरीरस्य यथावत् प्रशस्तं "स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्ध"मित्यादि ग्रन्थोक्तम् । (तदवयवानां ललाटादीनां यथावत्प्रशस्त-गुणलक्षणं 'ललाटमुन्नत'मित्यादिग्रन्थोक्तं, तथा प्रशस्तं सत्त्वलक्षणं 'स्वभावजं स्थिर'मित्यादि ग्रन्थोक्तम् ।) उत्तरोत्तरं सुक्षेत्रं यस्मिन् वपुषि तदुत्तरो-त्तरसुक्षेत्रम् । प्रशस्तलक्षणभूमिकं वपुः शुभमिति योज्यम् । एतदुक्तं भवति । यथोक्तप्रमाणं सुक्षेत्रं वपुः शुभम् । *(ततोऽपि यथोक्तलक्षणललाटाद्यवयवं सुक्षेत्रं वपुः शुभतरम् ।) ततोऽपि यथोक्तसत्त्वलक्षणगुणं सुक्षेत्रं वपुः शुभतममित्यु-त्तरोत्तरसुक्षेत्रशब्दस्यार्थः ।" इति । **सारकृद**पि—"उत्तरोत्तरं सुक्षेत्रं प्रशस्तं लक्षणं यस्मिन् वपुषि तदुत्तरोत्तरसुक्षेत्र"मित्याह । तथा गर्भादिनीरुजं गर्भ आदिर्येषां बाल्ययौवनादीनां वयोवस्थाविशेषाणां त एवं, गर्भादयो नीरुजो यस्य वपुषः तद् गर्भादिनीरुजं वपुः शुभम् । तथा आयामा-दिभिः शनैः न सहसैव वर्धमानं वपुः शुभम् । आयामो दैर्घ्यम् । ज्ञानं

---

* Omits ग. पाठः ।

लौकिको व्यवहारः। विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं शास्त्राद्यभ्यासादिसमुत्थं परमात्माव-बोधपर्यन्तं तैर्यद्वपुः शनैर्वर्धमानं वृद्धिं सम्प्राप्नुवद्, न सहसा, तच्छुभम्। इन्दुनाप्युक्तं—"उत्तरोत्तरसुक्षेत्रत्वादियुक्तं वपुः शुभम्। गर्भादितश्च नीरुजं क्रमेण च आयामादिभिर्वर्धमान"मिति॥

इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम्।
आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः॥ ११६॥

इतीत्यादि। इति एवंप्रकारेण यथोक्तेन सर्वगुणैरुपेते युक्ते शरीरे शरदां समानां शतमायुर्जीवितं प्रतिष्ठितम्। तथा ऐश्वर्यम्। तथेष्टाः शुभा ये केचिद् भावाः ते तत्र तथाभूते देहे सर्वे प्रतिष्ठिताः व्यवस्थिताः वर्षशतानु-बन्धिनः। वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमित्यागमात्। कर्मविशेषादूनाधिकवर्ष-जीविनो मनुष्याः। **संग्रहे**—

"बाल्यं वृद्धिः प्रभा मेधा त्वक्शुक्राक्षिश्रुतीन्द्रियम्।
दशकेषु क्रमाद् व्येति मनः सर्वेन्द्रियाणि च॥

एवं वर्षशतमायुषः प्रमाणम्। अस्मिन् काले सन्ति पुनः कर्मवशादूनाधिक-वर्षशतजीविनो मनुष्याः" इति। **इन्दुः**—"क्रमाद्दशसु दशकेषु बाल्यादिदशकं व्येति व्यपगच्छति। तत्र प्रथमे दशके बाल्यं व्यपगच्छति। द्वितीये वृद्धिः, ततः परं न वर्धत इत्यर्थः। तृतीये प्रभा। चतुर्थे मेधा। पञ्चमे त्वग् व्यपगच्छति अन्यथा भवतीत्यर्थः। षष्ठे शुक्रम्। सप्तमेऽक्षीन्द्रियम्। अष्टमे श्रुतीन्द्रियम्। नवमे मनः। दशमे सर्वेन्द्रियाणि। एवं स्थिते सर्वथास्मिन् काले कलौ वर्षशतमायुषः परिमाणम्। केचित्तु मनुष्या दैवस्य पौरुषस्य च कर्मणो विशेषादूनाधिकवर्षशतजीविनोऽपि सन्ती"ति॥

एवं वपुषः प्रशस्तलक्षणमुक्त्वा बलप्रमाण(ज्ञाना)र्थमाह—

त्वग्रक्तादीनि सत्त्वान्तान्याग्रचाण्यष्टौ यथोत्तरम्।
बलप्रमाणज्ञानार्थं साराण्युक्तानि देहिनाम्॥ ११७॥

त्वग्रक्तादीनीत्यादि। **सारकृदपि**—"प्रशस्तलक्षणं वपुरुक्त्वा बलप्रमाण-ज्ञानार्थमाह त्वग्रक्तादीनी"त्युक्तवान्। त्वग्रक्तादीनि सत्त्वान्तानि देहिनां साराणि

यथोत्तरं श्रेष्ठान्युक्तानि । तेन त्वग्रक्तमांसमेदोस्थिमज्जशुक्रसत्त्वानि यथोत्तरमग्र्याणीति बोद्धव्यम् । किमर्थं साराण्युक्तानि । बलप्रमाणज्ञानार्थम् । तथा च देहदर्शनादेव हि भिषङ् मुह्येदयमुपचयेन महाशरीरत्वाद् बलवान् अयं कृशत्वादल्पशरीरत्वाद् अल्पबल इति । तच्चोभयमप्यन्यथा दृष्टं गजसिंहे । **संग्रहे**—"साराण्यष्टौ त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्त्वात्मकान्युत्तरोत्तरं[1]मग्र्याणि बलप्रमाणज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते[2] । अत्र न मुह्येद्देहमात्रदर्शनादेव हि भिषगयमुपचयेन महाशरीरत्वाद् बलवान् अयं कृशत्वादल्पशरीरत्वादल्[3]पबलः इति । तच्चोभयमन्यथा दृष्टं गजसिंहे" इति । **इन्दु**.—"सहजादिभेदेन बलं त्रिविधम् । अस्य च बलस्य मानविशेषपरिज्ञानार्थं त्वगाद्यात्मकान्यष्टौ साराण्युपदिश्यन्ते । तानि च यथोत्तरमग्र्याणि श्रेष्ठानि च । अत्र तेन त्वक्सारवान् बली भवति । ततो रक्तसारवान् । ततो मांससारवान् । ततो मेदःसारवान् इत्येवमादि बोध्यम् । त्वगेव सारं[4] न रक्तक्रमेण सारम् । एवं सर्वत्र योज्यम् । एतावता बलमानपरिज्ञानदर्शनेन भिषग् बलं जानीयात्[5] । न मुह्येत् । अयमित्यादिना मोहे हेतुरुच्यते । तदुभयमुपचयेन बलवत्त्वं कृशत्वेनाल्पबलत्वम् । गजसिंहेऽन्यथा वैपरीत्येन दृष्टम् । सिंहः कृशोऽपि अतिबलो, गजः स्थूलोऽपि अल्पबलः" इति ।

सारैरुपेतः सर्वैः स्यात्परं गौरवसंयुतः ।
सर्वारम्भेषु चाशावान्सहिष्णुः सन्मतिः स्थिरः ॥ ११८ ॥

सारैरित्यादि । सारैरेतैः सर्वैः युक्तः परमतिशयेन गौरवसंयुतः स्यात् । सर्वारम्भेषु सर्वेष्वपि चिकीर्षितकार्येषु आशावान् स्यात् । अस्मात् कर्तव्यात् कृतादिदं सम्पद्यत इत्याशाशब्दस्यार्थः । तथा सहिष्णुः सहनशीलोऽत एव शारीरमानसैर्दुःखैः न अभिभूयत इति यावत् । तथा सन्मतिः सुधीः । तथा स्थिरः कर्तव्येषु स्थिरबुद्धिः । "तद्विपरीतस्त्वसारः । मध्यो मध्यगुणः" इत्युक्तं **संग्रहे** । **इन्दुः**—"यै[6]स्त्वविद्यमानसर्वसारः सर्वसारगुणवैपरीत्य-

---

१. 'रवराणि बल' । २. 'न्ते । अपि च न मुह्येत्' । ३. 'त्वाद् वाल्पबल' । ४. 'रं एवं सर्वत्र' । ५. 'यात् । शरीरमात्रदर्शने भिषग् बले उक्तनयान्न मुह्येत्' ।६. 'यो विद्यमानसर्वसारगुणवैपरीत्ययुक्तो भवति सोऽसारः । यस्य तु मध्यमानि साराणि स गुणैरपि मध्यो भवति' इति मुद्रिते ।

युक्तो भवति । यस्य मध्यानि साराणि स गुणैरपि मध्यो भवती"ति । त्वगादिसाराणां पृथग् लक्षणमुक्तं चरके तदत्र ग्रन्थबाहुल्यभयान्नोक्तम् । संग्रहे तु शरीरावयवानां स्वेनाङ्गुलादिना प्रमाणमुक्तम् । यथा—"पादाङ्गुष्ठ-प्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते तिस्रोऽन्याः क्रमेणोत्तरोत्तरं पञ्चमभागहीनाः तन्नखहीना वा । चतुरङ्गुलायताः पृथक् पृथक् प्रपदपादतलपार्ष्णयः षट्पञ्चचतुरङ्गुलविस्तृताश्चतु-र्दशैवायामेन पादश्चतुर्दशैव परिणाहेन । तथा गुल्फौ जङ्घामध्यं च । चतुरङ्गुलो-त्सेधः पादोऽष्टादशायामा जङ्घा उरुश्च । चतुरङ्गुलं जानु । त्रिंशदङ्गुलपरिणाह ऊरुः । षडायामौ मुष्कमेढ्रावष्टपञ्चपरिणाहौ । षोडशविस्तारा कटी पञ्चाशत्परिणाहा । दशाङ्गुलं वस्तिशिरः । द्वादशाङ्गुलमुदरम् । दशविस्तारे द्वादशायामे पार्श्वे । द्वादशोत्सेधं त्रिकम् । अष्टादशोत्सेधं पृष्ठम् । द्वादशकं स्तनान्तरम् । द्व्यङ्गुलं स्तनपर्यन्तम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशोत्सेधमुरः । द्व्यङ्गुलं हृदयम् । अष्टकौ स्कन्धौ कक्षौ च । षट्कावंसौ । षोडशकौ (प्र)बाहू । पञ्चदशकौ प्रपाणी । (द्वादशाङ्गुलौ पाणी ।) तलापि च पञ्चाङ्गुला मध्यमाङ्गुलिः । ततोऽर्धाङ्गुलहीने प्रदेशिन्यनामिके । सार्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ । चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशतिपरिणाहा शिरोधरा । द्वादशोत्सेधं चतुर्विंशति-परिणाहमाननम् । पञ्चाङ्गुलमास्यम् । चतुरङ्गुलं पृथक् चिबुकौष्ठनासा-दृष्टयन्तरकर्णललाटम् । त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्यादा । द्व्यङ्गुलायत-मङ्गुष्ठोदरविस्तृतं नेत्रम् । तत्र शुक्लात् तृतीयांशं कृष्णं कृष्णान्नवमांशा मसूर-दलमात्रा दृष्टिः । षडङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशत्परिणाहं शिर इति । सर्वं पुनः शरीरमङ्गुलानि चतुरशीतिः । तदायामविस्तारसमं सममुच्यते । तत्र यथोक्त-परिमाणमिष्टम् । अनिष्टं हीनमधिकं वा । तथा स्नातानुलिप्तमधः प्रभृत्या-नुपूर्व्या शुष्यदिष्टं शरीर"मिति । इन्दुः—"आयामो दैर्घ्यम् । विस्तारः पार्श्वतः । परिणाहः वर्तुलता । तत्र पादाङ्गुष्ठः समीपे चाङ्गुली च आयामेन द्व्यङ्गुले । अन्यास्तिस्रोऽङ्गुल्यः क्रमेण द्व्यङ्गुलस्य पञ्चमभागेन हीनाः, प्रदेशिन्या मध्यमा ततोऽनामिका ततः कनिष्ठेति यथोत्तरार्थः । प्रपदादि-त्रयं प्रत्येकमायामेन चतुरङ्गुलं (प्रपदमङ्गुल्यन्तरं, पादाग्रं पादतलम् । पाद-

१. 'कनिष्ठिकाङ्गुष्ठौ' । २. 'ष्ठः तत्समीपे च' इति मुद्रिते ।

मध्य पार्ष्णिः खुडिकाभागः तत्र च प्रपदं विस्तारेण षडङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलं पादतलम् । पार्ष्णिश्चतुरङ्गुला । (द्वे[1] चत्वारि त्रिगुणानि चेति?) चतुर्दशायामेन पादः । परिणाहः पादपृष्ठात्पादतलं यावत् । गुल्फजङ्घामध्ये अपि परिणाहेन चतुर्दशाङ्गुले । पादस्योत्सेधः क्षितिलग्नात् प्रभृति गुल्फो यावत्, स चतुरङ्गुलः । सुबोधम् । मुष्कावष्टाङ्गुलपरिणाहौ षडायामौ । मेढ्ः पञ्चपरिणाहः (षडायामः) । कटी मेढ्मुष्कयोरुपरिभागे । दशाङ्गुलं वस्तिशिर आयामेन मेढ्मूलान्नाभिप्रदेशो यावत् । त्रिकश्च कट्या एव उत्सेधादौन्नत्यम् । स्तनपर्यन्तं स्तनपार्श्वम् । द्व्यङ्गुलं हृदयमिति । अतः प्रभृति कानिष्ठिकाङ्गुष्ठौ इत्येवमन्तमयामो विज्ञेयः । आस्यं पञ्चाङ्गुलम् । चिबुकादिकं पृथक् प्रत्येकं चतुरङ्गुलमायामेन । दृष्ट्यन्तरं दृष्टिमण्डलयोर्मध्यम् । नासापुटयोर्मर्यादा मांसमयी । त्रिभागाङ्गुलमङ्गुलस्य तृतीयो भागः । तृतीयांशो नेत्रभागात् शुक्लात् । मसूरदलमात्रा(घनत्वेन) । इत्युक्तं समप्रमाणं शरीरं सममित्युच्यते । यथोक्तायामविस्तारोत्सेधेन समेन परिमाणमिष्टम् । तथात्यन्तह्रस्वत्वादियुक्तमनिष्टम् । हीनाधिकप्रमाणमवयवमनिष्ट"मिति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सत्त्वादिप्रकृतीनां तिसृणां कथं सुखदुःखानुभवः स्यादित्याह—

अनुत्सेकमदैन्यं च सुखं दुखं च सेवते ।
सत्त्ववांस्तभ्यमानस्तु[2] राजसो नैव तामसः ॥ ११९ ॥

अनुत्सेकमभिमानं हित्वा सत्त्ववान् पुरुषः सुखं सेवते सुखमनुभवति । तथा अदैन्यं कार्पण्यं च हित्वा दुःखं सेवते अनुभवति । स्तभ्यमानस्त्विति । तुर्व्यतिरेके भिन्नक्रमः । राजसः पुनः पुरुषः स्तभ्यमानोऽहमेवामुना प्रकृष्टेनानन्यसाधारणेन सुखेन सुखीत्येवं सेवते । अहङ्काराक्रान्तमानसोऽहमेवेदं दुःखं सोढुं शक्त इत्येवं राजसो नरो दुखमनुभवति । तामसः पुनः पुरुषो नैव सुखं सेवते न दुःखमत्यन्तमूढत्वात् । नासौ सुखेन सुखी दुःखेन दुःखी प्राप्ततृतीयमदो यथा पुरुषः । एवं द्वन्द्वप्रकृतिरपि न सुखं सेवते न दुःखमत्यन्तमूढत्वात् । समसत्त्वादिप्रकृतिस्त्वनुत्सिक्तोऽदीनः सन् सुखदुःखे सेवते । अन्यथा प्रोक्तमिन्दुना—"यस्तु राजसः पुरुषः स सुखमपि स्तभ्यमानः सेवते ।

१. 'द्वे चत्वारीति गुणानि । चतुर्दशा' । २. 'स्तप्यमान' इति मुद्रिते ।

दुःखमपि स्तभ्यमानः स्तोकोत्सेकदैन्य इत्यर्थः । तामसो नैव सुखमुपभुङ्क्ते नापि दुःखम् । तत्कारणसन्निधानेऽपि शठत्वात्सुखदुःखं न गृह्यत इत्यर्थः । अथवा तामसो नैवानुत्सेकमदैन्यं च सुखदुःखे सेवते । नैव च स्तभ्यमानः सेवते अपि तु सोत्सेकः सुखं सेवते सदैन्यो दुःखं सेवते" इति । **अस्मद्गुरवो**ऽपि—"तामसो बहूत्सेकदैन्ययुक्तः सुखदुःखे सेवते" इति । **हाटको**ऽप्याह---"अनुत्सेकमभिमानं हित्वा सत्त्ववान् पुरुषः सुखं सेवते । अदैन्यं कार्पण्यं च हित्वा दुःखं सेवते अनुभवति । राजसः पुरुषः स्तभ्यमानः स्तोकोत्सेकदैन्ययुक्तः अहमेवामुना प्रकृष्टेनानन्यसाधारणेन सुखेन सुखी(भवः?)त्येवं सुखं सेवते । अहंकाराक्रान्तमानसोऽहमेवेदं सोढुं शक्त इत्येवं दुःखमनुभवति । तामसः पुरुषः नैव सुखं सेवते नैव दुःखमत्यन्तमूढत्वात्" इति ॥

इदानीं प्रधानफलदायि यत् प्रधानं प्रशस्तं लक्षणं वपुषः तद्दर्शयितुमाह—

दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ।
रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद् गणः ॥ ११० ॥

दानेत्यादि । दानं धनादित्यागः तच्छीलयत्यभ्यस्यतीति दानशीलः । 'शीलिकामिभक्ष्याचारिभ्यो णः' (वा०) इति णः । दया दीनेष्वभ्युपपत्तिः । मैत्री सर्वसत्त्वानामात्मभावनम् । न केवलं पूर्वोक्तं 'स्वं स्वं हस्तत्रय'-मित्यादि 'वर्धमानं शनै'रित्येतत्पर्यन्तं यल्लक्षणं तच्छरीरस्य आयुर्वृद्ध्यादिहेतुः, यावदयं दानशीलादिगुणो मैत्र्यवसानः पुण्यायुर्वृद्धिकृत् । दानादयश्च यथासम्भवं केचित्पुण्यकृतः केचिदायुर्वृद्धिकृतः केचिदुभयकृतः । अन्येभ्यश्च महापुरुषलक्षणेभ्योऽस्यैव गणस्य ज्यायस्त्वं प्रतिपादयता शास्त्रकृता अध्यायावसाने ग्रन्थस्यास्य निर्देशः कृतः । अथवा शरीरगतं वस्तुजातं सिरास्थिधमनीस्नायुपेशी-कण्डरारज्जुजालान्त्रविण्मूत्रकेशादिकमनित्यं ज्ञात्वा देहेन्द्रियादिषु ममतां परित्यज्य पुण्ये पुण्यकारणे त्वायुषि च प्रयत्नः कार्य इति सूचयितुं (तत्पुण्यं?) दानेत्यादिना प्रोक्तवान् । **सारकृद**पि—"पुण्यायुर्वृद्धिकरं गणमाह दानेत्यादिना" इत्याह ॥

इति हृदयबोधिकायामष्टाङ्गहृदयदीपिकायां
शारीरस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अङ्गविभागानन्तरं मर्मविभागाख्यः शारीरः प्रक्रम्यते । मर्मणामङ्गाश्रितत्वात् । यतो मर्माण्यङ्गप्रत्यङ्गसमाश्रितान्यतस्तत्रैवाख्यातुं युक्तानि । बहुवक्तव्यत्वात्पृथगुच्य(ते ? न्ते) । तस्मादस्याध्यायस्यारम्भो युक्त इत्याह—

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

अथात इत्यादि । **हाटको**ऽप्याह—"अङ्गविभागादनन्तरं मर्मविभागाख्यः शारीरः प्रक्रम्यते । मर्मणामङ्गाश्रितत्वात् । बहुवक्तव्यत्वात्तु पृथगध्यायनिर्देशः" इति । म्रियतेऽस्मिन्नङ्ग उपहत इति मर्म । विभजनं विभागः । मर्मणां विभागो मर्मविभागः । सोऽस्मिन्नध्यायेऽस्तीति मर्मविभागः । अर्शआदित्वादच् । शारीरस्थानप्रतिबद्धत्वात् शारीरः । शेषं पूर्ववत् ।

सुखग्रहणार्थं पूर्वं मर्मणां सङ्ख्यां वक्तुमाह—

सप्तोत्तरं मर्मशतं

सप्तोत्तरमित्यादि । **पाठ्यकार**स्त्वाह—"सप्तोत्तरं मर्मशतमिति संख्याग्रहणं योगेश्वरसांख्यमतनिराकरणार्थम् । एकादश मर्माणीति तेषां पक्षः" इति । सप्त उत्तराणि अधिकानि यस्मिन् शते तदेवम् । सर्वस्मिन् शरीरे सप्तोत्तरं मर्मणां शतम् ॥

तेषामेकादशादिशेत् ।

पृथक् सक्थ्नोस्तथा बाह्वोस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि ॥ १ ॥

पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु जत्रोस्त्रिंशच्च सप्त च ।

तेषां मर्मणां मध्ये पृथक् प्रत्येकं कृत्वा सक्थ्नोर्द्वयोः बाह्वोश्च द्वयोः एकादशादिशेत् । एवं चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्माणि विद्यात् । कोष्ठे जठरे त्रीणि मर्माणि । उरसि वक्षसि नव नवसंख्यानि । पृष्ठे चतुर्दश । जत्रोरूर्ध्वं जत्रुण उपरिष्टात् त्रिंशत् तथा सप्त एवं सप्तत्रिंशदित्यर्थः । जत्रोरिति पुंस्त्वमत्र चिन्त्यम् । अथवानित्यमागमशासनमित्यत्र नुम् न कृतः । जत्रु - കൃതൊപ്പു ॥

एषां मर्मणां स्थानसंज्ञाकर्मविशेषानाह—

मध्ये पादतलस्याहुरभितो मध्यमाङ्गुलिम् ॥ २ ॥
तलहृन्नाम रुजया तत्र विद्धस्य पञ्चता ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ॥ ३ ॥
तस्योर्ध्वं द्व्यङ्गुले कूर्चः पादभ्रमणकम्पकृत् ।

मध्ये इत्यादि। **अरुणदत्तो**ऽप्याह—"इदानीमेषां मर्मणामा पादतलान्मस्तकं यावद्विशिष्टदेशसमाश्रयेण विशिष्टसंज्ञान्तराणि विशिष्टकर्माणि मर्माणि कथयितुमाह" इति। पादतलस्य मध्यदेशे मध्यमाङ्गुलिमभितो मध्यमाङ्गुलेः पादसम्बन्धिन्या आभिमुख्येन यत् पादतलं (स्पष्टं पादपृष्ठं) तत्र तलहृन्नाम तलहृदयं नाम मर्म आहुः। पूर्वाचार्या इति शेषः। मध्यमाङ्गुलिमित्यभितःशब्दयोगे 'अभितःपरितः' इत्यादिना द्वितीया। तत्र तस्मिन् विद्धस्य आहतस्य रुजया वेदनया पञ्चता मरणं भवति। रुजया मरणं नान्यथा, तस्माद्रुजाशमने यतितव्यमिति प्रतिपादनार्थो रुजयेति हेतुरुपन्यस्तः। एष एव न्यायोऽन्यत्राप्यनुसर्तव्यः। तेन यत्र विद्धे कारणं कथितं तत्र तच्चिकित्सायां यतितव्यमिति। तलहृत् - ഉള്ളംകാൽ। अङ्गुष्ठश्चाङ्गुलिश्च तयोर्मध्ये स्थितमङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थं क्षिप्रं नाम मर्मेति। तद् विद्धमाक्षेपमारणमाक्षेपेण आक्षेपाख्येन वातव्याधिना मारयति। क्षिप्रम - ഏട്ടൊി। "अङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्यं क्षिप्रं, तत्राक्षेपकेन मरण"मिति **संग्रहे**। तस्योर्ध्वं तस्य क्षिप्रमर्मण उपरिष्टाद् द्व्यङ्गुले द्व्यङ्गुलं विमुच्य उभयतः कूर्चो नाम मर्म। तद् विद्धं पादस्य भ्रमणं कम्पं च करोति। कूर्चम् - പുറവടിരണ്ടു്। **संग्रहे**ऽप्युक्तं—" क्षिप्रस्योपरिष्टाद् द्व्यङ्गुले उभयतः कूर्चः। तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः।" इति। **इन्दुः**—"कूर्चः क्षिप्रस्योपरि द्व्यङ्गुले। उभयत इति पादपृष्ठात्पादतलं यावत्। कूर्चे विद्धे पादभ्रमणवेपने भवतः। वेपनं कम्पनम्। तत्रेत्यत्र विद्धस्येत्यनुवर्तते।" इति।

गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरः शोफरुजाकरम् ॥ ४ ॥
जङ्घाचरणयोः सन्धौ गुल्फो रुक्स्तम्भमान्द्यकृत् ।
जङ्घान्तरे त्विन्द्रवस्तिर्मारयत्यसृजः क्षयात् ॥ ५ ॥

गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरो नाम मर्म। तद् विद्धं शोफरुजाकरम्। उत्तरत्रापि विद्धशब्दोऽनुवर्तते। जङ्घाचरणयोः सन्धौ सन्धिप्रदेशे गुल्फो नाम मर्म। तद् विद्धं रुजं स्तम्भं मान्द्यं च तानि करोति। स्तम्भः स्तब्धत्वमङ्गस्य। **संग्रहे** तु प्रोक्तं--"पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फः। तत्र रुक् स्तब्धसक्थिता षण्ढता च।" इति। षण्ढता अयोषिद्योग्यत्वम्। गुल्फम् - നരിയാണി। जङ्घान्तरे पार्ष्णिं प्रति द्वादशभिरङ्गुलैः जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम मर्म। तद्विद्धं रक्तक्षयान्मारयति नान्यथा। तस्माद्रक्तस्तम्भने यतितव्यमिति प्रदर्शनार्थोऽसृक्क्षयादिति हेतुरुपन्यस्तः। तेन यत्र विद्धे कारणं कथितं तत्र तच्चिकित्सायां यतितव्यमिति। **अरुणदत्तोक्तिरेषा**। **संग्रहे**– "पार्ष्णिं[1] प्रति द्वादशभिरङ्गुलीभिर्जङ्घामध्ये[2] त्विन्द्रवस्तिः। तत्र शोणितक्षयान्मरण"मिति। इन्द्रवस्तिः - വണ്ണ।

जङ्घोर्वोः सङ्गमे जानु खञ्जता तत्र जीवतः।
जानुनस्त्र्यङ्गुलादूर्ध्वमाण्यूरुस्तम्भशोफकृत् ॥ ६ ॥
उर्व्यूरुमध्ये तद्वेधात्सक्थिशोषोऽस्रसंक्षयात्।
ऊरुमूले लोहिताक्षं हन्ति पक्षमसृक्क्षयात् ॥ ७ ॥
मुष्कवंक्षणयोर्मध्ये विटपं षण्ढताकरम्।

जङ्घोर्वोः सङ्गमे सन्धौ जानु नाम मर्म। जानु - മുഴങ്കാൽ। तत्र जानुनि विद्धे पुरुषो म्रियत एव। अथ जीवतोऽस्य पुंसः खञ्जता स्यादित्यर्थात् प्रायेण पुरुषस्य मरणमिति बोधयति। खञ्जः विकृतपादः तस्य भावः खञ्जता। जानुनो जानुसन्धेरूर्ध्वमुभयतः आणी नाम मर्म। (तद्) विद्धमूरुस्तम्भशोफकरम्। आणी - ഉടമ്പൽ। **संग्रहे**–"जानुनस्त्र्यङ्गुलादूर्ध्वमुभयतः आणी। तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च" इति। **इन्दुः** – "आणिरप्युभयतः (ऊरौ जानुनस्त्र्यङ्गुलादू)(र्ध्वे?र्ध्वं) द्वे दिशौ व्याप्य वर्तते" इति। ऊरुमध्ये उर्वी नाम मर्म। तद्वेधात् तदभिघातात् सक्थिशोषः ऊरुकार्श्यम्। स च सक्थिशोषो रक्तक्षयात्। नान्यथा

---

१. 'पार्ष्णिप्रभृति द्वा'। २. 'लैर्ज' इति मुद्रिते।

व्यधे सत्यपि । उर्वी - ഉടവണ്ണ । ऊरोमूले वंक्षणसन्धेरधस्ताल्लोहिताक्षं नाम मर्म । तद् विद्धं पक्षं हन्ति पक्षाघातकरं सम्पद्यते । असृक्क्षयात्तान्यथा व्यधे सत्यपि । लोहिताक्षम् - ഉതിരക്കണ്ണ് । संग्रहे–उर्व्यास्तूर्ध्व-मधो वंक्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षम् । तत्र रक्तक्षयात्पक्षाघातः" इति । मुष्क-वंक्षणयोर्मध्ये विटपं नाम मर्म । तद्विद्धं पुंसः षण्ढताकरं निरपत्यताकरम् । विटपं - ഉമിതാങ്ങി ॥

इति सक्थ्नोस्तथा बाह्वोर्मणिबन्धोऽत्र गुल्फवत् ॥ ८ ॥
कूर्परं जानुवत्कौण्यं तयोर्विटपवत्पुनः ।
कक्ष्याक्षमध्ये कक्ष्याधृक् कुणित्वं तत्र जायते ॥ ९ ॥

इत्येवमनेन तलहृदयादिप्रकारेण सक्थ्नोर्द्वयोः प्रत्येकमेकादश मर्माणि भवन्ति । तलहृदयकूर्चक्षिप्रकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रबस्तिजान्वाण्युर्वीलोहिताक्षविट-पानीति । तथा बाह्वोः तेनैव प्रकारेण बाह्वोरपि तलहृदयादीन्येकादश मर्माणि भवन्ति । केवलं बाह्वोः केषाञ्चिन्नामविशेषः । तदेवोच्यते–मणिबन्ध इत्यादि । अत्र बाहुमर्मसु गुल्फवद् गुल्फेन तुल्यो मणिबन्धः संज्ञामात्रभेदात् । यथा जङ्घाचरणयोः सन्धौ गुल्फः तथा करप्रपाण्योर्मणिबन्धः । मणिबन्धम् മണിക്കെട്ട് । जानुवत् जानुना तुल्यं कूर्परम् । यथा जङ्घोर्वोः सङ्गमे जानु तथा प्रपाणिप्रबाहुमध्ये कूर्परम् । മുഴങ്കൈ । तयोः मणिबन्धकूर्पराख्ययोः मर्मणो-र्विद्धयोः कौण्यं प्रपाणिपाण्यङ्गुलिकुब्जत्वम् । कौण्यम् - കോട്ടം । 'कुकरे कुणिः' इत्यमरः । "खञ्जो विकृतपादः, कुणिः विकृतकरः" इतीन्दुः । विटपवदित्यादि । कक्ष्या चाक्षश्च कक्ष्याक्षौ तयोर्मध्ये विटपेन च तुल्यं कक्ष्या-धृक्संज्ञं मर्म । यथा ऊरुनिबन्धने विटपं वृषणवंक्षणयोर्मध्ये तथा बाहुनिबन्धने कक्ष्याधरं मर्म । കൈക്കുട്ടതാങ്ങി । अक्षोंऽसगलयोः सन्धिः । तत्र विद्धे कुणित्वं कुकरत्वं जायते । प्रपाणिपाण्यङ्गुलिकुब्जता इति ॥

शाखामर्माणि चतुश्चत्वारिंशदुक्त्वा अन्तराधिमर्माणि कथयति—

स्थूलान्त्रबद्धः सद्योघ्नो विड्वातवमनो गुदः ।

१, २. 'क्षा' इति मुद्रितपाठः ।

स्थूलान्त्रेत्यादि । स्थूलान्त्रसूक्ष्मान्त्रभेदाद् द्विधा आन्त्राणि । तत्र स्थूलान्त्रैर्बद्धः गुदो नाम मर्मविशेषः । स च (विङ्वातवमनः)। 'विड्वातवहन' इत्यन्ये । स गुदो विद्धस्तत्क्षणादेव वतवर्चसी वमत्युद्गिरति निरस्यतीति विड्वातवमनः तत्कर्मा । बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । विड्वातौ धमत्युद्गिरतीति 'विड्वातधमनः' इति केचित्पठन्ति । स गुदो विद्धः तत्क्षणादेव हन्ति । सद्योघ्न इति "अमनुष्यकर्तृके च (पा० सू० ३-२-५३) इति टक् । गुदशब्दस्यात्र पुंस्त्वं चिन्त्यम् । न चार्धर्चादिष्वयमस्ति । गुदं - ക്ലി। संग्रहे-"वातवर्चोनिरसनः स्थूलान्त्रप्रतिबद्धो गुदः । तत्रापि सद्योमरण"मिति ॥

मूत्राशयो धनुर्वक्रो वस्तिरल्पास्रमांसगः ॥ १० ॥
एकाधोवदनो मध्ये कट्याः सद्यो निहन्त्यसून् ।
ऋतेऽश्मरीव्रणाद्विद्धस्तत्राप्युभयतश्च सः ॥ ११ ॥
मूत्रस्राव्येकतो भिन्नो व्रणो रोहेच्च यत्नतः ।
देहामपक्वस्थानानां मध्ये सर्वसिराश्रयः ॥ १२ ॥
नाभिः सोऽपि हि सद्योघ्नो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मूत्राशय इत्यादि । मूत्रस्याशय आधारो मूत्राशयः, यत्र मूत्रं तिष्ठति, स धनुर्वक्रः चापकुटिलः पृष्ठतो वक्रः । अनेनास्य संस्थानमुक्तम् । स च वस्तिर्नाम मर्मविशेषः । अस्रं च मांसं च अस्रमांसे । अल्पेऽस्रमांसे गच्छति सः अल्पास्रमांसगः । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (पा० सू० ३-२-७५) इति डः । तत्रस्थो न बहु(रक्त)मांसप्रदेशस्थ इत्यर्थः । तथैकमधोवदनं यस्यासौ एकाधोवदनः एकमुखश्चाधोमुखश्चायम् । कट्या मध्ये इति स्थाननिर्देशः । कट्या मध्यप्रदेशेऽसाववतिष्ठते । स विद्धः सद्यस्तत्क्षणादेवासून् प्राणान् निहन्ति । सर्वत्र न । अश्मरीव्रणादृते अश्मर्याहरणार्थं यो व्रणः क्रियते तं व्रणं वर्जयित्वा । तत्राप्यश्मरीव्रणे उभयत उभयपार्श्वतश्चेत् स विद्धः तदासौ सद्योऽसून् निहन्ति । अश्मरीव्रणेऽप्येकतो भिन्ने वस्तावेकपार्श्वतो विद्धे सति मूत्रस्रावी व्रणो भवति । स च यत्नत आदरेणोपक्रान्तो रोहति नान्यथा । देहेत्यादि । आमं च पक्वं च आमपक्वे स्थानं च स्थानं च स्थाने आमपक्वयोः स्थाने (आमपक्वस्थाने)। देहं च आमपक्वस्थाने च देहामपक्वस्थानानि तेषां देहामपक्वस्थानानां मध्ये । तत्रैक-

त्वाद्देहस्य देहमध्यप्रदेशे तथोभयोरामस्थानपक्वस्थानयोर्मध्ये अन्तराले नाभिर्नाम मर्म । सर्वासां सिराणामाश्रयः आधारः सोऽपि सद्योघ्नः । अपिः समुच्चये । हिर्यस्मादर्थे । न केवलं गुदवस्ती सद्योघ्नौ । यावन्नाभिरपि विद्धः सद्योघ्नः । नाभिशब्दस्य पुंस्त्वं चिन्त्यम् । **संग्रहे**—"पक्वामाशयमध्ये नाभिः, तत्रापि मरणम् ।" इति ॥

द्वारमामाशयस्य च ।
सत्त्वादिधाम हृदयं स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् ॥ १३ ॥

द्वारमित्यादि । हृदयं नाम मर्म आमाशयस्य द्वारं मुखं, तेन हि द्वारेणान्नपानमामाशये प्रविशति । चशब्दात्तदपि सद्योघ्नम् । तच्च सत्त्वादीनां सत्त्वरजस्तमसां तथा विज्ञानस्येन्द्रियाणां चार्थपञ्चकस्य तथात्मनश्चेतसो धाम स्थानम् । तच्च स्तनोरःकोष्ठमध्य(गते ? गम् । स्तनौ चोरश्च कोष्ठश्च स्तनोरःकोष्ठं तस्य मध्यं तत्र) गच्छति स्थितिं बध्नाति । कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये स्थितमित्यर्थः । **संग्रहे**—"कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये सत्त्वरजस्तमोधिष्ठानमामाशयद्वारं हृदयम् । तत्रापि सद्योमरणम्" इति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्तनरोहितमूलाख्ये द्व्यङ्गुले स्तनयोर्वदेत् ।
ऊर्ध्वाधोऽस्रकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयोः क्रमात् ॥ १४ ॥

स्तनेत्यादि । स्तनयोरुपरिष्टाद् द्व्यङ्गुले स्तनरोहितम् । स्तनयोरधो द्व्यङ्गुले स्तनमूलं स्तनमूलाख्यं मर्म । तयोः स्तनरोहितस्तनमूलाख्ययोः मर्मणोर्विद्धयोः पुरुषोऽसृक्कफापूर्णकोष्ठः क्रमाद्यथाक्रमेण नश्येत् । स्तनरोहिते विद्धे सति असृजा पूर्णकोष्ठो नरो नश्येत् । स्तनमूले विद्धे सति कफेन पूर्णकोष्ठो नश्येत् । **संग्रहे**—"स्तनयोरधस्ताद् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले । तयोः कफपूर्णकोष्ठस्य मरणम् । स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहिते । तयोः शोणितपूर्णकोष्ठस्य मरणम्" इति । चूचुकं स्तनमुखमाख्यातम् ॥

अपस्तम्भावुरःपार्श्वे नाड्यावनिलवाहिनी ।
रक्तस्य पूर्णकोष्ठोऽत्र श्वासात्कासाच्च नश्यति ॥ १५ ॥

अपेत्यादि । उरसः पार्श्वे द्वे नाड्यावपस्तम्भौ नाम मर्मणी । अनिलवाहिनी वातवहे । अत्र मर्मद्वये विद्धे रक्तेन पूर्णकोष्ठः श्वासकासाभ्यां विपद्यते ।

रक्तस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । पाठ्येऽप्युक्तम्–"अपस्तम्भमुरःपार्श्वे – മാർവിലാ-ക്കഴൽ" इति ।

इदानीं पृष्ठे वक्ति—

पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः
अधोंऽसकूटयोर्विद्यादपालापाख्यमर्मणी ॥ १६ ॥
तयोः कोष्ठेऽसृजा पूर्णे नश्येद् यातेन पूयताम् ।

पृष्ठेत्यादि । पृष्ठवंशस्य तथोरसः अनयोर्मध्ये अन्तराले तयोरेव पृष्ठवंशोरसोरेव पार्श्वयोः उपरिभागयोः अंसकूटयोरधः अपालापाख्यमर्मणी द्वे विद्यात् । तयोर्विद्धयोः रक्तेन कोष्ठे पूर्णे पूयतां यातेन लोहितेन नश्येत् । यावद्रक्तं पूयतां न यातं तावज्जीवति न तु रक्तकोष्ठपूरणमात्रादेव म्रियत इति भावः । अपालापं – ഉരിയാട്ടംകൊള്ളി । संग्रहे–"अंसकूटयोरधः पार्श्वयोरुपरिभागयोरपालापौ । तयोः पूयत्वमापन्नेन रक्तेन मरणम्" इति । अत्रेन्दुः– "अंसपार्श्वान्तरयोर्मध्ये किञ्चित्पार्श्वभागे अपालापौ । तयोर्विद्धयोः न सद्यो मरणम् । अपि तु पूयत्वमापन्ने रक्ते" इति ।

पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य श्रोणीकर्णौ प्रतिष्ठिते ॥ १७ ॥
वंशाश्रिते स्फिजोरूर्ध्वं कटीकतरुणे स्मृते ।
तत्र रक्तक्षयात्पाण्डुर्हीनरूपो विनश्यति ॥ १८ ॥

पार्श्वयोरित्यादि । पृष्ठवंशस्य द्वयोः पार्श्वयोः प्रति श्रोणीकर्णौ स्थिते । असव्यपार्श्वस्थं त्वसव्ये सव्यपार्श्वस्थं सव्ये स्थितम् । श्रोण्याः कर्णाकृतित्वात् श्रोणीकर्णौ – മെൽകഴി । वंशाश्रिते वंशप्रतिबद्धे स्फिजोरूर्ध्वमुपरिष्टादस्थिनी कटीकतरुणे एतत्संज्ञे द्वे मर्मणी स्मृते उक्ते । तत्र तस्मिन् मर्मद्वये विद्धे रक्तक्षयात्पाण्डुर्विगतवर्णः सन् नरो नश्यति । कटीकतरुणं – ഒക്കാണി । संग्रहे–"पृष्ठवंशमुभयतः प्रति श्रोणीकर्णावस्थिनी ते कटीकतरुणे मर्मणी" इति ॥

पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ ॥ १९ ॥
चेष्टाहानिरधःकाये स्पर्शाज्ञानं च तद्व्यधात् ।

पृष्ठेत्यादि । पृष्ठवंशस्योभयोः पार्श्वयोः यौ सन्धी, कट्याः पश्चिमो भागो जघनं तस्य बहिर्भागे नान्तः कुकुन्दरौ निम्नाकारौ सन्धिमर्मणी । तद्व्यधात् तयोर्व्यधादधःशरीरे चेष्टाहानिः गमनाकुञ्चनप्रसारणादावधःकायकार्ये अशक्तिः सम्पद्यत इत्यर्थः । स्पर्शाज्ञानं च स्पर्शासंवित्तिर्भवति । **हाटको**ऽप्याह—"जघनस्य बहिर्भागे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः निम्नाकारे मर्मणी कुकुन्दरे" इति । कुकुन्दरम् – ൭൬൭൮൯ । पृष्ठवंशमुभयतः इति "उभसर्वतसोः" (वा०) इत्यादिना द्वितीया ॥

पार्श्वान्तरनिबद्धौ यावुपरि श्रोणिकर्णयोः ॥ २० ॥
आशयाच्छादनौ[1] तौ तु नितम्बौ तरुणास्थिगौ ।
अधःशरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं ततः ॥ २१ ॥

पार्श्वेत्यादि । पृष्ठवंशस्य द्वयोः पार्श्वयोः श्रोणिकर्णयोरुपरिष्टात् पार्श्वान्तरे पार्श्वमध्ये निबद्धौ प्रतिबद्धौ लग्नौ पार्श्वान्तरनिबद्धौ यौ, तथा पक्वाशयस्याच्छादनौ तौ नितम्बौ मर्मणी नितम्बसंज्ञे मर्मणीत्यर्थः । तौ तरुणास्थिगौ तरुणसंज्ञे अस्थिनि स्थितौ । **अरुणदत्त**स्तु—"मूत्रादीनां ये आशया आधारा बस्त्यादयः तेषामाच्छादनौ आशयाच्छादनौ" इत्याह । (पार्श्वान्तरनिबद्धौ असव्यपार्श्वस्थौ सव्ये स्थितः निबद्धः सव्यश्च सव्ये?) अत्रास्मिन् मर्मद्वये विद्धे सत्यधःकाये शोफो भवति । तथा दौर्बल्यं प्रकृतत्वादधःशरीर एव । दौर्बल्यमल्पबलत्वं स्वव्यापाराक्षमत्वं ततो दौर्बल्यादनन्तरं मरणं भवति । नितम्बम् – ൭൬൭ ॥

पार्श्वान्तरनिबद्धौ च मध्ये जघनपार्श्वयोः ।
तिर्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ पार्श्वसन्धी तयोर्व्यधात् ॥ २२ ॥
रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसम्भवः ।

पार्श्वान्तरे इत्यादि । पार्श्वयोरन्तरं मध्यं तत्र निबद्धौ संश्लिष्टौ सन्धिमर्मविशेषौ पार्श्वसन्धी इति निर्दिष्टौ । अथ त्वेकस्मिन् पार्श्वान्तरे एकः सन्धिः द्वितीये पार्श्वान्तरे द्वितीयः सन्धिः । क्व स्थितौ कथम्—जघनस्य पार्श्वे जघन-

---

१. 'आशयच्छादनौ' इति मुद्रिते ।

पार्श्वे तयोः जघनपार्श्वयोः मध्ये तिर्यगूर्ध्वं च स्थितौ । एवमेकस्मिन् जघनपार्श्वमध्ये एकः सन्धिः, द्वितीये द्वितीयः स्थित इति । **हाटको**ऽप्याह—"जघनपार्श्वयोर्मध्यभूते पार्श्वान्तरे तिर्यगूर्ध्वं च स्थितौ पार्श्वसन्धी मर्मणी" इति । तयोर्व्यधात् पुंसो रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसम्भवोऽपरशरीरोत्पत्तिः मरणमित्यर्थः । **संग्रहे**—"पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ये तिर्यगूर्ध्वं च पार्श्वसन्धी । तयोः शोणितपूर्णकोष्ठतया मरणम्" इति । **इन्दुः**—"पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ सव्यपार्श्वस्थः सव्ये प्रतिबद्धोऽपसव्यश्चापसव्ये । तत्र चाध ऊर्ध्वं च तिर्यक् च प्रतिबद्धौ पार्श्वसन्धी तौ जघनपार्श्वयोर्मध्ये भवतः" इति । पार्श्वसन्धिः ഒക്കവാരിച്ചേറ്റ.

स्तनमूलार्जवे भागे पृष्ठवंशाश्रये सिरे ॥ २३ ॥

बृहत्यौ तत्र विद्धस्य मरणं रक्तसंक्षयात् ।

स्तनेत्यादि । स्तनयोर्मूलं स्तनमूलम् । तस्यार्जवे भागे स्पष्टे उद्देशे पृष्ठवंशाश्रये सिरे पृष्ठवंशस्योभयपार्श्वप्रतिबद्धे सिरे बृहत्यौ एतत्संज्ञे मर्मणी । **हाटको**ऽपि—"स्तनमूलयोरार्जवे भागे पृष्ठवंशस्योभयपार्श्वप्रतिबद्धे सिरे बृहतीसंज्ञे मर्मणी" इत्याह । तत्र मर्मद्वये विद्धस्य मरणं भवति रक्तसंक्षयान्नान्यथा । **संग्रहे**—"स्तनमूलयोरार्जवेनोभयतः पृष्ठवंशं बृहत्यौ । तयोः शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैः मरणम्" इति । **इन्दुः**—"पूर्वोक्तयोः स्तनमूलयोः आर्जवेन तिर्यक् स्पष्टदिग्ग्रहणेन बृहत्यौ मर्मणी" इति । बृहती – വരി ।

बाहुमूलाभिसंबद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ॥ २४ ॥

अंसयोः फलके बाहुस्वापशोषौ तयोर्व्यधात् ।

बाह्वित्यादि । बाह्वोर्मूले यत्र बाहू प्रतिष्ठितौ । मूलं हि प्रतिष्ठा वृक्षमूलवत् । पृष्ठवंशस्य पार्श्वद्वये बाहुमूलयोः आभिमुख्येन संबद्धे संश्लिष्टे । के ते—अंसयोः फलके अंसफलके । असमासनिर्देशः छन्दोऽनुरोधात् । फलकशब्दस्य च नपुंसकत्वं 'लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति । अंसफलकाख्ये द्वे मर्मणी । तयोर्व्यधे बाह्वोः (स्वापशोषौ भवतः) ॥

ग्रीवामुभयतः स्नाव्नी ग्रीवाबाहुशिरोन्तरे ॥ २५ ॥

स्कन्धांसपीठसंबन्धावंसौ बाहुक्रियाहरौ ।

(ग्रीवाया उभयोः) पार्श्वयोः स्नाम्नी द्वे अंसौ मर्मणी उच्येते। क स्थितौ— ग्रीवाबाहुशिरोन्तरे। ग्रीवाया बाह्वोः शिरसश्च मध्ये, तेषामन्तराले स्थितौ अंसौ नाम मर्मणी। किंप्रयोजनौ – स्कन्धांसपीठसंबन्धार्थौ। अंसयोः पीठे इव पीठे प्रतिष्ठाने, यत्रांसौ तिष्ठतः। स्कन्धौ चांसपीठे च तेषां बन्धो बन्धनं प्रयोजनं ययोस्तावेवम्। तौ विद्धौ बाहुक्रियाहरौ। बाह्वोः क्रिया आकुञ्चनप्रसारणादिका तां हरतः। अंसम् - ഭോള്ള്°। संग्रहे—"ग्रीवाबाहुशिरोमध्येंऽसपीठस्कन्धबन्धनावंसौ। तयोः स्तब्धबाहुता" इति। इन्दुः—"अंसौ ग्रीवादिमध्यगौ स्कन्धयोरंसपीठयोश्च बन्धनार्थौ" इति। एवं गुदो वस्तिर्नाभिर्हृदयं द्वे स्तनमूले द्वे स्तनरोहिते द्वावपस्तम्भौ द्वावपालापौ द्वे कटीकतरुणे द्वे कुकुन्दरे द्वौ नितम्बौ द्वौ पार्श्वसन्धी द्वे बृहत्यौ द्वे अंसफलके द्वावंसाविति षड्विंशतिर्मर्माण्यन्तराधौ उच्यन्ते॥

कण्ठनालीमुभयतः सिरा हनुसमाश्रिताः॥ २६॥
चतस्रस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते।
स्वरप्रणाशवैकृत्यं रसाज्ञानं च तद्व्यधे॥ २७॥

कण्ठेत्यादि। कण्ठनालीमुभयतः कण्ठनाल्या उभयोः पार्श्वयोः सिराः याः चतस्रः हन्वोः समाश्रिताः तासु मध्ये द्वे सिरे नीले नाम द्वे मर्मणी। കരിഞരമ്പ്°। मन्ये नाम द्वे मर्मणी स्मृते तन्त्रकृद्भिरिति शेषः। कण्ठनाल्यामेकस्मिन् पार्श्वे एका नीला नाम्ना सिरा एका मन्या तथैव द्वितीये। तद्व्यथे तासां व्यथे स्वरनाशादयो भवन्ति। स्वरस्य प्रणाशः स्वरप्रणाशः स्वरहानिः। अथवा वैकृत्यम्। कस्य, प्रकृतत्वात्स्वरस्यैव। स्वरभावान्यथात्वमित्यर्थः। रसाज्ञानं रसानवबोधः। "स्वरनाशो मूकता" इति हाटकः इन्दुश्च। संग्रहे—"कण्ठनालीमुभयतश्चतस्रो धमन्यः। तासां द्वे नीले। द्वे मन्ये। तासु मूकता स्वरवैकृत्यं रसाज्ञता वा भवति" इति॥

कण्ठनालीमुभयतो जिह्वानासागताः सिराः।
पृथक् चतस्रस्ताः सद्यो घ्नन्त्यसून् मातृकाह्वयाः॥ २८॥

कण्ठेत्यादि। कण्ठनाल्या उभयोः पार्श्वयोः जिह्वागताः सिराः तथा नासागताः पृथक् प्रत्येकं एकस्मिन् पार्श्वे चतस्रः द्वितीयपार्श्वे चतस्रः ता मातृ-

काह्वयाः मातृकासंज्ञाः विद्धाः सद्यो घ्नन्ति । एतानि मातृकाख्यानि सिरा-मर्माणि । संग्रहे–"ग्रीवामुभयतश्चतस्रश्चतस्रः सिरा मातृकाः । तासु सद्यो-मरणम् ।" इति । मातृका - തള്ളഞരമ്പ് ॥

कृकाटिके शिरोग्रीवासन्धी तत्र चलं शिरः ।

कृकाटिके इत्यादि । शिरश्च ग्रीवा च तयोः सन्धाने यौ सन्धी पार्श्व-द्वये कृकाटिकाख्ये ते द्वे मर्मणी । तत्र तस्मिन् मर्मद्वये विद्धे चलं सकम्पं शिरो भवति । कृकाटिका - പിൻതല ॥

अधस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे श्रुतिहारिणी ॥ २९ ॥

अधस्तात्कर्णयोः कर्णपृष्ठयोरधो निम्ने नोन्नते विधुरे विधुराख्ये द्वे मर्मणी। विधुरा - ഉഴമാല । ते च विद्धे सती श्रुतिं शब्दश्रवणं हरतः । श्रुतिहारिणी बाधिर्यकारिणी इत्यर्थः ॥

फणावुभयतो घ्राणमार्गं श्रोत्रपथानुगौ ।
अन्तर्गलस्थितौ वेधाद्गन्धविज्ञानहारिणौ ॥ ३० ॥

फणावित्यादि । फणौ नाम मर्मविशेषौ घ्राणमार्गस्योभयोः पार्श्वयोः श्रोत्र-पथानुगौ श्रोत्रमार्गप्राप्तौ अन्तर्गलस्थितौ गलाभ्यन्तरे स्थितौ, फणाविव संस्थानं रूपमनयोः । फणाविति नाम । वेधाद् गन्धविज्ञानं गन्धोपलब्धिः तद्धरतः तौ गन्धविज्ञानहारिणौ । इन्दुनाप्युक्तं—"घ्राणस्रोतसोर्द्वयोः पार्श्वयोरन्तरालप्रदेशे[1] फणौ नाम मर्मणी । तौ च श्रोत्रस्रोतःप्रतिबद्धौ । तयोर्व्यधेन गन्धाज्ञानं भवति" इति । फणम् - തലഗ്ഗി[2] ॥

नेत्रयोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ भ्रुवोः पुच्छान्तयोरधः ।
तथोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्तावान्ध्यमेषु तु ॥ ३१ ॥

नेत्रयोरित्यादि । नेत्रयोर्द्वयोर्बाह्यतो बहिर्भागे भ्रुवोः पुच्छान्तयोरधः अपाङ्गौ नाम मर्मविशेषौ प्रसिद्धावेव । इन्दुरपि–"भ्रुवोः संबन्धिनोः पुच्छान्त-योरधः" इत्याह । तथोपरीति । तेनैवापाङ्गोद्दिष्टेन न्यायेन भ्रुवोः पुच्छान्तयोः उपरि निम्नावावर्तौ नाम मर्मविशेषौ । एषु तु अपाङ्गावर्तेषु चतुर्षु विद्धस्य नरस्य

---

१. 'योरन्तःशिरसि गलप्रदेशे' इति मुद्रिते । २. 'ഞി' घपाठः ।

आन्ध्यमदर्शनं भवति । अपाङ्गम् - കടക്കണ്ണു് । आवर्तम् - പുകച്ചുഴി । इन्दुरपि — "भ्रुवोः संबन्धिनोः पुच्छान्तयोः" इत्याह ॥

अनुकर्णं ललाटान्ते शङ्खौ सद्योविनाशनौ ।

अनुकर्णमित्यादि । अत्रापि भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि ललाटान्ते ललाटावसाने अनुकर्णं कर्णसमीपे शङ्खौ नाम मर्मविशेषौ । तौ विद्धौ पुरुषस्य सद्योविनाशनौ भवतः । शङ्खम् - തലച്ചുങ്കം" । संग्रहे-"भ्रुवोः पुच्छान्तयोरक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ । तयोरान्ध्यम् । भ्रुवोः पुच्छान्तयोः उपर्यनुकर्णं ललाटे शङ्खौ । तयोः सद्योमरणम् । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्तौ । तयोरान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा" इति । इन्दुः-"भ्रुवोः संबन्धिनोः पुच्छान्तयोः (बाह्यान्तयोरध अक्ष्णोश्च बहिरपाङ्गौ मर्मणी । ललाटे भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णमनु कर्णं प्रति शङ्खौ नाम मर्मणी । तयोर्व्यधे सद्यो मरणम् । भ्रुवोरुपरि निम्नयोः प्रदेशयोरावर्तौ नाम्ना द्वे मर्मणी) तयोर्व्यधे आन्ध्यमदर्शनम् । अथवोपघातमात्रं दृष्टेः" इति ॥

केशान्ते शङ्खयोरूर्ध्वमुत्क्षेपौ, स्थपनी पुनः ॥ ३२ ॥
भ्रुवोर्मध्ये, त्रयेऽप्यत्र शल्ये जीवेदनुद्धृते ।
स्वयं वा पतिते पाकात् सद्यो नश्यति तूद्धृते ॥ ३३ ॥

केशान्त इत्यादि । केशावसाने शङ्खयोरूर्ध्वमुपरि उत्क्षेपौ मर्मणी । स्थपनी पुनः मर्म भ्रुवोः मध्ये । त्रयेऽप्यस्मिन् मर्मत्रये द्वावुत्क्षेपौ एका स्थपनी, एवम्भूते विद्धे पुरुषोऽनुद्धृते शल्ये जीवेत् । अथवा कालान्तरेण पाकात पाकेन हेतुना स्वयं वा पतिते शल्ये सति जीवेत् । नतूद्धरणेन हेतुना जीवेत्पुरुषः । सद्य इत्यादि । उद्धृते तु शल्ये सद्य एव नरो नश्यति । वायुकोपादिति भावः । इन्दुनाप्युक्तं-"सशल्योऽपि जीवति पाकाद्वा स्वयं पतिते शल्ये जीवति ।" इति ॥ उत्क्षेपम् - ഉച്ചിനേരി । स्थपनी - കൊട്ടക്കൊല്ലി ।

जिह्वाक्षिनासिकाश्रोत्रखचतुष्टयसङ्गमे ।
तालुन्यास्यानि चत्वारि स्रोतसां तेषु मर्मसु ॥ ३४ ॥
विद्धः शृंगाटकाख्येषु सद्यस्त्यजति जीवितम् ।

जिह्वेत्यादि। जिह्वा चाक्षिणी च नासिका च श्रोत्रे च तदेवं, तस्य खानि, तेषां चतुष्टयं चत्वारि स्रोतांसि तस्य सङ्गमः सन्निपातो यस्मिन् तस्मिन् तालुनि, यत्र जिह्वादीनां तर्पणानि स्रोतांसि सन्निपत्यावतिष्ठन्ते, जिह्वादिस्रोतसां चत्वार्यास्यानि शृङ्गाटकाख्यानि। तेषु शृङ्गाटकाख्येषु मर्मसु विद्धः पुरुषः सद्यः जीवितं त्यजति विद्धमात्र एव प्राणैर्वियुज्यते। हाटकोऽप्याह–"जिह्वादिस्रोतसां चतुष्टयस्य सङ्गमः सन्निपातो यस्मिन् तस्मिन् तालुनि जिह्वादिस्रोतसां चत्वारि मुखानि शृङ्गाटकाख्यानि। तेषु विद्धः सद्यो जीवितं त्यजति जहाति।" "जिह्वादीनां खानि सिरा इत्यर्थः" इत्यस्मद्गुरवः। संग्रहे–"जिह्वाघ्राणाक्षिश्रोत्रतर्पणीनां सिराणां तालुनि सन्निपातः, तासां मुखानि चत्वारि शृङ्गाटकसंज्ञानि। तेषु सद्यो मरणम्" इति। इन्दुः–"जिह्वादिसन्तर्पणीनां सिराणां तालुनि सन्निपातो भवति। तासां यानि बह्वीनामपि चत्वारि मुखानि तानि शृङ्गाटकाख्यानि मर्माणि। तेषां व्यथे सद्यो मरणम्" इति॥

कपाले सन्धयः पञ्च सीमन्तास्तिर्यगूर्ध्वगाः॥ ३५॥
भ्रमोन्मादमनोनाशैस्तेषु विद्धेषु नश्यति।

कपाले इत्यादि। शिरःसंबन्धिनः पञ्च सन्धयः। पञ्चकपालानां ये संश्लेषार्थाः शिरस्यवतिष्ठन्ते तिर्यगूर्ध्वगाः त एव सीमन्ताख्याः मर्मविशेषाः। तेषु सीमन्ताख्येषु विद्धेषु भ्रमेण तथोन्मादेन मनोनाशेन चित्तविस्मृत्या नश्यति। संग्रहे–"पञ्च सन्धयः शिरसि तिर्यगूर्ध्वं च सीमन्ताः। तेषु उन्मादभ्रमचित्तनाशैर्मरणम्" इति। अत्रेन्दुः–"पञ्च शिरसि कपालानां सन्धयः पञ्च मर्माणि। तत्र द्वौ ललाटपार्श्वयोः। केशान्तावस्थितौ द्वौ। कृकाटिकापार्श्वयोरूर्ध्वगौ सन्धी। तयोरुपरि तिर्यगृजुसन्धिः" इति। सीमन्तम् - ഓട്ടുപാളങ്ങൾ।

आन्तरो मस्तकस्योर्ध्वं सिरासन्धिसमागमः॥ ३६॥
रोमावर्तोऽधिपो नाम मर्म सद्यो निहन्त्यसून्।

आन्तर इत्यादि। मस्तकस्याभ्यन्तरतो यः स्थितः तथोर्ध्वं प्रकृतत्वान्मस्तकस्योपरि सिरासन्धिसमागमः सिरासन्धीनां सन्निपातो रोमावर्तलक्षणः

---

१. 'न्ता नाम। तेषु'। २. 'न्धिः सीमन्तास्तेषु विद्धेषून्मादादिभिर्मरणम्'। ३. 'हरन्त्यसून्' इति मुद्रिते।

सोऽधिपो नाम मर्मविशेषः मर्मणामधिपो यथार्थनामा, तदायत्तानि हि सर्वाणि मर्माणीत्यर्थः । सोऽधिपो विद्धो नरस्य सद्योऽसून् निहन्ति पुरुषं मारयतीत्यर्थः । **हारीतो**ऽप्याह—"अन्तर्मस्तकं (संविध्य सर्वोर्ध्वे) सिरासन्धिसमागमो रोमावर्त-लक्षणोऽधिपतिर्नाम मर्म मर्मणामधिप इत्यन्वर्थसंज्ञः" इति । **अस्मद्गुरवो**ऽपि "रोमावर्त इति चिह्न"मित्युक्तवन्तः । **संग्रहे**—"मस्तकाभ्यन्तरत उपरिष्टात् सिरा-सन्धिसन्निपातो रोमावर्तः सोऽधिपतिर्नाम । तत्रापि सद्यो मरणं भवती"ति । **इन्दुः**—"अन्तर्मस्तकं सर्वोर्ध्वसिरासन्धीनां सङ्गमो रोमावर्तो नाम मर्म । स एवा-धिपत्याख्यः ।" इति । एवं द्वे नीले द्वे मन्ये अष्टौ मातृकाः द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वौ शङ्खौ द्वावावर्तौ द्वावुत्क्षेपौ एका स्थपनी पञ्च सीमन्ताः चत्वारि शृङ्गाटकानि एकोऽधिपतिपर्याय आवर्तः इत्येतानि सप्तत्रिंश-च्छिरसि मर्माणि" इति ।

सप्तोत्तरस्य मर्मशतस्य लक्षणमुक्त्वा सामान्येन मर्मलक्षणमाह—

विषमं स्पन्दनं यत्र पीडिते रुक् च मर्म तत् ॥ ३७ ॥

विषममित्यादि । अन्यथा प्रोक्तमिन्दुना—"मर्मणां नाम स्थानं च ज्ञातं, लक्षणं न ज्ञातमतस्तद्विज्ञानार्थमाह—विषममित्यादि" इति । यत्र यस्मिन् देहदेशे विषमं स्पन्दनं स्फुरणं, न समं स्पन्दनं तन्मर्म । यत्र देहदेशे पीडिते सति रुक् च विषमा भवति तच्च मर्म । अत्रापि विषममिति संबध्यते । विषमं च विषमा च विषमम् । "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्च—' (पा० सू० १-२-६९) इति नपुंसकशेषः । तदेवं मर्मलक्षणं द्विधा मन्तव्यम् । कस्यचिन्मर्मणः सिराधमन्यादि-रूपस्य विषमं स्पन्दनं प्रायो लक्षणम् । मांसास्थिजातीयस्य मर्मणः पीडनात्प्रायः पीडोत्पत्तिर्लक्षणम् इति । **संग्रहे**—"सामान्यलक्षणं पुनर्मर्मणां पीडिते रुजोत्पत्तिः विषमं च स्पन्दन"मिति । **इन्दुः**—"सामान्यलक्षणं सर्वमर्मणामिदं लक्षणमित्यर्थः । विषममनेकरूप"मिति । मर्मविद्धस्य च लक्षणमुक्तं **संग्रहे**—"यथा सामान्येनैव च—

देहप्रसुप्तिर्गुरुता संमोहः शीतकामता ।
स्वेदो मूर्च्छा वमिर्दाहो मर्मविद्धस्य लक्षणम् ॥"

इति । **इन्दुः**—"सामान्येनैव चेत्यस्य देहप्रसुप्तिरित्यादिना सम्बन्धः । प्रसुप्तिः

१. 'रे उप' । २ 'वमिः श्वासो मर्म' इति मुद्रिते ।

छेदाद्यनवबोधः' इति । मरणकारित्वान्मर्म मरणसदृशदुःखदायित्वाद्वा इति मर्मशब्दस्य निर्वचनम् । अथवा मः प्राणस्तस्य गृहं मर्म ॥

इदानीं मर्मणां सप्रभेदं लक्षणं षट्प्रकारमाह मांसास्थीत्यादिना—

मांसास्थिस्नायुधमनीसिरासन्धिसमागमः ।
स्यान्मर्मेति च तेनात्र सुतरां जीवितं स्थितम् ॥ ३८ ॥

"........मर्मणां स्वरूपमाहे"त्युक्तवान् । "मांसेत्यादिना मर्मणां षट्प्रकारतामाहे"ति **सारकृत्** । मांसादीनां सन्ध्यन्तानां सजात्यपेक्षो यः समागमः सन्निपातः स मर्माख्यः मर्म इति तस्य नाम । तदेवम्—मांसपेशीसमागमो मांसमर्म, अस्थ्नां समागमोऽस्थिमर्म, स्नायूनां समागमः स्नायुमर्म इत्यादि । यतो मांसादीनां यः समागमः स एव मर्मेत्युच्यते तेन हेतुना अत्र सुतरां जीवितं स्थितम् । प्राणा व्यवस्थिताः ॥

ननु यदि मांसादीनां यः समागमो मर्मेत्यभिधीयते तदानीमनेकसङ्ख्याकानि मर्माणि शरीरे संभाव्येरन् । मांसपेश्यादिभावानामनेकसंख्याश्रयत्वात् । तथा च मांसपेशीशतानि पञ्च पुंसामुक्तानि । स्त्रीणां तु तानि विंशत्यधिकानि । एवमस्थ्यादीनि चाप्यनेकान्युक्तानि । ततश्च मर्मणामसंख्येयत्वं प्राप्नोति । एवं च सप्तोत्तरं मर्मशतं इति विरुध्यत इत्याह—

बाहुल्येन तु निर्देशः षोढैवं मर्मकल्पना ।
प्राणायतनसामान्यादैक्यं वा मर्मणां मतम् ॥ ३९ ॥

बाहुल्येनेत्यादि । सप्तोत्तरमेव मर्मणां शतमिति न, किं तर्हि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहूनि मर्माणि । सप्तोत्तरं मर्मशतमित्ययं तु यो निर्देशः स बाहुल्येन भूयसा येषां मर्मणां मर्मत्वेन प्रसिद्धिः तद्विषय एव । भूयस्त्वमेषु जीवितायतनत्वेन । एवमनेन प्रकारेण मांसास्थ्यादीनां समागमो मर्मेति मर्मणां षोढा षड्विधा कल्पना भवति । कल्पनाशब्देनैतत्प्रतिपादयति— तदेवं मनुष्यस्य प्रसिद्धितो जीवितधामत्वेन मर्मणां कल्पना निरूपणा । **संग्रहे**—"तत् पुनः मांससिरास्नाव्वास्थिसन्धिसन्निपातस्तेन तस्मिन् पीड्यमाने विशेषतः प्राणाबाधः । बाहुल्येन तु निर्देशः । तस्मान्मांसाद्याश्रयतो मर्माणि पञ्चधा भिद्यन्ते ।" इति ।

इन्दुः—"तत्पुनर्मर्म मांसादिसन्निपातस्तेषां मिश्रीभावेन एकत्र अवस्थानं, तेन हेतुना तस्मिन् मर्मणि पीडितेऽधिकं प्राणानामाबाधो भवति। मांसादीनां पञ्चानां यद्यपि मिश्रीभावेन सर्वं मर्म भवति, तथापि योऽयं मांसमर्म सिरामर्मेत्यादिव्यपदेशः स बाहुल्यकृत एव। यत्र मांसस्य बाहुल्यं तत्र मांसेन व्यपदेशः। यत्र सिराणां तत्र सिराभिः। एवमन्यत्रापि वाच्यम्। एवं मांसादिभेदेन पञ्चधा मर्माणि" इति। यैर्धमनीस्थं मर्म न स्मृतं तेषां पक्षमाश्रित्य पञ्चधेत्युक्तम्। प्राणेत्यादि। अथवा न मर्मणां षोढा कल्पना। किं तर्हि प्राणायतनसामान्याद् जीवितस्याधिष्ठानमित्येवंलक्षणादैक्यमेकत्वं मर्मणां मतं न षट्त्वम्। एवमेकैव मर्मकल्पना। एवं संक्षेपविस्तरकौशलं मर्मसु दर्शयति। **हाटको**ऽप्याह—"प्राणायतनसामान्याज्जीविताधिष्ठानलक्षणैक्यान्मर्मणामैक्यं मतम्" इति॥

मांसादीनां सन्ध्यन्तानां यथास्वं प्रतिनियतानि मर्माणि संख्ययाभिधातुमाह—

मांसजानि दशेन्द्राख्यतलहृत्स्तनरोहिताः।

मांसजानीत्यादि। जङ्घयोरिन्द्राख्ये द्वे मर्मणी। तथा बाह्वोर्द्वे। एवं तलहृदाख्यानि मर्माणि चत्वारि पादयोर्द्वे हस्तयोर्द्वे इति। स्तनरोहिते द्वे प्रत्येकं स्तने एकैकम्। एवं दश मांसजानि। **अस्मद्गुरवो**ऽप्याहुः—"दश मांसमर्माणि यथा चतुर्षु करचरणेषु चत्वारि इन्द्राख्यानि इन्द्रवस्त्याख्यानि चत्वारि तलहृदयानि द्वे स्तनरोहिते" इति॥

शङ्खौ कटीकतरुणे नितम्बावंसयोः फले॥ ४०॥

अस्थ्न्यष्टौ

अस्थ्न्यष्टौ मर्माणि। शङ्खौ द्वे मर्मणी। कटीकतरुणे द्वे। नितम्बौ द्वौ। अंसफलके द्वे। इत्येवमष्टौ॥

स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिराणयः।

कूर्चकूर्चशिरोऽपाङ्गक्षिप्रोत्क्षेपांसवस्तयः॥ ४१॥

स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिः। कथम्। आणयः चत्वारि। प्रत्येकमूरुद्वये एकैकं बाह्वोश्च प्रत्येकमेकैकमेवं चत्वारि आणयः। कूर्चाख्यानि चत्वारि। हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे। कूर्चशिरःसंज्ञानि चत्वारि, पादयोर्द्वे हस्तयोर्द्वे

इति । अपाङ्गाख्ये द्वे 'नेत्रयोर्बाह्यत' इत्यादिना निर्दिष्टे । क्षिप्राख्यानि चत्वारि पादयोर्द्वे हस्तयोर्द्वे इति । उत्क्षेपौ द्वौ । अंसाख्ये द्वे । वस्तिरेको 'मूत्राशय' इत्यादिनोक्तः । एवं स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिः ॥

गुदापस्तम्भविधुरशृङ्गाटानि नवादिशेत् ।
मर्माणि धमनीस्थानि

गुदेत्यादि । गुदः एकं, अपस्तम्भाख्ये द्वे, विधुराख्ये द्वे, शृङ्गाटकाख्यानि चत्वारि एवं धमनीस्थानि धमन्याश्रितानि मर्माणि नव ॥

सप्तत्रिंशत्सिराश्रयाः ॥ ४२ ॥

बृहत्यौ मातृका नीले मन्ये कक्ष्याधरौ फणौ ।
विटपे हृदयं नाभिः पार्श्वसन्धी स्तनाधरे ॥ ४३ ॥
अपालापौ स्थपन्युर्व्यश्चतस्रो लोहितानि च ।

सिराश्रयाः मर्मविशेषाः सप्तत्रिंशत् । कथमित्याह—बृहत्यौ द्वे । मातृकाख्यान्यष्टौ । नीलाख्ये द्वे । मन्ये द्वे । कक्ष्याधरौ द्वौ । फणौ द्वौ । विटपे द्वे । हृदयमेकमेव । नाभिरेक एव । पार्श्वसन्धी द्वौ । स्तनाधरे स्तनमूले द्वे । अपालापौ द्वौ । स्थापनी एकैव । उर्व्यश्चतस्रः ऊर्वोः द्वयोः द्वे बाह्वोर्द्वे । लोहितानीति लोहिताक्षनामानि चत्वारि, पादयोर्द्वे हस्तयोर्द्वे ॥

सम्प्रति सन्धिमर्माण्याह—

सन्धौ विंशतिरावर्तौ मणिबन्धौ कुकुन्दरौ ॥ ४४ ॥
सीमन्ताः कूर्परौ गुल्फौ कृकाट्यौ जानुनी पतिः ।

सन्धावित्यादि । सन्धौ विंशतिर्मर्माणि । आवर्तकाख्ये द्वे, मणिबन्धौ द्वौ, कुकुन्दरे द्वे, सीमन्ताख्यानि पञ्च, कूर्परौ द्वौ । कूर्परशब्दः उभयलिङ्गः । गुल्फौ द्वे मर्मणी, कृकाट्यौ द्वे, जानुनी द्वे, पतिरधिपतिर्नाम मर्म एकम् । इत्येवं सप्तोत्तरं मर्मशतं मांसादिपरिकल्पनया कल्पितम् ॥

मांसमर्म गुदोऽन्येषां स्नाव्नी कक्ष्याधरौ तथा ॥ ४५ ॥

१-२. 'कक्षाधरौ' इति मुद्रिते ।

विटपौ विधुराख्ये च शृङ्गाटानि सिरासु तु ।
अपस्तम्भावपाङ्गौ च धमनीस्थं न तैः स्मृतम् ॥ ४६ ॥

अन्येषामाचार्याणां मतेन गुदो मांसमर्म न धमनीमर्म । स्नान्वीत्यादि । तेषामेव मतेन कक्ष्याधरौ स्नावाश्रितौ न तु सिराश्रयौ । विटपौ विधुराख्ये च स्नावाश्रितौ । पूर्वमतेन तु विटपौ सिराश्रितौ विधुरे च धमन्याश्रिते । शृङ्गाटकानि चत्वार्यपि सिरास्वेव । तुरत्र ह्यवधारणे । न तु धमनीस्थानि । अपस्तम्भावपाङ्गौ च सिरास्वेव । एतद् धमनीस्थं तैः अन्यैराचार्यैर्न स्मृतम् । अपि तु स्नावाश्रितमभिहितम् ॥

इदानीं मांसादिजानां मर्मणां वेधे लक्षणमाह—

विद्धेऽजस्रमसृक्स्रावो मांसधावनवत्तनुः ।
पाण्डुत्वमिन्द्रियाज्ञानं मरणं चाशु मांसजे ॥ ४७ ॥

विद्ध इत्यादि । मांसजे मर्मणि विद्धे सत्यनवरतमसृक्स्रावो भवति । मांसधावनवन्मांसधावनोदकेन तुल्यः, तथा तनुः अच्छो भवति न बहलः । पाण्डुत्वं श्वेताभासत्वं शरीरस्य । इन्द्रियैश्चक्षुरादिभिः स्वविषयस्याज्ञानमनवबोधः आशु शीघ्रं मरणं च । इन्द्रवस्त्यादिके मांसजे मर्मणि विद्धे निरन्तरसृक्स्रावादिसर्वलिङ्गदर्शनानुमानेन मरणमनुमीयमानं बुद्ध्वा वैद्यः प्रत्याख्याय चिकित्सां प्रयोजयेत् । नियतायुषां केषाञ्चिन्मरणव्यभिचारादिति ॥

मज्जान्वितोऽच्छो विच्छिन्नः स्रावो रुक् चास्थिमर्मणी ।

अस्थिमर्मणि शङ्खादिके विद्धे मज्जान्वितो रक्तस्रावो विच्छिन्नो न मांसव्यथ इव निरन्तरः । तथा अच्छो न घनो भवति । 'रुक् चे'त्यनेनात्यर्थं पीडा भवतीति प्रतिपादयति । रुङ्मात्रस्य सर्वमर्मस्वपि सम्भवात् ॥

आयामाक्षेपकस्तम्भा स्नावजेऽभ्यधिकं रुजा । ४८ ॥
यानस्थानासनाशक्तिर्वैकल्यमथवान्तकः ।

स्नावजे कूर्चादिके मर्मणि विद्धे आयामादयो भवन्ति । आक्षेपकः । स्तम्भो यथास्वमङ्गानाम् । अतिरुजा च । तथा यानस्थानासनाशक्तिः यातुं स्थातुमासितुं च असामर्थ्यम् । वैकल्यं चाङ्गानाम् । अथवा अन्तको मरणं भवति ॥

रक्तं सशब्दफेनोष्णं धमनीस्थे विचेतसः ॥ ४९ ॥

धमनीस्थे अपस्तम्भादौ मर्मणि विद्धे सति विचेतसो मूर्च्छितस्य सतो रक्तं स्रवेत् । कीदृशम्—सशब्दफेनोष्णं सशब्दं सफेनं सोष्णं च । सशब्दस्यात्र प्रत्येकं सम्बन्धः ॥

सिरामर्मव्यथे सान्द्रमजस्रं बह्वसृक्स्रवेत् ।
तत्क्षयात्तृड्भ्रमश्वासमोहहिध्माभिरन्तकः ॥ ५० ॥

सिरामर्मणो बृहत्यादेः व्यथे सत्यसृक् सान्द्रं घनमजस्रं निरन्तरं बहु प्रभूतं स्रवति । तत्क्षयात् तस्यासृजः क्षयात् तृड्भ्रमादिभिरन्तको जीवितनाशः ॥

वस्तु शूकैरिवाकीर्णं रूढे च कुणिखञ्जता ।
बलचेष्टाक्षयः शोषः पर्वशोफश्च सन्धिजे ॥ ५१ ॥

वस्त्वित्यादि । सन्धिजे मर्मणि विद्धे वस्तु शूकैरिवाकीर्णं भवति । वस्तुशब्देनाधिष्ठानं विद्धदेश उच्यते । तत् शूकैः शालियवादिसम्बन्धिभिः व्याप्तमिव भवति । **पाठ्ये**ऽप्युक्तं—"वस्तु व्रणवस्तु त्वङ्मांसादी"ति । रूढे च तस्मिन् मर्मव्यथे कुणिता खञ्जता वा भवति । खञ्जता - കാൽക്കോട്ടക । तथा बलचेष्टयोः क्षयः । तथा शोषोऽङ्गस्य, पर्वसु शोफः श्वयथुश्च सन्धिजे भवति ॥

इदानीमेषामेव मर्मणां व्यथे जीवितकालं नियमयति—

नाभिशङ्खाधिपापानहृच्छृङ्गाटकवस्तयः ।
अष्टौ च मातृकाः सद्यो निघ्नन्त्येकान्नविंशतिः ॥ ५२ ॥
सप्ताहः परमस्तेषां कालः कालस्य कर्षणे ।

नाभीत्यादि । इन्दुना तूक्तं---"तानि च मर्माणि मांसादिभेदेन षोढा प्रोक्तानि पुनरन्येन प्रकारेण सद्यःप्राणहरत्वादिना पञ्चधोच्यन्ते । कानिचित् सद्यःप्राणहराणि कानिचित्कालान्तरप्राणहराणि अन्यानि विशल्यघ्नानि अन्यानि वैकल्यजननानि अन्यानि रुजाकराणीति पञ्चप्रकाराणि" इति । तत्र नाभिशङ्खादीनि मर्माणि एकोनविंशतिः सद्यो निघ्नन्ति । नाभिरेकः शङ्खौ द्वौ अधिपतिरेकः, अपानोऽपि एकः, हृदेकं, शृङ्गाटकानि चत्वारि, वस्तिरेकः, अष्टौ च

मातृकाः एवमेकोनविंशतिरेतानि सद्यःप्राणहराणि । तेषां मर्मणां कालस्य मृत्योः कर्षणे सप्ताहः परमः कालः प्रकृष्टोऽवधिः । संग्रहे—"गुदवस्तिनाभिहृदयमातृका-शङ्खश्रृङ्गाटकाधिपतय एकोनविंशतिः सद्यःप्राणहराणि आग्नेयत्वात्तेषां सप्तरात्रा-भ्यन्तरः कालः" इति । आग्नेयत्वमाशुमरणे हेतुः । एकान्नविंशतिरिति, न विंशतिरिति 'सुप् सुपे'ति समासः । तत एकेन नविंशतिरिति 'तृतीये'ति योगविभागात्समासः । 'एकादिश्चैकस्य चादुक्' (पा०सू० ६-३-७६) इति नञः प्रकृतिभावः एकस्य चादुगागमः । ऊनार्थेऽत्र नञ् । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥

त्रयस्त्रिंशदपस्तम्भतलहृत्पार्श्वसन्धयः ॥ ५३ ॥
कटीतरुणसीमन्तस्तनमूलेन्द्रबस्तयः ।
क्षिप्रापालापबृहतीनितम्बस्तनरोहिताः ॥ ५४ ॥
कालान्तरप्राणहरा मासमासार्धजीविताः ।

त्रयस्त्रिंशदपस्तम्भादयः कालान्तरप्राणहराः कालान्तरं विलम्बितं प्राण-हराः । मासं मासार्धं वा जीवितं येषु विद्धेषु इति मासमासार्धजीविताः । मासेन प्राणान् हरन्ति मासार्धेन वेत्यर्थः । प्रहारादिवशादनियमः । संग्रहे तूक्तं—"सौम्याग्नेयत्वात्तेषां मर्मणां पक्षाभ्यन्तरं कालः । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु" इति । त्रयस्त्रिंशदिति 'त्रेस्त्रयः' (पा० सू० ६-३-४८) इति त्रयसादेशः । तत्र अपस्तम्भौ द्वौ, तलहृदयानि चत्वारि, पार्श्वसन्धी द्वौ, कटी-तरुणे द्वे, सीमन्ताः पञ्च, स्तनमूले द्वे, इन्द्रबस्तयश्चत्वारः पादयोर्द्वौ बाह्वोर्द्वौ, क्षिप्राणि चत्वारि हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे, अपालापबृहतीनितम्बस्तनरोहिताः प्रत्येकं द्वौ द्वाविति त्रयस्त्रिंशत् ॥

उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि विशल्यघ्नानि, तत्र हि ॥ ५५ ॥
वायुर्मांसवसामज्जमस्तुलुङ्गानि शोषयन् ।
शल्यापाये विनिर्गच्छन् श्वासात्कासाच्च हन्त्यसून् ॥ ५६ ॥

उत्क्षेपौ द्वौ स्थपनी एका इत्येतानि त्रीणि विशल्यघ्नानि । ननु कोऽत्र हेतुरित्याह—तत्र हीत्यादिना । हाटकोऽप्याह—"विशल्यघ्नत्वे तेषां हेतुमाह तत्रेत्यादि" इति । हि यस्मात्तत्र व्यथे शल्यापाये वायुर्विनिर्गच्छन् निर्यान्

मांसादीन् शोषयन् श्वासकासाभ्यां प्राणान् हन्ति । अत्र च हेतौ शतृप्रत्ययः । निर्गमनेन हेतुना मांसादीनां शोषणं भवति । **संग्रहे**---"उत्क्षेपौ स्थपनी च त्रीणि विशल्यघ्नानि वायव्यत्वात् । शल्यमुखावरुद्धो हि यावदत्र वायुः तिष्ठति तावद् जीवति" इति । **इन्दुः**—"त्रीणि विशल्यघ्नानि । तानि वायव्यानि । शल्ये आकृष्टे वायोः व्रणेन निर्गमनान्न जीवत्यत एव विशल्यं घ्नन्ति न तु सशल्यम् । तत्र द्वावुत्क्षेपौ एका स्थपनीति त्रीणि" इति ॥

फणावपाङ्गौ विधुरौ नीले मन्ये कृकाटिके ।
अंसांसफलकावर्तविटपोर्वीकुकुन्दराः ॥ ५७ ॥
सजानुलोहिताक्षाणि कक्ष्याध्र[1]कूर्चकूर्पराः ।
वैकल्यमिति चत्वारि चत्वारिंशच्च कुर्वते ॥ ५८ ॥
हरन्ति तान्यपि प्राणान् कदाचिदभिघाततः ।

फणावित्यादि । फणादीनि विटपान्तानि प्रत्येकं द्वौ द्वौ । उर्व्यश्चतस्रः । कुकुन्दरौ द्वौ । जानू द्वौ । लोहिताक्षाणि चत्वारि । आणयश्चतस्रः । कक्ष्याधरौ द्वौ । कूर्चाश्चत्वारः हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ । कूर्परौ द्वावित्येवं चत्वारि चत्वारिंशच्चेति चतुश्चत्वारिंशन्मर्माणि वैकल्यं देहस्य कुर्वते । वैकल्यकराणि सौम्यत्वात् । "सोमो हि स्थैर्यशैत्याभ्यां प्राणान् धारयति" इति **संग्रहे** । तान्यपि चतुश्चत्वारिंशत् कदाचित्प्राणान् हरन्ति मारयन्ति अभिघाततोऽभिघातात् ॥

अष्टौ[2] कूर्चशिरोगुल्फमणिबन्धा रुजाकराः ॥ ५९ ॥

अष्टावित्यादि । अष्टौ कूर्चशिरआदयो मर्मविशेषाः रुजाकराः । अग्निवायुसोमगुणबाहुल्यात् । अग्निवायू विशेषेण शूलकरौ सोमस्तु प्राणावलम्बकः । इति नैतानि प्राणहन्तॄणि । तत्र कूर्चशिरांसि चत्वारि हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे । गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वावित्यष्टौ । **संग्रहे**—"कूर्चशिरोगुल्फमणिबन्धनान्यष्टौ रुजाकराण्यग्निवायुसोम[3]बाहुल्यात् । अग्निवायू विशेषेण रुजाकरौ । सोमस्तु प्राणा[4]वलम्बकः इति । अन्ये त्वाहुः मांसादीनां पञ्चानामपि विवृद्धानां समवायात्

---

१. 'कक्षाध्र' । २. 'बन्धास्त्वष्टौ' । ३. 'ोमगुणबाहुल्यात्' ।
४. 'णानवलम्बत इत्युक्तम् । अन्ये' इति मुद्रिते ।

सद्यःप्राणहराणि । एकैकहीनानामल्पानां च क्रमादितराणि स्वभावत एव । अन्ये वदन्ति प्रतिनियतकर्माणि[1] मर्माणि चन्द्रसूर्यायस्कान्तोपलानामिवाम्बुवह्निकाललोहसंश्लेषाः" इति । इन्दुः—"अन्ये त्वाचार्याः आग्नेयत्वं हेतुं परित्यज्य सद्यःप्राणहरत्वे पूर्वोक्तमांसादिपञ्चकस्यानूनाधिकभावेन वृद्धस्य हेतुत्वं वदन्ति । यदा नाभ्यादीनामेकोनविंशतेः[3] मांसादीनां समानाधिकानां सन्निपातस्तदा सद्यःप्राणहरत्वमित्यर्थः । आदिशब्देनास्थिस्नायुसिरासन्धीनां ग्रहणम् । इतराणि कालान्तरप्राणहरादीनि चत्वार्येकैकेन हीनानां मांसादीनां स्वल्पानां च सन्निपाताद्भवन्तीति । तेन मांसादीनामन्यतमेनैकेन हीनानां कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां विशल्यघ्नानि । त्रिहीनानां वैकल्यजननानि । एकस्यैव सद्भावाद् रुजाकराणि । अन्ये त्वाचार्याः न सौम्यत्वाग्नेयत्वादिकं हेतुं वदन्ति । नापि विशिष्टस्य मांसादेः सन्निपातम् । अपि तु स्वभावमेव हेतुत्वेन उद्दिशन्ति । यथा चन्द्रकान्तादीनामम्बुजन्मादा"विति ॥

तानि च मर्माणि पुनर्मानभेदेन पञ्चविधानीत्याह—

तेषां विटपकक्षाधृग्गुर्व्यः कूर्चशिरांसि च ।
द्वादशाङ्गुलमानानि, द्व्यङ्गुले मणिबन्धने ॥ ६० ॥
गुल्फौ च स्तनमूले च, त्र्यङ्गुलं जानुकूर्परम् ।

तेषामित्यादि । अरुणदत्तोऽप्याह—"इदानीं मर्मणां पृथग् यथायथं प्रमाणमभिधातुमाह तेषामित्यादि" इति । तेषां मर्मणां विटपादीनि द्वादशमर्माणि अङ्गुलमानानि स्वाङ्गुलप्रमाणानि । द्वे द्वे चत्वारि चत्वारि इति द्वादश । मणिबन्धने मणिबन्धौ द्व्यङ्गुलप्रमाणौ गुल्फौ स्तनमूले च द्व्यङ्गुले प्रत्येकम् । एकः चशब्दः समुच्चयार्थो द्वितीयः पादपूरणे । त्र्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलप्रमाणं जानुद्वयं कूर्परद्वयं च ॥

अपानवस्तिहृन्नाभिनीलाः सीमन्तमातृकाः ॥ ६१ ॥
कूर्चश्रृङ्गाटमन्याश्च त्रिंशदेकेन वर्जिताः ।
आत्मपाणितलोन्मानाः

---

१. 'कर्माणि चन्द्र' । २. 'न विवृद्ध' । ३. 'गुदादीनां' इति मुद्रिते ।

अपानेत्यादि । अपानवस्त्याद्यः त्रिंशद् एकेन वर्जिताः एकान्नत्रिंशद् आत्मपाणितलोन्मानाः स्वहस्ततलपरिमाणाः ॥

शेषाण्यर्धाङ्गुलं वदेत् ॥ ६२ ॥

पञ्चाशत् षट् च मर्माणि तिलव्रीहिसमान्यपि ।
इष्टानि मर्माण्यन्येषां

शेषाणि षट्पञ्चाशन्मर्माणि स्वेनाङ्गुलपरिमाणेनार्धाङ्गुलप्रमाणान्यादिशेत् । अन्येषां तन्त्रकृतां तिलप्रमाणानि व्रीहिप्रमाणानि च मर्माणि इष्टानि अभिमतानि । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमेवेत्यस्यापि तन्त्रकृत एतदेव मतमिति बोध्यम् ॥

इदानीं मर्माभिघातेन यथा मरणं सम्पद्यते तथा दर्शयति—

चतुर्धोक्ताः सिरास्तु याः ॥ ६३ ॥

तर्पयन्ति वपुः कृत्स्नं ता मर्माण्याश्रितास्ततः ।
तत्क्षतात्क्षतजात्यर्थप्रवृत्तेर्धातुसंक्षये ॥ ६४ ॥

वृद्धश्चलो रुजस्तीव्राः प्रतनोति समीरयन् ।
तेजस्तदुद्धूतं धत्ते तृष्णाशोषमदभ्रमान् ॥ ६५ ॥

स्विन्नस्रस्तश्लथतनुं हरत्येनं ततोऽन्तकः ।

चतुर्धेत्यादि । याः सिराः 'पादोऽस्रं वहते पृथगि'त्यादिना चतुर्धा प्रोक्ताः प्राङ् निर्दिष्टाः वातपित्तकफजुष्टशुद्धरक्तवाहिन्यः सप्तशतसंख्याः ताः कृत्स्नमशेषं शरीरं तर्पयन्ति । ताः मर्माण्याश्रिताः प्राप्ताः यत एवं सर्वाः सिराः मर्माणि प्राप्ताः ततः कारणान्मर्माश्रितत्वलक्षणात् । तेषां मर्मणां क्षतं व्रणं तत्क्षतं तस्मान्मर्मक्षतात् कारणात् क्षतजस्य रक्तस्यातिप्रवृत्तिः । मर्माभिघातेन रक्तवाहिनीनां सिराणां मुखविकासेन जीविताधिष्ठानस्यासृजः क्षयः । तस्याः क्षतजात्यर्थप्रवृत्तेः कारणाद्यो धातुसंक्षयः परम्पराक्रमयातो मांसादिधात्वपचयः । तस्मिन् धातुक्षये वृद्धः चलो वायुः तीव्रा अत्यन्तदुःखदायिनी रुजः शूलविशेषान् प्रतनोति करोति । किं कुर्वन्—तेजः पित्तं समीरयन् उदीरयन् । तत् तेज उद्धूतं बृहत्सम्पन्नं सत् तृष्णादीन् धत्ते करोति । ततोऽनन्तरं तृष्णादिभ्य एनं

मर्मविद्धमन्तको हरति । किंभूतम्—स्विन्ना स्रस्ता श्लथा तनुर्यस्य तम् । तदयमर्थः—मर्माभिघाते रक्तवाहिनीनां सिराणां मुखविकासो जायते । तद्विकासाज्जीविताधिष्ठानस्यासृजोऽत्यर्थं या निःस्रुतिस्तया धातुक्षयः । तत्क्षयाच्च जीवितनाशः आश्रयाभावात् ॥

इदानीं मर्माभिघाते चिकित्सामाह—

वर्धयेत्सन्धितो गात्रं मर्मण्यभिहते द्रुतम् ॥ ६६ ॥
छेदनात्सन्धिदेशस्य सङ्कुचन्ति सिरा ह्यतः ।
जीवितं प्राणिनां तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥ ६७ ॥

वर्धयेदित्यादि । मर्मण्यभिहते सति गात्रं शरीरमाश्वेव सन्धितः सन्धिप्रदेशाद् वर्धयेत् छेदयेदित्यर्थः । हि यस्मात् सन्धिप्रदेशच्छेदनात् सिराः सङ्कुचन्ति संवृतमुखा भवन्ति । वर्धयेदिति 'वर्ध छेदनादौ' इति चौरादिकस्य रूपम् । अतः सिरासंकोचात्कारणान्न रक्तं बहिर्निःसरति । तत्र रक्ते तिष्ठति बहिरवहति जीवितं तिष्ठति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तदनेन प्रकारेण मर्माभिघातक्षताद् (मरणं, न त्वमर्माभिघातक्षतात् ।) अत इदमाह—

सुविक्षतोऽप्यतो जीवेदमर्मणि, न मर्मणि ।
प्राणघातिनि, जेवेत्तु कश्चिद् वैद्यगुणेण चेत् ॥ ६८ ॥
असमग्राभिघाताच्च सोऽपि वैकल्यमश्नुते ।
तस्मात् क्षारविषाग्न्यादीन् यत्नान्मर्मसु वर्जयेत् ॥ ६९ ॥

सुविक्षत इत्यादि । यतो मर्माभिघातात्प्राणी म्रियते, नान्यथा क्षतमात्रादतोऽस्मात्कारणात् अमर्मणि सुविक्षतेऽपि सुष्ठु कृत्वा विशेषेण क्षतेऽपि शरशतैर्विद्धोऽपि जीवेत् । न तु मर्मविद्धो जीवेत् । किंभूते— प्राणघातिनि । द्विविधं हि मर्म, प्राणघात्येकमपरं वैकल्यकरम् । तत्र प्राणघातिनि कुशाग्रेणापि विद्धो न जीवति । अथ पुण्यबाहुल्यान्नियतत्वाच्चायुषः प्राणघातिन्यपि मर्मणि विद्धो वैद्यगुणेन च असमग्रस्यासकलस्य मर्मणोऽभिघाताच्च कश्चिद् यदि विद्धो

जीवेत् सोऽपि वैकल्यमश्नुते विकलतां प्राप्य जीवतीत्यर्थः । वैद्यशब्दः प्राधान्याद् द्रव्यादिपादत्रयमुपलक्षयति । वैद्यगुणेन पादत्रयसम्पत्त्या चेत्यर्थः । **पाठ्यकार**स्त्वाह—"'प्रणघातिनि जीवेत्तु कश्चिदि'त्यत्र प्राणघातिनीति पदं पूर्वत्र न सम्बध्यते" इति । अस्मिन् पक्षे प्राणघातिनि मर्मणीति वाक्यशेषः । **संग्रहे** तूक्तम्—

"अमर्मविद्धोऽपि नरः छेदभेदादिपीडितः ।
अतिनिःसृतरक्तश्च सद्यस्त्यजति जीवितम् ॥

अतोऽन्यथा जीवति तु विद्धः शरशतैरपि ।
पुण्यवान् नियतायुश्च न कथञ्चिन्न जीवति ॥

तस्मादा चरमोच्छ्वासाच्चिकित्सेदेव यत्नतः ।
तद्बन्धुमित्रानुमतः प्रत्याख्यायातुरं भिषक् ॥"

इति । **इन्दुः**—"न केवलं मर्मविद्ध एव जीवितं त्यजति । यावदमर्मविद्धोऽपि रक्तस्यातिस्रुतेः सद्य एव जीवितं त्यजति । अतोऽन्यथा यथोक्तवैपरीत्ये मर्मव्यथे रक्तास्रुतौ च, शरशतैरपि विद्धो जीवति । तथा यश्च पुण्यवान् सुकर्मा यश्च नियतायुः स न कथञ्चिन्न जीवति, सर्वथा जीवतीत्यर्थः । नियतायुः यस्य बल(व)ता दैवेन कर्मणा च आयुः नियतकालं कृतम् । तस्माद्यतो क्षीणायुर्जीवत्यतो मर्मविद्धमातुरं प्रत्याख्याय आ चरमोच्छ्वासाच्चिकित्सेत्, तस्यातुरस्य बन्ध्वादीनामनुमतः सन् । एतावता सिद्ध्यभावेऽप्ययशो न लभते" इति । तस्मादित्यादि । तस्मान्मर्मसु क्षारादीन् यत्नात्तात्पर्येण वर्जयेत्परिहरेत् । अग्न्यादीनित्यत्रादिशब्देन भल्लातकरसकपिच्छुशूकादीनां ग्रहणम् ॥

मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।
रोगा मर्माश्रितास्तद्वत् प्रक्रान्ता यत्नतोऽपि च ॥ ७० ॥

एवं मर्माभिघातो मर्मण्यभिघातः स्वल्पोऽपि अतिशयेन अल्पोऽपि प्रायो बाहुल्येन बाधतेतराम् अतिशयेन बाधते पीडयति । न केवलं मर्माभिघातोऽतिबाधते यावद्रोगा अपि एवं मर्माश्रितास्तेऽपि यत्नतः तात्पर्येण प्रक्रान्ता

उपक्रान्ता अपि तद्वत् स्वल्पा अपि बाधन्तेतरामित्यर्थः। "प्रकान्ताश्चिकित्सितुमारब्धाः" इतीन्दुः। संग्रहे--मर्मण्यभिहतस्य मुमूर्षोः मरणलक्षणमुक्तम्—

"विक्षिप्यते भृशं सीदन् शून्यं[1] भ्रमति वेपते।
ऊर्ध्वं श्वसिति कृच्छ्रेण स्तब्धगात्रो[2] मुहुर्मुहुः॥

हृदयं दह्यते चास्य नैकस्थानेऽवतिष्ठते।
मर्मोपघातान्मरणमेतैर्लिङ्गैः समश्नुते॥ इति॥

इति शारीरे चतुर्थोऽध्यायः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

---

१. 'न्यो भ्र'. २. 'स्रस्तगात्रो' इति मुद्रिते।

पञ्चमोऽध्यायः ।

मर्मविभागादनन्तरं विकृतिविज्ञानीयः शारीर आरभ्यते । यतो मर्मविभागे मर्मशब्द उपात्तः । मरणकारित्वान्मर्मेत्युच्यते । विकृतेरनन्तरं च मरणं दृश्यते इत्ययमध्याय उच्यते ।

अथातो विकृतिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः । प्रकृतेरन्यथात्वं स्वभावप्रच्युतिर्विकृतिः तस्या विज्ञानमवगमः स विद्यतेऽस्मिन्नध्याय इति "मतौ छः सूक्तसाम्नोः" (पा० सू० ५-२-५९) इति छः । तस्य "अध्यायानुवाकयोर्लुक्" (पा० सू० ५-२-६०) इति तस्य पाक्षिकत्वान्न लुक् । विकृतिविज्ञानीयः । तं शारीरमध्यायं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् । **सारकृताप्युक्तं**–

"मर्माणि मृतिहेतूनि मृतिश्च विकृतेरनु ।
तस्मान्मर्मविभागोर्ध्वं विकृतिज्ञानमुच्यते" ॥

इति । **हाटकस्त्वाह**—"मर्मविभागादनन्तरं विकृतिविज्ञानीय आरभ्यते । अत्रायं संबन्धः – पूर्वमायुष्मतां सम्भवः प्राकृतं शरीरसंस्थानं च वर्णितम् । सम्प्रत्यासन्नमृत्यूनां विकृतिलिङ्गं दर्शयितुमध्यायारम्भः" इति । **इन्दुना तूक्तं**– "शरीरमाधानात् प्रभृत्यपवर्गो यावदस्मिन् स्थाने निर्णीयते । तत्राङ्गं जीवितं च अनेकेन प्रकारेण निर्णीतम् । तस्य मृत्युसामन्तपरिकरपरिज्ञानार्थमध्यायारम्भः"[1] । इति । **पाठ्यकारस्त्वाह**-"मर्मविद्धे मरणप्रसङ्गाद्रिष्टमाहे"ति । विकृतिः पुनरत्र रिष्टमेव विज्ञेयमत एवाह—

पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ।
यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ १ ॥

पुष्पमित्यादि । यथा फलस्य भविष्यतो भाविनः पुष्पं लिङ्गमग्नेर्भाविनो धूमः, वर्षस्य भाविनो जलदोदयः तथा एतेनैव दृष्टान्तेन मृत्योर्भविष्यतो रिष्टं लिङ्गं गमकं ध्रुवं निश्चितम् । बहुदृष्टान्तकथनेन रिष्टस्य निश्चयं ब्रूते । **सारकृताप्युक्तं**–"बहुदृष्टान्तकथनेन एतद् द्योतयति–रिष्टप्रादुर्भावेऽवश्यं मरण"-

---

१. 'ज्ञानं निर्णीतशेषमतस्तद्विज्ञानार्थं" इति मुद्रिते ।

मिति । तथा च सुश्रुतः —

"ध्रुवं हि रिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ।
रसायनतपोदानतत्परैश्च निवार्यते ॥"

इति । अन्ये त्वाहुः–"प्रोक्तेषु दृष्टान्तेषु यथा व्यभिचारस्तथात्रापीति द्योतयितुं बहुदृष्टान्तकथनम् । तथा हि पाटलादौ" इति । "ध्रुवं स्थायिरिष्ट"मिति केचित् । ध्रुवशब्दनिर्देशादिदं द्योतयति–रिष्टच्छायानुकारि यत् तदाभासरूपं तावन्मात्रं मृत्योर्न लिङ्गमिति ॥

अत एवाह—

अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।

अरिष्टमित्यादि । न विद्यते पूर्वं रिष्टं यस्य मरणस्य तदरिष्टं तथाविधं मरणं नास्ति । तथा, दृष्टं रिष्टं यस्य जीवितस्य तदेवंभूतं जीवितमपि नास्ति । यत् पुष्पदर्शनेऽपि पाटलवृक्षादौ फलसद्भावो न दृश्यते तत्तु क्वचिदेव न सर्वत्रेति नायं दोषोऽत्र चिन्त्यः । **चरके** त्वेवमुक्तं—

"पुष्पं यथा पूर्वरूपं फलस्येह भविष्यतः ।
तथा लिङ्गमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं मरिष्यतः ॥

अप्येवं तु भवेत्पुष्पं फलेनाननुबन्धि यत् ।
फलं चापि भवेत्किञ्चिद् यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥

न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति"

इत्यादि । ननु दृष्टरिष्टं जीवितं नास्तीत्ययुक्तमुक्तं व्यभिचारात् । वक्ष्यति हि–

'यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥'

इत्याह—

अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ २ ॥

अरिष्ट इत्यादि । परमार्थत्वेन यद्रिष्टत्वेन निश्चयीकृतं तस्मिन्नरिष्टे रिष्टविज्ञानं रिष्टत्वावगमः । न च रिष्टेऽपि रिष्टविज्ञानं केषाञ्चिद्भवति । कुतो

---

१. 'तपोजप्यतत्प' इति मुद्रिते ।

हेतोरित्याह—अनैपुणात् । निपुणस्य भावो नैपुणम् । "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्" (पा० सू० ५-१-१३०) । न नैपुणमनैपुणं तस्मादनैपुणान्मिथ्याज्ञानादित्यर्थः । तदेवं यदभ्रान्तं रिष्टं तदव्यभिचारित्वान्मरणं निश्चितं सूचयति । यदन्यद्रिष्टच्छायानुकारि 'यं नरं सहसा रोग' इत्यादिलक्षणं तद् भ्रान्तमेव । यथा अधूमे बाष्पादौ धूम इति विज्ञानम् । न च तस्मिन् मिथ्याज्ञनादग्न्युपलब्धिर्निश्चिता भवति । तस्माद् युक्तमुक्तं–'अरिष्टं नास्ति मरण'मित्यादि । **हाटको**ऽप्याह— "अनैपुणान्मिथ्याज्ञानात् केषाञ्चिदरिष्टे रिष्टावगमो भवति । अधूमे बाष्पादौ धूमज्ञानवद्रिष्टाभावे रिष्टावगमः" इति । रिष्टेऽपि रिष्ट इत्यनवगमश्च भवति, तस्माद्युक्तमुक्तम् । अथवास्थायिरिष्टदर्शनेन मरणं नास्तीत्युक्तम् ॥

कृष्णात्रेयस्तु द्विधा रिष्टमिच्छति । तन्मतमाविष्कुर्वन्नाह—

केचित्तु तद् द्विधेत्याहुः स्थाय्यस्थायिविभेदतः ।

केचिदित्यादि । केचिदाचार्याः तद्रिष्टं द्विधा वदन्ति । कथमित्याह–स्थायीत्यादि । तृतीयार्थे तसिः । स्थाय्यस्थायिविभेदेन द्विप्रकारम् ॥

तत्र अस्थायिरिष्टभेदमाह—

दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ ३ ॥
स दोषाणां शमे शाम्येत् स्थाय्यवश्यं तु मृत्यवे ।

दोषाणामित्यादि । अपिशब्दः समुच्चये भिन्नक्रमः । रिष्टाभासोऽपि दोषाणां बाहुल्यात् समुद्भवेत् । दोषाणां शमने दोषशान्तौ सत्यां स रिष्टाभासः शाम्येत् । न तु मरणाय सम्पद्यये । स्थायि तु रिष्टमवश्यं मृत्यवे मरणाय सम्पद्यते । ननु 'अरिष्टं नास्ति मरण'मित्ययुक्तमिवाभाति । रिष्टमन्तरेणाप्यकालमृत्यो राजचोराग्न्युदकादिभिर्दर्शनात् । अत्र च संचक्ष्महे–कालमृत्योरेव रिष्टपूर्वकत्वम् । तथा च वक्ष्यति--'सर्वे ते कालचोदिताः' इति । तथा 'वशगाः समवर्तिन' इति । समवर्ती तु कालमृत्युरेव । **हाटको**ऽप्याह–"स्थायिनो रिष्टस्य क्वचिद् व्यभिचारदर्शनादयुक्तमुक्तम् । दृश्यते हि राजचोराग्न्युदकादिभिः रिष्टमन्तरेणापि मृत्युः । ब्रूमः–कालमृत्योरेव रिष्टपूर्वकत्वम् । तथा च वक्ष्यति– 'सर्वे ते कालचोदिताः तथा 'वशगाः समवर्तिनः' इति । समवर्ती कालमृत्युरेव ।" इति ।

किं तद्रिष्टमित्याह—

रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥
अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।
विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥ ५ ॥

रूपेत्यादि । रूपादिषु अन्येषु च भावेषु निमित्तमन्तरेण या विकृतिः सा समासेन रिष्टमिति जानीयात् । रूपं वर्णं च संस्थानं च । **अरुणदत्तो**ऽप्याह—'रूपं गौरादिवर्णविशेषः' इति । पञ्च तावत्प्राकृताः प्रधानवर्णाः । गौरः श्यामः कृष्णो गौरश्यामः कृष्णश्याम इति । तद्भेदास्तु पद्मगौरादयो देहप्रकृतिवर्णाः । तत्र पद्मगौरश्चन्द्रगौरः शरगौर इत्येवमादयो गौरभेदाः । कपित्थश्यामो दूर्वाङ्कुरश्यामो नभःश्याम इत्येवमादयः श्यामभेदाः । प्रियङ्गुश्यामो जलश्यामो घृतश्याम इत्येवमादयो गौरश्यामभेदाः । कज्जलकृष्णः षट्पदकृष्णः इत्येवमादयः कृष्णभेदाः । अतसीकृष्णस्तमालकृष्ण इत्येवमादयः कृष्णश्यामभेदाः इति प्रकृतिवर्णाः । विकृतिवर्णास्तु नीलश्यामताम्रहारिद्रशुक्लादयः । श्यामोऽरुणलोहितः । ताम्रोऽग्निप्रख्यः । हारिद्रो हरितालसमवर्णः । शुक्लः शङ्खकुन्दादिप्रख्यः । तथा चक्षुषा यद् ग्राह्यवस्तुजं संस्थानादि तदपि रूपम् । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । स्वरः शब्दः प्रतिपुरुषं विशिष्टो रवः । छाया वर्णप्रभाश्रया वक्ष्यमाणलक्षणा । प्रतिच्छाया प्रतिबिम्बम् । क्रिया देहवाङ्मनोव्यापारः । तत्र धावनप्लवनाद्यनेकरूपो व्यायामो नृत्तस्थानकादिः कायिको व्यापारः । गीताध्ययनादिः वाचिको व्यापारः । रागद्वेषभयेर्ष्यादिः मानसः । आदिशब्दः अन्येषामपि भावानां शरीरगतानां ग्रहणार्थः । रूपादीनां द्वन्द्वः । तेषु रूपादिषु भावेषु अन्येष्वपि च प्राकृतेषु भावेषु महदुपचितदीर्घादिषु या विकृतिः स्वभावप्रच्युतिः सा संक्षेपेण रिष्टम् । विस्तरतस्त्वनेकधा वक्ष्यमाणम् । प्रकृतौ भवाः प्राकृताः महत्त्वयुक्तानां शिरःप्रभृतीनां लघुत्वं दीर्घत्वयुक्तानामङ्गुल्यादीनामकस्माद्ध्रस्वत्वमित्यादिरूपम् ॥

विकृतिमाह—

केशरोम निरभ्यङ्गं यस्याभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।

केशाश्च रोमाणि च तत् केशरोम यस्य निरभ्यङ्गमभ्यङ्गरहितमपि अभ्यक्तमिवेक्ष्यते दृश्यते स कालचोदित इति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः। एवमुत्तरत्रापि। एतद्रूपविकृतेरुदाहरणम् ॥

इन्द्रियाणामधिष्ठानस्य विकृतिरिन्द्रियविकृतिरित्याह—

यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥ ६ ॥
जिह्मे विस्तृतसंक्षिप्ते संक्षिप्तविनतभ्रुणी ।
उद्भ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥
कपोताभे अलाताभे स्रुते लुलितपक्ष्मणी ।
नासिकात्यर्थविवृता संवृता पिटकाचिता ॥ ८ ॥
उच्छूना स्फुटिता म्लाना

यस्येत्यादि। नेत्रशब्देन नेत्राधिष्ठानं गृह्यते। नेन्द्रियम्। यस्य च नेत्रे लोचने अत्यर्थं चले अतिशयेन इतश्चेतश्च परिभ्रमतः। तथा यस्य नेत्रे स्तब्धे निश्चले। तथा यस्य नेत्रे अन्तर्गते अन्तःप्रविष्टे। तथा यस्य निर्गते बहिः (याते)। तथा यस्य जिह्मे कुटिले। तथा यस्य विस्तृते विस्तारं गते। तथा यस्य नेत्रे संक्षिप्ते संकुचिते। तथा संक्षिप्ते विशेषेण नते भ्रुवौ ययोस्ते संक्षिप्तविनतभ्रुणी। तथोद्भ्रान्तदर्शने विभ्रान्तदृष्टिनी। **हाटको**ऽपि—"उद्भ्रान्तदर्शने मिथ्याविषयदर्शने" इत्याह। तथा हीनदर्शने अल्पदर्शने नष्टदृष्टिनी इव। तथा नकुलोपमे नकुललोचनाभे। 'समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति नकुलशब्दोऽत्र नकुललोचनविषयो वेद्यः। यथा च **नागानन्दनाटके**—"चक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षस्थलं स्पर्धते" इति। अत्र हि हरिणवक्षसा वक्षस्थलं स्पर्धत इत्ययमर्थो वेद्यः। अथवा नकुललोचने उपमा ययोस्ते नकुलोपमे इत्युत्तरपदलोपी समासः। एवं कपोताभे कपोतलोचनाभे। तथा अलाताभे उल्मुकसदृशे। तथा स्रुते निमित्तमन्तरेणाश्रु परिस्रवतः, निर्निमित्ताश्रुस्रावे इत्यर्थः। तथा लुलिते वातोद्धूते इव पक्ष्मणी ययोस्ते लुलितपक्ष्मणी। तथा यस्य नासिका निर्निमित्तमत्यर्थमतिशयेन विवृता

अथवा संवृता सङ्कुचिता । तथा पिटकाचिता पिटकाभिर्व्याप्ता । तथा उच्छूना ऊर्ध्वं श्वयथुना आक्रान्ता । तथा स्फुटिता म्लाना च ॥

यस्यौष्ठो यात्यधोऽधरः ।
ऊर्ध्वं द्वितीयः स्यातां वा पक्वजम्बूनिभावुभौ ॥ ९ ॥

दन्ताः सशर्कराः श्यावास्ताम्राः पुष्पितपङ्किताः ।
सहसैव पतेयुर्वा जिह्वा जिह्मा विसर्पिणी ॥ १० ॥

शूना शुष्का गुरुः श्यावा लिप्ता सुप्ता सकण्डका ।

तथा यस्य ओष्ठो दन्तच्छदः अधरोऽनुत्तरोऽधो याति । द्वितीय उत्तरोष्ठो यस्योर्ध्वं याति । तथा यस्य च उभावोष्ठौ पक्वजम्बूफलनिभौ भवतः । **संग्रहे**—"यस्याधोऽधरोष्ठो यात्युत्तरोष्ठश्चोर्ध्वम् । उभौ वा पक्वजम्बूफलनिभौ" इति । तथा यस्य दन्ताः सशर्कराः । शर्कराभिराचिताः – ഇത്തിള്ളേറിയിരിക്ക । तथा श्यावास्तथा ताम्राश्च वर्णतः । श्यावाः – കരിവാളിച്ചിരിക്ക । ताम्राः – ചെമ്പിച്ചിരിക്ക । तथा पुष्पिताः संजातपुष्पाः – പൂത്തിരിക്ക । तथा पङ्किताः संजातपङ्काः कर्दमोपलिप्ता इव – ചേറുചെയ്തിരിക്ക । तथा सहसैव झटित्येव यस्य वा दन्ताः पतेयुः । तथा यस्य जिह्वा जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानं जिह्मा कुटिला । तथा विसर्पिणी कारणं विना विशेषेण सर्पते तच्छीला । तथा शूना निमित्तं विना शुष्का गुरुश्च । तथा श्यावा । तथा लिप्ता । तथा सुप्ता, सुप्तेव सुप्ता रसाज्ञानाद्विचेतनेत्यर्थः । **हाटको**ऽपि—'रसग्रहणाशक्ता' इत्याह । तथ सकण्टका कण्टकाचितेव ॥

शिरः शिरोधरा वोढुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥

हनू वा पिण्डमास्यस्थं शक्नुवन्ति न यस्य च ।
यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरूण्यतिलघूनि वा ॥ १२ ॥

विषदोषाद्विना यस्य खेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ।
उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनिःसृतौ ॥ १३ ॥

अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्सर्वे ते कालचोदिताः ।

तथा यस्य पुंसः शिरोधरा ग्रीवा शिरो वोढुं न शक्नोति । यस्य पृष्ठं वा आत्मनो भारं पृष्ठस्य वोढव्यत्वेनोपर्यारूढं ग्रीवादिकं धारयितुं न शक्नोति । **हाटको**ऽपि—"पृष्ठं तु ग्रीवादिकं धारयितुं न शक्नोति" इत्याह । यस्य वा पुंसो हनू पिण्डं कवलमास्यस्थं वोढुं न शक्नुतः । य एवं शिरोधरादीनि त्रीण्यङ्गानि स्वमात्मीयं कायं वोढुं यस्य न शक्नुवन्ति स कालचोदित इति योज्यम् । यस्यानिमित्तं कारणं विना अङ्गान्यतिगुरूणि कदाचिदतिलघूनि वा भवन्ति । तथा यस्य विषदोषमन्तरेण खेभ्यः छिद्रेभ्यो रक्तं प्रवर्तते आयाति । यस्य मेहनं मेढ्रं लिङ्गमुत्सिक्तं स्तब्धमुद्भिन्नं वा । वृषणावतिनिःसृतौ चर्ममात्रशेषेण प्रलम्बौ । अतोऽन्यथा वा अत उक्तप्रकारादन्यथा विपरीतप्रकारेण मेहनवृषणौ यस्य । यथा—वृषणावुत्सिक्तावतिनिःसृतं मेहनमित्येवम् । 'केशरोम निरभ्यङ्ग'मित्यारभ्य याव'दतोऽन्यथा वा' इत्येतत्पर्यन्तं ग्रन्थोक्तं लक्षणं येषां पुरुषाणां जातं ते पुरुषाः सर्वे कालेन मृत्युना चोदिताः अन्तकेनात्मसात्कृता इत्यर्थः । 'उत्सिक्तं स्तब्धमन्तःप्रविष्ट'मिति **सारकृत्** । **सौश्रुते** चोक्तं—"स्रस्तमुष्कः प्रविष्टमेहनश्च" इति । नन्वत्र कालनियमो न कृतः । कियता कालेन मृत्युर्भवति मासेन उतार्धमासेनेति सन्देहादयुक्तमेतत् । अत्र ब्रूमः—अनिर्दिष्टकालानां संवत्सरावधिर्व्यवस्था वेद्या । तथा चाह—'वर्षान्तं तस्य जीवितं', तथा—'सोऽपि वर्षं न जीवति' इत्यादिवचनान्नास्ति वर्षादूर्ध्वं संजातरिष्टस्य जीवितमिति निश्चयः ॥

यस्यापूर्वाः सिरालेखा बालेन्द्वाकृतयोऽपि वा ॥ १४ ॥

ललाटे वस्तिशीर्षे वा षण्मासान् न स जीवति ।
पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥ १५ ॥

प्लवते प्लवमानस्य षण्मासं तस्य जीवितम् ।

यस्येत्यादि । यस्य पुंसः स्वस्थस्यानिमित्तमेव ललाटे वस्तेर्वा शिरसि अपूर्वा अभिनवा न तु प्रागवस्थिताः सिरालेखाः सिराराजयो दृश्यन्ते । अथवा बालेन्द्वाकृतयश्चन्द्रकलासमानाः वक्राः स पुमान् षण्मासान् न जीवति । **पाठ्ये**ऽपि—'वस्तिशीर्षं वस्त्युपरिभागम्' इतीन्दुः । तथा यस्य पुंसः प्लवमानस्य

जलस्नानं कुर्वतः शरीरे पद्मिनीपत्रवत् पद्मिनीपत्रस्थिततोयवत् तोयं प्लवतेऽनवस्थितस्थितिर्भवति अस्यापि षण्मासं जीवितम् । पद्मिनीपत्रवदिति सप्तम्यर्थे वतिः न षष्ठ्यर्थे, शरीरे इति सप्तम्या निर्देशात् । तथा चोक्तं **भाष्यकृता**— "उपमाने यः संशयः स उपमेयाद्विनिवर्तते" इति ॥

हरिताभाः सिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृताः ॥ १६ ॥
सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ।

यस्य सिरा हरिताभाः रोमकूपाश्च संवृताः स्युः स नरोऽम्लाभिलाषी सन् पित्तेन मृत्युं प्राप्नोति ।

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥ १७ ॥
सस्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा मासान्तं तस्य जीवितम् ।

यस्य पुरुषस्य गोमयचूर्णसदृशं चूर्णं सस्नेहं मूर्ध्नि मुखे वा भवेत् तथा मूर्ध्नि धूमो यस्य वा भवति तस्य नरस्य मासान्तं जीवितं स्यात् । **संग्रहे**— "यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा । सस्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा मासान्तं तस्य जीवितम्" ॥ इति ।

मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका नवाः ॥ १८ ॥
मृत्युं स्वस्थस्य षड्रात्रात् त्रिरात्रादातुरस्य तु ।
जिह्वा श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ १९ ॥
खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।

मूर्ध्नीत्यादि । सीमन्ता आवर्तकाश्च शिरसि भ्रुवोर्वा नवा अभूतपूर्वाः स्वस्थस्य षड्रात्रान्मृत्युं कुर्वन्ति । आतुरस्य पुनः त्रिरात्रान्मृत्युं कुर्वन्ति, अनेकार्थत्वाद्धातूनां सूचयन्तीत्यर्थः । न तु विषवन्मरणे तेषां कर्तृत्वम् । तर्हि सूचयन्तीत्येव कस्मान्नोक्तम् । ब्रूमः—यदोत्पद्यते सीमन्ता आवर्तकास्तदा निश्चितं स्थायिरिष्टं समुत्पन्नमित्यवगन्तव्यमिति प्रतिपादनार्थं कुर्वन्तीत्युक्तम् । **हाटको**ऽप्याह—"नवा अपूर्वाः सीमन्तादयो मृत्युं कुर्वन्ति सूचयन्तीति यावत् । कुर्वन्तीति वचनं रिष्टस्य निश्चयेन मरणसूचकत्वमस्तीति प्रतिपाद-

यितुम्" इति । अरुणदत्तस्तु "सीमन्ता नामावर्तका मण्डलानि सीमन्तावर्तकाः" इत्युक्तवान् । तथा यस्य पुंसः जिह्वा श्यावा भवति, तथा मुखं पूतिगन्धि, तथा सव्यं वाममक्षि निमज्जति अन्तःप्रविशति, तथा यस्य खगाः पक्षिणश्च मूर्ध्नि शिरसि लीयन्ते श्लिष्यन्ति तं परिवर्जयेद् वैद्य इति शेषः ।

यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ॥ २० ॥
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ।

यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः तस्यार्द्रेषु सर्वगात्रेषु पूर्वमादौ भृशमुरः शुष्यति अतिशयेन वक्षः शोषमायाति सोऽर्धमासं पक्षं न जीवति । नन्वार्द्रेषु सर्वगात्रेषु इति न वक्तव्यं पुनरुक्तत्वात् । तथाहि—पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् आर्द्रेषु सर्वगात्रेष्वित्यर्थाद् गम्यत एव, अन्यथा पूर्वग्रहणमनर्थकं स्यात् । नैवम् । अत्र भृशग्रहणात् पूर्वमुरो भृशं शुष्यति न पुनरन्यान्यपि गात्राणि न शुष्यन्तीत्यायाति । नैतदिष्टं शास्त्रकृतः । अत एवार्द्रेष्वित्याह । तदयमर्थोऽत्राभिप्रेतो यथैवोरसो भृशं शोषस्तथैव शेषाणामङ्गानां भृशार्द्रता स्यादिति, एतच्च प्रतिपादयितुमार्द्रेष्वित्युक्तम् । सर्वगात्रेष्वार्द्रेषु सत्सु पूर्वमुरो भृशं शुष्यतीत्येतदाश्चर्यम् । आश्चर्यत्वाद्रिष्टम् ॥

अकस्माद्युगपद् गात्रे वर्णौ प्राकृतवैकृतौ ॥ २१ ॥
तथैवोपचयग्लानिरौक्ष्यस्नेहादि मृत्यवे ।
यस्य स्फुटेयुरङ्गुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥
क्षवकासादिषु तथा यस्यापूर्वो ध्वनिर्भवेत् ।
ह्रस्वो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः पूतिः सुरभिरेव वा ॥ २३ ॥
आप्लुतानाप्लुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।
मलवस्त्रव्रणादौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥

अकस्मादित्यादि । तत्र प्राकृतो वर्णो गौरादिः । वैकृतस्तु वर्णो नीलादिः । तौ प्राकृतवैकृतौ वर्णौ विभक्तौ निमित्तमन्तरेणापि युगपत्तुल्यकालं देहे भवतः तौ मृत्यवे । इन्दुरपि—"शरीरे शरीरैकदेशे वा विभक्तौ प्रकृतिविकृतिवर्णौ मरणाये"त्याह । तथैवोपचयग्लान्यादयः परस्परप्रतिपक्षभूता युगपद्

यस्योत्पद्यन्ते तस्य मृत्यवे । आदिशब्देन शैत्यौष्ण्यादीनि गृह्यन्ते । (विरुद्धयोः युगपच्छरीरेऽकस्मात्सरणं मरणायेत्यर्थः ?) यस्याकृष्टा अङ्गुल्यो न स्फुटेयुः न स जीवति । यस्य क्षवादिष्वपूर्वो ध्वनिरलौकिकः शब्दः स्यान्न स जीवति । यस्योच्छ्वासोऽतिह्रस्वोऽतिदीर्घो वा भवेद्, अथवा उच्छ्वासः पूतिगन्धिः सुरभिर्वा यस्य स न जीवति । आप्लुतानाप्लुते स्नातास्नाते काये यस्य मानुषमतिक्रान्तोऽतिमानुषो गन्धः सुरभिरसुरभिर्वा भवति, यस्य मलवस्त्रव्रणाद्ये वा अतिमानुषो गन्धः स्याद् वर्षान्तं तस्य जीवितम् । तत्क्षणादारभ्य संवत्सरादर्वागेव मृत्युभाग् जायत इत्यर्थः ॥

भजन्तेऽत्यङ्गसौरस्याद् यं यूकामक्षिकादयः ।
त्यजन्ति वातिवैरस्यात्सोऽपि वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥
सततोष्मसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते ।
शीतेषु भृशमौष्ण्यं वा स्वेदः स्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥

शोभनो रसो यस्य स सुरसः तस्य भावः सौरस्यम् । अतिशयेनाङ्गसौरस्याद्धेतोः यं यूकामक्षिकादयो भजन्ते, अथवा यमतिवैरस्यात्त्यजन्ति सोऽपि वर्षं न जीवति । तथा सततोष्मसु गात्रेषु अवयवेषु भृशं शैत्यमुपलक्ष्यते शीतेषु वा गात्रेषु भृशमौष्ण्यं यस्योपलक्ष्यते । भृशशब्दस्यात्र विषयद्वयेऽपि सम्बन्धः । यस्याहेतुको निर्निमित्तः स्वेदः तथा स्वेदविषयो यः स्तम्भः सोऽपि यस्य, वर्षं न जीवतीति योज्यम् ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यो जातशीतपिटकः शीताङ्गो वा विदह्यते ।
उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥
उरस्यूष्मा भवेद् यस्य जठरे चातिशीतता ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥
मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं वाप्सु निमज्जति ।
निष्ठ्यूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ २९ ॥

यो जातेत्यादि । जाताः शीताः पिटकाः यस्य सः जातशीतपिटकः कफोद्भूतपिटकाक्रान्तदेहो यो विदह्यते विदाहमनुभवति । 'दाहं प्राप्नोति' इति

इन्दुः । शीताङ्गः सन् यो वा विदह्यते । तथा उष्णद्वेषी यः पुरुषः शीतार्तः सन्, स प्रेताधिपगोचरः मृत्युनात्मसात्क्रियत इत्यर्थः । उरसि यस्योष्मा औष्ण्यं भवेत् जठरे उदरे चातिशैत्यं, पुरीषं भिन्नं तृष्णा च भवति स प्रेततुल्यः प्राप्तमरणत्वादिति भावः । यस्य मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं वा अप्सु निमज्जति त्रुटति, यस्य वा निष्ठ्यूतं निष्ठीवनमनेकवर्णं भवति असौ मासेन नश्यति । इन्दुरपि–"निष्ठ्यूतं मुखास्रावः" इत्युक्तवान् । **पाठ्येऽप्युक्तं**– "निष्ठ्यूतं – உமிழ்நீர்" (इति) ॥

चेष्टादीनां विकृतिमाह—

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।

घनीभूतमित्यादि । मरणाभिमुखः पुरुषो विपर्यासकारिभिर्दोषैः अघनादि घनादिरूपं मन्यते । घनादि त्वघनादि मन्यते तद्विपर्ययेण । अत एवोपमार्थमिवशब्दं प्रयुङ्क्ते । अघनो घनः सम्पन्नो घनीभूतः । च्विप्रत्ययान्तस्य "अस्य च्वौ" (पा० सू० ७-४-३२) इतीत्वम् । घनीभूतमिवान्तरिक्षमन्तरिक्षमिव घनं मेदिनीधर्ममन्तरिक्षमूर्ध्वस्थं यत्तदधःस्थं पातालस्थमिव पश्यति स नश्यतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । **सारकृताप्युक्तम्**—"आकाशं घनीभूतमिव यः पश्यति पृथिव्यादिवद् घनतां प्राप्तमिव यः पश्यति स नश्यतीति सम्बन्धः । घनं च वस्तु पृथिव्यादिकमाकाशमिव पश्यति मेदिनीधर्ममाकाशे आकाशधर्मं मेदिन्यामित्यर्थः" इति ॥

अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं चामूर्तवत् स्थितम् ॥ ३० ॥
तेजस्व्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ।
अनेत्ररोगश्चन्द्रं च बहुरूपमलाञ्छनम् ॥ ३१ ॥

अमूर्तमित्यादि । चशब्दो भिन्नक्रमः इवशब्दश्च । अमूर्तं च वातादिकं मूर्तमिव रूपवन्तमिव पश्यति । मूर्तं रूपवन्तं चाग्न्यादिकममूर्तवत् अमूर्तमिव स्थितं यः पश्यति । **भेडोऽ**प्यधीते—

"यस्य दर्शनमायाति वायुरम्बरगोचरः ।
वह्निर्नायाति दीप्तोऽपि तस्यायुःक्षयमादिशेत् ॥"

इति । **इन्दुनाप्युक्तं**—"घनीभूतं कठिनीभूतमाकाशं शून्यमेवमादि सर्वं यो

विपरीतं पश्यति स नश्यती"ति । तथा तेजस्वि यद्वस्तु अग्न्यादिकं भास्वरं तदतेजः निस्तेजो यः पश्यति । तेजस्वीति "अस्मायामेधास्रजो विनिः" (पा०सू० ५-२-१२१) इति विनिः । तद्वच्चेति । तेजस्यतेजोदर्शनेन तुल्यं तद्वत् । शुक्लं कृष्णं यः पश्यति स नश्यतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तथा असच्च सत् अविद्यमानं च विद्यमानमिव यः पश्यति स नश्यति । नेत्रेषु रोगो नेत्ररोगः स विद्यते यस्य स नेत्ररोगी । तिमिरादिकमन्तरेण बहुरूपं चन्द्रं पश्यति । "लाञ्छनमिन्दोः चिह्नं शशः" इतीन्दुः । एषु च घनीभूतमिवेत्यादिषु विशिष्टेषु विपर्यासदर्शनमात्रलक्षणस्य एकस्मिन्नेवोदाहरणत्वेन रिष्टे दर्शयितुं युक्ते यदनेकरिष्टप्रदर्शनं तत् प्रपञ्चार्थं वेद्यम् । **चरके** चोक्तम्—

"इत्युक्तं लक्षणं सर्वमिन्द्रियेष्वशुभोदयम् ।
[1]एतदेव पुनर्भूयो विस्तरेण निबोधत ॥
घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।
[2]वि(हीन?गीत)मुभयं वापि पश्यन् मरणमृच्छति ॥
यस्य दर्शनमायाति वायुरम्बरगोचरः ।
वह्निर्नायाति दीप्तोऽपि तस्यायुःक्षयमादिशेत् ॥
जले सुविमले जालमजालावतते [3]नरः ।
योऽग्निं प्रकृतिवर्णस्थं नीलं पश्यति निष्प्रभम् ॥
कृष्णं वा यदि वा शुक्लं [4]सोऽग्नौ वसति तां समाम् ।
मरीचीनसतो मेघान् मेघानप्यसतोऽम्बरे ॥
विद्युतो वा विना [5]मेघान् पश्यन्मरणमृच्छति ।"

इत्यादि । **पाठ्यकारस्त्वाह**—"घनीभूतमित्यादि । घनीभूतमिव मेघरूपमिव पश्यति । यः पुनः वर्तमानमेघं केवलमम्बरमिव पश्यति । पुनरमूर्तमिव मूर्तं चेति ब्रूते । असच्च सदिति । अत्र कोऽर्थ इति चेद्—घनीभूतमिति ऊर्ध्वं दूरादुद्दिश्य प्रोक्तम् । अमूर्तमित्यादि तिर्यगारात् । असच्च सदित्यधः समीपे" इति । अन्यथा व्याख्यायमाने पौनरुक्त्यं स्यादिति तस्याभिप्रायः ।

---

१. 'तदेव तु पुनर्भूयो' । २. 'विगीतं ह्युभयं ह्येतत् पश्यन्' । ३. 'तथा' । ४. 'निशां वसति सप्तमीं' । ५. 'मेघैः' इति मुद्रिते ।

सारकृताप्ययमर्थोऽसभ्य एवेति प्रोक्तम् । इन्द्रियान्यथात्वे बहुरूपता सौश्रुते चोक्ता—

तटित्वतोऽसितान् यैश्च निर्मले गगने घनान् ।
दिवा ज्योतींषि यश्चापि प्रदीप्तानीव पश्यति ॥

रात्रौ सूर्यं ज्वलन्तं वा वर्चो वा शशिनो दिवा ।
विमानयानप्रासादैर्यश्च सङ्कुलमम्बरम् ॥

न पश्यति च नक्षत्रं यश्च देवीमरुन्धतीम् ।
अनिलं मूर्तिमन्तं च योऽन्तरिक्षे प्रपश्यति ॥

द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनी कालावस्था दिशस्तथा ।
विपरीतेन गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः ॥ इत्यादि ।

जाग्रद्रक्षांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ।
रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥

जाग्रदित्यादि । आसन्नमरणो नरो जाग्रदेव यथास्वरूपाणि रक्षःपिशाचादीनि यः पश्यति न विपर्ययवस्तुरूपाणि । यतस्तदानीं तैरुपास्यते । तथाच वक्ष्यति—

'यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते'

इति । रक्षांसीति बहुवचननिर्देशो बहुराक्षसदर्शने सुतरामस्य रिष्टस्य परिपूर्णत्वमिति द्योतयितुम् । एकस्मिन्नपि हि राक्षसे दृष्टे भवत्येव रिष्टम् । जातौ वा बहुवचनम् । अन्यांश्च तद्विधान् राक्षसादिप्रकारान् यः पश्यति । तथा विकृता द्रष्टुं दुःशका आकृतिर्यस्य रूपस्य तद् रूपं व्याकृति रक्षःपिशाचादेर्व्यतिरिक्तं तदनेकविधं यः पश्यति स नश्यति ॥

सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा स न पश्यति तां समाम् ॥ ३३ ॥

---

१. 'यो वा' । २. 'ज्वलितानीव' । ३. 'दिवा वा चन्द्रवर्चसम्' । ४. 'सनक्षत्रां' । ५. 'यश्चानिलं मूर्तिमन्तमन्तरिक्षं च पश्यति' । ६. द्वन्द्वान्युष्णहिमादीनि कालावस्था' इति मुद्रिते ।

सप्तर्षीणामित्यादि । यो नरोऽरुन्धतीं सप्तर्षीणां समीपस्थां न पश्यति स नरः तां समां न पश्यति । स तस्य संवत्सरस्यान्तरे म्रियत इत्यर्थः । सप्तर्षीणां समीपस्थामित्यरुन्धत्या विशेषणेन सप्तर्षिसमीपेऽरुन्धत्याः स्थितिर्भवतीति वेदयति । तथाचान्यैः सामान्येनैवोक्तम् । यथा—

"अरुन्धतीं ध्रुवं चैव सोमच्छायां महापथम् ।
यो न पश्येन्न पश्येत् स नरः संवत्सरात् परम् ॥"

इति । तथा यो ध्रुवं न पश्यति तथा आकाशगङ्गां यो न पश्यति स तां समां न पश्यति ॥

इदानीं श्रोत्रेन्द्रियस्य विकृतिमाचिख्यासुराह—

मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ।
शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥ ३४ ॥
निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकास्वनम् ।

मेघेत्यादि । मेघादिजान् वेणुपर्यन्तान् शब्दांस्तथारूपान्महतो यः पुरुषोऽसतोऽपरैरनुपलभ्यमानान् शृणोति । तथा मेघादिजान् तथान्यांश्च शब्दान् सतो विद्यमानान् न शृणोति, तेषां मरणमादिशेदिति वक्ष्यमाणस्य वचनविपरिणामेनात्र सम्बन्धः । इन्दुनाप्युक्तम्—"असतोऽपि शब्दान् शृणोत्येवमादेः, तेषां मरणमादिशेदित्यनेन संबन्धः" इति । यो धुकधुकाशब्दं कर्णावङ्गुल्या निष्पीड्य न शृणुयात् । धुरुधुरास्वनमिति वा पाठः ॥

तद्वद् गन्धरसस्पर्शान् मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥
सर्वशो वा न यो यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।

तद्वदित्यादि । (तैर्मेघादिजैः शब्दैस्तुल्यस्तद्वत् । यथा मेघादिजान् शब्दान् योऽसतः शृणोति सतश्च न शृणोति तद्वद् यो गन्धरसस्पर्शान्) विपर्ययाद् वैपरीत्येन मन्यते न यथावस्तुजान् । गन्धादीनां स्वभाववैपरीत्यं यो न मन्यत इत्यर्थः । तत्र गन्धविपर्ययो यथा—सुगन्धिं दुर्गन्धिं मन्यते दुर्गन्धिं सुगन्धिमित्यादि । रसविपर्ययो यथा—मधुरमम्लम् अम्लं मधुरमित्यादि । स्पर्शविपर्ययो यथा—मृदुस्पर्शं खरस्पर्शं मन्यते खरस्पर्शं मृदुस्पर्शमित्यादि ।

सर्वशो गन्धादीन् वा यो न मन्यते । यश्चेत्यादि । तत्कालनिर्वाणस्य दीपस्य गन्धं यो न जिघ्रति घ्राणेन्द्रियेण नानुभवति ॥

विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ ३६ ॥

यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गघातं न वेत्ति वा ।

विधिनेत्यादि । विधिना शास्त्रोक्तेन प्रयुक्ता रसा यस्य दोषाय रोगाय स्युः । अविधिना शास्त्रविधिव्यतिक्रमेण प्रयुक्ता रसाः स्वास्थ्याय स्युः * ॥

अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥

जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ।

अन्तरेणेत्यादि । तीव्रं तपः अन्तरेण उग्रं तपो विना यः पुरुषोऽतीन्द्रियं इन्द्रियेभ्योऽतिक्रान्तं वेत्ति । तथा योगं विधिपूर्वकमन्तरेण योऽतीन्द्रियं जानाति । तपः व्रतचर्यादिभिः कायक्लेशः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । विधिपूर्वको यथाशास्त्रं सम्यगुपदेशः । तथान्योऽपि योगो रसायनादिः । युज्यत इति योगो विधिविशेषः । शास्त्रोद्दिष्टरसायनादिनापि ह्यतीन्द्रियं दृश्यते दूरव्यवस्थितादि । इन्दुनाप्युक्तं—"विधिपूर्वको योगः पातञ्जलादिशास्त्रदृष्टेन विधिना सम्पादितः । तमन्तरेणातीन्द्रियमविषयमिन्द्रियाणां स्वर्गादि यो जानाति" इति । तेषां पूर्वोक्तानां सर्वेषां मरणमादिशेत् ॥

अधुना स्वरविकृतिमाह—

हीनो दीनः स्वरोऽव्यक्तो यस्य स्याद्गद्गदोऽपि वा ॥ ३८ ॥

सहसा यो विमुह्येद्वा विवक्षुर्न स जीवति ।

हीन इत्यादि । यस्य पुरुषस्य स्वरः शब्दो (निमित्तमन्तरेण हीनोऽथवा दीनो दैन्ययुक्तो भवति । अव्यक्तोऽस्फुटो यस्य स्यात् । गद्गदो घर्घरो वा यस्य भवति । यो वा विवक्षुः वक्तुमिच्छन् कारणमन्तरेण विमुह्येद्वक्तुं न शक्नोति स न जीवति) ॥

स्वरस्य दुर्वलीभावं हानिं वा बलवर्णयोः ॥ ३९ ॥

---

* 'यः पांसुने'त्यादेर्व्याख्या भ्रष्टेति प्रतिभाति ।

रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ।

(स्वरस्येति । स्वरस्य) शब्दस्य दौर्बल्यं दृष्ट्वा बलवर्णयोश्च हानिमयुक्त्या दृष्ट्वा मरणमादिशेत् । चशब्दः समुच्चये । रोगवृद्धिमयुक्त्यैव नरस्य दृष्ट्वा मरणमादिशेत् । अयुक्त्या निर्निमित्तमेवेत्यर्थः । **हाटको**ऽपि – "अयुक्त्या निर्निमित्तं रोगवृद्धि"मित्याह । अयुक्त्या रोगवृद्धिः या अयुक्त्या आहारादिपूर्विकया प्राप्ता ॥

अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ ४० ॥
श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ।

(अपस्वरमिति । स्वभावस्वरादपगतं भ्रष्टमपस्वरं हीनस्वरं कृत्वा यो नरः) अहं मरिष्यामीत्येवमात्मनो मरणं भाषते न परस्य तं तथाभूतं दूरतो दूरादेव वर्जयेद् वैद्यो न चिकित्सेत् । **हाटको**ऽप्याह— "अपस्वरमन्यथाभूतस्वरं दीनस्वरं वा कृत्वा आत्मनो मरणं प्राप्त'महं मरिष्यामी'त्याभाषमाणं वर्जयेद् वैद्यः" इति । **इन्दुरपि**—"आत्मनो मरणं प्राप्तं दुष्टेन स्वरेण भाषमाणं वर्जये"दित्याह । तथा अस्य शब्दस्य अहं मरिष्यामीत्येवंभूतस्य यो नरः श्रोता तमपि वैद्यो दूरतः परिवर्जयेत् । **पाठ्यकार**स्त्वाह—"श्रोतारं चास्य शब्दस्येति । 'मम मरणं विद्यते ननु' इत्यपस्वरं प्रष्टारमित्यर्थः" इति ॥

स्वराश्रयं रिष्टमुक्त्वा छायाश्रयं रिष्टमभिधित्सुराह—

संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयापि वा ॥ ४१ ॥
छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ।

संस्थानेनेत्यादि । संस्थानं प्रतिपुरुषं विलक्षणं समविषमरूपम् । आकृतिरित्यर्थः । तत्र यदि शरीरस्य समं संस्थानं भवति छाया त्वस्य विषमा दृश्यते तदा रिष्टम् । तथा यदि शरीरस्य विषमं संस्थानं छाया तु समा भवति तदा रिष्टम् । तथा यदि दीर्घप्रमाणस्य सतो ह्रस्वा छाया भवति ह्रस्वप्रमाणस्य दीर्घा वा भवति तदपि रिष्टम् । एवं संस्थानेन प्रमाणेन च छायाविवृत्तिर्वेद्या । तथा यस्य नाभसी छाया आग्नेयी छाया या वर्णतो दृश्यते सा वर्णविवृत्तिः । एवं पृथिव्यादिमयीषु छायासु वर्णविवृत्तिर्योज्या । तथा यस्य यथाभूता प्रभा

सा अन्यथाभूता भवति सा प्रभाविवृत्तिः । एवं संस्थानाद्यन्यतमेन छाया यस्य विवर्तते अन्यथाभूता सम्पद्यते स्वप्नेऽपि स पुमान् प्रेत एव किं पुनर्जाग्रदवस्थायां न प्रेत इत्येवकारेण रिष्टस्याव्यभिचारित्वं सूचयति । उत्पन्नश्चेन्नरस्य छायान्यथाभावस्तदानीं स पुरुषो यमसात्कृतो मन्तव्य इत्यर्थः । हाटकोऽप्याह—"समसंस्थाने शरीरे छाया विषमा स्यात् । विषमसंस्थाने शरीरे छाया समा स्यात् । तथा दीर्घप्रमाणस्य ह्रस्वा ह्रस्वप्रमाणस्य दीर्घा । एवं संस्थानेन प्रमाणेन छायाविवृत्तिर्वेद्या । यदि नाभसी छाया आग्नेय्या वर्णं भजते, आग्नेयी वा नाभस्याः । एवमन्यभूतेष्वपि द्रष्टव्यम् । कान्तिर्यस्य तथाभूता प्रभा सा अन्यथा भवेत् सा प्रभाविवृत्तिः । टिप्पणेऽप्युक्तं—"समं संस्थानं विषमा छाया दृश्यते एतत् संस्थानतो विवृत्तिः, विषमं संस्थानं समा छाया दृश्यते एतदपि । दीर्घस्य ह्रस्वा छाया दृश्यते ह्रस्वस्य दीर्घा च एतत्प्रमाणतो विवृत्तिः । यस्य आग्नेयी छाया सा नाभस्या वर्णेन दृश्यते नाभसी वा आग्नेय्या इत्यादि वर्णतो विवृत्तिः । यस्य या प्रभा तदन्यथाभावः प्रभाया विवृत्तिः" इति । पाठ्येऽप्युक्तं—"संस्थानं लक्षणम् । प्रमाणम् – നീളവും അളവും । वर्णम् – നിറം । प्रभा – ഒളി" । (इति) ।

अस्याश्च छायाया द्वैरूप्यं दर्शयितुमाह—

आतपादर्शतोयादौ या संस्थानप्रमाणतः ॥ ४२ ॥

छायाङ्गात्संभवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः ।

वर्णप्रभाश्रया या तु सा छायैव शरीरगा ॥ ४३ ॥

आतपेत्यादि । पाठ्यकारोऽपि – "आतपादर्शेत्यादिना छायाद्वैरूप्यं स्वरूपं च ब्रूते" इत्याह । या शरीरादातपादर्शतोयघृतादौ शरीरसंस्थानप्रमाणानुरूपा संभवति प्रतिबिम्बरूपा सा प्रतिच्छाया इत्युच्यते । तस्या हि न वर्णप्रभे आश्रयः । यस्याः पुनः वर्णप्रभे आश्रयः छायायाः सा शरीरगैव शरीरस्थैव छाया न प्रतिच्छायावत् शरीरादन्यत्रातपादर्शतोयादौ कुत्रचिदपयाति प्रतिबिम्बकस्वरूपतया । हाटकोऽप्याह—"शरीरसंस्थानप्रमाणानुरूपा शरीरात् संभवति प्रतिबिम्बरूपा सा प्रतिच्छायेत्युच्यते । या पुनर्वर्णप्रभाश्रया छाया सा शरीरस्थैव । मरीचिरूपा सा वर्णं प्रभां च किञ्चित्प्रकाशयति पञ्चभूतात्मिका" इति ॥

भवेद्यस्य प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्नाधिकाकुला ।
विशिरा द्विशिरा जिह्मा विकृता यदि वान्यथा ॥ ४४ ॥
तं समाप्तायुषं विद्यान्न चेल्लक्ष्यनिमित्तजा ।

भवेदित्यादि । यस्य पुंसः प्रतिच्छाया आतपादर्शादिषु प्रतिबिम्बं छिन्ना द्विधाभूता दृश्यते । अथवा भिन्ना किञ्चित्सच्छिद्रेव दृश्यते । तथा यस्याधिका दृश्यते न यथाप्रमाणा । यस्य वा आकुला चलस्वरूपा अनिश्चितरूपा भवति । यस्य वा विशिराः शिरोरहिता छाया । यस्य द्विशिराः । तथा यस्य जिह्मा कुटिला । विकृतेत्यादि । उक्तप्रकारादन्यथा अन्येन प्रकारेण वा यस्य विकृता दृश्यते आतपादर्शादौ तं पूर्वोक्तं सर्वमेव समाप्तायुषं क्षीणजीवितं विद्यात् । न चेदित्यादि । लक्षयितुं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः शक्यं लक्ष्यम् । शक्यार्थे कृत्यः । लक्ष्यं च तन्निमित्तं च तस्मात्तथाविधान्निमित्ताद्विकृता छाया यदि न भवति तदा रिष्टं नान्यथा । **हाटको**ऽप्याह—"तं समाप्तायुषं विद्यान्न चेल्लक्ष्यनिमित्तजा यदि न काचतिमिरादिकारणान्तरजा" इति । **पाठ्ये**ऽपि—"लक्ष्यमादर्शादी"त्युक्तम् ॥

प्रतिच्छायामयी यस्य न चाक्ष्णीक्ष्येत कन्यका ॥ ४५ ॥

प्रतिच्छायेत्यादि । प्रतिच्छायामयी कन्यका प्रतिबिम्बकुमारिकेति लोके प्रसिद्धा । आभिमुखं स्थितस्य यस्याक्ष्णि नेत्रे नेक्ष्येत नो चेल्लक्ष्यते तं समाप्तायुषं विद्यात् सद्वैद्यः । "कन्यका आकृतिः" इति **पाठ्ये** । **संग्रहे**—"यस्य दृष्टौ प्रतिच्छायामयी कुमारी न दृश्यते स परासुः" इति । **इन्दुः**—"यस्य दर्पणादौ प्रतिच्छायायां प्रतिबिम्बेऽक्ष्णि कुमारिका न दृश्यते स परासुः मृतकल्पः" इति ॥

इदानीं यस्य महाभूतस्य छाया यादृशी स्यात् तां कथयितुमाह—

खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।

खादीनामित्यादि । खादीनां महाभूतानां पञ्चानां पञ्च छाया भवन्ति । ननु खादीनां पञ्चत्वात् छायानामपि पञ्चत्वमर्थाल्लब्धमेव । तत्किं पञ्चग्रहणेन ।

अस्त्येवैतत्। किन्तु यथा खादिपञ्चभ्यो द्रव्यमेकं भूतोत्कर्षापकर्षभेदाच्चा-सङ्ख्येयत्वं दृष्टं तथा छायानामप्येकत्वं भूतोत्कर्षापकर्षभेदाच्च असङ्ख्येयत्वमाशङ्क्य तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं पञ्चग्रहणम्। पञ्चैव छाया नोनाधिका इति। किंभूताः छायाः—विविधलक्षणाः विविधं लक्षणं वक्ष्यमाणं यासां ताः एवम्॥

नाभसी निर्मलानीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥ ४६ ॥

नाभसीत्यादि। आकाशजा छाया निर्मला शुद्धा। तथा आनीला ईषन्नीलेत्याकारप्रश्लेषोऽत्र वेद्यः। शुद्धवैडूर्यविमला तोयजेति वक्ष्यमाणत्वात्। तथा सस्नेहा किञ्चित्स्निग्धा। सप्रभेव सदीप्तिरिव। सप्रभेत्यनेन शोभनत्वमुक्तम्। एतदेव स्फुटयितुमिवशब्दं तन्त्रकृत् प्रायुङ्क्त। अन्यथा छायाप्रभयोः भिन्नविषयत्वाद् अनुपपन्नमेतद्वाक्यं स्यात्। भेदश्चानयोरधुनैव वक्ष्यते॥

वाताद्रजोरुणा श्यावा भस्मरूक्षा हतप्रभा।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥
शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा तोयजा सुखा।
स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥ ४८ ॥

वाताद्रजोरुणादियुक्ता छाया भवति। आग्नेयी विशुद्धरक्तवर्णा दीप्ताभा। तथा दर्शनं प्रियं यस्याः सैवंविधा भवति। तोयजा छाया निर्मलवैदूर्यविमला सुष्ठु स्निग्धा सुखा सुखावहा। पार्थिवी छाया स्थिरादिगुणयुक्ता। ननु अग्निजलभुवां स्वयं वर्णादियोगादाग्नेय्यादिकानां छायानां तद्वर्णकथनमुपपन्नम्। नभोमारुतयोस्तु स्वयं वर्णाद्ययोगात् कथं तच्छायानां वर्णादियोगो युज्यत इति केचित्। तान् ब्रूमहे—अचिन्त्यत्वाद्धेतुफलस्यादोषः। तथा हि मधुरादयो रसाः कालादमूर्ताद् भवन्तो दृश्यन्ते यथा तथा छाये अप्येते भविष्यतः। तत्र यस्य नरस्य कर्मादिसहायं नभश्छायामुत्पादयति तस्य नाभसीति युज्यत एव। एवं वायव्यायामपि वाच्यम्। **हाटको**ऽप्याह--"नभोमारुतयोरमूर्तत्वेन वर्णाद्ययोगोऽपि छायावर्णकथनं पुरुषस्य कर्मादिसहाययोः छायोत्पादकशक्तिरनयोरस्तीति अचिन्त्यत्वाद्धेतुफलभावस्य" इति॥

इदानीमासां छायानां गुणनिर्देशमाह—

वायवी रोगमरणक्लेशायान्याः सुखोदयाः ।

वायव्या छाया रोगाद्यर्थं जायते। अन्याः छायाः सुखोदयाः सुखावहाः ॥

प्रभोक्ता तैजसी सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ॥ ४९ ॥

प्रभा सर्वा सप्तप्रकारापि तैजस्याग्नेयी उक्ता तन्त्रकृद्भिः। सा तु प्रभा सप्तविधा स्मृता तन्त्रकृद्भिः ॥

तदेव सप्तविधत्वमाह रक्तेत्यादिना—

रक्ता पीता सिता श्यामा हरिता पाण्डुरासिता ।
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः ॥ ५० ॥
ताः शुभा मलिना रूक्षाः संक्षिप्ताश्चासुखोदयाः ।

रक्ता – ചുവന്നതു്। पीता – മഞ്ഞളിച്ചതു്। सिता – വെളുത്തതു്। श्यामा – നെല്ലോലപ്പച്ചനിറം। हरिता – പച്ചയിൽ വെളുപ്പു കൂടിയതുപോലെ। पाण्डुरा – മഞ്ഞളും വെളുപ്പും കൂടിയതുപോലെ। असिता – നീലംപോലെ। तासामित्यादि। तासां पूर्वोक्तानां प्रभाणां मध्याद् याः प्रभाः विकासिन्यः विसृता इव तथा स्निग्धाः विमलाश्च स्युः ताः शुभाः कल्याणकारिण्यः। याश्च मलिनादिगुणयुक्ताः ताः अशुभोदयाः अमङ्गलकारिण्यः ॥

छायाप्रभयोरन्यत्वं प्रदर्शयितुं लक्षणमाह—

वर्णमाक्रामति छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥ ५१ ॥

वर्णमित्यादि। छाया कान्तिः वर्णमाक्रामति रक्तादिवर्णं परिभूयावतिष्ठते। हाटकोऽप्याह—"वर्णमाक्रामति अतितिष्ठति तस्य शोभां किञ्चित्प्रकाशयति यात्मानं प्रकाशयति प्रभावत्।" इति। प्रभा तु वर्णप्रकाशिनी वर्णं प्रकाशयितुं शीलमस्याः सा वर्णप्रकाशिनी तैजसत्वात्।

छायाप्रभयोर्भेदे लक्षणान्तरमप्याह—

आसन्ने लक्ष्यते छाया विकृष्टे भा प्रकाशते ।

आसन्न इत्यादि। छाया आसन्ने निकटे लक्ष्यते। यथा चित्रस्य प्रभा

दूरादवभासते । यथा रत्नादीनां प्रभा विकृष्टे दूरे प्रदेशे प्रकाशते दूरादवभासत इत्यर्थः । छाया कान्तिः – ഔൽന്നിരത്തം । भाः प्रभा – ഒളി । **संग्रहे–** "छाया वर्णमाक्रामत्यासन्ना लक्ष्यते पञ्चभूतात्मिका च । प्रभा तु वर्णं प्रकाशयति विप्रकृष्टाल्लक्ष्यते तेजःप्रभवैव च" । इति ॥

एवं छायाप्रभयोरन्यत्वं प्रदर्श्य तयोरेव व्याप्तिं प्रदर्शयति नाच्छाय इत्यादिना—

नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ॥ ५२ ॥
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायासमाश्रयाः ।

कश्चिदपि पुरुषः छायारहितः प्रभाहीनश्च नास्ति । विशेषास्तु नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले विशिष्टे चिह्नयन्ति व्यञ्जयन्ति द्योतयन्तीत्यर्थः । किंभूताः विशेषाः—छायासमाश्रयाः छायाश्रिताः । **टिप्पणे** तूक्तं—"छायाप्रभाश्रिताः" इति वा पाठः । छायाश्रिताः प्रभाश्रिताश्च विशेषा उत्कर्षापकर्षा नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले विशिष्टे चिह्नयन्ति" इति ।

निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥ ५३ ॥

"निकषन्नित्यादिना क्रियाविकृतिरुच्यते" इति **सारकृत्** । निकषन्नित्यादि । वक्ष्यमाणाः सर्वे समवर्तिनो वशगा इति योज्यम् । अन्तकालकारित्वादस्य । निकषन् घर्षयन् इव यः पादौ च्युतांसः सन् भूमौ परिसर्पति ॥

हीयते बलतः शश्वद् योऽन्नमश्नन् हितं बहु ।
योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रो बह्वाशी चाल्पमूत्रविट् ॥ ५४ ॥

तथा योऽन्नमश्नन् भक्तं भक्षयन् बलान्नित्यं हीयते । किंभूतमन्नं—हितं पथ्यं, बहु भूरि । तथा योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रः । तथा यो बह्वश्नाति नित्यमल्पविण्मूत्रश्च ॥

योऽल्पाशी वा कफेनार्तो दीर्घं श्वसिति चेष्टते ।
दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निःश्वस्य परिताम्यति ॥ ५५ ॥

यश्चाल्पाशी कफेनार्तः पीडितो दीर्घं श्वसिति बहु श्वासं मुञ्चति । तथा चेष्टते परिलुठति । तथा यो दीर्घमुच्छ्वस्य बहु ऊर्ध्वं श्वासं मुक्त्वा अनन्तरं

ह्रस्वं निःश्वस्य अल्पं श्वासं प्रत्यावृत्तमन्तः कृत्वा परिताम्यति दुःखायते । इन्दुरपि---"परिताम्यति वैक्लव्यं याती"त्याह ।

ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते भृशम् ।
शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद् योऽञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ॥ ५६ ॥

यश्चापि ह्रस्वं प्रश्वसिति । व्याविद्धं विषमं कृत्वा नाडीभिः भृशमतिशयेन स्पन्दते स्फुरति । यः प्रपाणिकौ पाण्योः पश्चाद्भागस्थितावयवविशेषौ अञ्चयित्वा कृच्छ्रेण शिरो मूर्धानं विक्षिपते । 'आकुञ्च्य' इतीन्दुः । पाठ्येऽपि--"प्रपाणिकः - അണൈക്കൈ" (इति) । "प्रपाणिकः कूर्परमणिबन्धान्तरम्" इतीन्दुः ।

यो ललाटात् स्रुतस्वेदः श्लथसन्धानबन्धनः ।
उत्थाप्यमानः संमुह्येद् यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ ५७ ॥

यो ललाटात् स्रुतस्वेदः सन् शिथिलसन्धिबन्धो भवति । यः उत्थाप्यमानो बली दुर्बलोऽपि वा संमुह्येद् मोहमुपैति ।

उत्तान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च ।
शयनासनकुड्यादौ योऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५८ ॥
अहास्यहासी संमुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ।

यः उत्तान एव न जातुचित् पार्श्वाभ्यां स्वपिति । यश्च पादौ विकरोति इतस्ततो विक्षिपति । "विकरोति नानाकरोति" इति **सारकृत्** । **टिप्पणे**ऽपि (विकरोतीत्युक्तम्?) यः शयनादावसदविद्यमानमेव वस्तु जिघृक्षति ग्रहीतुमिच्छति । यः अहास्ये हास्यविषयस्याभावेऽप्यभीक्ष्णं हसन् संमुह्यन् दशनच्छदौ लेढि जिह्वया परिमृशति । **इन्दुरपि**----"अहास्ये वस्तुनि हासीत्यहास्यहासी" इत्युक्तवान् । सम्मुह्येदित्यपपाठः ॥

उत्तरोष्ठं परिलिहन् फूत्कारांश्च करोति यः ॥ ५९ ॥
यमभिद्रवति च्छाया कृष्णा पीतारुणापि वा ।
भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ ६० ॥
वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ।

यश्च उत्तरोष्ठं परिलिहन् फूत्कारान् नानाविधान् शब्दान् करोति। 'शूत्कारान्' इति वा पाठः। यं नरं कृष्णादिका छाया अभिद्रवति अभ्यागच्छति। 'अभिभवती'त्यरुणदत्तः। भिषगादिद्विषश्च ये नराः ते समवर्तिनो वशगाः। समं वर्तते रागद्वेषौ हित्वा समवर्ती वैवस्वतो यमः। सर्व एवेत्येतत् 'निकषन्निव यः पादौ' इत्यत आरभ्य यावद् 'भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये' इत्येतत्पर्यन्तस्य ग्रन्थस्य सम्बन्धार्थम् ॥

[1]योऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा ॥ ६१ ॥
बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते।
निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचयं श्रियम् ॥ ६२ ॥
प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम्।

योऽणुज्योतिरित्यादि। यः पुमानणुज्योतिः स्तोकदृक्। केचित्त्वल्पतेजा इत्याहुः। **पाठचकारस्तु**—"अणुज्योतिरिति यस्य दीपदर्शनावस्थायामणुत्वप्रतीतिः" इत्याह। 'अणुज्योतिरतिस्वल्पप्रकाशः' इतीन्दुः। तथा अनेकाग्रो व्याकुलचेताः, चित्तवृत्तिरेकत्र न वर्तत इत्यर्थः। **इन्दुरपि**—"अनेकाग्रो [2]विक्षिप्तचित्तः" इत्याह। दुश्छायो विवर्णच्छायः। **हाटको**ऽपि—"दुश्छायोऽन्यवर्णच्छायः" इत्याह। "दुश्छायो निन्दितकान्तिः" इति **सारकृत्**। दुर्मनाः सदा सततमेव शोकाक्रान्तमानसः। **इन्दुना** तूक्तं—"सदा कारणं विनैवंविधः" इति। तथा यस्य पुंसः तन्नामोद्दिश्य बलिं प्रणीतं दत्तं बलिभुजो वायसादयो नोपभुञ्जते न खादन्ति स यमक्षयं प्राप्नोतीति सम्बन्धः। बलिभुज इत्यतिशयार्थम्। काका अपि नादन्ति किं पुनरन्ये इत्यर्थः। तथा यो नरो निर्निमित्तं मेधादिसञ्जननरसायनादिकारणमन्तरेण मेधादीन् प्राप्नोति। अतो वा मेधादिभ्यो विभ्रंशं प्राप्नोति सोऽन्तकगृहं प्राप्नोति। श्रीरत्र धनं राज्यं वा। उपचयः शरीरपुष्टिः। स यमक्षयं प्राप्नोतीति ॥

---

१. इतः पूर्वं – 'ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्विद्यति शीतलम्। उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवता ॥' इत्यधिकः श्लोकः मुद्रिते दृश्यते। २. 'व्याक्षिप्त' इति मुद्रिते।

गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्यधितस्य वा ॥ ६३ ॥
यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षण्मासान्न स जीवति ।

गुणेत्यादि । गुणमयी प्रकृतिः सत्त्वादिजा दोषमयी प्रकृतिः वातादिजा पूर्वोक्ता स्वस्थस्य आतुरस्य वा अन्यथात्वं याति स्वभावं हित्वा परमावधि षण्मासं स न जीवति ॥

भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ॥ ६४ ॥
षडेतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ।
मत्तवद् गतिवाक्कम्पमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ ६५ ॥

षड्भिर्मासैर्मरिष्यतो नरस्य भक्त्यादीनि षड् अहेतुकं कारणमन्तरेण निवर्तन्ते । अहेतुकमिति निवर्तनक्रियाविशेषणम् । षडिति नियमार्थम् । यदा बुद्ध्यादीनि षड् निवर्तन्ते नै(कै)कं तदा रिष्टमित्यर्थः । "षट् पृथग्भूता" इतीन्दुः । मासेन मरिष्यतो (मत्तवद्) मत्तस्येव गतिवाक्कम्पमोहा भवन्ति ॥

नश्यत्यजानन् षडहात् केशोल्लुञ्छनवेदनाम् ।
न याति यस्य चाहारः कण्ठं कण्ठामयादृते ॥ ६६ ॥
प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
यस्य निद्रा भवेन्नित्यं नैव वा न स जीवति ॥ ६७ ॥
वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणौ भृशम् ।
चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ॥ ६८ ॥
यैः पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ।

नश्यतीत्यादि । केशोल्लुञ्छनवेदनां कचोत्पाटनपीडामजानन् अविदन् षडहान्नश्यति । उल्लुञ्छनमुत्पाटनम् । यस्य आहारः कण्ठामयं विना कण्ठं न याति सोऽपि षडहान्नश्यति षडहान्तरे म्रियते । प्रेष्या भृत्याः यस्य प्रतीपतां प्रतिकूलतां यान्ति स नश्यति । यश्च प्रेताकार उपलक्ष्यते सोऽपि न जीवति । "प्रेताकृतिरुदीर्यते उच्यते" इतीन्दुः । यस्य नरस्य निद्रा नित्यं सततं भवति स न जीवति । यस्य नैव वा न कदाचिन्निद्रा भवति सोऽपि न जीवति ।

यस्य नरस्याकारणादश्रूणामश्रुस्रोतसां वक्त्रं मुखं द्वारमापूर्यते स न जीवति। अश्रूणामिति पूरणयोगे षष्ठी अश्रुभिरित्यर्थः । यस्य चरणौ भृशमत्यर्थं निर्निमित्तं स्विद्यतः स न जीवति । चक्षुरित्यादि । यमराज्यं यास्यतो नरस्य नयनमाकुलत्वं याति । यैर्भावैः पदार्थैः पुरा पूर्वं रमते सुखायते तैः पदार्थैर्न रतिर्भवति यस्य स न जीवति । इन्दुना तूक्तं---"तैर्भावैररतिः सन् न जीवति। न विद्यते रतिर्यस्यासावरति"रिति ॥

सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः ॥ ६९ ॥
निवर्तते वा सहसा सहसा स विनश्यति ।

यस्य पुंसो विकारो ज्वरादिः सहसा कारणं विना सर्वलक्षणः सर्वलिङ्गोपेतो जायते । अथवा तादृशो विकारः सहसा शीघ्रमेव यस्य निवर्तते स पुरुषः सहसा अचिरादेव विनश्यति । **हाटको**ऽप्याह---"यस्य कारणं विना सहसा रोगो जायते अथवा निवर्तते स शीघ्रं विनश्यति" इति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अधुना प्रतिरोगं रिष्टमाह---

ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ॥ ७० ॥
सप्रलापभ्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलम् ।
अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ७१ ॥
संशुष्ककासः पूर्वाह्णे योऽपराह्णेऽपि वा भवेत् ।
बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७२ ॥

ज्वर इत्यादि । प्रधानस्य ज्वरस्यैव पूर्वं तावद्विकृतिरुच्यते । **पाठचकारो**ऽप्याह----"ज्वरो निहन्तीत्यादिना व्याधिमुद्दिश्य विकृतिमाह" इति । ज्वरो बलवानित्यादिलक्षणः पुरुषं हन्ति । बलवान् हेत्वादिभिः बलवद्भिर्युक्त इत्यर्थः । गम्भीरोऽशेषधात्वन्तर्गतः । "अन्तर्वेगः" इतीन्दुः । दैर्घरात्रिको दीर्घकालानुबन्धी । **हाटको**ऽपि----"दीर्घवासरानुबन्धी" इत्याह । **इन्दुरपि**--"दैर्घरात्रिको बहुकालप्ररूढः" इत्याह । अन्ये तु रात्रिजागरकारीत्याहुः । तथा चोक्तं---

"दीर्घा हि जाग्रतो रात्रिर्दीर्घं श्रान्तस्य योजनम् ।"

इत्यादि । तथा प्रलापादियुक्तः । कीदृशमातुरम्—क्षीणं, तथा शूनं हतानलमक्षामं सक्तवचनं, तथा रक्तनेत्रं हृदयशूलान्वितम् । हन्तीति योज्यम् । यो ज्वरः संशुष्ककासः पूर्वाह्णे अथवा अपराह्णे वा भवेत् स द्विविधोऽपि हन्ति । तथा यः श्लेष्मकाससमन्वितो ज्वरो बलमांसविहीनस्य पुंसः स्यात् स तं हन्तीति रिष्टत्रयमेतत् । "अपराह्णे श्लेष्मकाससमन्वित इत्यनेन संबन्धः" इतीन्दुः । ननु—

बलिभिर्हेतुभिर्युक्तो बहुभिर्बहुलक्षणः ।
ज्वरः प्राणान्तकृद् यश्च क्षिप्रमिन्द्रियनाशनः ॥

इत्येष ज्वरस्य रिष्टप्रकारः कस्मान्नोक्तः । उच्यते—उक्तप्राय एवायं बलवानिति वचनात् ॥

रक्तपित्तविकृतिलक्षणं रिष्टमधिकृत्याह—

रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुःप्रभम् ।
ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ ७३ ॥
रोमकूपप्रविसृतं कण्ठास्यहृदये सजत् ।
वाससोऽरञ्जनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ॥ ७४ ॥
वृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ।

रक्तपित्तमीदृग्रूपं कर्तृभूतं नरं हन्ति । कीदृक्—भृशमत्यर्थं रक्तं लोहितवर्णं तथा भृशं कृष्णं च । भृशशब्दो हि द्वयोरपि युज्यते । तथा इन्द्रधनुःप्रभं नानावर्णमित्यर्थः । भृशे रक्तपित्ते रसमेदोमज्जादिमिश्रस्य रक्तस्य स्रवणान्नानावर्णत्वं सम्पद्यते । यच्च रक्तपित्तं विनापि वर्णैः रोमकूपेभ्यः समस्तेभ्यः प्रकर्षेण विसृतं प्रवृत्तं तच्च निहन्ति । तथा यच्च कण्ठे मुखे हृदये च तुल्यकालं सजत् संश्लिष्यत् सानुषङ्गं तच्च निहन्ति । इन्दुरपि—"कण्ठादिषु सजत् संगच्छदि"त्याह । वासस इत्यादि । वाससः अरञ्जनमित्यकारप्रश्लेषोऽत्र बोध्यः । वस्त्रस्य हि जीवशोणितं शुद्धशोणितरूपत्वान्न रञ्जनम् । एतेन रक्तं वस्त्रं समनन्तरं प्रक्षालितं शुद्धं सम्पद्यते न रागयुक्तम् । तथाप्यस्मिन् व्याधौ रक्त-

पित्ताभ्यां परस्परमविभागाद् वस्त्रस्य रञ्जनं प्राप्तम् । रक्तेन हि पित्तसहितेन वस्त्रं रज्यते नैतद्धौतं शुद्धं सम्पद्यते । तथा चोक्तं—

शुक्लं वा भावितं वस्त्रमवानं कोष्णवारिणा ।

प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पि(त्ते ? त्तं) शुद्धं तु शोणि(तम् ?ते) ॥

इति । **अरुणदत्तो**क्तिरेषा । अन्यथा प्रोक्तमिन्दुना—"वाससोऽरञ्जनं धौतस्यापि । रक्तपित्तं कर्तृ निहन्ति" इति । **हाटको**ऽपि—"वाससः अरञ्जनं वस्त्रस्य हि जीवशोणितं शुद्धशोणितरूपत्वान्न रञ्जनकृत् । जीवशोणितनिर्गमनान्मृत्युः" इति । वेगेन निर्गत्य रुद्धं पुनर्वेगेन प्रवर्तते इति वेगपदार्थः । तथा वृद्धमुद्रिक्तं सद्रक्तपित्तं पाण्ड्वादियुतं नरं हन्ति । वृद्धत्वमौषधादिभिरशान्तत्वमिति केचित् । "वृद्धोऽतिगतवयाः तं कर्म" इतीन्दुः ॥

कासश्वासौ ज्वरच्छर्दितृष्णातीसारशोफिनम् ॥ ७६ ॥

कासश्वासौ ज्वरादिपञ्चविधोपद्रवयुक्तं हतः ॥

यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यंसतापिनम् ।

यक्ष्मा राजयक्ष्मा पार्श्वरुजादियुक्तं नरं हन्ति ॥

छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धिः सचन्द्रिका ॥ ७७ ॥

सास्रविट्पूयरुक्कासश्वासवत्यनुषङ्गिणी ।

छर्दिर्वेगवती महावेगेन प्रवर्तमाना नरं हन्ति । तथा मूत्रशकृद्गन्धिः मूत्रशकृतोरिव गन्धो यस्या इति "उपमानाच्च" (पा० सू० ५-४-१३७) इतीदादेशः । तथा सचन्द्रिका जले तैलबिन्दुसंस्थाना चन्द्रिकेत्युच्यते । सह अस्रविड्भ्यां वर्तत इति सास्रविट् । तथा पूयादिमती । तथा अनुषङ्गिणी चिरप्रसक्ता ॥

तृष्णान्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ॥ ७७ ॥

तृष्णेत्यादि । तृष्णा अन्येन रोगेण ज्वरादिना क्षपितं हन्ति ॥

मदात्ययोऽतिशीतार्तं क्षीणं तैलप्रभाननम् ।

अर्शांसि पाणिपन्नाभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ॥ ७८ ॥

हृत्पार्श्वाङ्गरुजाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।

अतीसारो यकृत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ॥ ७९ ॥

तुल्यस्तैलघृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ।
मस्तुलुङ्गमषीपूयवेसवाराम्बुमाक्षिकैः ॥ ८० ॥

*अतीसारो यकृत्पिण्डादिभिर्माक्षिकान्तैस्तुल्यो हन्ति । "मांसधावनम् -- മാംസം കഴുകിയ നീര് "मेचकम्" - മെഴുക इति पाठचे । मेचको नीलवर्ण इति हाटकादयः । मस्तुलुङ्गं कपालमज्जा - തലച്ചോറ്. । वेशवारः कुट्टितं मांसम् ॥

अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ।
कर्बुरः प्रस्रवन् धातून् निष्पुरीषोऽथवातिविट् ॥ ८१ ॥

तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजीमांश्चन्द्रकैर्युतः ।
शीर्णपायुवलिं मुक्तनालं पर्वास्थिशूलिनम् ॥ ८२ ॥

स्रस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयन् ।
सतृट्श्वासज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ ८३ ॥

कर्बुरो नानावर्णः । प्रस्रवन् धातूनिति हेतुगर्भविशेषणम् । शीर्णपायुवलित्वादियुक्तमतीसारो निहन्ति । शीर्णा गुदवलयो यस्य तम् । "शीर्णाः पायुर्वलयश्च यस्य तम्" इतीन्दुः । मुक्तो नालो नालक इव यस्य तं मुक्तनालम् । मुक्तबन्धनमित्यर्थः । इन्दुरपि – "मुक्तनालं स्रस्तगुदबन्ध"मित्याह । स्रस्तपायुं स्थानात् च्युतगुदम् । तथा बलेन क्षीणम् । पुनः प्रकृतत्वादतीसारो विशेष्यते । अन्नमुपवेशयन् तृडादिभिः सप्तभिः उपद्रवैर्युक्तः पूर्वोक्तविशेषणमातुरं हन्ति । इन्दुरपि—"सह तृडादिभिर्वर्तत इति स तथोक्तोऽतीसारः" इत्याह । प्रवाहिका निस्तानिका । पाठ्यकारस्तु—"कर्बुरः प्रस्रवन् धातूनिति पठति कर्बुरो ग्रहणीपर्याय इति वदन् ।"

अश्मरी शूनवृषणं बद्धमूत्रं रुजार्दितम् ।
मेहस्तृड्दाहपिटिकामांसकोथातिसारिणम् ॥ ८४ ॥

तृडादियुक्तं मेहो हन्ति । मांसकोथो मांसक्लेदः ।

* मदात्ययइत्यादिपङ्क्तित्रयस्य व्याख्या भ्रष्टा स्यात् ।

पिटका मर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्धगाः ।
पर्वपादकरस्था वा मन्दोत्साहं प्रमेहिणम् ॥ ८५ ॥
सर्वं च मांससङ्कोथदाहतृष्णामदज्वरैः ।
विसर्पमर्मसंरोधहिध्माश्वासभ्रमक्लमैः ॥ ८६ ॥

पिटकाः शराविकाद्याः मर्मादिगाः । हृद्गुदस्य प्राधान्यात् पृथग् ग्रहणम् । मन्दोत्साहं प्रमेहिणं च ता घ्नन्ति । सर्वं च नरं मांससंकोथादिभिः क्लमान्तैर्युक्तं पिटका घ्नन्ति । न प्रमेहिणमेव । इन्दुनाप्युक्तं—"ताश्च पिटका मांससंकोथादिभिः कारणैः सर्वं विशेषानपेक्षया घ्नन्ति" इति । मर्मणां हृदय-कण्ठादीनां समन्ताद् रोधो मर्मरोधः ॥

गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्म इवोन्नतः ।
सिराबद्धो ज्वरच्छर्दिहिध्माध्मानरुजान्वितः ॥ ८७ ॥
कासपीनसहृल्लासश्वासातीसारशोफवान् ।
विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफहिध्माज्वरभ्रमैः ॥ ८८ ॥
मूर्छाच्छर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।
शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ॥ ८९ ॥
विरेचनहृतानाहमानह्यन्तं पुनः पुनः ।

जठरमुदरं कर्तृभूतं विण्मूत्रसंग्रहादिभिः अतीसारान्तैर्हेतुभूतैर्हन्ति । दुर्बलत्वादियुक्तमातुरं हन्ति । कुटिल उपस्थो वस्तिमेढ्रवृषणादिरूपो यस्य तम् । "उपस्थं मेढ्र"मितीन्दुः । विरेचनहृतानाहं (पुनः) पुनरानह्यन्तं जठरं हन्ति ॥

पाण्डुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनम् ॥ ९० ॥

पाण्डुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनमातुरं हन्ति । दर्शनानि दृश्यानि रूपाणि । "दर्शनं नयन"मिति हाटकः ॥

तन्द्रेत्यादिना शोफरिष्टं ब्रूते—

तन्द्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्छाध्मानातिसारवान् ।
अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥ ९१ ॥

---

१. 'सङ्कोच' इति मुद्रिते ।

नारीं शोफो मुखाद्धन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ।
राजीचितः स्रवंश्छर्दिज्वरश्वासातिसारिणम् ॥ ९२ ॥

तन्द्रादियुक्तः शोफोऽनेकैरुपद्रवैः ज्वरश्वासादिभिर्युतः प्रथमं पादाभ्यां प्रसृतः नरं हन्ति । मुखात्प्रसृतः तन्द्रादियुक्तो नारीं हन्ति । न तु पुरुषम् । कुक्षिगुह्याभ्यां प्रसृत उभावपि स्त्रीपुंसौ हन्ति । तथा राजीभिः रेखाभिः दोषवर्णाभिः चितो व्याप्तः शोफः, तथा स्रवन् यथादोषं छर्द्यादियुतं पुरुषं हन्ति । इन्दुरपि--"स्रवन् छर्द्यादियुक्तं हन्ती"त्युक्तवान् ॥

ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ॥ ९३ ॥

शोफान्ते स्वतन्त्रस्य शोफस्यान्ते शोफे निवृत्ते ज्वरातिसारौ । तयोः ज्वरातिसारयोः वा क्षये श्वयथुः शोफः । एवंविधा ज्वरातिसारशोफाः सर्वदेहिनोऽन्ताय मृत्यवे जायन्ते । दुर्बलस्य देहिनो विशेषेणान्ताय जायन्ते । इन्दुरपि—"अन्तो मरण"मित्याह ॥

श्वयथुर्यस्य पादस्थः परिस्रस्ते च पिण्डिके ।
सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९४ ॥

यस्य पुंसः श्वयथुः पादस्थः पिण्डिके च परिस्रस्ते सक्थिनी च सीदतः तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥

आननं हस्तपादं च विशेषाद् यस्य शुष्यतः ।
शूयेते वा विना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम् ॥ ९५ ॥

यस्याननादि विशेषाच्छुष्यति न तथा देहः, अथवा आननादि शूयते स नरो मासात् पञ्चतां याति । पञ्चभूतावशेषत्वं पञ्चत्वं बुध्यव्यक्ताहंकारप्रभृतिभिः वियोगः शरीरस्य, मरणमिति यावत् । इन्दुरप्याह—"यस्य देहो न तथा शुष्यति यथा[1] आननं हस्तपादं च । स पञ्चतां मरणाख्यां मासाद् याति ।

---

१. 'यथा हस्तपादं स' इति मुद्रिते ।

पञ्चता पञ्चभूतानां पृथग्भावः" इति। संग्रहेतूक्तं—

"उदरी यश्च शोफी वा स्वं न पश्यति मेहनम्।
यस्य वा जठरोन्नामात् परिधानं न तिष्ठति॥"

इति। अत्रापि मासाद् याति पञ्चतामित्यनुवर्तते॥

विसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्छाङ्गभङ्गवान्।
भ्रमास्यशोषहृल्लासदेहसादातिसारवान्॥ ९६॥

विसर्प इत्यादौ हन्तीति स्थितम्॥

कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्गं रक्तनेत्रं हतस्वरम्।
मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम्॥ ९७॥

तृड्वन्तमतिसारिणं च कुष्ठं हन्ति॥

वायुः सुप्तत्वचं भग्नं कम्पशोफरुजातुरम्।
वातास्रं मोहमूर्छायमदस्वप्नज्वरान्वितम्॥ ९८॥

शिरोग्रहारुचिश्वाससङ्कोचस्फोटकोथवत्।
शिरोरोगोऽरुचिश्वासमोहविड्भेदतृड्भ्रमैः॥ ९९॥

घ्नन्ति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम्।

वायुः सुप्तत्वगादिकं नरं हन्ति। वातास्रं वातशोणितं मोहादियुतं नरं हन्ति। मदमूर्छायौ वक्ष्येते। शिरोग्रहादिमद् वातास्रम्। स च ते आमयाश्च सर्वामयाः ज्वरादयः शिरोरोगादिभिः कारणभूतैः घ्नन्ति। क्षीणस्वरादिकं नरं सर्वामया घ्नन्ति॥

वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्त्युदरी क्षयी॥ १००॥
गुल्मी मेही च तान् क्षीणान् विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत्।

वाताख्यो व्याधिराक्षेपकादिर्यस्य स नरो वातव्याधिः। **पाठचकारोऽपि**— "वातेन व्याधि(ना) संयुक्तः पुरुषो यः स वातव्याधिरित्युच्यते" इत्याह। तथा अपस्मारवान् कुष्ठवान् रक्तपित्ती क्षयवान् जठरी गुल्मवान् प्रमेही च तान्

वातव्याध्यादीन् पुरुषान् स्वल्पेऽपि विकारे सति क्षीणान् क्षीणदेहान् सतो वर्जयेत् ॥

बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥ १०१ ॥
यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान् न स जीवति ।

बलेत्यादि । बलमांसयोरत्यन्तं क्षयः रोगस्य वृद्धिः तथा अरोचकः एते यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते सः त्रीन् पक्षान् सार्धं मासं न जीवति ॥

सद्योरिष्टं लक्षयति—

वाताष्ठीलातिसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ॥ १०२ ॥
तृष्णयानुपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

वाताष्ठीला अष्ठीलारूपः पिण्डितो वायुः अतिसंवृद्धा अत्यन्तं प्रवृद्धा हृदि तिष्ठन्ती दारुणा अतिरुक्करी तृष्णयानुपरीतस्य परितः समन्तादितो व्याप्तः परीतः तस्य तृष्णायुक्तस्य पुंसः शीघ्रमेव जीवितं मुष्णाति जीवितहारिणी भवति । इन्दुरप्याह—"अष्ठीलेव प्रस्तरमयी वायुना वाताष्ठीला" इति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शैथिल्यं पिण्डिके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्मताम् ॥ १०३ ॥
क्षीणस्यायम्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

वायुः पिण्डिके शैथिल्यं नीत्वा तथा नासां च जिह्मतां कुटिलतां नीत्वा तथा क्षीणस्य नरस्य मन्ये आयम्य आयामयित्वा द्राग् जीवितं मुष्णाति ॥

नाभीगुदान्तरं गत्वा वंक्षणौ वा समाश्रयन् ॥ १०४ ॥
गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ।
मलान् वस्तिशिरो नाभिं विबद्ध्य जनयन् रुजम् ॥ १०५ ॥
कुर्वन् वंक्षणयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीषताम् ।
श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवंक्षणम् ॥ १०६ ॥

नाभीत्यादि । नाभी(त्यादौ वायु)रिदमिदं कृत्वा सद्यो जीवितं मुष्णाति । वायुर्वा नाभिगुदयोरन्तरं मध्यं गत्वा वंक्षणौ समाश्रयन् जीवितं मुष्णाति । बली पवनः पायुं हृदयं च गृहीत्वा क्षीणदेहस्य पुंसः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥

वायुः मलान् निबध्य वस्तिशिरो नाभिं च विबध्य रुजं जनयन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् । वायुः वंक्षणयोः शूलं तृष्णां च कुर्वन् भिन्नपुरीषतां च विदधत् । अथवा श्वासं जनयन् गुदवंक्षणौ वा गृहीत्वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् । अन्यथा प्रोक्तमिन्दुना—"(नाभि)गुदयोरन्तरं मध्यं गत्वा रुजं जनयन् । अथवा वंक्षणौ समाश्रयन् । अथवा क्षीणदेहस्य पायुहृदये पायुं हृदयं च गृहीत्वा मलादीन् विबध्य रुजं जनयन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् । मला दोषाः शकृतादयश्च । अथवा गुदवंक्षणं गृहीत्वा वायुः वंक्षणयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीषतां च कुर्वन् श्वासं जनयन् सद्यो मुष्णाति जीवितम्" इति । हाटकोऽप्येवमेवोक्तवान् । 'मलान् वस्तिशिरोनाभिनिबध्ये'ति केचित्पठन्ति ॥

वितत्य पर्शुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।
स्तिमितस्याततक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १०७ ॥

वितत्येत्यादि । अथवा मारुतः पर्शुकानामग्राणि प्रान्तानि वितत्य प्रस्तार्य, तथा उरो वक्षो गृहीत्वा स्तिमितस्य सान्द्राङ्गस्य सस्वेदस्य आततक्षस्य प्रसारितनेत्रस्य पुरुषस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ चतुर्विंशतिः पर्शुकाः पार्श्वास्थीनि - വിലാക്കോൽ ॥

सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्छा बलक्षयः ।
विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ १०८ ॥

सहसेत्यादि । सहसा झटिति ज्वरसन्तापादिसन्धिविश्लेषान्तं मुमूर्षोः सद्यो मरिष्यतः एवोपजायते नान्यस्य ॥

गोसर्गे वदनाद् यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १०९ ॥

गोसर्गे गवां मोक्षकाले प्रत्युषसि, लेपज्वरः श्लेष्मज्वरः सामज्वरो वा, तेन तप्तस्य यस्य वदनात् स्वेदः प्रच्यवते तस्य दुर्लभं जीवितम् । लेपः श्लेष्मा । टिप्पणे तु—"लेपज्वरः शीतज्वरः" इत्युक्तम् । "लेपो मुखस्योपलेपः" इतीन्दुः । पाठ्येऽपि—"गोसर्गे प्रातः" इत्युक्तम् । इन्दुरप्याह—"गोसर्गो यस्मिन् काले

१. 'नाभीगुदस्यान्तरम्' ।

गावो भवनान्निःसरन्ति रात्र्यन्त इति यावदि"ति। दुर्लभमिति "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्" (पा० सू० ३-३-१२६) इति खल्। "न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्" (पा० सू० ७-१-६८) इति नुम्निषेधः। न तु रिष्टानां निश्चितानामिहाभिधानप्रस्तावात् किमिदमनिश्चितं दुर्लभमित्युक्तम्। नैवम्। एकान्तिक एवार्थे यद्दुर्लभशब्दः। तथा च वाल्मीकिना जगदे—

पुत्र वीक्षस्व पितरं सुदृष्टे च कुरु प्रियम्।
दुर्लभं जीवितं ह्यस्य पुनः पुत्रो भविष्यति॥

इति। तस्माद्दुर्लभशब्दस्येह नास्ति जीवितमित्येष निश्चित एवार्थः प्रसिद्धः॥

प्रवालगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः।
उत्पद्याशु विनश्यन्ति नचिरात्स विनश्यति॥ ११०॥

प्रवालेत्यादि। मसूरिकाः मसूरसंस्थानाः पिटकाः प्रवालगुलिकाभासाः प्रवालगुलिका विद्रुमगुलिकाः ता इवाभासन्ते प्रवालगुलिकासदृश्यः, यस्य शरीरं उत्पद्य शीघ्रं विनश्यन्ति स नरो द्रागेव विनश्यति॥

मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः।
अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः॥ १११॥

मसूरेत्यादि। मसूरदलाकारस्तथा प्रवालसदृशाः तथा अन्तर्मध्ये वक्त्रं येषां ते अन्तर्वक्त्राः। तथा किणाभाः एते चतुष्प्रकारा अपि विस्फोटाः देहनाशनाः। विदलं दलम्। അലക°। इन्दुनाप्युक्तं--"मसूरविदलं (मसूरदलम्" इति)। "अन्तर्वक्त्रा मध्यनिम्नाः" इति हाटकः इन्दुश्च। पाठ्ये तु— "अन्तर्वक्त्रा मुखहीनाः" इत्युक्तम्। टिप्पणे पुनः "अन्तर्वक्त्रा मुखहीनाः" इत्युक्तम्। "किणः करादौ व्रणग्रन्थिः विस्फोटो ग्रन्थिः इतीन्दुः॥

कामिलाक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता।
सन्त्रासश्चोष्णताङ्गे च यस्य तं परिवर्जयेत्॥ ११२॥

यस्याक्ष्णोः कामिला पीताभासत्वं भवति मुखं पूर्णं स्वाभाविकम्। टिप्पणेऽपि—"पूर्णं प्रकृतिस्थ"मित्युक्तम्। शङ्खयोर्मुक्तमांसता मुक्तमांसत्वं

सन्त्रासं उष्णता चाङ्गे भवति, तमातुरं वर्जयेदयशः परिहृतये न चिकित्सेत्। इन्दुरपि—"अक्ष्णोः कामिलेत्यादिकं यस्य तं परिवर्जये"दित्याह।

अकस्मादनुधावच्च विघृष्टं त्वक्समाश्रयम्।
यो वातजो न शूलाय स्यान्न दाहाय पित्तजः ॥ ११३ ॥
कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः।
अचूर्णकीर्णः कीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते ॥ ११४ ॥
रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वांस्तान्वर्जयेद् व्रणान्।
विण्मूत्रमारुतवहं कृमिणं च भगन्दरम् ॥ ११५ ॥

तथा त्वक्समाश्रयं विघृष्टं नाम्ना सद्योव्रणमकस्मात् कारणं विना झटिति अनुधावद्विसर्पवद्यस्य लक्ष्यते तमपि परिवर्जयेदिति सम्बन्धः। "यस्य कारणं विना त्वक्समाश्रयमनुधावल्लक्ष्यते" इति हाटकः। विघृष्टं नाम त्वक्समाश्रयोऽल्पो व्रणः सद्योव्रणविशेषः। पाठ्यकारस्तु—"अनुधावे"दिति पठति विसरेदित्यर्थं वदन्। यो व्रणो वातजो लिङ्गानुमितः शूलाय न भवति। पित्तजो न दाहाय कफजश्च न पूयाय मर्मजश्च न पीडायै। तथा यो व्रणश्चूर्णैरकीर्णः कीर्णाभः चूर्णव्याप्त इव दृश्यते। तथा यस्मिन् व्रणे कारणं विना शक्तिध्वजादीनां सम्बन्धिरूपमकस्माद्दृश्यते तान् सर्वान् व्रणान् वर्जयेत्। शक्तिः - वेल्। ध्वजः - कोडिमरम्। आदिशब्देन तोमरखड्गशङ्खचक्रादिपरिग्रहः। संग्रहे तूक्तं—

"चन्दनोशीरमदिराकुणपध्वाङ्क्षगन्धयः।
शैवालकुक्कुटशिखाकुङ्कुमालमषीप्रभाः॥
अन्तर्दाहा निरूष्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः।"

इति। विण्मूत्रमारुतवहं विण्मूत्रमारुता येन निःसरन्ति कृमिजुष्टं च, तं च भगन्दरं वर्जयेत्। कृमिणमिति पामादित्वात् न प्रत्ययः। पाठ्येऽपि "कृमिणं कृमिमन्त"मित्युक्तम्॥

घट्टयन् जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन्।
योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ॥ ११६ ॥

यश्चातुरो जानुना जानु घट्टयन् तथा पादावुद्यन्य उत्क्षिप्य पातयन् संक्षिपन् मुहुरात्मीयं वक्त्रमपास्यति अपक्षिपति न स जीवति । **पाठ्यकारस्तु**–'यो वास्यति' इति पठति अस्यति क्षिपतीति वदन् ॥

दन्तैश्छिन्दन् नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि च ।
भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥ ११७ ॥
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शुष्ककासी ज्वरी च यः ।
मुहुर्हसन् मुहुः क्ष्वेडन् शय्यां पादेन हन्ति यः ॥११८ ॥
मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ।

दन्तैरित्यादि । यश्चातुरो हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः तथा शुष्ककासी तथा ज्वरी स इदमिदं कुर्वन् न जीवति । दन्तैश्छिन्दन् नखाग्राणि तथा तैरेव दन्तैः केशान् छिन्दन् तथा तृणानि छिन्दन् । **इन्दुर्हाटकश्च**–"तैरिति नखाग्रैः केशान् छिन्दन्" इत्याहतुः । भुवं काष्ठेन विलिखन् लोष्ठं अपरेण लोष्ठेन ताडयन् मुहुः पुनः पुनः हसन् तथा मुहुः क्ष्वेलन् शब्दं कुर्वन् । **इन्दुरपि**–"क्ष्वेलन् व्याहरन्" इत्याह । क्ष्वेलनं (ക്ഷേക്കീ?) इति **पाठ्ये** । मुहुः शय्यां पादेन यो हन्ति तथा छिद्राणि परापराधान् विमृशन् उद्घोषयन् **इन्दुना** तूक्तम्–"छिद्राणि कर्णनासादीनि स्रोतांसि विमृशन् स्पृशन्" इति ॥

मृत्यवे सहसार्तस्य तिलकव्यङ्गविप्लवः ॥ ११९ ॥
मुखे दन्तनखे पुष्पं जठरे विविधाः सिराः ।

"आर्तस्य आतुरस्य मुखे वदने सहसा जाताः तिलकादयः तथा दन्तनखे जातं पुष्पं तथा जठरे विविधाः सिराः मृत्यवे मरणाय भवन्ति" इति **हाटकोक्तिः** । **अरुणदत्त**स्त्वाह–"आर्तस्यातुरस्य मुखे वदने जातास्तिलकव्यङ्गानां विप्लवो विनाशो मृत्यवे मरणाय । तथा दन्ताश्च नखाश्च तस्मिन् दन्तनखे सहसा पुष्पं जातमातुरस्य मृत्यवे । जठरे जाताः सहसा विविधा नानाविधा वर्णेन संस्थानेन च सिरा आर्तस्य मृत्यवे मरणं सूचयतीत्यर्थः" इति । **सारकृद**प्याह–"तिलकाश्च व्यङ्गाश्च विप्लवस्सहसार्तस्य मुखे जाता मृत्यवे" इति । **चरके**ऽप्येवमुक्तं–

---

१. ●ക്ഷ്ഷ घपाठः ।

"विप्लुव्यङ्गतिलकालकानां वानने जन्म आतुरस्याप्रशस्तमिति विद्या"दिति।
विप्लुरिति व्यङ्गाकारः सहजो वर्णविशेष इव दृश्यते । पाठ्येऽप्युक्तं विप्लुः ൮൹ - इति । टिप्पणे पिप्लुरिति पाठः इत्युक्तम् ॥

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवंक्षणम् ॥ १२० ॥
शर्म वानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ।
विकारा यस्य वर्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ १२१ ॥
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।

विकाराः शारीरमानसा व्याधयो ज्वरादयो यस्य तु सहसा झटित्यकस्माद् वर्धन्ते प्रकृतिः स्वभावः सहसा परिहीयते, यथा शूरः कातरः स्यादित्यादि । अथवा प्रकृतिः वातादिप्रकृतिः । यथा वातप्रकृतिः पित्तप्रकृतिर्भवेदित्यादि । तस्य सहसा शीघ्रमेव जीवितं मृत्युर्हरति ॥

यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः सम्पादयितुमौषधम् ॥ १२२ ॥
यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ।

यमातुरमुद्दिश्य वैद्यः औषधं सम्पादयितुं यतमानः सन् न शक्नोति तस्यातुरस्य जीवितं दुर्लभम् ॥

विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावतारितम् ॥ १२३ ॥
न सिद्ध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ।

यस्यातुरस्य औषधं वीर्यादिभिः विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधानेन चोपयुक्तं न सिद्ध्यति तस्य चिकित्सितं नास्ति ॥

भवेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ १२४ ॥
अकस्माद्वर्णगन्धादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति ।

यस्य औषधे कषायघृतलेहादौ तथा अन्ने भक्तसूपादिके कल्प्यमाने गन्धवर्णादेः विपर्ययोऽन्यथात्वमकस्मान्निमित्तं विना भवेत् स्वस्थोऽपि न जीवति ॥

निवाते सेन्धनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ॥ १२५ ॥

आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १२६ ॥

यस्यातुरस्य गृहे निवाते वातरहिते सेन्धनमिन्धनसहितं ज्योतिरग्निरुपशाम्यति तस्य दुर्लभं जीवितम् । यस्यातुरस्य गृहे अमत्राणि भाजनानि अतिमात्रमत्यर्थं भिद्यन्ते अथवा पतन्ति तस्य दुर्लभं जीवितम् ॥

यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
संशयं प्राप्तमात्रेयो जीवतं तस्य मन्यते ॥ १२७ ॥

यं नरं दुर्बलं संशयप्राप्तं सन्तं सहसा झटित्येव रोगः परिमुञ्चति तस्य नरस्य आत्रेयो जीवितं (न) मन्यते प्रतिपद्यते इति यदुक्त**मरुणदत्तेन** तच्चिन्त्यम् । **इन्दुना** तूक्तं—"यं दुर्वलं नरं सहसा रोगः परिमुञ्चति तस्य नरस्य आत्रेयो धन्वन्तरिः संशयप्राप्तं जीवितं मन्यते । संशयप्राप्तमिति वचनं कदाचिज्जीवितमपि तस्य सम्भाव्यत इति प्रदर्शनार्थ"मिति । **पाठ्येऽपि**—"संशयप्राप्तमित्यादिना संशयं नाम तन्त्रयुक्तिं दर्शयती"त्युक्तम् । संशयो नाम तन्त्रयुक्तिः साकाङ्क्षितमनिश्चितवस्तुविज्ञानम् । (आगमकात्र कथमात्रेयस्यापि संशयवचनानिश्चितार्थं देवव्याप्तः ?) तस्मादस्यानाप्तत्वम्—ब्रूमः । व्याधिस्वभावेन वचनाददोषः । कश्चन व्याधिरेकान्तेन मरणात्मकः । कश्चन साध्यः । कश्चित्तु मरणात्मकः सन् कदाचित्सिध्यति । तद्यथा रोहिणीका ।

"त्रिरात्रं परमेवास्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।
कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं सम्पद्यते सुखी ॥"

इति । तदुभयथापि स्यात्संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते इति । अतस्तस्मिन्ननिश्चितमरणे तथा अनेकविकारे यद्येकान्तं परिगृह्य ब्रूयात् पञ्चत्वमापद्यते इति । अज्ञः स्यादथ शिष्यन् जीविष्यतीति एवमेकान्तं परिगृह्णानो न ह्यविज्ञानाद्यतस्तस्य व्याधेः स्वभावः संशयितत्वं तदेव प्रतिज्ञानायाथात्म्यप्रकाशनासम्यग्व्यापित्वं लभते चेति ॥

---

१. आगम ... कथमात्रेयस्यापि संशयवचनं निश्चितार्था एवाप्ता(?)घपाठः ।

कथयेन्नैव पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ।
गतासोर्बन्धुमित्राणां न चेच्छेत्तं चिकित्सितुम् ॥ १२८ ॥

कथयेदित्यादि । गतासोः यानि बन्धुमित्राणि तेषां प्रकृतत्वात् गतासु-सम्बन्धि मरणं दुःश्रवं पृष्टोऽपि वैद्यो न कथयेत् । किमुतापृष्टः । तथाहि वैद्योक्तदुःश्रवमरणशब्दश्रवणात् सन्ताप उत्पद्यते तत्सुहृदाम् । एवं च भिषजः परोपतापकरणात् पापेन योगः स्यात् । न च तं गतासुं चिकित्सितुं वैद्य इच्छेत् । तथाविधातुरचिकित्सनाद् वैद्यस्य अयशःसंयोगः स्यात् । गतासुरिति भाविनि भूतवदुपचारात् भविष्यति क्तो वेद्यः । यथा वृष्टो देवः, सम्पन्नाश्शाल्य इति । **हाटको**ऽप्याह—"गतासोर्मरणं तस्य मित्राणां बन्धूनां पृष्टोऽपि न कथयेत् । एषां सन्तापोत्पादनेन पापी स्यात् ।" इति । **इन्दुनाप्युक्तं**—"गतासोर्मुमूषोर्बन्धुभ्यो मित्रेभ्यश्च भिषङ् मरणं न कथयेत् । तं च गतासुं चिकित्सितुं नेच्छेत् ।" इति ।

चिकित्सानैष्फल्याच्च तं नोपक्रामेदिति प्रतिपादयन्नाह—

यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ।
घ्नद्भिरौषधवीर्याणि तस्मात्त परिवर्जयेत् ॥ १२९ ॥

यमेत्यादि । यमदूतपिशाचरक्षःप्रभृतिभिर्यद्यस्मात् परासुरुपास्यते । परासुः मृतकल्पः, परं असवो यस्येति कृत्वा । किंभूतैः । औषधानां रसायनादीनां वीर्याणि शक्तीः घ्नद्भिः । तस्मात्तं परिवर्जयेत् । अन्यथा वैद्यो यशसा परिहीयते ।

इदानीं रिष्टज्ञानादरस्य हेतुमाह—

आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥ १३० ॥

आयुरित्यादि । यद् यस्माद् आयुर्ज्ञे जीवितोदन्तपरिज्ञानवति भिषजि आयुर्वेदफलं कृत्स्नं सकलं प्रतिष्ठितं तस्माद्रिष्टज्ञानादृतः भिषग् भवेत । आयुर्वे-

दस्य ह्येतत् फलं यदायुषः परिज्ञानं परिपालनं च, तच्चोभयं रिष्टज्ञानाज्जायते तस्मादत्रादरः कार्यः ॥

मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् ।
तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥ १३१ ॥

मरणमित्यादि । आयुश्च पुण्यं चोभयं च, प्रकृतत्वादायुःपुण्ययोः । तेषामायुःपुण्योभयानां क्षयः आयुःपुण्योभयक्षयः । तस्मात् प्राणिनां शरीरिणां मरणं दृष्टमुपलब्धं मुनीन्द्रैः । **हाटको**ऽपि—"आयुषः पुण्यस्य तदुभयस्य च क्षयान्मरणं दृष्ट"मित्याह । तत्र सर्वोपकरणसम्पन्नानामपि सम्यग् व्याप्यमानमथवा उपभोगवशेन यथोचितप्रमाणायुःक्षयाद्यस्य मरणं जायते तदायुःक्षयादिति बोध्यम् । ज्योतिःशास्त्रविद्भिः परिकलितनियतायुषामन्येषां च यदाहाराद्यभावे मरणं तत् पुण्यक्षयादिति बोध्यम् । यत्रायुःक्षयो लक्षितो दृश्यते तथैव च पुण्यक्षयः तदुभयक्षयान्मरणं बोध्यम् । न चैतदेव हेतुत्रयमायुःपुण्योभयलक्षणं शरीरिणां मरणे कारणं, किं तर्ह्यन्यदपि विद्यत इत्याह--तयोरित्यादि । नन्वायुःपुण्योभयलक्षणात्मकं त्रितयं प्रकृतं ततश्च तेषामिति निर्देशः प्राप्तः । नैतदेवम् । इह त्वायुःपुण्ययोरेव परामर्शः सर्वनाम्ना युक्तो न तु तृतीयस्य हेतोस्तदात्मकत्वादुभयस्य । अतः तयोरप्यक्षयादिति युक्तो द्वयोर्निर्देशः । तयोरायुःपुण्ययोः क्षयं विनापि विषमापरिहारिणां तन्निमित्तं मरणं दृष्टं यस्माद्दीर्घायुरुपेतानां तथा पुण्यवत्त्वलक्षणसर्वोपकरणसम्पन्नानां च (आ ? अ)सेव्यो(द्भ्रान्तम् ? द्भूतम् ।) चण्डमातङ्गगोमहिषदुर्गाम्बुवेगश्वभ्रप्रपातकेसरिसरीसृपादिसेवनं यद्विषम तत्परिहर्तुं शीलं येषां न विद्यते ते विषमापरिहारिणः, तेषां यन्मरणं तद्विषमापरिहरणाद्भवति । यद्यप्यायुःक्षयादेव सर्वं मरणं तथापि पुण्यक्षयविषमापरिहरणमायुःक्षयस्यैव कारणम् । कारणकारणमपि परम्परया कारणमित्युक्तं जीवितरक्षार्थम् । रथविनाशे च अवयवविभागस्य कारणत्वेऽपि तत्कारणभूतवाहकजवविषमस्थलगमनकठिनशिलासंश्लेषणादयोऽपि गृह्यन्ते तद्वदिहाप्युक्तम् । तदेवं विद्यमाना-(र्थे ? युष्ट्वे) तथा सर्वोपकरणसम्पन्नत्वे विषममपरिहरतां यन्मरणं तद्विषमापरिहारिणां बोध्यम् । वाह्यवाहकदोषादिकारणरथविनाशसदृशमिति । 'मरणं प्राणिनां दृष्ट'मित्यादिनैतद् द्योतयति—आयुःपुण्यविनाशाद्यन्मरणं प्राप्नोति तस्यैव

रूपेन्द्रियादि लक्षणं यत्पुनरकाण्डे तस्य यत्किञ्चनापि लक्ष्यते प्रायेणेति। तदुक्तं **संग्रहे**—

"एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिनः ।
तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥"

इति। **चरके**ऽप्युक्तं—"काले शीतमकाले शीतं काले तपत्यकाले तपति काले मृत्युरकाले मृत्युः" इति ॥

इति हृदयबोधिकायां शारीरस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

षष्ठोऽध्यायः ।

विकृतिविज्ञानीयाध्यायादनन्तरं दूतादिविज्ञानीयाध्याय आरभ्यते । तस्य चायं सम्बन्धः । दूतादिविज्ञानमपि विकृतिवदायुष इदन्तापरिज्ञानार्थमुपयुज्यत इति तदर्थमध्यायारम्भः । **अरुणदत्तो**प्याह—"उक्तमायुःप्रमाणं स्वस्थातुराणां रूपेन्द्रियस्वरच्छायादिविकृतिलक्षणैः प्रतिनियतविशिष्टव्याधिलक्षणैरपि । अयं पुनरध्यायो दूताद्याश्रयैः निमित्तैरातुरगतं शुभाशुभं सूचयितुमारभ्यते" इति । दूतादिभिरप्यातुरगतं शुभाशुभं ज्ञातुं पार्यते । तदुक्तं च **सौश्रुते**—

"दूतदर्शनसम्भाषावेषाश्चेष्टितमेव च ।
कथयन्त्यातुरगतं शुभं वा यदि वाशुभम् ॥"

इति । **संग्रहे**—"निर्दिष्टं रिष्टमातुराश्रयम् । दूतस्यापि जातिवेषभाषाचेष्टितदेशकाला वैद्यस्य च तत्सङ्गमसङ्कल्पप्रस्थानप्रयाणप्रवेशा ग्रहचारोऽपूर्वस(ङ्गम ? म्भवः) स्वप्नदर्शनानि च रोगिणः शुभाशुभं सूचयन्ति" इति । **अत्रेन्दुः**—"निर्दिष्टमित्यादिना शास्त्रकारः स्वयमध्यायप्रयोजनं कथयति । दूतजात्यादयोऽपि रोगिणः शुभाशुभं सूचयन्तीति संबन्धः । जातिः ब्रह्मणादिका । भाषा वचनम् । चेष्टितं क्रिया । देशः उष्णशीतादिको विकारसमानासमानः तद्वत्कालोऽपि च । तत्सङ्गमार्थं[1] सङ्कल्पः । तदिति दूतस्य व्यपदेशः । प्रस्थानं स्ववेश्मनो निर्गमनम् । प्रयाणं पथि । प्रवेशः आतुरवेश्मनि । ग्रहाणां चारो राशिगमनम् । अपूर्वस(ङ्गमो ? म्भवो) वैद्यस्यातुरसङ्गमे प्रथममयत्नेनोत्पत्तिः (अभूतपूर्वस्य शुभाशुभसूचकस्य)" इति । **सारकृता**प्युक्तं—

"रूपादिसंश्रितं रिष्टं प्रोच्य दूतादिसंश्रितम् ।
शुभाशुभं ब्रवीत्यद्य षष्ठाध्यायेऽर्थवित्तमः ॥" इति ॥

---

१. 'वैद्यस्य च तत्सङ्गमे यः सङ्कल्पः तदिति' इति मुद्रितपाठः ।

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शरीरं व्याख्यास्यामः ।

दूतः आतुरेण प्रेषितः स्त्रीपुरुषादिरातुरगृहाद् वैद्यसकाशमागत आतुरावस्थावेदकः । दूत आदिर्येषां ते दूतादयः । आदिग्रहणाद् वैद्यस्य गृहान्निर्गच्छतः पथि गच्छतो यावदातुरगृहप्रवेशः प्रविष्टस्यापि यानि शुभाशुभसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते श्रूयन्ते च तेषां परिग्रहः । दूतादीनां विज्ञानं दूतादिविज्ञानम् । एते दूतादयः शुभा एते अशुभा इति विशिष्टं निश्चितं ज्ञानमवबोधः परिच्छेद इत्यर्थः । तस्मै हितो दूतादिविज्ञानीयः । शेषं पूर्ववत् ।

पाषण्डाश्रमवर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ।
त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १ ॥

पाषण्डेत्यादि । "पाषण्डास्त्वनेकधा विभक्ता आर्हतकादयः" इति **पाठ्ये** । "पाषण्डाश्चतुर्विंशतिभेदभिन्ना बौद्धादयः" इति **टिप्पणे** । "पाषण्डाः (ग्रन्थादयः ?) षण्णवतिः" इति **सारकृत्** । "पाषण्डः षण्णवतिभेदभिन्नो व्रात्यविशेषः" इत्यरुणदत्तः । "पाषण्डा लिङ्गिनः" इतीन्दुः । आश्रमाः ब्रह्मचारिगृहिवानप्रस्थभिक्षवः इति चत्वारः । वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः इति चत्वारः । ते च प्रतिलोमानुलोमतया बहवः । तेषां पाषण्डादीनां ये सवर्णाः समानवर्णाः तुल्यजात्यादियुक्ताः दूतास्ते कर्मसिद्धये कर्मसिद्ध्यर्थं, कर्मसिद्धिं सूचयन्तीत्यर्थः । यथा बौद्धस्य बौद्धः ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचारी दूतो गृहस्थस्य गृहस्थः भिक्षोर्भिक्षुः सवर्णः ब्राह्मणस्य ब्राह्मणः सवर्णो यावत् शूद्रस्य शूद्रः इति । त एव पाषण्डादयो विपरीताः विजातीयाः सवर्णा ये न भवन्ति ते कर्मविपत्तये चिकित्सानैष्फल्याय, चिकित्सानैष्फल्यं सूचयन्तीत्यर्थः ॥

दीनं भीतं द्रुतं त्रस्तं रूक्षामङ्गलवादिनम् ।
शस्त्रिणं दण्डिनं खण्डं मुण्डश्मश्रुं जटाधरम् ॥ २ ॥
अमङ्गलाह्वयं क्रूरकर्माणं मलिनं स्त्रियम् ।
अनेकव्याधितं व्यङ्गं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ ३ ॥

---

१. 'आर्हतादयः इ' घपाठः । २. 'पाषण्डा...इति चत्वारः' omits घपाठः ।

तैलपङ्काङ्कितं जीर्णविवर्णार्द्रैकवाससम् ।
खरोष्ट्रमहिषारूढं काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ॥ ४ ॥
नानुगच्छेद्भिषग् दूतमाह्वयन्तं च दूरतः ।

(दीनमित्यादि ।) सवर्णमपि दूतं दीनभीतादिविशेषणविशिष्टं यावत्काष्ठ-लेष्टादिमर्दिनं भिषग् नानुगच्छेत् । चिकित्सानैष्फल्यात् । रूक्षवादिनम् । अमङ्गलवादिनं मरिष्यत्यसौ न जीवतीत्याद्यमङ्गलवादिनम् । षण्डं 'क्लीबः षण्डो नपुंसके' इत्यमरः । मुण्डं कृतवपनं श्मश्रु मुखव्यञ्जनं यस्य स एवम् । मुण्ड-श्मश्रुश्चासौ जटाधरश्च तम् । "मुण्डं श्मश्रुजटाधर"मिति वा पाठः । श्मश्रु-धरं जटाधरं च । संग्रहे—"तत्रातुराद्वर्णोत्तमोऽन्याश्रमः पाषण्डः षण्डो मुण्डो[1] जटिलः स्त्री व्याधितोऽनेकः" इत्यादि । तथा अमङ्गलोऽकल्याणः आह्वयो नाम यस्य तम् । स्त्रियमिति दूतम् । तथा अनेकं (अ?)युग्मम् । "अनेको युगपद् बहवो दूताः" इतीन्दुः । व्यङ्गं हीनाङ्गम् । तैलपङ्काभ्यामङ्कितं दिग्धम् । तथा जीर्णादिकं वासो यस्य तम् । तथा दूरादाह्वयन्तमाकारयन्तं नानुयायात् ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एवम्भूते वैद्ये दूतागमनममङ्गलमित्याह---

अशस्तचिन्तावचने नग्ने छिन्दति भिन्दति ॥ ५ ॥
जुह्वाने पावकं पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयते तथा ॥ ६ ॥
वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ।

अशस्तेत्यादि । चिन्ता च वचनं च चिन्तावचने । अशस्ते चिन्ता-वचने यस्य इति मत्वर्थे बहुव्रीहिः । अशस्तचिन्तां कुर्वति वैद्ये अशस्तवचनं तथोच्चारयति मनुष्याणां मुमूर्षतामासन्नमृत्यूनां सम्बन्धिनो दूता आयान्ति । मुमूर्षतामिति 'आशङ्कायामुपसंख्यानम्' इति सन् । 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (पा० सू० १-३-६१) इति नियमात् परस्मैपदम् । छिन्दति भिन्दति किञ्चित् । तथा पावकमग्निं पिण्डान् जुह्वाने पितृभ्यश्च निर्वपति प्रयच्छति यावदप्रयतेऽशुचौ ।

---

१. 'ण्डी' इति मुद्रिते

षाढ्येऽपि—"अप्रयतेऽशुद्धे" इत्युक्तम् । मनुष्याणामित्युपलक्षणं स्त्र्यादयोऽपीह गृह्यन्त एव ॥

विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ॥ ७ ॥

दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ।

विकारेत्यादि । विकाराणां ज्वरादीनां सामान्यस्तुल्यो गुणो यस्यासौ विकारसामान्यगुणः तस्मिन् विकारसामान्यगुणे तथाविधे देशे काले वा दूतमभ्यागतं सम्मुखमागच्छन्तं दृष्ट्वा भिषक् तमातुरं दूतस्य प्रेषकं नोपाचरेत् । यथा कफजे ज्वरादावामये घृतोदकादिद्रवसमीपे आनूपे वा देशे, काले मध्याह्ने आगतो दूतोऽशुभः । वातरोगे परुषसिकतापाषाणशर्करादिविशिष्टे देशे, काले सायाह्ने दूतोऽशुभः । विपरीतस्त्वतः शुभः । छर्दिमेहातिसारादिषु सेतुभङ्गोऽशुभः । एष्वेव सेतुबन्धः शुभः । **हाटको**ऽप्याह—"विकारसामान्यगुणो देशः कफजस्य ज्वरादेः घृतोदकादिद्रव्यसंयुक्तो देश आनूपो वा । सदृशः कालः प्रत्यूषः । पैत्तिके वह्न्यादिसन्तप्तो देशः । कालो मध्याह्नः इत्यादि" इति । इन्दुनाप्युक्तं—"श्लेष्मामयेषु घृतोदकादि[1]द्रवसमीपस्थं वैद्यं दूत उपसर्पन् अशुभः । पित्तामयेषु तु तथा शुभः । छर्द्यादिषु सेतुभङ्गे वैद्यं दूत उपसर्पन् अशुभः । तेष्वेव सेतुबन्धे शुभः" इत्यादि ॥

स्पृशन्तो नाभिनासास्यकेशरोमनखद्विजान् ॥ ८ ॥

गुह्यपृष्ठस्तनग्रीवाजठरानामिकाङ्गुलीः ।

कार्पासबुससीसास्थिक[2]पालमुसलोपलम् ॥ ९ ॥

मार्जनीशूर्पचैलान्तभस्माङ्गारदशातुषान् ।

रज्जूपानत्तुलापाशमन्यद्वा भग्नविच्युतम् ॥ १० ॥

तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मरिष्यताम् ।

स्पृशन्त इत्यादि । तत्पूर्वदर्शने, तदित्यनेन वैद्यः परामृश्यते तस्य वैद्यस्य पूर्वदर्शनं तत्पूर्वदर्शनं तस्मिन् काल एव सति मरिष्यतामासन्नमरणानां

---

१. 'दिसमीपस्थ'मिति मुद्रिते । २. 'पलाल' इति व्याख्यानुसारी पाठः ।

सम्बन्धिनो दूताः नाभ्यादि स्पृशन्तो व्याहरन्ति । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा० सू० ३-२-१२६) इति हेतावत्र शतृप्रत्ययः । नाभ्यादिस्पर्शनं मुमूर्षुदूतव्याहारस्य हेतुः । मुमूर्षोर्वयं दूता इति लक्षणेन प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । अनामिकाङ्गुलिः कनीयसीनिकटे स्थिताङ्गुलिः । बुसं – പതിര്‍ । पलालं – വൈക്കോൽ । मुसलं – ഉലക്ക । मार्जनी – ചൂൽ । इन्दुरपि– "मार्जनी रोधनी"त्याह । शूर्पम् – മുറം । चेलान्तम् – തുണിയളവു് । भस्म – വെണ്ണീറു് । अङ्गारम् – കരിക്കട്ട । दशा वस्त्रवर्त्तिः – തിരി । तुषा – ഉമി । उपानत् चर्मपादुका – ചെരിപ്പു് । तुलापाशम् – തുലാക്കോൽ കയറു് । न केवलं नाभ्यादि स्पृशन्तः अपरमपि भग्नविच्युतं स्पृशन्त इति योज्यम् । "भग्नविच्युम् – മുറിഞ്ഞുകിടക്കുന്നതു്" इति पाठ्ये ॥

तथार्धरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पूर्ववासरे ॥ ११ ॥
षष्ठीचतुर्थीनवमीराहुकेतूदयादिषु ।
भरणीकृत्तिकाश्लेषापूर्वार्द्रापित्र्यनैर्ऋते ॥ १२ ॥

तथा नाभ्यादिकमस्पृशन्तोऽप्यर्धरात्रादिष्वाग(च्छ)न्तो मरिष्यतां दूता व्याहरन्ति । अर्धरात्र इति 'अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः' (पा० सू० ५-४-८७) इति समासान्तः । राहुकेतूदयादिषु इत्यत्र आदिशब्देन उत्पातदर्शनकृष्णचतुर्दश्यादयो गृह्यन्ते । पूर्वम् – മുപ്പൂരം । आर्द्रा – തിരുവാതിര । पित्र्यम् – മകം । नैर्ऋतम् – മൂലം । हाटकोऽपि–"पित्र्यनैर्ऋते माघमूलाख्ययोर्नक्षत्रयोः" इत्याह । **पाठ्यकारस्तु**---"पितृनैर्ऋते" इति पठति । पितृनैर्ऋतम् – മകം । अन्येऽपि – पितृ – മകം नैर्ऋतम् – മൂലം इत्याहुः । **संग्रहे**–"मध्याह्नोभयसन्ध्यार्धरात्रचतुर्थीषष्ठीनवमीपर्वदिनेषु ग्रहोपरागोत्पातदर्शनभरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु चाशुभः" इति । "उभयसन्ध्या पूर्वा परा चे"तीन्दुः ॥

यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्भिषक् ॥ १३ ॥

यस्मिन्नित्यादि । यस्मिन् दूते आतुरसंश्रयं आतुरप्रतिबद्धमातुरमुद्दिश्य वाक्यं ब्रुवति सति अशुभं निमित्तं भिषक् पश्येत् तं दूतमातुरचिकित्सार्थमागतं

नानुव्रजेत् । संग्रहे—"यस्मिन् व्याधिताश्रयं कथयति दूते भिषगशुभमिन्द्रियार्थमुपलक्षयेत् संकल्पयेद्वा तं च नानुयायात्" इति । अत्रेन्दुः—"यस्मिन् व्याधिताश्रयमातुरमुद्दिश्य दूते कथयति अशुभमिन्द्रियार्थं शब्दस्पर्शादिकं भिषग् अनुभवति वा संकल्पयति वा तं दूतं नानुयायात्" इति ॥

किं तदशुभं निमित्तमित्याह—

तद्यथा विकलः प्रेतः प्रेतालङ्कार एव वा ।
छिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥ १४ ॥
रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ।
स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वान्यदपि तादृशम् ॥ १५ ॥
तत्सर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १६ ॥

तद्यथेत्यादि । तद्यथाशब्दोऽशुभनिमित्त(संदर्शन)संबन्धार्थः । विकलोऽङ्गहीनः काणकुब्जादिकः । प्रेतो मृत एव । **पाठ्यकारस्तु**—"या काचन पिशाचजाति"रित्युक्तवान् । प्रेतालङ्कारो यो मृतस्यानुलेपनवस्त्रादिनाऽलङ्कारो विधीयते । (प्रेतालङ्कारो भग्नविच्युतादिरिति **पाठ्ये?**) छिन्नं रज्ज्वादिकम् । दग्धं वस्त्रादिकम् । विनष्टं वा घटभाजनादिकम् । तद्वादीनि छिन्नदग्धविनष्टवाचकानि वचांसि वचनानि श्रोत्रेण श्रूयन्ते । रसो वा कटुकस्तीव्र इत्यनेन तदाधारद्रव्य(मातुर ? मनाहार)प्रतिबद्धमुपलक्ष्यते । रसो हि रसनेन्द्रियग्राह्य एव । तस्मात् कटुकरसाधिष्ठितद्रव्यं मरिचादि कटुकरसशब्देन गृह्यते । लोके हि रसेन द्रव्यं व्यपदिश्यत एव । यथा—इदं मधु(र ? रं) द्रव्यमिदम(मृत ? म्ल)मिति । तथैवमुत्कटकटुकरसाधिष्ठितं द्रव्यं यदा चक्षुषा गृह्यते वैद्येन तदा न शुभः । तीव्रग्रहणाच्चातीव्रस्य कुठेरादे(र ? र्निरा)सः । **हाटकोऽपि**—"रसो वा कटुकस्तीव्र इत्येतदाधारद्रव्यमातुरप्रतिबद्धमुपलक्ष्यते मरिचादि" इत्याह । गन्धो वा कौणपो महान् दुर्गन्धोऽतिशयेन तत्कालं घ्राणेन्द्रियेण गृह्यमाणः । स्पर्शो वा अग्न्यादिसम्बन्धी विपुलो विस्तीर्णः क्रूरोऽतिदुःसहः । तत्काल एव स्पर्शनेन्द्रियेण गृह्यते सोऽशुभः । यद्वेति । अथवा अपरमपि यत् तादृशं विकलाद्य-

शुभनिमित्तसदृशम (त्रिष्टं ? निर्दिष्टं) (वि ?)रक्त(रक ? कर)वीरकुसुमादिकमेतान्यशुभानि । तत्सर्वममितो वाक्यं वाक्यमभितः आतुराश्रयाद्वाक्यादग्रे अथवा वाक्यकाले आतुराश्रयवा(क्याद्य?क्य)मध्ये विकलाद्यशुभनिमित्तं तदानीमप्यशुभम् । अशुभसूचकत्वात् । विकलादिदर्शनकाले दूतमभ्यागतमाभिमुख्येन तत्काल एवागतं दृष्ट्वा येन असौ प्रेषितो दूतः तमातुरं नोपाचरेत् न चिकित्सेत् ॥

अन्यदप्यशुभनिमित्तमाह—

हाहाक्रन्दितमुत्क्रुष्टं रुदितं स्खलनं क्षुतम् ।
वस्त्रातपत्रपादत्रव्यसनं व्यसनीक्षणम् ॥ १७ ॥
चैत्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम् ।
हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांसुभिः ॥ १८ ॥
पथच्छेदोऽहिमार्जारगोधासरलवानरैः ।

हाहेत्यादि । हाहाक्रन्दितमशोभनमिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । हाहेति क्रन्दितं क्वणितम् । हाहाक्रन्दितम् - (പൃയൽ?) । उच्चैः कृत्वा क्रुष्ट(मात्रं ? मुत्क्रुष्टम् ।) – (വിളി?) വിളിക്കൊാംക । आक्रुष्टमाक्रोशः – മുറയിടുക । स्खलनं स्खलितं वैद्यस्य वा अन्यस्य वा । स्खलितं – ഇടറുക । क्षुतम् - (പുകക ? തുമ്മുക) । वस्त्रादीनां वैद्यसम्बन्धिनां व्यसनं विनाशः । व्यसनिनामापद्गतानामीक्षणमालोकनमशोभनमिति सर्वत्र योज्यम् । चैत्यादीनां निमज्जनं पतनं त्रुटनं वा । तथा हत इत्येवंरूपाणामनिष्टानाममङ्गलानां प्रवादा उच्चैरुच्चरितानि। दूषणं भस्मपांसुभिः वैद्यस्य पथि गच्छतो भस्मना पांसुभिर्वा दूषणमवकिरणमशोभनम् । कर्मसिद्ध्यभावादातुरस्यापि मरणसूचकत्वात् । एवमन्यत्राप्युभयोरशोभनत्वं योज्यम् । सर्पादिभिः पथः छेदो मार्गस्य छेदः । सरला सर्पसदृशी रक्तवर्णा द्विमुखी प्राणिजातिः चक्रमण्डल इत्यपरपर्यायः । कुरटी इति भाषा । सरलं – ഓന്ത് इति केचित् । അരണ इत्यन्ये ॥

---

१. 'सरठ' इति मुद्रिते । २. 'चक्रलण्ड' इति सुन्दर्याम् ।

दीप्तां प्रतिदिशं वाचं क्रूराणां मृगपक्षिणाम् ॥ १९ ॥

कृष्णधान्यगुडोदश्विल्लवणासवचर्मणाम् ।
सर्षपाणां वसातैलतृणपङ्केन्धनस्य च ॥ २० ॥

क्लीबक्रूरश्वपाकानां जालवागुरयोरपि ।
छर्दितस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥ २१ ॥

निःसारस्य व्यवायस्य कार्पासादेररेरपि ।
शयनासनयानानामुत्तमानां तु दर्शनम् ॥ २२ ॥

न्युब्जानामितरेषां च पात्रादीनामशोभनम् ।

दीप्तामित्यादि । यस्यां दिशि सूर्यः स्थितः सा दीप्ता भण्यते । आदित्याध्युषिता दिग् दीप्ता । तथा चोक्तम्—

"अङ्गारिण्यर्कनिर्मुक्ता दीप्ता यस्यां दिवाकरः ।
प्रधूपितैष्यत्सूर्या[1] वै शान्ताः पञ्चेतरा दिशः ॥

इति । दीप्तां दिशां प्रति या वाचो वाण्यः क्रूराणां क्रव्यभुजां मृगाणां द्वीपिसृगालादीनां पक्षिणां च श्येनादीनां ता अशोभना इति लिङ्गविपरिणामेन सम्बन्धः । संग्रहेप्युक्तं—"तथा दीप्तायां च दिशि क्रूरपक्षिमृगध्वनयः" इति । अत्रेन्दुः—"तथेत्यादिकं चिकित्साप्रतिषेधायेत्यनेन सम्बध्यते । दीप्तां दिशं प्रति क्रूराणां मृगपक्षिणां च ध्वनयः । (रज्ज्वा ? प्राच्या)दिप्रत्ययहेतुत्वेनानुमितैकापि सती दिग्व्यवहारार्थमधिष्ठातृदेवताविशेषनियमवशात् प्रविभक्तैवाष्टधा विभज्यते । तत्र विषुवति सूर्यो यत उदेति सा सहस्राक्षाधिष्ठिता ऐन्द्री नाम दिक् । तदभिमुखस्य दक्षिणपार्श्वे वैवस्वताक्रान्तमूर्तिर्याम्या नाम । तस्यैव पश्चात् पत्या यादसा(म)धिष्ठिता वारुणी नाम । तस्यैव वामतो राजराजस्वीकृता कौबेरी नाम । तासामन्तराले विदिशः । तत्र दक्षिणपूर्वा चैत्रभानवी । दक्षिण-पश्चिमा नैर्ऋती । पश्चिमोत्तरा पावनी । उत्तरपूर्वा ऐशानी । आसा-मष्टानां ककुभां भगवान् सहस्ररश्मिः पूर्वादिक्रमेण अहोरात्रभागेष्वष्टा-स्वेवावरोधवेश्मस्विव दक्षिणः कामी क्रमेणैव भोक्तृत्वमनुभवति । तत्र पूर्वे

१. 'मि' इति सर्वाङ्गसुन्दर्याम् ।

दिनस्य यामे शातक्रतवीमाशामवलम्बते भगवान् । द्वितीये जातवेदसीं तृतीये समदर्शिलाञ्छनां चतुर्थे रक्षोमालिनीम् । प्रथमे निशायामे वरुणाश्वासितां द्वितीये (समीरणनायिकां तृतीये) पुण्यजनाक्षिप्तां चतुर्थे वृषभध्वजपा(वि ? लि)-तामिति । तासां च सम्प्रति रविर्यामुपभुङ्क्ते सा स्वाधीनभर्तृकेव दीप्ता । यामुपभुज्य यातः सा प्रोषितभर्तृकेवाङ्गारिता । यां यास्यति सा वासकसज्जेव धूपिता[1] । शेषाः परित्यक्ततत्समागमाशाः प्रव्रजिता इव शान्ताः । तत्रात्मान-मवधिं कृत्वा दीप्तायां क्रूरमृगपक्षिवाचः क्रूरा मृगाः सृगालसिंहादयः पक्षिणो गृध्रोलूकादयः । क्रव्यादाः क्रूराः । स्थलशाल्यादिभुजो मृगपक्षिणः सौम्या" इति । कृष्णेत्यादि । कृष्णधान्यादीनां वैद्यस्य यद्दर्शनं पथि गच्छतः आतुरगृहे प्रविशतो वा तदशोभनमशुभसूचकत्वात् । कृष्णधान्यम् – കരിവരക്° । उदश्वित् तक्रम् । മോര°। सर्षपो रक्ताभासः । क्रूरो निष्ठुरवाची । श्वपाक-श्चण्डालः । जालमानायः । वागुरा मृगबन्धनी । "जालं मत्स्यग्राही । वागुरा मृगग्राही"ति **टिप्पणे** । **पाठ्येऽ**प्युक्तं–"जालम् – വല । वागुरम् വീവലമഞ്ഞാലം ? इति केचित् । पूतिः दुर्गन्धिः । दुर्दर्शनः करालाकृतिः । निःसारस्य व्यपेतसारस्य । व्यवायस्य मैथुनस्य । कार्पासादेरित्यादिशब्देन बुससीसास्थिकपालमुसलादेर्दूतचिन्तानिर्दिष्टस्य ग्रहणम् । कार्पासादेः पदार्थस्य दर्शनं पथि गच्छतः आतुरगृहं प्रविशतो वा अशोभनम् । अरेरपि दर्शन-मशोभनम् । प्रकृतत्वाद् वैद्यस्यात्मशत्रुदर्शनम् । तथा शयनादीनामुत्तानाना-मूर्ध्वमुखस्थितपादानां दर्शनम् । उत्तानत्वमूर्ध्वमुखस्थितपादत्वम् । **संग्रहे**– "कण्टकोर्ध्वपादयानशयनासनादि" इति । "ऊर्ध्वगाः पादाः येषां यानादीना"मितीन्दुः । न्युब्जानामधोमुखानामितरेषां घटशरावोदञ्चनादीनां दर्शनमशोभनम् । **पाठ्ये**ऽपि–"न्युब्जम् – കമിഴ്ക "इत्युक्तम् ॥

पुंसंज्ञाः पक्षिणो वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ॥ २३ ॥

पुंसंज्ञाः पुंनामानः पक्षिणो भासशिखिगोनर्दवर्तकादयः वामस्थिताः प्रशस्ताः । **इन्दुना**प्युक्तं–"स्त्रीव्यञ्जना अपि पुंनामानः पुरुषाभिधानाः पक्षिणः शुकचाषादयस्ते वामाः शुभाः प्रस्थानादिष्वि"ति । स्त्रीसंज्ञाः स्त्रीनामानो वला-

१. 'धूमिता' इति मुद्रिते इन्दुव्याख्याने पाठः ।

काशारिकावर्त्तिकावरटागिरिवर्त्तिका(शामुका?)दयः पक्षिणः (दक्षिण)स्थिताः शुभाः। "वामा वामस्थिताः दक्षिणा दक्षिणस्थिताः" इति **हाटकः** ॥

प्रदक्षिणं खगमृगा यान्तो नैवं श्वजम्बुकाः।
अयुग्माश्च मृगाः शस्ताा शस्ता नित्यं च दर्शने ॥ २४ ॥
चाषभासभरद्वाजनकुलच्छागबर्हिणः।

प्रदक्षिणमित्यादि। प्रदक्षिणं यान्तो वामा द्क्षिणं गच्छन्तः खगमृगाः शुभाः। खगाः काकपारा(व)तादयः। मृगाः हरिणैणादयः (गजपः?)। (याना? यान्तः)। नैवं श्वजम्बुकाः। किंतर्हि दक्षिणाद्वामं गच्छन्तः शुभा इत्यर्थः। अयुग्माश्च मृगाः शस्ता इति दक्षिणाद्वामगामिन इत्येके। चाषादयो मयूरान्ताः नित्यं दर्शने शस्ताः। नित्यमिति वामतो दक्षिणतो वा। भरद्वाजः - ഓലേഞ്ഞാ°। टिप्पणेऽपि–'भरद्वाजश्चकोरः' इत्युक्तम् ॥

अशुभं सर्वथोलूकविडालसरलेक्षणम् ॥ २५ ॥

सर्वथा सर्वप्रकारेण वामतो दक्षिणतो वा युग्मानामयुग्मानां वा उलूकादीनां दर्शनमशुभम्। कीर्तने तु प्रशस्ताः इत्येके ॥

प्रशस्ताः कीर्तने कोलगोधाहिशशजाहकाः।
न दर्शने न विरुते वानरर्क्षावतोऽन्यथा ॥ २६ ॥

कोलादयो दर्शने न प्रशस्ताः। विरुतेऽपि न प्रशस्ताः। वानरश्च ऋक्षश्च (दर्शने विरुते शस्तौ)। अत उक्तादन्यथा विपरीतौ प्रशस्तौ। ऋक्षवानरयोर्दर्शनं विरुतं च प्रशस्तम्। तयोः कीर्तनं न प्रशस्तमित्यर्थः। **संग्रहे**– "सर्वत्र दक्षिणाद्वामगमनमनिष्टं श्वसृगालयोः विपरीतं मृगविहङ्गमयोः। सर्वथापि दर्शनं भरद्वाजचाषभासनकुलानाम्। शशसर्पाजाविगोधाजाहकसूकराणां तु कीर्तनमनिष्टम्। (न) दर्शनं विरुतं वा(नरर्क्षयोः?) इति। विरुतं वाशितम् ॥

धनुरैन्द्रं च लालाटमशुभं शुभमन्यतः।

ऐन्द्रं धनुः लालाटं ललाटाभिमुखं स्थितमशुभम्। अन्यतः तिर्यक् पृष्ठतो वा स्थितं शुभम्। लालाटमिति भवार्थे अण्। ललाटशब्देन ललाटसमीपदेशो लक्ष्यते ॥

१. 'विपरीतमृक्षवानरयोः' इति मुद्रिते।

अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥ २७ ॥

पात्राणि अग्निपूर्णानि अशोभनानि । तथा भिन्नानि विशिखानि (शून्यानि रिक्तानि?) अशुभानीति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः ॥

वैद्यस्यातुरगृहप्रवेशे शुभाशुभनिमित्तसूचकान्याह—

दध्यक्षतादि निर्गच्छद् वक्ष्यमाणं च मङ्गलम् ।
वैद्यो मरिष्यतां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥ २८ ॥

दध्यक्षतेत्यादि । आदिशब्देनेक्षुनिष्पावादीनां परिग्रहः । दध्यक्षतादी यस्य मङ्गलस्य तदेवम् । वैद्यः प्रविशन्नेव तत्काल एव दध्यक्षतादि यद्वक्ष्यमाणं मङ्गलं निर्गच्छद् आतुरगृहाद् निर्गच्छद् निःसरद् मरिष्यतामासन्नमरणानां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥

दूताद्यसाधु दृष्ट्वैवं त्यजेदार्तमतोऽन्यथा ।
करुणाशुद्धसन्तानो यत्नतः समुपाचरेत् ॥ २९ ॥

एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण असाध्वशुभं पूर्वनिर्दिष्टं दृष्ट्वा अर्तमातुरं त्यजेन्न चिकित्सेत् । आदिशब्देन शकुनादिपरिग्रहः । अतोऽन्यथेति । दूतादि शुभं दृष्ट्वा तमातुरं वैद्यो यत्नेन समुपाचरेत् । किंभूतः । करुणाशुद्धसन्तानः । करुणया शुद्धं निर्मलं सन्तानं मनो यस्य पुंसः एवम्भूतः सन् ।

अथ तदेव दध्यक्षताद्याह—

दध्यक्षतेक्षुनिष्पावप्रियङ्गुमधुसर्पिषाम् ।
यावकाञ्जनभृङ्गारघण्टादीपसरोरुहाम् ॥ ३० ॥
दूर्वार्द्रमत्स्यमांसानां लाजानां फलभक्षयोः ।
रत्नेभपूर्णकुम्भानां कन्यायाः स्यन्दनस्य च ॥ ३१ ॥
नरस्य वर्धमानस्य देवतानां नृपस्य च ।
शुक्लानां सुमनोवालचामराम्बरवाजिनाम् ॥ ३२ ॥
शङ्खसाधुद्विजोष्णीषतोरणस्वस्तिकस्य च ।
भूमेः समुद्धृतायाश्च वह्नेः प्रज्वलितस्य च ॥ ३३ ॥

मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
नृभिर्धेन्वाः सवत्साया बडवायाः स्त्रिया अपि ॥ ३४ ॥
जीवञ्जीवकसारङ्गसारसप्रियवादिनाम् ।
रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ॥ ३५ ॥
गन्धः सुसुरभिर्वर्णः सुशुक्लो मधुरो रसः ।
गोपतेरनुकूलस्य स्वरस्तद्वद् गवामपि ॥ ३६ ॥
मृगपक्षिनराणां च शोभिनां शोभना गिरः ।
छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ॥ ३७ ॥
भेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिःस्वनाः ।
वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥ ३८ ॥
पथि वेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ।

दध्यक्षतेत्यादि । दध्यक्षतादीनां दर्शनं पथि वेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अक्षता यवाः । "अक्षता अखण्डास्तण्डुलाः" इति **सारकृत्** । धान्यमेवाखण्डितमक्षतशब्दवाच्यमित्यपरे । यावकमालक्तकः – ചെമ്പഞ്ഞി । भृङ्गारः कनकालुका । "भृङ्गरः – പൊന്ന്" इति **पाठ्ये** । घण्टा – കടമണി । दीपम् – വിളക്ക് । सरोरुहम् താമരപ്പൂ । आर्द्रमत्स्याः । आर्द्रमांसम् । आर्द्रग्रहणमत्र शुष्कपरिहारार्थम् । भक्षो मोदकादिः । रत्नं पद्मरागादिकम् । इभो हस्ती । नरस्य वर्धमानस्य शौर्यत्यागप्रज्ञाराजसत्कारादिभिर्वर्धमानः प्रतिदिनमुपचयं गतस्तथाविधस्य पुरुषस्य दर्शनं शुभम् । शुक्लानां सुमनःप्रभृतीनां दर्शनं शुभम् । वालचामरं केशप्रकीर्णम् । वाजी तुरङ्गः । उष्णीषं शिरोवेष्टनम् തലത്തൊപ്പി । तोरणम् – ഇരട്ടക്കൊടി । अन्ये लोकप्रसिद्धं तोरणमेव (इति) । स्वस्तिकम् – കൊടിക്കൂറ । मनोज्ञस्य हृदयहारिणोऽन्नपानस्य । पूर्णस्य शकटस्य च नृभिरिति संबन्धः । नरैः पूर्णस्य सम्भृतस्य शकटस्य रथस्य दर्शनम् । धेन्वा इत्यादि । स्त्रिया अपीत्यपिशब्दः समुच्चये । यथा धेन्वाः सवत्साया दर्शनमेवं बडवायाः सवत्सायाः स्त्रियाश्च सवत्सायाः सापत्याया इति । "दृतेर्धेन्वाः सवत्सायाः" इति केचित्पठन्ति । दृतिश्चर्म-

भस्त्रिका । **पाठ्येऽपि**—“**തോൽതുരുത്തി**” इत्युक्तम् । सारङ्ग इति चात(क)-मृगकरेणूनां नाम । अत्र चातक एवानुमीयते । प्रियवादी कोकिलः - കുയിൽ । शतपत्रो मयूरः – മയിൽ । दार्वाघाट इत्यपरे । अन्ये सरोरुह-विशेष इति वदन्ति । रुचको वलयः आभरणविशेषः । रुचकम् – വൃട്ടു കണ്ണാടി इत्युक्तम् । आदर्शम् – കണ്ണാടി । सिद्धार्थो गौरसर्षपः । रोचना गोरोचना । गन्धः सुष्ठु सुरभिः । सुशुक्लः वर्णः सुष्ठु शुक्लः सितः । रसो मधुरः । गोपतेः वृषभस्य अनुकूलस्य स्वरः स्वनः (न) प्रतिकूलस्य कुपितस्य शब्दः । यां दिशं प्रति गच्छति तदभिमुखस्य गोपतेरिति केचित् । तद्वद् गोपतिना तुल्यो गवामप्यनुकूलानां शब्द इत्यर्थः । शोभिनां प्रशस्तानां मृगपक्षिनराणां प्रशस्ता गिरो विद्यादारोग्यलक्षणमिति योज्यम् । मृगपक्षिनरा ह्यशोभिनोऽपि सृगालोलूक-चण्डालादयः सन्ति । तद्व्यवच्छेदनार्थं शोभिनामिति । पताका **वैजयन्ती** । अभिष्टुतिः प्रयाणकाले जनैः स्तुतिः जयजयेत्यादिशब्दपूर्वा अभिमुखमुच्चारिता । तथा भेर्यादीनां शब्दाः । पुण्याहनिःस्वनाः प्रशस्तशब्दाः आरोग्याय । न तु अप्रशस्तनिःस्वनाः प्रेतपटहादिजाः । वेदाध्ययनस्य वेदपाठस्य ये शब्दाः ते च शुभाः । प्रदक्षिणोऽनुकूलो वायुः सुखः सुखावहः पथि वेश्मप्रवेशे च तदारोग्यलक्षणं विद्यात् । **संग्रहे** तु दध्यादिकमष्टोत्तरं मङ्गलशतमुक्तम् । “प्रस्थानगमनप्रवेशेषु दधिघृतमधुलाजपुष्पाक्षतोदुम्बराश्वत्थमुक्तामणिच्छत्रदूर्वा-ङ्कुरादर्शकन्याध्वजस्यन्दनाष्टापदाक्षतनृपश्रीतरुभद्रपीठानि मत्स्या हया (नावसी?) हंसचापौ वृषः केसरी दक्षिणावर्तशङ्खाब्जसिद्धार्थकरोचनाः स्वस्तिकस्तोरणं कीचका वेणवो वरवधूर्मदासिक्तगण्डो गजस्तोयलम्बोऽम्बुदः पूर्णकुम्भो हरिद्रात्रिरिन्द्रः फलान्यार्द्रमांसं सितं चामरं गौः सवत्साङ्गना पुत्रिणी मानुषं वर्धमानं सहस्रं नराणां प्रयुक्तानि यानानि धन्वन्तरिर्वाम(गो? नो) ब्राह्मणो भूमिरभ्युद्धृता सिद्धमन्नं वराहश्च तोयोत्थितस्त्रिनयनमधुसूदनस्कन्दपद्मासना लोकपालास्सुराः खं दिशोऽग्निः सरांसि स्रवन्त्यः समुद्रा मखा मारुतो ज्योतिषं धर्मशास्त्राणि तीर्थानि (काव्यं) धर्मकामार्थामृतं बालखिल्यादयो वेदवाक्यं निधिः कौस्तुभः काञ्चनं माणिभद्रः सुमेरुः प्रियङ्गुः प्रदीपो व[1]चा मोदकाः

१. ‘वचामोदकौ’ इति मुद्रिते ।

दितिरदि[1](तिररुन्ध)ती ऋद्धिः सावित्र्युमाकाशगङ्गा शची देवसेना स्वधा शान्तिर्लक्ष्मीः सरस्वत्यपत्यं क्षमा स्वस्तिशब्दो वषट्कार ओङ्कारपुण्याहधर्मक्रिया- श्चैतदष्टोत्तरं मङ्गलानां शतं दर्शनात् कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोह्यार्थसिद्धिं दिशन्त्युत्तमाम्" इति । अत्रेन्दुः—"वैद्यस्यान्यस्य च दध्यादिकं मङ्गलाना- मष्टोत्तरशतं दर्शनादिभ्योऽशुभानि व्यपोह्य उत्तमामर्थसिद्धिं दिशन्ति । स्यन्दनं रथादि । अष्टापदं चतुरङ्गफलकम् । अक्षाः पाशाः । श्रीतरुः विल्ववृक्षः । भद्रपीठं देवासनं चतुष्कोणम् । स्वस्तिको[2]ऽलङ्कारविशेषः । कीचका वेणवः ये वायुना शब्दायन्ते । वरवधूः उत्तमा स्त्री । वर्धमानमलङ्कारविशेषः । याना- न्यश्वादीनि प्रयुक्तानि । बोधकरणेन (धन्वन्तरिश्चित्रादिकृतः) । वामनो यः कश्चित् । तथा ब्राह्मणः । वराहः सूकरस्तोयमध्यादुत्थितः सन् । अमृतं श(ब्द) एव । माणिभद्रो यक्षविशेषः । दितिरसुरमाता । अदितिः सूर्यमाता । देवसेना(स्तस्य ? [3]तत्संज्ञा) । स्वधा पितृणाम् । शान्तिः धर्मस्य । अपत्यं स्वस्य । क्षमा धर्मस्य । स्वस्तीत्ययं शब्दः ।" (इति) ॥

इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नानूर्ध्वं प्रवक्ष्यति[4] ॥ ३९ ॥

इत्युक्तमित्यादि । इत्येवमर्थे समाप्तौ वा । दूतः स्त्रीपुरुषादिर्य आतुरेण प्रेष्यते । तथा चेतनाचेतनरूपः शुभाशुभसूचको दूतलक्षणवर्जितो लोकप्रसि- (द्धया ? द्धः) शकुन उक्तो यथा हाहाक्रन्दितमित्यादि । दूतशकुनमित्येवमुक्त- मभिहितम् । अतो दूतशकुनादूर्ध्वमनन्तरं स्वप्नान् प्रवक्ष्यति सम्यग् वदिष्यति तन्त्रकार इति शेषः । स्वप्नलक्षणं **संग्रहे** कथितं यथा—

"सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतं यदा ।
विषयेभ्यस्तदा स्वप्नान् नानारूपान् प्रपश्यति ॥"

इति । तथा—

"श्लेष्मावृतेषु स्रोतःसु श्रमादुपरतेषु च ।
इन्द्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्रा विशति तामसी ॥"

इति निद्रालक्षणम् ॥

---

१. 'दितिरृद्धिः' घपाठः । २. 'स्वस्तिक आकारविशेष' इति मुद्रिते ।
३. 'स्कन्दस्य' घपाठः । ४. 'प्रचक्षते' इति मुद्रिते ।

स्वप्ने मद्यं सह प्रेतैर्यः पिबन् कृष्यते शुना ।
स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ॥ ४० ॥

स्वप्न इत्यादि । यो मर्त्यः पुरुषः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां प्रेतैः सह मद्यं पिबन् शुना कृष्यते स मृत्युना ज्वररूपेण शीघ्रमचिरात्कतिपयैरेव दिवसैः नीयते लोकान्तरमिति शेषः । ज्वरेण हन्यत इत्यर्थः । प्रेताः निकृष्टा भूत-विशेषाः ।

रक्तमाल्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् ह्रियते स्त्रिया ।
सोऽस्रपित्तेन

रक्तेत्यादि । रक्तमाल्यो रक्तशरीरो रक्तवस्त्रश्च यो मर्त्यो हसन् स्त्रिया स्वप्ने ह्रियते आकृष्यते आक्रम्यते सोऽस्रपित्तेन मृत्युना शीघ्रं नीयते ।

महिषश्ववराहोष्ट्रगर्दभैः ॥ ४१ ॥
यः प्रयाति दिशं याम्यां मरणं तस्य यक्ष्मणा ।

यो महिषादिभिः कारणभूतैः याम्यां दिशं स्वप्ने प्रयाति तस्य यक्ष्मणा राजयक्ष्मणा मरणं भवति ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लता कण्टकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते ॥ ४२ ॥
यस्य तस्याशु गुल्मेन

लतेत्यादि । मर्त्य इति प्रथमान्तोऽपि इहार्थवशात् षष्ठ्यन्तः सम्बध्यते । यस्य मर्त्यस्य स्वप्ने कण्टकिनी लता कण्टकयुक्ता लता हृदि हृदये जायते वंशो वाथ तालो वा तस्य शीघ्रं गुल्मेन मरणं भवेत् । **संग्रहेऽप्येवमुक्तं**—"यस्य कण्टकिनी लता वंशस्तालो वा हृदि जायते स गुल्मेन । यस्य शिरसि स शिरो-रोगेण शस्त्रेण वा शिरश्छेदेन" इति । **अत्रेन्दुः**—"यस्य कण्टकिलतादिकं जायते स गुल्मेन हन्यत इति सम्बन्धः । यस्य पुंसः कण्टकिलतादिकं शिरसि जायते स शिरोरोगेण हन्यते" इति ॥

यस्य वह्निमनर्चिषम् ।
जुह्वतो घृतसिक्तस्य नग्नस्योरसि जायते ॥ ४३ ॥
पद्मं स नश्येत्कुष्ठेन

यस्य मर्त्यस्य नग्नस्य घृतसिक्तस्य आज्याभ्यक्तस्य वह्निमनर्चिषं ज्वाला-रहितं जुह्वतः उरसि पद्मं जायते स नरः कुष्ठेन नश्येत् ॥

चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेण नश्यति ॥ ४४ ॥

चण्डालैः सह बहुविधमनेकप्रकारं स्नेहं घृततैलादिकं यो मर्त्यः स्वप्ने पिबेत् स प्रमेहेण नश्यति । स्वप्ने प्रकृतेऽपि पुनः स्वप्नग्रहणं कृतं स्पष्टार्थम् ॥

उन्मादेन जले मज्जेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह ।

उन्मादेन स नश्यति यो राक्षसैः सह नृत्यन् जले मज्जेत् ।

अपस्मारेण यो मर्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ॥ ४५ ॥

स मर्त्योऽपस्मारेण नश्यति यो नृत्यन् सह प्रेतेन स्वप्ने नीयते ॥

यानं खरोष्ट्रमार्जारकपिशार्दूलसूकरैः ।
यस्य प्रेतैः सृगालैर्वा स मृत्योर्वर्तते मुखे ॥ ४६ ॥

यस्य नरस्य स्वप्ने खरादिभिर्यानं स मृत्योर्मुखाभ्यन्तरे वर्तते अत्यासन्न-विनाशत्वात् ॥

अपूपशष्कुलीर्जग्ध्वा विबुद्धस्तद्विधं वमेत् ।
न जीवति

अपूपान् शष्कुलीर्वा जग्ध्वा भक्षयित्वा एवं स्वप्ने दृष्ट्वा विबुद्धः सन् तद्विधं तथाविधं स्वप्ने जग्ध्वापूपशष्कुलीप्रायमेव वमेत् स न जीवति । **अस्मद्गुरूणां** तु 'वमन्' इति पाठः ।

अक्षिरोगाय सूर्येन्दुग्रहणेक्षणम् ॥ ४७ ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणदर्शनमक्षिरोगाय ॥

सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं दृग्विनाशनम् ।

सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं मर्त्यस्य दृष्टिविनाशनम् । सूर्याचन्द्रमसोरिति 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० सू० ६-३-२६) इत्यानङादेशः ॥

मूर्ध्नि वंशलतादीनां सम्भवो वयसां तथा ॥ ४८ ॥

निलयो मुण्डता काकगृध्राद्यैः परिवारणम् ।
तथा प्रेतपिशाचस्त्रीद्रमिलान्ध्रगवाशनैः ॥ ४९ ॥
सङ्गो वेत्रलतावंशतृणकण्टकसङ्कटे ।
श्वभ्रश्मशानशयनं शयनं पांसुभस्मनोः ॥ ५० ॥
मज्जनं जलपङ्कादौ शीघ्रेण स्रोतसा हृतिः ।
नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्रग्वस्त्रधारणम् ॥ ५१ ॥
वयोऽङ्गवृद्धिरभ्यङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म च ।
पक्वान्नस्नेहमद्याशः प्रच्छर्दनविरेचने ॥ ५२ ॥
हिरण्यलोहयोर्लाभः कलिर्बन्धपराजयौ ।
उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ॥ ५३ ॥
हर्षो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ।
प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ॥ ५४ ॥
पतनं वा विनाशो वा भेदनं पर्वतस्य च ।
कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ॥ ५५ ॥
चिन्तान्धकारसंबाधे जनन्यां च प्रवेशनम् ।
पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसनं तथा ॥ ५६ ॥
काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ॥ ५७ ॥

मूर्ध्नीत्यादि । जातु नेष्यते इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । वंशलतादीनां मूर्ध्नि शिरसि संभवो जातु नेष्यते । एवमग्रेऽपि योज्यम् । तथा वयसां पक्षिणां मूर्ध्नि निलयो निलयनम् । तथा मुण्डता कृतमुण्डनत्वम् । काकाद्यैः परिवारणं परिवृतत्वम् । न केवलं काकाद्यैः प्रेताद्यैश्चेति तथाशब्दस्यार्थः । आन्ध्रद्रमिलौ दाक्षिणात्यजनपदनामनी । गवाशनाः गोमांसभक्षाः चण्डाला इत्यर्थः । **पाठ्ये**ऽप्युक्तं—"द्रमिलाः – തമിഴർ । आन्ध्राः मद्रदेशे पार्वतीयाः । गवाशनाः श्वपचाः" इति । "द्रमिलाः पञ्चद्रमिलाः" इति **टिप्पणे** । वेत्रादिसङ्कटे वेत्रा-

---

१. 'ध्नि सं' घपाठः । २. 'ഒമിഴർ ത' घपाठः ।

दिभिः संवृते देशे स्थितस्य सङ्गो द्वारालाभः तत्रैव निःसरणमपश्यतः । वेत्रं काष्ठविशेषः । श्वभ्रे श्मशाने च शयनं स्वपनम् । पांसौ भस्मनि च पतनम् । जलपङ्कादिके मज्जनं (ध्वंसनम्?) आदिशब्देन कूपकलुषोदकादयो गृह्यन्ते । स्रोतसा शीघ्रेण हृतिः हरणम् । नृत्तं च वादित्रं च गीतं च तानि । स्रक् च वस्त्रं च स्रग्वस्त्रे, रक्ते च (ते स्रग्वस्त्रे च) तयोर्धारणम् । वयश्चाङ्गं च तयोर्वृद्धिः । तयोर्वृद्धिर्यथा बाल्ये यौवनं वार्द्धकं वा । अभ्यङ्गोऽभ्यञ्जनम् । विवाहः परिणयः । श्मश्रुकर्म मुखव्यञ्जनमुण्डनम् । पक्वान्नं मण्डकादि । स्नेहः तैलादिः । मद्यं शी(ध्वादि)ः । तेषामाशो भक्षणम् । प्रच्छर्दनं वमिः । विरेचनं विरेकः । हिरण्यस्य, लोहस्य च रूप्यादेर्लाभः । कलिरनर्थः । बन्धो बन्धनम् । पराजयः परिभवः । उपानद्युगस्य नाशः । पादस्य चर्मणश्च प्रकर्षेण पतनम् । **पाठ्ये** तूक्तं–पादचर्म – ഉള്ളംകാൽതോൽ । अन्ये तु उपानद्विशेषं वदन्ति" इति । भृशमतिशयेन हर्षः । पितृभिः प्रकुपितैः अ(व)भर्त्सनम् । प्रदीपादीनां पतनमथवा विनाशः । पर्वतस्य च भेदनम् । कानने वने रक्तकुसुमे प्रवेशनमिति संबन्धः । पापकर्मणां पापिनां निवेशने गृहे प्रवेशनम् । चितायामन्धकारसंबाधे तमःसङ्कटे जनन्यां च प्रवेशनम् । जननी माता । चितायामन्धकारे संबाधे च प्रवेशनमिति वा । **संग्रहे**—"रक्तकुसुमवतीं भूमिं गुहामन्धकारचितां पापकर्मालयं संबाधं जननीं वा प्रविशति" इति । "संबाधः सङ्कट" **इतीन्दुः** । प्रासादात् शैलाद् वा पातः पतनम् । आदिशब्देनोच्चवृक्षादेः ग्रहणम् । मत्स्येन ग्रसनं निगरणम् । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायं तद्विद्यते येषामितीनिः । तेषां काषायिणां कषायरक्तवस्त्रावृतानाम् । तथा असौम्यानां दुर्दर्शनानां तथा नग्नानां विवस्त्राणां, दण्डधारिणां दण्डिनां तथा रक्ताक्षाणां रक्तनयनानां कृष्णानां कृष्णवर्णानां च नृणां दर्शनं न कदाचिदिष्यते स्वप्ने । अशुभसूचकत्वात् ॥

कृष्णा पापाननाचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागमाल्यवसना स्वप्नकालनिशा मता ॥ ५८ ॥
मनोवहानां पूर्णत्वात्स्रोतसां प्रबलैर्मलैः ।
दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ॥ ५९ ॥

---

१. 'बुडन'मिति मुद्रितसुन्दर्याम् । २. 'मार्द्वीकादि' घपाठः । ३. 'पर्वतात्' घपाठः ।

अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।

कृष्णेत्यादि । एवंविधा स्त्री स्वप्ने कालनिशा मता कालरात्रिरूपा मता । पापमाननमाचारश्च यस्याः सैवम् । तथा दीर्घाः केशनखाः स्तनौ च यस्याः सैवम् । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्–' (पा० सू० ४-१-५४) इति ङीष् । विरागमाल्यवसना विविधो रागो यस्य तदेवंभूतं माल्यवसनं यस्याः सैवम् । यथोक्तस्वप्नदर्शने कारणं निरूपयति—मनोवहानामित्यादि । मनश्चेतो वहन्ति यानि विशेषेण हृदाश्रितानि स्रोतांसि तानि मनोवहानि, तेषां मनोवहानां स्रोतसां प्रबलैः बलवद्भिर्मलैः मलिनीकरणस्वभावैः वातपित्तश्लेष्मभिः पूर्णत्वाद् दारुणाः घोराः अप्रशस्ताः स्वप्ना दृश्यन्ते अनुभूयन्ते । यैः स्वप्नैः दृष्टैः रोगी आतुरः पञ्चतां याति मरणं प्राप्नोति । तथास्वभावत्वात् तेषां स्वप्नानाम् । अरोग इत्यादि । स्वस्थो नरः संशयं जीवितसन्देहं प्राप्य कश्चिदेव बहूनां मध्यात् पुण्यवान् नियतायुश्च विमुच्यते मरणादिति शेषः ॥

स्वप्नभेदानिदानीमाह—

दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥ ६० ॥
भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ।

दृष्ट इत्यादि । चः समुच्चये । इतिः प्रकारे । दृष्टादिना प्रकारेण स्वप्नः सप्तविधो मतः, सप्त स्वप्ना इत्यर्थः । दृष्टः स उच्यते यः 'पूर्वं जाग्रदवस्थायां किञ्चिद्वस्तुजातं दृष्ट्वा तदानीं सुप्तावस्थायां तादृशं वस्तुजातं संवित्ति-रूपतयानुभूयते । (*यश्च शब्दमात्रेण वस्तुजातं श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते तदिदानीं सुप्तावस्थायां तादृक्संवित्तिरूपतयानुभूयते स श्रुत उच्यते । यस्तु जाग्रदवस्थायां यथायथमिन्द्रियैरनुभूयते सोऽनुभूत उच्यते । यस्मिन् दृष्टे श्रुतेऽनुभूते वा) यत्पूर्वं जाग्रदवस्थायां वस्तुजातं मनसा प्रार्थ्यते तथैव च सुप्तावस्थायामन्तः संविद्रूपतयानुभूयते स प्रार्थितः उच्यते । प्रार्थितो मनोरथविषयीकृत इत्यर्थः । कल्पितः संकल्पितः । जाग्रदवस्थायां वस्तुजातमन्तःसंवित्तावुपारूढं तदानीं सुप्तावस्थायां तादृशमनुभूयते स कल्पित उच्यते । (भाविको? यश्चाहेतुको

---

१. 'चक्षुषा जा' । २. 'रूपेणानु' । ३. 'तादृगनु' घपाठः ।

* कोष्ठरेखान्तर्गतो भागः सर्वाङ्गसुन्दराव्याख्यातः समुद्धृत्य योजिता ।

दृष्टश्रुतादिभ्यः स्वप्नेभ्योऽन्यो विलक्षणः भविष्यदावेदयति स भाविक उच्यते। दोषजो वातादिजो यः प्रकृत्यनुरूपः पूर्वमुक्तः। **संग्रहे**–"स्वप्नस्तु स्वयमन्येन वा दृष्टः शुभाशुभहेतुः सप्तविधो भवति। दृष्टः श्रुतोऽनुभूतः प्रार्थितः संकल्पितो भाविको दोषजश्चे"ति। **इन्दुः**–"स्वप्नश्च शुभाशुभहेतुः स्वयं दृष्टः उपभोक्त्रा अन्येन वा तमुद्दिश्य दृष्टः। स च दृष्टादिभेदेन सप्तविधः। दृष्टश्चक्षुषा गृहीतस्य स्वयमेव स्वापे दर्शनम्। श्रुतस्याख्यायिकारूपेण स्वापे दर्शनं श्रुतः। अनुभूतः स्वसंवेदादिना[1]। प्रार्थितः आकाङ्क्षितः। इदं कथं नु मे स्यादिति कल्पितः संकल्पितः। इदं मयावश्यं कर्तव्यमिति संकल्पितस्य दर्शनम्। भाविकः स्वभावादागतः। दोषजो वातादिसामर्थ्यात् नभोगमनादिः" इति॥

तत्राद्या[2] निष्फलाः पञ्च यथास्वप्रकृतिर्दिवा।
विस्मृतो दीर्घह्रस्वोऽति, पूर्वरात्रे चिरात् फलम्॥ ६२॥
दृष्टः करोति तुच्छं च

तत्रेत्यादि। तत्र तेषु स्वप्नेषु मध्ये[3] आद्या आदिपठिता दृष्टश्रुतादयः पञ्च निष्फलाः। नैते यथानुरूपं फलं शुभमशुभं वा ददति। (भाविक)दोषजौ सफलौ। दोषजोऽपि यथास्वप्रकृतिर्यः स्वप्नः सोऽपि निष्फलः। नासौ यथानुरूपं फलं शुभाशुभलक्षणं ददाति। यथा वातप्रकृतेर्वातजः पित्तप्रकृतेः पित्तजः। एवं कफे द्वन्द्वेऽपि वाच्यम्। तथा दिवा दृष्टो यः स्वप्नः सोऽपि पञ्चविधव्यतिरिक्तोऽपि निष्फलः। तथा विस्मृतो निष्फलः। विस्मृतो यः साधु न स्मर्यते। तथातिदीर्घोऽतिह्रस्वो यः स्वप्नः स पञ्चविधव्यतिरिक्तो निष्फलः। "नातिसुप्तदृष्टश्च निष्फलः" इति **संग्रहे**। पूर्वरात्रे निशादौ दृष्टः स्वप्नः सफलोऽपि शुभाशुभं फलं चिरात् चिरेण कालेन तथा तुच्छमल्पं च करोति, न यथापरिभाषितम्। केचित्त्वाहुः—चशब्दो विकल्पार्थे। चिरेण चिरकालेन तुच्छं वेत्यर्थः। पूर्वरात्रे अहः सर्वैकदेश (५-४-८७) इत्यच्समासान्तः।

गोसर्गे तदहर्महत्॥ ६३॥
निद्रया चानुपहतः प्रतीपैर्वचनैस्तथा।

---

१. 'वेदनादिना' घपाठः। २. 'तेष्वाद्या' इति मुद्रिते। ३. 'मध्यात्' घपाठः।

गोसर्ग इत्यादि । गोसर्गे गवां मोक्षकाले प्रत्युषसि दृष्टः स्वप्नः तदहः तस्मिन्नेवाहनि फलं महत् करोतीति योज्यम् । तदहरित्यहः शब्दः सप्तम्यर्थ-वृत्तिरव्ययः । **संग्रहे**—"पूर्वरात्रेऽल्पं चिराच्च फलं करोति । गोसर्गे महत् सद्यश्च । निद्रया चानुपहतः...." इति । शुभस्वप्नो दृष्टो निद्रया यद्यनुपहतो यस्मिन् स्वप्ने दृष्टे[1] तदनन्तरं न सुप्यते स स्वप्नो महत् फलं करोति । अन्यथा स्वल्पम् । प्रतीपैर्दृष्टः स्वप्नः प्रतिकूलैर्वचनैश्चानुपहतो न व्यवहृतः[2] शुभः स्वप्नो दृष्टो महत् फलं करोति । **हाटको**ऽप्याह—"निद्रया चानुपहतो दृष्टः स्वप्नः प्रतिकूलै-र्वचनैश्चानुपहतः शुभः स्वप्नो महत् फलं करोति ।" इति ॥

एवं शुभस्वप्नं प्रत्युक्त्वा अशुभस्वप्नं प्रत्याह—

याति पापोऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ॥ ६४ ॥

यातीत्यादि । पापोऽशुभः स्वप्नो दानादिभिः अल्पफलतां याति । अहितान्मनोनिग्रहो यमः । आदिशब्देन (यम)नियमप्रायश्चित्तादयो गृह्यन्ते ॥

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत् सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ॥ ६५ ॥

अकल्याणमित्यशुभसूचकत्वादशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव तस्मिन्नेवावस-रेऽशुभस्वप्नदर्शनसमनन्तरकाले सौम्यमक्रूरं शुभसूचकत्वात् शुभं स्वप्नं यः पश्येत् तस्य नरस्य तस्य वा स्वप्नस्य शुभमेव कल्याणरूपमेव फलं भवेत् । न पूर्वदृष्टा-शुभफलमित्येव शब्दार्थः । अपि शब्दात् कल्याणं स्वप्नं दृष्ट्वा यः तत्रैव स्वप्न-मध्ये तत्रैव रात्रौ सुप्तोऽशुभं च स्वप्नं पश्येत् तस्य अशुभमेव फलं भवेत् । न पूर्वदृष्टशुभफलमिति बोध्यम् । नन्वेवं सति स्वप्नानामनिश्चितफलत्वं प्राप्नोति । ततश्च 'स्वप्ने मद्यं सह प्रेतै'रित्यादि यदुक्तं तदन्यथापि स्यात् । यतोऽशुभ-लक्षणोऽप्येवं दानादिभिश्चान्यथा सम्पद्यते । (शुभलक्षणोऽप्येवं जातीयश्चान्यथा सम्पद्यते ।?) ततश्चानिश्चितफलत्वान्मरणं प्रति नासौ निश्चितो हेतुः । एव-मन्येऽपि ये स्वप्नाः प्रतिनियताः रक्तपित्तादीनां व्याधीनां हेतवो निर्दिष्टाः (ते हेतवो नैव बोद्धव्याः ।? तेऽपि तथैव बोद्धव्याः) । अत्राचक्ष्महे--निश्चि-

१. 'दृष्टेऽनन्तरं' । २. 'व्याहतः' घपाठः ।

तानिश्चितफलत्वात् स्वप्नानामदोषः। तथाहि। केचित् स्वप्ना निश्चितफलस्वभावाः। यथा 'स्वप्ने मद्यं सह प्रेतै'रित्यादयः। केचिदनिश्चितफलस्वभावाः यथा 'मूर्ध्नि वंशलतादीना'मित्यारभ्य यावत् 'रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते' इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन निर्दिष्टाः। तत्र ये निश्चितफलस्वभावास्ते न कथञ्चिदन्यथा कर्तुं पार्यन्ते। प्राक्तनस्य कर्मणस्तथा रूपस्य बलवत्त्वात्। ये त्वनिश्चितफलस्वभावाः 'मूर्ध्नि वंशलतादीना'मित्यादयस्तेषां स्वप्नान्तरदर्शनादिभिरन्यथापि सद्भावः सम्भाव्यते इति ॥

पश्येत्सौम्यमित्युक्तमतस्तानेव सौम्यान् स्वप्नान् दर्शयति—

देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान्।
साधून् यशस्विनो वह्निमिद्धं स्वच्छान् जलाशयान् ॥ ६६ ॥

कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुतेजसः।
नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्रुधिरोक्षितम् ॥ ६७ ॥

यः पश्येल्लभते यो वा छत्रादर्शविषामिषम्।
शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥ ६८ ॥

शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहनरद्विपान्।
आरोहेद्गोऽश्वयानं च तरेन्नदह्रदोदधीन् ॥ ॥ ६९ ॥

पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतम्।
संबाधनिःसृतिर्देवैः पितृभिश्चाभिनन्दनम् ॥ ७० ॥

रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम्।
यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽश्नुते ॥ ७१ ॥

देवानित्यादि। कुमारकाः बालकाः। विषं वत्सनाभिः। आमिषं मांसम्। सुमनसः पुष्पाणि। शुक्लशब्दो वस्त्रमित्यत्रापि संबध्यते। अर्थवशाच्चास्य नपुंसकत्वमेकत्वं च बोद्धव्यम्। यो देवादीन् पश्येत् यो वा छत्रादीन् लभते यश्च शैलादीनारोहेद् यश्च नदादीनि तरेत् यस्य वा पूर्वोत्तरगमना-

दिकं स्यात् स पुरुषः आयुरादीनश्नुते प्राप्नोति। नराशनो राक्षसाः तं रुधिरेणोक्षितं सिक्तम्। 'अमेध्यालेपन'मित्यत्र 'मेध्यमालेपन'मिति केचित्पठन्ति। ह्रदो गम्भीरः। अगम्या सकुल्या (तज्जा? अन्त्यजा) तिश्च। मृतिः मरणम्॥

'आरोग्यमश्नुते' इत्युक्तम्। अतस्तदेवारोग्यं लक्षयितुमाह—

मङ्गलाचारसम्पन्नः परिवारस्तथातुरः।
श्रद्धानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः॥ ७२॥

सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु।
चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम्॥ ७३॥

मङ्गलेत्यादि।

"प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्।
(ए)तत्तु मङ्गलं प्रोक्तमृषिभि(स्तत्त्वद)र्शिभिः॥"

आचरणमाचारः सद्वृत्तानुष्ठानम्। मङ्गलाचाराभ्यां सम्पन्नो युक्तः परिवारः। तथा श्रद्धानः अवश्यं मे व्याधिरयं (अनेन भेषजेन) नश्यतीत्येवमातुरः श्रद्धानः। तथा अनुकूलो दक्षिणः। तथा प्रभूतस्य द्रव्यस्य संग्रहः संग्रहणम्। तथा सत्त्वलक्षणयोः संयोगः। सारकृदपि—("सत्त्वलक्षणसंयोगज्ञापकत्वादि देहस्य नीरोगतालक्षणं च"?) इत्याह। तथा वैद्यद्विजादिषु भक्तिः। चिकित्सायामुपक्रमेऽनिर्वेदः सोत्साहता तदेतदारोग्यस्य लक्षणम्। इन्दुनाप्युक्तं—"मङ्गलाचारसम्पन्नादिकमारोग्यलक्षणम्। प्रभूतानां द्रव्याणां संग्रहः। सत्त्वलक्षणानि शौचास्तिक्यादीनि" इति। "मङ्गलाचारसम्पन्नपरिवारः" इति वा पाठः। संग्रहेतूक्तं—

"दृष्ट्वा स्वप्नान् दारुणान् शोभनान् वा
प्रातः स्नातः सर्षपानग्निवर्णान्।
हुत्वा सावित्र्या सर्पिषाक्तांस्तिलान् वा
पूतः पापैर्मुच्यते व्याधिभिश्च॥" इति॥

---

१. 'म्पदादि'। २. 'ग्यस्य ल' घपाठः।

कस्मादिदं स्थानं शारीरमुच्यते इत्यस्य स्थानस्य नामनिर्वचनं दर्शयति—

इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम् ।
शरीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ७४ ॥

इत्यत्रेत्यादि । इति(:) परिसमाप्तौ पूर्वोक्तपरामर्शे वा । अत्र अस्मिन् स्थाने यतो यस्माच्छरीरस्य जन्ममरणं सम्यगुदाहृतं सम्यक् प्रदर्शितम् । जन्म गर्भावक्रान्त्यादिभिश्चतुर्भिरध्यायैः सम्यगुदाहृतम् । प्रसक्तानुप्रसक्तिकया मरणमपि विकृतिविज्ञानीयेन दूतादिविज्ञानीयेन च प्रदर्शितम् । ततः शरीरस्य जन्ममरणोदाहरणात्कारणादिदं स्थानं शारीरमुच्यते । यद्यपि सर्वं स्थानं शरीरमधिकृत्यैव तथापीदं स्थानं साक्षाज्जन्ममरणचिन्तनाच्छरीरस्य प्राधान्येन शारीरस्थानमुच्यते इति । इन्दुनाप्युक्तं—"तत्रेत्यादिना स्थाननाम निरूप्यते । अस्मिन् स्थाने शरीरस्य जन्मनः प्रभृति मरणं यावद्यतः सम्यगुदाहृतं प्रदर्शितं अतः स्थानमिदं शारीरमुच्यते" इति ॥

इति हृदयबोधिकायामष्टाङ्गहृदयदीपिकायां शारीरस्थाने षष्ठोऽध्यायः ।

शारीरस्थानं समाप्तम् ।

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

हेतुलिङ्गौषधस्कन्धलक्षणोऽयं ग्रन्थो ग्रन्थकृता प्रणीतः । तानि च हेतुलिङ्गौषधानि सूत्रस्थाने सूचितानि । शरीरलक्षणञ्चाधारमथानुपपाद्य तानि विस्तरेणोपदेष्टुं न शक्यन्ते । तस्माच्छारीरस्थानादनन्तरमारब्धवान् हेतुलिङ्गौषधानीति । हेतुलिङ्गाभ्यामामयं परीक्ष्य अनन्तरं यथायोगमामयप्रशमार्थमौषधं दातुमुचितम् । तस्माद् हेतुलिङ्गयोरेव प्रागुद्देशो युक्तो न त्वौषधस्येति चिकित्सितस्थानात्प्रागिदमेव स्थानमुपदेष्टुं युक्तम् । तथा चोक्तं मुनिना—

"रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।"

इति । तस्मादौषधाद्धेतुलिङ्गयोरेवामयं प्रति प्राधान्यमिति निदानस्थानारम्भः । तत्र च पूर्वं सर्वरोगनिदानमेवारब्धुं युक्तं प्राधान्यात् । तच्च सर्वरोगकारणनिर्देशात् । तथा हि वातादय एव कुपिताः सर्वरोगकारणम् । वक्ष्यति हि—

"सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।"

इति । तेषां च कोपकारणमस्मिन् निर्दिश्यत इत्याह 'अथात' इत्यादि ।

इन्दुनात्वेवमुक्तं---"सूत्रस्थाने स्वस्थवृत्तं निर्णीतम् । आतुरवृत्तं तु बह्वभिधेयत्वात्सूत्रितम् । तस्य चातुरवृत्तस्य स्वस्थवृत्तस्य च शरीरपरायत्तत्वाद् द्वितीयस्थाने जन्मनः प्रभृति शरीरं निर्णीतम् । सम्प्रति[1] व्याधिनिर्णयस्यावसरः । तेषां च व्याधीनां निर्णयेऽयं क्रमः । प्रथमं तेषां कारणं प्रदर्शयितव्यम् । तदनु[2] लक्षणम् । एतावता च अधिगतस्वरूपविशेषाणां यथास्वं प्रतीकारः । अतो निदानलक्षणपरिज्ञानार्थं तृतीयस्था[3]नारम्भः । चिकित्सितं तु बहुवक्तव्यत्वात् चतुर्थे वक्ष्यते । निदान[4]प्राधान्यात् स्थानव्यप-

---

१. 'ति तु व्या' । २. 'नु लक्षणानि' । ३. 'स्थानस्यारम्भः' ।
४. 'नप्रधानत्वात् स्थानस्य निदानव्यपदेशः' इति मुद्रिते ।

देशकत्वम् । निदानं च द्विविधम् । किञ्चित् सकलरोगानुयातम् । किञ्चिद्विशिष्ट-रोगाश्रयम् । तत्तु प्रत्यध्यायं निर्देक्ष्यते । सकलरोगव्यापकनिदानपरिज्ञानार्थं प्रथमाध्याय आरभ्यते—

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथेत्यादयः शब्दाः सर्वे आयुष्कामीयवद् व्याख्यातव्याः । सर्वे च ते रोगाश्च सर्वरोगा ज्वरादय उक्तानुक्ताः तेषां निदानं सर्वरोगनिदानम् । निश्चयेन व्याधिरनेन दीयत इति निदानं कारणं, तदभिधीयतेऽस्मिन्नध्याय इत्यध्यायस्य निदानसंज्ञा । अभिधेयेनाभि(धे? धा)यकमपि व्यपदिशन्ति कवयः । तत्र रोगाणां सामान्यनिदानं विभणिषुः तावद्रोगाणामेव पर्यायान् वदति । रोग-पर्यायश्रवणेन हि शिष्याणां तत्र तत्र शास्त्रप्रदेशेषु सन्देहो न भवति ॥

रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ।
यक्ष्मातङ्कगदाबाधशब्दाः पर्यायवाचिनः ॥ १ ॥

रोग इत्यादि । **पाठ्यकारो**ऽप्याह—"अथ हेतुलिङ्गानां प्रतिनिर्देशार्थं निदानस्थानमाह । तत्रापि पूर्वं सर्वव्याधिहेतुभूतानां दोषाणां निदानपरिज्ञानार्थ-मध्यायः । अपि च सर्वरोगाणां निदानपूर्वरूपरूपोपशयसम्प्राप्तिपरिज्ञानार्थं पुनः शास्त्रव्यवहारार्थं च उपदिशत्यस्मिन्नेव यत् तस्मात् सर्वरोगनिदानसंज्ञितमध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्रापि पूर्वमेव रोगस्य पर्यायकथनेन रोगस्वरूपमेवादौ वक्ति" इति । रोगादयः शब्दाः पर्यायवाचिनः एकार्थाः । एषां शब्दानामनुगतार्था-भिधायित्वं (न) रूढिमात्रम् । रोग इति । रुजतीति रोगः । पापस्य कर्मणः फलमिति पाप्मा । ज्वरयतीति ज्वरः सर्वकायमनःसन्तापकर इत्यर्थः । 'ज्वर सन्तापे' इति धातुः । अथवा ज्वर इव ज्वरः । सर्वेभ्यो रोगेभ्यो ज्वरः प्रधानः उक्तः । प्राधान्यं च दुःसहत्वं दुरुपक्रमत्वं च । एवं च रोगः पादापचारात् प्रधानकाष्ठां दुःसहतां दुरुपक्रमतां च प्राप्नोतीति । विविधमाधिं जनयतीति व्याधिः । विकृतिं जनयतीति विकारः । अवश्यमुत्पन्नो व्याधिर्बुद्धीन्द्रियाणा-मेकस्य द्वयोर्बहूनां वा विकृतिं जनयति । दुःखकरत्वाद् दुःखम् । अनेनोपताप-करमनुभवं गमयति । अथवा खानामिन्द्रियाणां दौस्थ्यन्तनोतीति दुःखम् ।

१. 'मोऽध्या' इति मुद्रिते ।

आमाद् यातीत्यामयः । सर्वे रोगाः किलामसमुत्थाः । प्रायेण हि लोकोऽखिल एवापथ्यविषमविरुद्धातिमात्राद्यशनो भवति । तत्र चावश्यमामसमुद्भवाद् बाहुल्येनामसमुद्भा व्याधयः । बाहुल्यमङ्गीकृत्य शब्दप्रवृत्तिः । यक्ष्मेव यक्ष्मा । यथा राजयक्ष्मा रोगसमूह इत्युक्तस्तथा सर्वरोगो रोगस्य समूह इत्येतद् द्योतयति । तथा च सर्वेऽपि रोगा लक्षणभूतैश्चान्यैर्विकारैर्युक्ता उत्पद्यन्ते । यथा ज्वरस्यारोचकालस्यादयः । आतङ्क इति 'तकि कृच्छ्रजीवने' इत्यस्य धातोराङ्पूर्वस्य रूपम् । रोगोपतप्तत्वाद्धि स्त्रीपानभोजनादिभ्यो निवृत्ताः कृच्छ्रेण जीवन्ति । गर इव गदः अक्षरसाम्यान्निब्रूयादिति । अथवा गररूपत्वाद् गदः । अनेककारणजन्यत्वात् । तथा हि (रोगो? गरो)ऽनेककारणस्तथा गदोऽपीत्यर्थः । आसमन्तात् कायमनसी बाधत इत्याबाधः । इत्येवमेषां रोगादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यर्थभेददर्शनात् कथमुक्तं पर्यायवाचिन इति । तत्राचक्ष्महे एवमेवैतत् । किन्तु पीडाकारित्वसामान्यं प्रवृत्तिनिमित्तमुररीकृत्य पर्यायवाचिन इत्युक्तम् ॥

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ २ ॥

निदानमित्यादि । विशेषेण ज्ञानमवगतिर्विज्ञानम् । तद् रोगाणां विज्ञानं हि निदानादिभेदभिन्नं पञ्चधा स्मृतं मुनीन्द्रैरिति शेषः । निदानादिविज्ञानेन सर्वे रोगा विशेषेणावबुध्यन्त इत्यर्थः । उपशयस्तथेति । यथा निदानादयो रोगाणां विज्ञानं तथोपशयोऽपीति तुल्यकक्ष्यतां द्योतयितुं तथाशब्दस्तन्त्रकृत्प्रयुक्तः । एवं सम्प्राप्तिश्चेत्यत्र चशब्दोऽपि । इति परिसमाप्तौ एतावदेव रोगाणां विज्ञानमिति । निश्चितज्ञानकारणत्वाद् विज्ञानं कारणे कार्योपचारात् । संख्याग्रहणं नियमार्थम् । न त्वतोऽप्यन्ये रोगावबोधहेतवः सन्तीत्यर्थः । निदानं कारणं ज्वरादीनां वातादयः । वातादीनां प्रतिषिद्धानुष्ठानम् । तदुभयं रोगविशेषावच्छेदे हेतुः । यथा यत्र स्तम्भपारुष्यादि दृश्यते यत्र वा लघुरूक्षादिगुणयुक्ताहारसेवा अतिव्यायामादिकं वा तत्र कदाचिदपि कफकारणता रोगस्य वक्तुं न पार्यते । प्रतिरोगमपि च विशिष्टकारणत्वमाम्नातम् । यथा अर्शसामतिव्यवाययानसंक्षोभकठिनोत्कुटिकासनादि । प्रमेहे च नवधान्यादि । तेन यथोक्तेन रोगस्येदन्ता परिच्छिद्यते । निदानं द्विविधं रोगाणाम्

आसन्नं विप्रकृष्टं च। तत्रासन्नं रोगाणां वातादयः प्रकुपिताः। विप्रकृष्टं कारणं वातादिचयप्रकोपकरमाहारविहारादि। निदानं चैकमप्यनेकस्य रोगस्य कारणं सम्भाव्यते कदाचित्। अतो व्याध्युपलम्भाय पूर्वरूपादीन्युपात्तानि। तस्मान्निदानादयः संप्राप्त्यन्ताः रोगविशेषानवगमयन्ति वातिकोऽयं ज्वर इत्यादि। रोगाश्च त्रिविधाः। आग्नेयाः सौम्या (वायव्याश्चेति)। ते पुनर्द्विविधाश्च। राजसास्तामसाश्चेति॥

निदानादीनां पर्यायं लक्षणं चाह—

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः।
निदानमाहुः पर्यायैः

निमित्तमित्यादि। निमित्तादिभिः पर्यायै निदानमाहुः मुनयः।

प्राग्रूपं येन लक्ष्यते॥ ३॥

उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः।

प्राग्रूपमित्यादि। उत्पित्सुरुत्पत्तुमारब्ध आमयो रोगो येन लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्राग्रूपं पूर्वरूपम्। दोषविशेषेणानधिष्ठितः व्यक्तरूपेण दोषेणेत्यनुक्तमपि बोद्धव्यम्। असंप्राप्तदोषविशेषलक्षण इत्यर्थः। पूर्वरूपस्य सर्वदोषसाधारणत्वात्। आगमो हि--"पूर्वरूपं हि सर्वदोषसाधारणम्। न पूर्वरूपेण प्रतिदोषं व्याधिर्निश्चीयते। किं तर्हि ज्वरो भविष्यति। रूपं तु प्रतिदोषनिश्चयमावहति" इति। पूर्वरूपं दोषविशेषानपेक्षं व्याधिविशेषस्य भविष्यतो गमकम्। लिङ्गमित्यादिना प्राग्रूपस्य अव्यक्तलक्षणसंज्ञा च विद्यत इति दर्शयति--

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद् व्याधीनां तद्यथायथम्॥ ४॥

तत् प्राग्रूपमल्पत्वात् सूक्ष्मत्वाद् अनासादितबलत्वाद् व्याधीनां यथायथमात्मीयमात्मीयमव्यक्तलिङ्गमस्पष्टलक्षणं व्याध्युत्पत्तेः पूर्वमेव यदव्यक्तं लिङ्गं तत् पूर्वरूपमित्यर्थः। तच्च प्रतिरोगं वक्ष्यते। अल्पत्वादव्यक्तमिति। अल्पत्वं प्राग्रूपस्य। व्याधीनामित्यन्ये॥

---

१. 'षमव' क, ख, घ। २. 'धाः। रा' ग, घ।
३. 'षानधि' क। ४. 'त् अना' ग पाठः।

तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ।

दोषविशेषेणानधिष्ठितत्वाद् व्याधीनां यथायथं लिङ्गमित्युक्तम् । तदेव प्राग्रूपं व्यक्ततां यातं यत्तद् दोषाधिष्ठितं सद् रूपमित्यभिधीयते । "तदेवाव्यक्तं लिङ्गं पूर्वरूपसंज्ञम् । व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते" इत्यरुणदत्तः ॥

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ५ ॥

संस्थानादयो रूपस्य पर्यायाः । इमे पर्यायाः प्राग्रूपस्यापि योज्याः । **अस्मद्गुरवस्तु**–"तदेव प्राग्रूपं व्यक्ततां यातं सद्रूपं रूपसंज्ञम् । तच्च रूपं संस्थानं लिङ्गं लक्षणं व्यञ्जनमाकृतिः इत्यभिधीयते" इत्यन्वयं वदन्ति । **संग्रहे**ऽप्युक्तं–"स्पष्टं पुना रूपम् । तस्य शब्दान्तराणि लिङ्गमाकृतिर्लक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनमिति" इति । तच्च रूपं निदानेन किञ्चिदधिगतदोषेषु पूर्वरूपेण दोषविशेषं विना विशेषे ज्ञाते दोषविशेषात्रिगमायावश्यमुपयुज्यते दोषविशेष-निश्चयाय च । एषां च किञ्चिन्निदानादिसंयोगसंस्कारवशादाश्रितैर्विरुद्धैर्विरुद्ध-कार्यकरैश्च गुणैरनेककार्यहेतुतासम्भावनयोपशयोऽपि विशेषावगमत्वहेतुतायां निक्षिप्तः ॥

तस्मादुपशमप्रदर्शनार्थमाह—

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ ६ ॥
विद्यादुपशयं

हेत्वित्यादि । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहमुपशयं विद्यात् । औषधं हरीतक्यादि । अन्नं रक्तशाल्यादि । विहारो वाग्देहमनोनिर्वर्त्तितो व्यापारः । तेषामुप(शये ? योगो य)स्सुखावहः तमुपशयं विद्यात् । किंभूतानां – हेत्वित्यादि । त्रिविधाः औषधाहारविहाराः । हेतुविपरीता व्याधिविपरीता विपरीतार्थकारिणश्चेति । हेतुश्च व्याधिश्च हेतुव्याधी तयोः विपर्यस्ताः विपरीताः हेतुव्याधिविपर्यस्ताः । विपर्यस्तमर्थं प्रयोजनं कर्तुं शीलं येषां ते विपर्यस्तार्थका-

१. 'नयानेकत्र तथा वा पाठाच्च विशेषाधिगमसम्भावनयो–' ग पाठः ।
२. 'स्तार्थं' कपाठः ।

रिणः। निदानरोगयोर्विपरीताः तद्विपरीतार्थकारिणश्चेत्यर्थः। तेषां हेतुविपरीतं गुरुस्निग्धजे व्याधौ लघुरूक्षमौषधमन्नं वा। विहारो जागरोत्थे(व्याधौ) स्वापः। व्यायामोत्थे आसनमित्यादि। व्याधिविपरीतमौषधादि ज्वरेषु तावत् पर्पटकादि रक्तशाल्यादि व्यायाम वर्जनादि च। एवमन्येष्वपि बोद्धव्यम्। हेतुव्याध्यो-[१]र्विपर्यस्तमविपरीतमर्थं करोतीति विपर्यस्तार्थकारि तदौषधादि हेतुविपर्यस्तार्थ-कारि मद्योत्थे मद्यम्। प्लुत्थेऽग्निप्रतपनम् इत्यादि। व्याधिविपर्यस्तार्थकारि छर्द्यां वमनमहृद्यमन्नम्। अतीसारे विरेक इत्यादि। सर्वव्याधौ मन्त्रौषधिमणि-मङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तादि॥

व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः।

हि यस्मादेवंभूत उपशयः तस्मात्स उपशयो व्याधेः सात्म्यमिति स्मृतः, ऋषिभिः। उपशयस्य व्याधिसात्म्यमिति संज्ञा। "औषधादीनां य उपशयो योगो व्याधेः सुखावहः तमुपशयं विद्यादि"त्यरुणदत्तः॥

उपशयप्रसङ्गादनुपशयोऽपि लक्ष्यत इत्याह—

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः॥ ७॥

विपरीत इत्यादि। उपशयलक्षणाद्विपरीतलक्षणः असुखावहः औषधादी-नामुप(श? यो)गोऽनुपशयः। स च व्याध्यसात्म्यमिति संज्ञितः। अनुपशयस्य व्याधेरसात्म्यमिति संज्ञा। अनुपशयेन च व्याधेः स्वरूपविशेषः परिच्छिद्यते। सर्वश्चायमुपशयो वै(द्य)परीक्षायां विकारविशेषाधिगतेः कारणसामग्रीमनुप्रविशति। अथवा गूढलिङ्ग आबाधे आश(ङ्काबाध? ङ्कितामय) परिहारेण यत्नेनाप्युपश[२]या-नुपशयहेत्वाहारादिकं प्रयुक्तं (न तु? तत्तु) कर्मनि(ष्ठा? ष्णा)तस्य भिष(जा? जो)-वधारणे यत्तामावोढुमलम्। एवमेतन्निदानादिचतुष्टयं रोगविशेषावच्छेदाय पर्याप्तम्। अथ कदाचिन्निदानादीनि साधारणत्वाद् व्यामोहादन्यतो वा निमि-त्तादातङ्कस्य स्वरूपमसमर्थानि प्रदर्शयितुं ततः संप्राप्त्या व्याधिविशेषं भिषग-वच्छेत्। संप्राप्तिर्हि गदानां निदानादिभिरनधिगतानामपि सर्वेण स्वरूपविशेषेण

१. 'रपि विपर्यस्तमपि विपरीत' ख. ङ। 'रविपर्यस्तमपि विपरीत' घपाठः।

२. 'शय हे' क. ख. पाठः।

सर्वनिराकाङ्क्षतामावहते इत्यतः संप्राप्तिं प्रदर्शयितुमाह—

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ ८ ॥

यथेत्यादि । यथा येन प्रकारेण दुष्टेन प्रकुपितेन दोषेण वाताद्यन्यतमेन यथा च सन्निवेशविशेषेण अनुविसर्पता देहमनुधावता आमयस्य या निर्वृत्तिर्निष्पत्तिः निर्दिष्टा असौ निर्वृत्तिः सम्प्राप्तिः । सा जातिरागतिश्चेत्युच्यते । **अरुणदत्तो**ऽप्याह—"यथा दुष्टेन (यथोक्तप्रकारेण कषायादिभिः सञ्चयादिक्रमेण दुष्टेन कुपितेन वातेन कट्वम्लादिभिर्दुष्टेन पित्तेन स्वाद्वम्लादिभिर्दुष्टेन श्लेष्मणा वा यथा चानुविसर्पता) यथोक्तप्रकारेण प्रसरता आमयस्य निवृत्तिर्भवति असौ निर्वृत्तिः । संप्राप्तिर्जातिरागतिरिति पर्यायाः" इति । **संग्रहे**—"संप्राप्तिः पुनरेवं दुष्टो दोषस्तेन चैवमारब्धो व्याधिः तत्पर्यायाः जातिरागतिर्निर्वृत्तिर्निष्पत्तिः" इति । **इन्दु**रेवमस्य व्याख्यामकरोत् । "एवं दुष्टो दोष इति । एवमित्यनेन प्रकारेण । प्रकारश्चाहितविशेषसेवनाद् बहुरूपः । तथा च तदेवैकं द्रव्यं तमेव चैकं स्वकार्यभूतमन्यतमं दोषं प्रकृत्यादिनानाविधविशेषापेक्षया कदाचिल्लाघवेन कोपयति । कदाचिद्रौक्ष्येण । कदाचित्काठिन्येन । कदाचिदजीर्णेन । कदाचिद्दोषान्तरप्रकोपेन । कदाचिच्छैत्येन कदाचिदन्येन वा यथासम्भवं गुणविशेषेणेति । तथा किञ्चिद् द्रव्यमूर्ध्वभागिकं भवति तदन्यथा दोषं कोपयति । किञ्चिदधोभागिकं तदन्यथा(न्दु ? अन्यंदु)भयभागिकं त(त्त?)द्रूपान्तरेण एत(स्मा)च्च कार्यविशेषादेवं दुष्टो दोष इति ज्ञायते । न हि मरिचस्य रौक्ष्येण यो दुष्टो वायुर्यश्च तस्यैव लाघवेन तावेकरूपौ भवितुमर्हतः । रौक्ष्येण हि कुपितो रौक्ष्यमेवात्मगुणमुपबृंहयंस्तदनुगुणान्येव काठिन्योपशोषणादीनि कुरुते । लघवेन च कुपितः पवनो रूपमनुवर्धयन् लाघवादीनि प्रदर्शयति । एवं सर्वमप्यूह्यम् । सम्मोहभयाद् विस्तरेण न प्रतन्यते" इत्यादि ॥

संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ ९ ॥

---

१. 'न्यद् द्विभा' ग पाठः ।

संख्येत्यादि । सा संप्राप्तिः संख्यादिवि(शेषतः संख्यादिभिर्विशेषैः भिद्यते संख्यादिविशेषाद् भेद उच्यते यथात्रैव वक्ष्यन्ते अष्टौ ज्वरा इति । अत्रैवेति ज्वराध्याये । ज्वर)ग्रहणमुपलक्षणम् । अष्टौ ज्वराः, त्रिविधं रक्तपित्तं, पञ्च कासाः इत्यादयः । संख्याभेदास्तु तत्र तत्रैव बोद्धव्याः । एतदुक्तं भवति । ज्वरोऽसौ गुल्मोऽयं कुष्ठमिदमिति स्पष्टनिर्वृत्ताकृतिः संख्यादिभेदैर्भिद्यते । विकल्प्यविशेषाद् भेदः ॥

दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना ।

दोषाणां वातादीनां समवेतानामेकस्मिन् व्याधौ संघटितानां या अंशांशकल्पना भागेन कार्यानुमेयेन निरूपणा स विकल्पः[3] विविधः कल्पो विकल्पः विशेष इत्यर्थः । अंशश्चांशश्च अंशांशौ ताभ्यां कल्पना । यथा अस्मिन् व्याधौ वातः कुपितः कदाचिदेकेन (गुणेनाधिकेन) रूक्षेण कदाचिल्लघुना कदाचिच्छीतेन कदाचिद् द्वाभ्यामित्यादि । बहुवचनोपादानादेव समवेतानामित्यर्थे लब्धे सँमवेतग्रहणं पृथग् द्वन्द्वशः समस्तानामपि च अंशांशकल्पना विकल्प इति प्रतिपादनार्थम् । अथवा अंशस्यांशः अंशांशः । व्यधेरंशो दोषः तस्य अंशा रूक्षादयः, शेषं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

---

१. 'दाः तत्र' । २. 'ख्या भे' गपाठः । ३. 'ल्पः विशेषः' कपाठः ।

४. इतः परं मवेत इत्यतः पूर्वं अधोनिर्दिश्यमानाः श्लोका क, ग पाठयोः लिखिताः । अस्य प्रकृतोपयोगित्वं न विद्मः । ख, घ, ङ पाठेषु न दृश्यन्ते ते यथा—

विश्वाजमोजसिन्धूत्थचित्रात्वग्भिरसमाभया ।
तक्रेणोष्णाम्बुना वापि पीतातीसारनाशनी ॥
वत्सकातिविषादीप्यविश्वमुस्ताश्रृतं जलम् ।
सामे पुराणेऽतीसारे सास्रक्शूले च पाययेत् ॥
अङ्गारदग्धं स्नुगतं सिन्धुमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥
शूलवानथवा तद्वत् सिन्धुदीप्यकणाभयाः ॥
वटरोहोपला तं क पं? चूर्णं मधुप्लुतम् ।
वस्त्रच्छिन्नगतं वक्त्रे न्यस्तं तृष्णां विनाशयेत् ॥
याषदार्वीजातिदलद्राक्षामृतफलत्रयैः ।
साधितं समधुक्राथकवलं मुखपाकहृत् ॥
कृष्णातिविषतिक्तेन्द्रदारुपाठापयोमुचाम् ।
क्राथमात्रे शृतं क्षौद्री सर्वकर्णगदापहाः ॥

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १० ॥

स्वातन्त्र्येत्यादि । स्वतन्त्रपरतन्त्रयोर्व्याध्योर्लक्षणमुक्तं—

"यथास्वजन्मोपशयाः स्वतन्त्राः स्पष्टलक्षणाः ।
विपरीतास्ततोऽन्ये तु"

इति । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेद् जानीयात् । प्राधान्यमित्युक्तेऽप्राधान्यमपि गृह्यते । प्राधान्याप्राधान्ये आदिशेदित्यर्थः । स्वतन्त्रस्य

पथ्यागोक्षुरदुस्पर्शराजवृक्षशिलाभिदाम् ।
कषायः समधुः पीतो मूत्रकृच्छ्रमपोहति ॥
गृञ्जनत्वक्कणाक्वाथः शर्कराश्मरिपातनः ।
ऐन्द्रीमूलं कुबेराक्षिशुङ्गं वा वृद्धिमान् पिबेत् ॥
शाकोटक्वाथमृत्क्षौद्रक्षीराशी श्लीपदी पिबेत् ।
मेव्यास्तु पञ्च सस्तैलं समधूच्छिष्टसैन्धवम् ॥
पादरोगं हरेत्सर्पिः जलकुक्कुटजं तथा ।
पृथगक्षाः पलं यष्ट्योः पलार्धं कृमिहृत् पयः ॥
प्रस्थं तदंघ्रि क्षौद्राज्यं खलतेस्याद्रसक्रिया ।
शुण्ठीसौवर्चलाहिङ्गुचूर्णं शुण्ठीरसेपितम् ॥
गुल्मं हरेद्यवक्काथे सविट्बन्धामिमांश्च तत् ।
सौवर्चलाग्निहिङ्गूनां सदीप्यानां रजोयुतम् ॥
विल्वदीप्यकयुक्तं वा तक्रं गुल्मातुरः पिबेत् ।
धात्रीपटोलमुद्गानां क्वाथः साज्यो विसर्पहृत् ॥
शुण्ठिदारुनवाक्षीरक्वाथो मूत्रान्वितः पुरम् ।
सव्योषायोरजः क्षारः फलक्वाथश्च शोफनुत् ॥
गुलसिक्तत्रिवृद्विश्वं सैन्धवांशरजोन्वितम् ।
सत्रिवृद्धानलक्वाथः सगुलःस्याद्विरेचनः ॥
द्राक्षाक्वाथस्तृवृत्पर्णं गुलयुक्तं तु रेचनम् ।
धात्रीव्योषविलङ्गैलापत्रमुस्तास्त्वचः समाः ॥
अष्टभागं त्रिवृत् खण्डं षट्भागञ्च सैन्धवम् ? ।
तच्चूर्णं मधुना लीढ्वा शीताश्चानुपिबेदपः ॥
खजतुच तृवृत्कृष्णान्तृवृत्पादाच तद्रजः ।
मधुना पङ्कितं लेह्यमेतौ यौगौ विरेचकौ ॥
शुण्ठी पारावतशकृत् कुष्ठं मधु वचाञ्जनम् ।
गोरोचना च तैर्लिप्तशिखो योषित्प्रियो भवेत् ॥

व्याधेः प्राधान्यं स्वनि(र्दि)ष्टोपक्रमसाध्यत्वात् । परतन्त्रस्य व्याधेरप्राधान्यं प्रधानव्याध्युपक्रमेण प्राप्यस्तस्याप्युपक्रमः स्यादिति । यद्यपि प्राधान्यविशेषात् संप्राप्तिर्भिद्यत इत्युक्तं तथाप्यप्राधान्यविशेषादप्यसौ संप्राप्तिर्भिद्यते इत्यर्थादुक्तं भवत्येव । प्राधान्याप्राधान्ययोः परस्परसापेक्षत्वात्[1] । तथाहि अप्राधान्यमपेक्ष्य प्राधान्यं वक्तुं .युज्यते प्राधान्यं चापेक्ष्याप्राधान्यमपीति व्याधेः प्राधान्ये उक्तेऽर्थात् संप्राप्तिप्राधान्यमप्युक्तं वेदितव्यम् ॥

हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ।

हेत्वादिकात्स्न्यावयवैः व्याधेः बलाबलविशेषणमादिशेत् । आदिशब्देन प्राग्रूपादीनां ग्रहणम् । यथास्वमुक्तैर्हेत्वादिभिः सर्वैरुपेतो व्याधिर्बलवान् । अवयवैः कतिपयैरुपेतो दुर्बल इत्यर्थः । केचिद् बलाबलविशेषणमिति प्रथमान्तमाहुः । तत्र भवतीति वाक्यशेषः ॥

आतङ्कविनिर्यासमरिचैर्मधुपेषितैः ।
कदलीफलतोयाढ्यैर्लिप्तस्सद्रावयेत्स्त्रियम् ॥

मागधी मधुकं क्षौद्रहरिद्रा मनतीफलम् ?
बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा तन्मेढ्लोपावतीकुरु ? ॥

पिप्पलीतण्डुलान्यष्टौ मरिचानि च विंशतिः ।
बृहतीरस इत्येष लेपोऽयं मरणान्तिकः ॥

पटोलत्रिफलाक्षौद्र[2]लेपादपि तथा भवेत्
सरणीलिङ्गनिर्यासमनुजप्तेनसर्पिषा ॥

ध्वजमनुलिख्यायां भुक्ते सा नारी नान्यमिच्छति ? ।
हिमं कपित्थस्वरसे मागधी मधुकं मधु ॥

तेषां लेपप्रयुक्तस्तु दम्पत्योस्तुष्टिमावहेत् ।
रसं भूमिकदम्बस्य शर्करा मधुसंयुतम् ॥

योनौ प्रलेपयेन्नारी पतिस्तिष्ठति दासवत् ।

सितात्तिमूलं मधुकेन्द्रियं च कुष्ठं वचाङ्गाणितमेव षट्कम् ।
एतानि पीत्वा पुरुषोऽङ्गना वा पदे पदे गच्छति रोदमाना ॥

पुलंचारी भूकदम्बा च शिल्पी भूप्रोता वत्सराजस्य जाया ? ।
एतैस्साकं रात्रिचूर्णेनलिप्त्वा देहे नृणां प्राणवश्यं करोति ॥

१. 'रापेक्ष' ग । २. 'कटु' ग पाठः ।

नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालं यथामलम् ॥ ११ ॥

यथामलं यथादोषं नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालं व्याधेः कालमादिशेत् । यथा श्लेष्मज्वरस्य रात्रिमुखे पूर्वाह्णे वसन्तर्तौ आहारे च भुक्तमात्रे बलवत्ता भवति । एवं मरुत्पित्तयोरपि निरूप्यम् । आयुष्कामीये—

वायोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।

इति यदुक्तं तदेवार्थजातमनेनाप्युच्यते । 'व्याधिकालो यथामल'मिति वा **पाठः** ॥

इति प्रोक्तो निदानार्थस्तं व्यासेनोपदेक्ष्यति ।

इत्यनन्तरोक्तेन प्रकारेण संक्षेपाख्येन निदानार्थः निदानस्थानस्यार्थः प्रोक्तः । प्रशब्देनोत्कर्षवाचकेन (वराक्षेप?) इति सूचितः । "निदानार्थो व्याधिकारणस्वरूपम्" इतीन्दुः । तं निदानार्थं संक्षेपोक्तं व्यासेन विस्तरेण असाधारण्येन प्रतिरोगं पृथगध्यायेषु तन्त्रकृदुपदेक्ष्यति अभिधास्यति । 'उपदेक्ष्यते' इति **पाठे** स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । अथवा 'स व्यासेनोपदेक्ष्यते' इति **पाठः** । निदानार्थः समासेनोक्तो व्यासेनोच्यत इत्यर्थः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सर्वरोगाणां सामान्यनिदानमाह—

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।

सर्वेषामित्यादि । तच्च निदानं द्विविधम् । किञ्चित् पुराकल्पेऽसतां रोगाणां स्वरूपप्रतिलम्भहेतुः । किञ्चिद् दृष्टादृष्टाशुभकर्मकृतां शरीरे तत्सम्भवनिमित्तम् । पुराकल्पे च द्विविधो रोगाणां सम्भवहेतुः सामान्यविशेषभेदेन । तत्तु ग्रन्थविस्तारभयादत्र नोच्यते । **संग्रहे** तूक्तम्—"इह कृतयुगे विगतरागद्वेषादि द्वन्द्वा जितलोभश्रमक्लमालस्यतया निष्परिग्रहाः पुरुषा बभूवुः । तेषां पुण्यबलेन पृथिव्यादीनां[1] सर्वगुणसमुदायादचिन्त्यरसवीर्यादिसमुदितानि सस्यान्योषधयश्चासन् । ते तानि जितेन्द्रियत्वात् काले मात्रया चोपयुञ्जाना सत्यार्जवानृशंस्यादिगुणयोगाच्च सुरसदृशतेजसो रूपाकृतिप्रमाणप्रसादोपचयसंहननसत्त्वसारसम्पन्ना जितेन्द्रिया दीर्घायुषो नीरुजश्च बभूवुः । अस्य व्याख्या-- "इह मनुष्यलोके विग(तः?ता) रागद्वेषादयो द्वन्द्वाः क्लेशाः येषां ते तथोक्ताः ।

'१. पृथ्व्यादीनां' गपाठः ।

जितानि लोभश्रमादीनि यैः । निष्परिग्रहाः स्वच्छन्दचारिणः तथाविधाः पुरुषाः बभूवुः कृतयुगे । तेषामित्यादि । प्रथमयुगे पृथिव्यादीनां सर्वगुणसमु(दा ? द)-याद् हेतोः अचिन्त्यान्यतर्क्यां(भि?ण्य)तिश(या?यिता)नि रसादीनि येषां सस्या-दीनाम् । ते पुरुषास्तानि सस्यानि ओषधीश्चोपयुञ्जानाः सत्यार्जवादिगुणयोगाच्च सुरसमानतेजसो रूपादिसम्पन्ना दीर्घायुषो नीरुजश्च बभूवुः । प्रसादो निर्मल-त्वम् । उपचयो महत्त्वम् । संहननं काठिन्यम् । साराणि त्वग्रक्तादीन्युक्तानि ।" एषा व्याख्या ॥

*भ्रश्यति तु कृतयुगे युगस्वभावात् क्रमेण परिहीयमाणसर्वगुणेषु पृथि-व्यादिषु शरी(रगुणेषु?रेषु) च धर्मातिक्रमात् पुरुषेष्ववश्यंभाविनो निरपे(क्षा ? क्ष)-रूक्षाभिरुपेक्षितादेव ताभिर्ज्वरादयः प्रादुरभवन्निति सर्वरोगाणां सामान्यतः सम्भवः । अस्य व्याख्या—"पुराकल्पे च द्विविधो रोगाणां सम्भवहेतुः साभान्य-विशेषभेदेन । तयोः पूर्वं सामान्येनोच्यते भ्रश्यतीत्यादिना । ततः कृतयुगे भ्रश्यति पुरुषेषु ज्वरादयः क्रमेण प्रादुरभवन् । कथमित्याह—पृथिव्यादिषु युग-स्वभावाद् भ्रश्यमानगुणेषु शरीरगुणेषु च भ्रश्यमानेषु । किंभूता ज्वरादयः । आह--(क ? ध)र्मातिक्रमान्निरपेक्षाभी रूक्षादिभिश्च निःस्नेहाभिर्दैवताभिरुपेक्षिता ज्वरादयः प्रादुरभवन्नविहितप्रतिक्रिया इति सामान्येन रोगाणामुत्पत्तिः । ज्वरा-(दय)स्त्वित्यादिना विशेषेणोच्यते । एषा व्याख्या ॥

ज्वरस्तु स्थाणुशापात् (प्राचेतसत्वमुपगतस्य) प्रजापतेः क्रतौ भागमकल्प-यतस्तद्विनाशार्थं पूर्वजन्मावमानितया रुद्राण्या प्रेरितस्य पशुपतेर्दिव्यमब्दसहस्रं परिरक्षितवतः क्रोधमतिचिरकालसम्भृतो व्रतान्ते रोषाग्निः किङ्कररूपेण किल पिण्डितमूर्तिर्वीरभद्रनामा भस्मप्रहरणस्त्रिशिरोक्षिबाहुपादः पिङ्गललोचनो दंष्ट्री शङ्कुकर्णः कृष्णतनुरुत्तमाङ्गान्निश्चचार । स देवीनिर्मितया सह भद्रकाल्या प्रतिरोमकूपनिःसृतैः विविधविकृताकृतिभिरनन्तैर्भयानकैक्रियावपुर्भिरनुचरैः परि-वृतश्चतुर्युगान्तकैरम्भोदसहस्रनिनादोऽनुनादयन् रोदसी ज्वालगर्भेण परीतः कल(कल)रवेण महाभूतसंप्लवकारिणा विधाय दानववधमश्वमेधाध्वरविध्वंसं च

---

१. 'क्र्यातिशयानि' गपाठः । *संग्रहग्रन्थांशोऽयम् ।
२. 'कवाक्यक्रिया' । ३. 'करकालाम्भोद' मुद्रिते ।

प्राञ्जलिर्विज्ञापयामास शिवम् । शिं(वं ? व)भूतोऽस्मि देवदेवैः पितामहप्रभृतिभिर्जगतः पित्रा धात्रा चाभिष्टूयमानः । सम्प्रत्यहं किं करवाणीति । शूली कोपमादिदेश । यस्मात्त्रिदशैरप्यज(य्यं ? य्य) व्रतविघ्नं चिकीर्षु(दैं ? दै)त्यसैन्यं द(क्षं ? क्षो)दक्षहव्यं च त्वया जीर्णमतो जगतोऽस्य सस्थावरस्य जरयिता ज्वरो भवान् भवतु । त्वं हि सर्वरोगाणां प्रथमः प्रवरो जन्ममरणेषु तमोमयतया महामोहः प्राग्जन्मनो विस्मारयितापचारान्तरेषु चोष्मायमाणत्वात् सन्तापात्मा द्वये(ष्विति ? ष्वपि) ध्रुवो ज्वरो भवे(दि ?)ति । सोऽयमेवमुमापतिनानुगृहीतो नानानामभिः सर्वतो विचरति । तद्यथा । पाकलो गजेषु । अभितापो वाजिषु । अलर्कः कुक्कुरेषु । इन्द्रमदो जलजेषु । ज्योति(रौ ? रो)षधीषु । चूर्णको धान्येषु । अप्सु नीलिका । भूमावूषरः । मनुष्येषु ज्वरः इति । तत्सहजाश्चाङ्गमर्दारोचकशिरोव्यथाश्रमक्लमग्लानितृष्णासन्तापादयः । तत्सन्तापाच्च रक्तपित्तम् । तत्रैव च यज्ञे क्रोधभयाद् भूतानां परितो विद्रवतां लङ्घनप्लवनाद्यैर्देहविक्षोभणैर्गुल्मविद्रधिवृद्ध्यादयो (हविःप्राशान्मेहकुष्ठार्शःशोफातीसारादयो भ(यन्वा ? योत्वा)सशोकाशुचिसंस्पर्शैरुन्मादापस्मारग्रहादयो रोहिण्यतिप्रसङ्गा(च्छेषदुहितृसङ्गाच्च प्रजापति)क्रोधान्नक्षत्रराजस्य यक्ष्मा तत्सहोद्भवाश्च कासश्वासादयः । सोऽपि हि न विना ज्वरेणानुबध्नातीति सकलोऽपि रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवाच्यश्चेति । अस्य व्याख्या न क्रियते इतिहासेन सुबोधत्वात् । शङ्काकारौ कर्णौ यस्य सः शङ्कुकर्णः । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तरालम् । संप्लवः उपप्लवः । शूली भगवान् महेश्वरः । अपचारान्तरेषु (अपथ्यविशेषेषु) । द्वयेष्वपीत्युक्तेषु जन्ममरणेषु अपचारान्तरेषु । ध्रुवः अवश्यंभावी । तेन च ज्वरेण सह तदा जाता अरोचकादयः ज्वरेण विना नानुबध्नाति अनुबध्नतावश्यंभावी ज्वर इत्यर्थः ॥

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं हेतुः कुपिता मलाः । दोषा वातादयः ॥

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।

---

१. 'शिवीभूतो' । २. 'त्रा च धात्राभि' । ३. 'तं शूली क्रोधमादि' ।
४. 'तोऽनुभुवि विच' । ५. 'वृद्धिजठरादयो' । ६. 'त्वसंभोगकृताच्च' ।
७. 'स्य राजयक्ष्मा' । ८. 'वाच्यो वा' इति मुद्रिते ।

तत्प्रकोपस्य तु निदानं विविधाहितसेवनं प्रोक्तं नानाविधापथ्यनिषेवणं दोषाणां कोपस्य हेतुः प्रोक्तः ॥

अहितं किमित्याह—

अहितं त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ॥ १३ ॥

अहितमित्यादि । त्रयाणां कालार्थकर्मणां त्रिविधो हीनमिथ्यातिमात्र-लक्षणो योगः प्राक् सूत्रस्थाने उदाहृतः तदहितमित्युच्यते । त्रयाणां दोषाणा-मित्यन्ये ॥

प्रतिदोषमहितमाह—

तिक्तोषणकषायाल्परूक्षप्रमितभोजनैः ।
धारणोदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ॥ १४ ॥
क्रियातियोगभीशोकचिन्ताव्यायाममैथुनैः ।
ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ॥ १५ ॥

तिक्तोषणेत्यादि । तिक्तादिभिरतिसेवितैः समीरणः प्रकुप्यति । अल्प-प्रमितभोजनयोः[1] पर्यायशब्दत्वाद् द्वयोरपि उपादानमयुक्तम् । नैतदस्ति । भिन्नार्थत्वादेतयोः तथाहमल्पभोजनं हीनभोजनमुच्यते । प्रमितभोजनं तदुच्यते यदतिक्रान्तवेलं भुक्तम् । तथा चागमः—

"धान्यं पुलाकनिष्पन्नं ज्ञेयं परिमिताशनम् ।
अतीतकालभुक्तं तु प्रमिताशनमुच्यते ॥"

इति । 'रूक्षाप्रमितभोजनैः' इति केचित्पठन्ति अप्रमितभोजनमतिमात्रभोजन-मिति वदन्तः । तदयुक्तं प्रायशो वातकोपप्रस्तावे सन्निपातकोपप्रसङ्गात् । धारणोदीरणं वातादीनाम् । तेन अप्राप्तवेगोदीरणेन प्राप्तवेगधारणेन चेत्यर्थः । क्रियातियोगो वमनविरेचनास्थापनादिक्रियाणामतिसेवनम् । नन्वास्थापनेन वायोः कोपोऽनुपपन्नः । तथा हि वाते वस्तिरिष्यते इत्युक्तम् । नैतदेवम् । आस्था-पनातियोगो हि पित्तश्लेष्मादीनामपचयकृत् । तदपचयाच्च वायोः कोपः । तथा चोक्तं—"वायोर्धातुक्षयात्कोपः" इति । तस्माद्युक्तो वायोरास्थापनातियोगेन

1. 'नशब्दयोः'

कोपः । तन्त्रकृताप्युक्तं---

'स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम् ॥'

इति । **हाटको**ऽपि--"क्रियाः पञ्च कर्माणि" इत्याह । क्रियातियोगो व्यायामाद्यतियोगः इति केचित् । अन्तशब्दस्य ग्रीष्मादिभिः सम्बन्धः । अत्र ग्रीष्मान्त (इत्यन्त) शब्दः समीपवचनो बोध्यः । ग्रीष्मसमीपे वर्षाख्ये काले प्रकोप इ(त्य ? ति) युज्यते । अन्यथा---

"चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु"

इत्येतद्व्याहन्यते । अह्नोऽन्ते अपराह्णे रात्र्यन्ते प्रत्युषसि भुक्तान्ते जीर्णान्ते । **अरुणदत्तः**--"ग्रीष्मे अहःप्रभृतीनामन्ते च" इत्याह । **संग्रहे**ऽपि--"ग्रीष्मवर्षापराह्णापररात्राहारपरिणामान्तेषु" इत्युक्तम् ॥

**पित्तं कट्वम्लतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः ।
शरन्मध्याह्नरात्र्यर्धविदाहसमयेषु च ॥ १६ ॥**

कट्वम्लादिभिरतिसेवितैः पित्तं कुप्यति । रात्र्यर्धमर्धरात्रः । विदाहकालः पच्यमानावस्था ॥

**स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वभिष्यन्दिशीतलैः ।
आस्यास्वप्नसुखाजीर्णदिवास्वप्नातिबृंहणैः ॥ १७ ॥
प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः ।
पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्लेष्मा**

स्वाद्वम्ललवणादिभिरतिसेवितैः श्लेष्मा कुप्यति । आस्या अत्यासनम् । स्वप्नसुखमतिस्वप्नसुखम् । अतिबृंहणमतिसन्तर्पणोपयोगः । प्रच्छर्दनादीनामयोगः हीनयोगः, तेन (द ? दुर्व)मनादिना ॥

द्वन्द्वं तु सङ्करात् ॥ १८ ॥

द्वन्द्वमित्यादि । तिक्तादीनां सङ्करान्मिश्रीभावाद् द्वन्द्वं दोषाणां संसर्गः कुप्यति ॥

**मिश्रीभावात्समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ।
सङ्कीर्णाजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥ १९ ॥**

व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशाकाममूलकैः ।
पिण्याकमृद्यवसुरापूतिशुष्ककृशामिषैः ॥ २० ॥

दोषत्रयकरैस्तैस्तैस्तथान्नपरिवृत्तितः[1] ।
ऋतोर्दुष्टात्[2]पुरोवाताद् ग्रहावेशाद् विषाद् गरात् ॥ २१ ॥

दुष्टामात्[3]पर्वताश्लेषाद्ग्रहैर्जन्मर्क्षपीडनात् ।
मिथ्यायोगाच्च विविधात्पापानां च निषेवणात् ॥ २२ ॥

स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ।

तिक्तादीनां सर्वेषां सङ्करात् सन्निपातः कुप्यति । तथा उक्तेन प्रकारेण पुनरपि सङ्कीर्णाशना(दिंमि ? दिभिर्मि)थ्योपचारान्तैश्च सन्निपातः प्रकुप्यतीति संबन्धः । "तथा पुनरित्यत्र तथेति समुच्चये" इति **हाटकः** । अशनशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । सङ्कीर्णाशनमजीर्णाशनमित्यादि । सङ्कीर्णाशनं पथ्यापथ्यमिश्रभोजनमित्यर्थः । "नानाजातीयभोजन"मितीन्दुः । अजीर्णे अशनमजीर्णाशनम् । विषमाशनादीनां लक्षणान्युक्तानि । अध्यशनादिभिरित्यत्र आदिशब्देन पर्युषितक्लिन्नासात्म्यादिभोजनं गृह्यते । व्यापन्नशब्देन विकृतपर्यायेण मद्यपानीययोः सम्बन्धः । मद्यस्य व्यापन्नत्वं गन्धरसादिभिः स्वगुणैर्वैपरीत्यम् । पानीयस्य व्यापन्नत्वमव्यक्तरसादित्वम् । आमिषशब्दस्य पूत्यादिभिः सम्बन्धः । अन्यैश्च दोषत्रयकरैस्तैस्तैर्भावैः मन्दकफाणितसर्षपचणकादिभिः । मन्दकमजातं दधि । तथेति । नैतावत्सेवितैरन्नपरिवृत्तितश्च । अन्नपरिवृत्तिर्देशाद्यपेक्षया भुज्यमानं त्यक्त्वा विजातीयान्नसेवनम् । अन्नपरिवृत्तिः पुनः पुनरपथ्यान्नाभ्यासः इति केचित् । "अन्नपरिवृत्तिः पथ्यापथ्यसम्मिश्रण"मिति **पाठ्ये** । ऋतोर्दुष्टाद् ऋतु (तु ? दु)ष्टिः ऋतु(चा ? व्या)पत् सा च ऋतूनां हीनयोगमिथ्यायोगातियोगाः । ग्रहावेशाद् ग्रहाणां देवदानवादिभेदा[4]दष्टादशानां भूतानामावेशाद् विषाद् विषस्पर्शाद् गराद् गरो वक्ष्यमाणलक्षणः । "विषाद् दूषीविषोपयोगा"दित्यरुणदत्तः । दुष्टामाद् दुष्टाजीर्णात् पर्वताश्लेषात्पर्वतनिषेवणात् । ग्रहैर्जन्मर्क्षपीडनात् सूर्याङ्गारकादिभिर्ग्रहैर्जन्मनक्षत्रस्य पीडनाद् विविधा-

१. 'वर्ततः' । २. 'धातोर्दु' । ३. 'दुष्टान्नात्' । ४. 'दानामष्टा' इति मुद्रिते ।

न्मिथ्यायोगाच्च अयथोक्तवमनादियोगादाहारयोगाद्वा मिथ्यायुक्तात् । पुरुषाणामेवं स्त्रीणामे(व ? भिः) प्रसववैषम्याच्च प्रसवे मिथ्योपचाराच्च ॥

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ॥ २२ ॥
रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ।

प्रतिरोगमित्यादि । इति उक्तेन प्रकारेण एभिः क्रुद्धाः कुपिताः दोषा वातादयः प्रतिरोगमाशु देहे विकुर्वते विकारं जनयन्ति । किं कृत्वा । रसायनीः रसाधारभूता नाडीः प्रपद्य । किंभूताः । रोगाधिष्ठानगामिनीः रोगस्याधिष्ठानानि रसरुधिरादीनि । तानि गन्तुं शीलं यासां ताः तथाविधा नाडीः प्राप्य देहजो दोषः सम्पद्यत इति यावत् । इन्दुनाप्युक्तं–"रसायन्यो रसवाहिन्यः[1] सिराः । रोगस्याधिष्ठानं स्थानं यतो रोगः प्रभवति तत्र या रसायन्यो गच्छन्ति ताः प्रपद्य तमेव रोगं कुर्वते यथा व(स्त्र ?)स्ति(नामभिः ? गामिनीः) कृच्छ्रमेहावेवं सर्वत्र[2]" इति ॥

इत्यष्टाङ्गहृदयव्याख्यायां हृदयबोधिकायां
निदानस्थाने प्रथमोध्यायः ॥

---

१. 'हिन्यो धमन्यः' । २. 'त्र सर्वरोगसाधारणवस्तुकथनमिति' इति मुद्रिते ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

सर्वरोगाणां सामान्येन निदानमुक्त्वा ज्वरादिविशेषेण निदानमुच्यते । अत्रापि ज्वरस्य प्राधान्यात् पूर्वमध्याय आरभ्यते । प्राधान्यं च स्वयमेव वक्ति—"ज्वरो रोगपति"रिति । उक्तं हि—

"मघवानिव देवानां ज्योतिषामिव भास्करः ।
चन्द्रमा इव ताराणां व्याधीनामीश्वरो ज्वरः ॥" इति ।

अथातो ज्वरनिदानमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

(अथात इति ।) ज्वरस्य निदानं ज्वरनिदानम् । शेषं पूर्ववत् । यद्यपि प्रागूरूपसम्प्राप्त्यादिकमुच्यते तथापि निदानेन प्राधान्याद् व्यपदेशः ॥

ज्वरप्रभाववर्णनमुखेन तत्स्वरूपमुत्पत्तिं चाह—

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोशनोऽन्तकः ।
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥ १ ॥

जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ।
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानाजातिषु वर्तते ॥ २ ॥

ज्वर इत्यादि । **पाठचकारो**ऽपि—"ज्वरो रोगपतिरित्यादिना ज्वरस्तुतिः । तत्पर्याया इति केचिदि"त्याह । रोगाणां पतिः प्रधानो रोगपतिः । पाप्मा पापभावः । मृत्युरिति जीवहरणात् । "मरणात्मकत्वान्मृत्युः" इति **हाटकः** । "मरणे सदा सन्निहितत्वान्मृत्युः" इत्यन्ये । नृणामोजस्तेजो बलं चाश्नातीत्योजोशनः । अन्तको यमः मरणहेतुत्वसामान्यात् । दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः क्रोधः इत्यन्वयः । रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः क्रोधः कृतयुगे । अनेन पुराकल्पेऽसतो ज्वरस्य स्वरूपप्रतिलम्भहेतुरुक्तः । **संग्रहे** तु विस्तरेणोक्तः "ज्वरस्तु स्थाणुशापा"दित्यादिना । किंभूतः क्रोधः । दक्षाध्वरध्वंसी दक्षयज्ञमथनशीलः । जन्मान्तयोः प्राणिनां जन्मकाले मरणकाले च मोहमयः मोहलक्षणः । (न? स)तु

१. 'परूपसम्प्रा' । २. 'योनिषु' इति मुद्रिते ।

सन्तापात्मा । **चरके**ऽप्युक्तं–"ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः सर्वरोगाधिपतिर्नानाजातिषु बहुविधैः शब्दैरभिधीयते । सर्वप्राणभृतश्च सज्वरा एव जायन्ते स महामोहस्तेनाभिभूताः प्राग्दैहिकं कर्म किमपि न स्मरन्ति । सर्वप्राणिनां हि ज्वर एवान्ते प्रणानादत्ते" इति । प्राग्दैहिकं गर्भे (दने? देहे) अनुभूतं सुखं दुःखं वा न किञ्चित् स्मरन्ति का कथा जात्यन्तरेषु। शुद्धसत्त्वस्तु नाभिभूयते । ज्वरेण सह जन्ममात्रमेव तस्य । जातमात्राणां चोपरमति । अन्तकाले स एव ज्वरः प्राणानादत्ते इति । सन्तापात्मा सन्तापस्वभावः । अपचारजः कलियुगे अहिताहारविहारप्रभवः । स क्रूरो ज्वरो विविधैर्नामभिः नानाजातिषु हस्त्यश्वादिषु वर्तते । यथा पाकलो गजेषु, तापो वाजिषु, अलर्कः कुक्कुरेषु, इन्द्रमदो मत्स्येषु, ज्योतिरोषधीषु, तरुषु ग्रन्थिः, पशुषु उपसर्गः, गोरकः इति च, चूर्णको धान्येषु, अप्सु नीलिका, भूम्यामूषरः, मनुष्येषु ज्वरः इत्यादि । ये गजतुरगादीनां रोगास्ते तद्विधैर्नानाविधैर्नामभिरभिधीयन्ते तान्यपि ज्वरस्यैव नामानि। येऽपि नृणां रक्तपित्तादयो रोगास्तेऽपि तस्यैव पर्यायशब्दाः । अत एवोक्तं "रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधि"रित्यादि । **संग्रहे**–"सकलोऽपि रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवाच्यश्च" इति ॥

अपचारजो ज्वरः किमेकविधः उतानेकविध इत्याह—

स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथङ् मिश्रैः समागतैः ।
आगन्तुश्च

स जायत इत्यादि । स एवम्भूतो ज्वरो दोषैरष्टधा जायते वातादिभिरष्टप्रकारो भवति । मनुष्याणामिति शेषः । कथम् । पृथग् दोषैस्त्रयः मिश्रैः संसृष्टैः दोषैस्त्रयः । समागतैर्दोषैः सन्निपातेनैकः । आगन्तुश्चेति । आगन्तुना सह अष्टविधत्वम् । कथं दोषैरष्टधा जायत इत्युक्तम् । उच्यते–दोषैः सप्त-

१. "वः सर्वप्राणिनां प्राणहरो देहेन्द्रियमनस्तापकरः प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहसादनार्त्तिश्रममोहाहारोपरोधसंजननतो ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः । नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्स्या यथायमिति सर्वरोगाधिपतिर्ज्वरो नानातिर्यग्योनिषु बहुविधैः शब्दैरभिधीयते सर्वप्राणभृतश्च सज्वारा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते समहामोहास्तेनाभिभूतः प्राग्दैहिकं देहिनः कर्म किञ्चिन्न स्मरन्ति सर्वप्राणिभ्यश्च ज्वर एव प्राणानादत्ते" इति मुद्रिते ।

२. 'स्वरूपः' ।

विधत्वे सत्यागन्तुना अष्टविधत्वमिति दोषप्राधान्यादुक्तमित्यवगन्तव्यम् । तत्रापि कालान्तरेण दोषसंबन्धाद्वा । आगन्तुकारणस्य यद्यपि बहुविधत्वं तथापि आगन्तुसामान्यात् तत्कृतो ज्वर एकविध एवेत्यष्टधेत्युक्तम् । **आगमो** हि—"आगन्तुरष्टमात्कारणात् । आगन्तूनामभिघाताभिषङ्गादीनामनेकविधत्वेऽपि एकविधज्वरकारणस्य यद्यपि बहुविधत्वं तथाप्यन्यतन्त्रप्रसिद्धसंख्यानुरोधेनो(क्तं वि ? क्तमवि)शेषेणे"ति । तत्र प्रथमं तावत् दो(षा ? षजा) निश्चीयन्ते पश्चादागन्तुकारणम् ।

सम्प्राप्तिमाह—

मलास्तत्र स्वैः स्वैर्दुष्टाः प्रदूषणैः ॥ ३ ॥

आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ।
स्रोतांसि पक्तिस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ ४ ॥

सह तेनाभिसर्पन्तस्तपन्तः सकलं वपुः ।
कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्तयन्ति ते ॥ ५ ॥

स्रोतोविबन्धात्प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ।

मला इत्यादि । तत्र ज्वरविषये ते मला दोषा ज्वरं निर्वर्तयन्तीति सम्बन्धः । **हाटकस्तु**—"तत्रेति निर्धारणे । तेष्वष्टज्वरेषु मध्ये निदानादुत्पत्तिर्निर्धार्यते" इत्याह । ज्वरं निर्वर्तयन्ति स्वयमेव ज्वररूपेण परिणमयन्तीत्यर्थः । अनेन दोषव्यतिरिक्तो ज्वरो नेति सूचयति । स्वैःस्वैरात्मीयैः । प्रदूषणैः दूष्यन्ते एभिरिति प्रदूषणानि कोपनानि तिक्तोषणादीनि वायोः कट्वम्लादीनि पित्तस्य इत्यादि । तैर्दुष्टाः प्रकुपिताः आमाशयं प्रविश्य आममाहाररसमामाशयस्थमनुगम्य तेनानुगता रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधाय च्छादयित्वा । "स्रोतांसि रसादिवाहीनि" इति केचित् । ज्वलनमग्निं पक्तिस्थानाद् बहिर्निरस्य बहिः क्षिप्त्वा पक्तिस्थानादित्युक्तत्वाद् जाठराग्नेर्बहिर्निरसनं नेतरेषाम् । पक्तिग्रहणमत्र जठराग्नेरेवेति निःसन्देहेन ग्रहणार्थम् । अन्यथा त्रयोदशाग्नीनां

१. 'ताद्यीनामनेक' । २. 'णत्वमस्तीत्यागन्तुरष्टम उक्त इति । इन्दुनाप्युक्तम्—"आगन्तुकारणस्य यद्यपि बहुविधत्वं" ग पाठः । ३. 'वहानि' ग. घ. ङ ।

सन्देहो भवति । तेन निरस्तवह्निना सह एकलोलीभूताः सकलं वपुरभिसर्पन्तो गच्छन्तः तपन्तः गात्रं सकलं अत्युष्णमत्युष्णस्पर्शं कुर्वन्तस्ते दोषाः ज्वरं निर्वर्तयन्ति उत्पादयन्ति । अत्युष्णग्रहणेन अत्युष्णगात्रत्वं ज्वरस्य चिह्नम् । नोष्णमात्रत्वम् । तथाहि निरामयस्यापि जीवतः प्राणिनो गात्रमुष्णं भवत्येव । जाठराग्निरूष्मस्वरूपो न ज्वालाजटिलः । यदि ज्वालाजटिलस्तेनामाशयस्यापि दाहस्ततो निर्गत्य शरीरं सकलमभिसर्पता तस्यापि दाहो भवति । तस्मादूष्ममात्रः । **आगमो** हि—"ऊष्माणं (बहिर्धासान्निरस्य ? बहिर्निरस्य)" इति । प्रदूषणैर्दुष्टा इति ग्रहणं दुष्टानामेव ज्वरारम्भकत्वमिति नियमार्थम् । **आगमटीकाच**—"अत्युल्बणाः सर्वे दोषा ज्वरादीन् कुर्वन्तीति द्रष्टव्यम् । केषांचिद्धीनदोषारब्धानामदर्शनात् । अत्र क्षीणानां दोषाणां स्वस्थानात्परस्थानं गन्तुं पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्निरसितुं सकलं शरीरमभिसर्तुं चा सामर्थ्यात् ज्वराद्युत्पत्तौ न शक्तिरस्तीति । तर्हि कतमांस्ते क्षीणाः कुर्वन्ति । अन्याननेकप्रकारान् । न हि सर्वविकाराणां नामास्ति । किं लक्षणं तेषामिति चेत् । स्वकर्मगुणहानिः कर्मोच्छ्वासा"दिति । प्रतिरोगं निदानसम्प्राप्तिकीर्तनं हेतुविपरीतौषधप्रयोगेण संप्राप्त्यन्यथाकरणाय । **इन्दुना**प्युक्तं—"अत्र च प्रतिरोगमध्यायेषु यत्पृथङ्निदानकीर्तनं तद् व्याधेः स्वरूपाधिगमाय चिकित्सास्थाने हेतुविपरीतौषधपरिज्ञानार्थं[1] च । संप्राप्तेरपि कीर्तनं व्याधिपरिज्ञानाय चिकित्साकाले तथाविधसंप्राप्त्यन्यथाकरणेन तत्संप्राप्तिकस्य रोगस्य विनाशो भवतीति प्रबोधाय[1] च । तथा च विपुलमतिर्वैद्योऽपचारस्वरूपविशेषात् तत्कार्यविशेषात् दोषकार्यविशेषेभ्यश्च दोषाणां सम्प्राप्तौ ज्ञातायां गूढलिङ्गस्यापि व्याधेः स्वरूपमवगच्छत्येव । तथा[2] प्रदर्शितायाः संप्राप्तेः स्वाध्यायोक्तौ[3] चिकित्सा । प्रकारान्तरेणापि यदि विनाशं कर्तुं पार्यते ततोऽवश्यमेव रोगोपशमः । सर्वस्यामपि चिकित्सायां सम्प्राप्तिविनाशनमेव प्रधानं प्रयोजनम् । तथा चोक्तं ज्वरे[4]—

"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लङ्घनम् ।"

---

१. 'बोधनाय' ग. घ. ङ । २. 'तथा प्रतिरोगप्र' । ३. 'क्तात् चिकित्सितात्' । ४. 'ज्वरचिकित्सिते' इति मुद्रिते ।

इति" (इति)। शीतगुणेन वायुनोत्पन्ने ज्वरे शरीरसन्तापो न युक्तः। य(द:द्म)-प्यूष्मा शरीरमभिसृतः तथापि वायुरेव बलिष्ठः। स्वाशयान्निरस्तेन पक्त्रा संपर्काद् योगवाहित्वेन दाहकृदिति चेत्। तन्न। श्लेष्मणि योगवाहित्वाभावात्। तत्कार्ये ज्वरे कथं देहे सन्तापः। तस्माद्यत्किञ्चिदेतत्। प्रब्रूमः। ज्वरस्यायं प्रभावो येन शीतगुणेन दोषेणोत्पन्नोऽपि सन्तापयति शरीरमिति। तस्मादनवद्यम्। यत एवं रोमकूपादिस्रोतांसि पिदधाति ततः स्रोतोविबन्धाद् हेतोः प्रायेण स्वेदो न जायते। क्वचित्पित्तज्वरादौ स्वेदो जायत एवेति प्रायोग्रहणम्।

पूर्वरूपं लक्षयितुमाह—

तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥

आस्यवैरस्यमरुचिर्जृम्भा सास्राकुलाक्षता।
अङ्गमर्दोऽविपाकोऽल्पप्राणता बहुनिद्रता ॥ ७ ॥
रोमहर्षो विनमनं पिण्डिकोद्वेष्टनं क्लमः।
हितोपदेशेष्वक्षान्तिः प्रीतिरम्लपटूषणे ॥ ८ ॥
द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु तृड् भृशम्।
शब्दाग्निशीतवाताम्बुच्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ॥ ९ ॥
इच्छा द्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत्।

तस्येत्यादि। तस्य उत्पित्सोर्ज्वरस्य प्राग्रूपं पूर्वरूपमेतदालस्यादि। आलस्यं (कायस्य) कर्मस्वनुद्यमः। मनोवाक्कायानामित्यन्ये। अरतिः शयनासनादौ क्वचिदनवस्थितिः। जृम्भा समुखविकासो गात्रस्य विनामः। सास्रे अश्रुसहिते आकुले चक्षुषी यस्य तस्य भावः सास्राकुलाक्षता। अङ्गमर्दोऽङ्गानां मृद्यमानप्रतीतिः। तोद इत्यर्थः। अविपाकोऽन्नादीनां पूर्ववदपक्तिः। अल्पप्राणता अल्पबलत्वम्। चेष्टास्वशक्तत्वमित्यर्थः। विनमनमङ्गानां विनामः ऋजुभाव इत्यर्थः। विनमनम् – മൂരിവിടക। पिण्डिकोद्वेष्टनं जङ्घापिण्डनिस्तोदः – കാൽവണ്ണ ഉരുളക। हितोपदेशेषु शास्त्रेष्वक्षान्तिरक्षमा, तदुपदिष्टं न क्षमते। हितानां गुरुमित्रादीनामुपदेशेषु इति केचित्। अम्लादिषु प्रीतिः। मधुरेषु भक्ष्येषु द्वेषः। तथा बालेषु द्वेषः। बालं दृष्ट्वा भृशमत्यर्थं द्वेषो भवतीत्यन्ये।

शब्दादिष्वनिमित्ततः कारणं विना इच्छा द्वेषश्च भवतः। कदाचिद्वेणुवीणादिशब्दं श‍ृणोति कदाचिद् द्वेष्टि। एवमन्येष्वपि। एतत्सर्वं प्राग्रूपम्। तदनु तस्य प्राग्रूपस्य पश्चाद् ज्वरस्य व्यक्तता भवेत्। व्यक्तता स्पष्टलिङ्गोत्पत्तिः वातिकोऽयं पैत्तिकोऽयमित्यादि॥

इदानीं वातज्वरस्य लक्षणान्याह--

आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणाम् ॥ १० ॥
वैषम्यं तत्र तत्राङ्गे तास्तास्युर्वेदनाश्चलाः।
पादयोः सुप्तता स्तम्भः पिण्डिकोद्वेष्टनं श्रमः ॥ ११ ॥
विश्लेष इव सन्धीनां साद ऊर्वोः कटीग्रहः।
पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरम् ॥ १२ ॥
छिद्यन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः।
हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥
स्कन्धयोर्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः।
अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥
निस्तोदः शङ्खयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता।
कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्तनम् ॥ १५ ॥
रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनखमूत्रपुरीषता।
प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ १६ ॥
कण्ठौष्ठशोषतृट् शुष्कौ छर्दिकासौ विषादिता।
हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥ १७ ॥
भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे।

आगमेत्यादि। आगमादीनां वैषम्यमनिलज्वरे रूपं भवतीति सम्बन्धः। आगमः सन्तापारम्भः तस्य वैषम्यं ज्वरे विशति। कदाचिदस्य शिरस्यौष्ण्यमारभते कदाचिदंसयोः कदाचित्पृष्ठे इत्यादि। एवमपगमेऽपि। अपगमो विसर्गः। क्षणेन तीव्रोपहतिः क्षणेन मृदुः क्षणेन दुःसहो भवति कदाचित्पादा-

वृष्णतरौ कदाचिच्छिर इत्यादि । एवमागमादीनां देहदेशविशेषतः कालविशेषतश्च वैषम्यमनेकरूपत्वं भवति । तत्र तत्र वाय्वाश्रयेऽङ्गे तास्ता वायुकारणावेदनाश्चलाः स्युः । कालतो वा अथवा वेदनानामूष्मणश्च वातवशात् कदाचिदागमो भवति कदाचिदपगमो नित्यसद्भावो वा कदाचित् । कदाचित् क्षोभो भवति कदाचिन्मृदुत्वम् । अथवा आगमे ज्वरारम्भकाले अपगमे मुक्तिकाले च वेदनोष्मणां क्षोभो मृदुता च क्रमेण भवतः । **आगमे**—"वेदनोष्मणां क्षोभोऽपगमे मृदुता चे"ति । तत्र तत्राङ्गे वैषम्यं विषमस्वभावः । क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतमित्यादि । वेदनाश्चलाः स्युः न स्थिराः । भूत्वा भूत्वा [1]विनश्यन्तीत्यर्थः । पादयोः सुप्तता स्पर्शाज्ञानम् । पादयोरेव स्तम्भश्चेष्टाहानिः । पिण्डिकोद्वेष्टनं प्राग्रूपस्वरूपमेव । सन्धीनां विश्लेष इव । (प्र?) (विश्लेषः) शैथिल्यम् । कटीग्रहः कट्या बन्धवत् प्रतिभासः । पार्श्वगान्यस्थीन्यतिशयेन भिद्यन्त इव । प्राजनेनेव वक्षसस्तोदः । प्राजनं प्रतोदः । प्राजनं - ഠോട്ടൽപ്പാര इति **पाठ्ये** । प्राजनेनेति पाठे प्राजनमङ्कुशः । व्राजनेनेति केचित्पठन्ति । विरसास्यता अव्यक्तरसत्वम् । मधुराद्यन्यतमं रसं न निश्चिनोतीत्यर्थः । "विरसास्यता[2] विशेषानास्येयदुष्टरसत्वम्[3]" इतीन्दुः । "दुष्टास्यता" इत्यरुणदत्तः । अथवा कषायास्यत्वं भवति । मलानां मूत्रशकृत्स्वेदानामप्रवर्तनम् । यदि प्रवृत्तिः तदा रूक्षारुणमूत्रपुरीषता त्वगादीनां रूक्षारुणता । प्रसेको लालास्रावः । पानीयस्यै निष्ठीवनं प्रसेक इति च । अरोचकाश्रद्धयोः को विशेष इति चेद् ब्रूमः । अरोचकेन वक्त्रस्थमपि न भुङ्क्ते । अश्रद्धया तु केवलं नाभिलषति, मुखस्थं तु भक्षयेदेव इत्यनयोर्विशेषः । अविपाकः उपयुक्तस्यान्नस्य । जागरो रात्रावपि स्वप्नाभावः । छर्देः कासस्य च शुष्कत्वमन्नकफादीनां बहिःप्रवर्तनासमर्थत्वम् । विषादिता खेदभावः[4] । रोमादिषु हर्षः क्षवथोर्ग्रहः निग्रहः अभाव इति यावत् । प्रलापोऽसम्बन्धवचनम् । घर्मेच्छा उष्णाभिलाषः । विनामोऽङ्गानामृजुभावः മൂരിവിടുക । विनामो वेष्टनं वा । सर्वत्र च रूपकीर्तनं व्याधिस्वरूपविशेषपरिज्ञानाय पृथक् चिकित्सितप्रतिविधानाय च ॥

---

१. 'प्रणश्य' ग. घ. ङ. । २. 'ता आस्यविरसत्वं विशे' इति मुद्रिते ।
३. 'स्येव नि' ग. घ. ङ. । ४. 'खेदीभावः ग. ।

युगपद् व्याप्तिरङ्गानां प्रलापः कटुवक्त्रता ॥ १८ ॥
नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽरतिः ।
विट्स्रंसः पित्तवमनं रक्तष्ठीवनमम्लकः ॥ १९ ॥
रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।
स्वेदो निःश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ २० ॥

युगपदित्यादि । युगपद् ज्वरव्याप्त्यादि पित्तजे ज्वरे भवतीति संबन्धः । शिरःप्रभृतीनां सर्वेषामङ्गानां युगपत्तुल्यकालं ज्वरसन्तापेन व्याप्तिः । नासास्ययोः पाको व्रणभवः । भ्रमोऽक्षिभ्रमः । [1]ചുഴലി । मूर्च्छा मोहः । मदो व्याधिविशेषो वक्ष्यमाणलक्षणः । मदो नाम चित्तविकारः, पित्तकार्य इति च । मदं ചൊരിക്കു് । विट्स्रंसः पुरीषस्य निःसरणम् । अम्लकः പുളിത്തേക്കു് । निर्मुखाः पिटक[2]प्रायाः कोठाः । [3]വട്ടപ്പുണൽ? । तेषामुद्गमः उद्भवः । त्वगास्याक्ष्यादिषु (पीतत्वं) हरितत्वं वा । पित्तं द्रवत्वादग्निं विनाश्य ज्वरं करोति । तथा चागमः—“द्रवत्वादग्निमुपहत्य ज्वरमभिनिर्वर्तयति पित्तं द्रवत्वात् स्थानान्त[4]रस्तस्योष्मणो बाह्यस्येवाग्नेरुष्णमिवोदकं मान्द्यमेव करोति न तूष्णेन गुणेन पक्तिसामर्थ्यम् । ऊष्मा हि स्वदेशस्थितः स्थानविशेषात् पक्तुं समर्थः न स्थानान्तरनिरस्तः । उपलभ्यापि तुल्यजातीयं पित्तोष्माणं नैव पाकं कर्तुमलं किन्तु पित्तोष्मणा उष्णतरो भूत्वा दाहाधिकं ज्वरं करोति” इति ॥

विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासपीनसाः ॥ २१ ॥
हृल्लासः छर्दनं कासः स्तम्भः श्वैत्यं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिटिकास्तन्द्रोदर्दः कफोद्भवे ॥ २२ ॥

विशेषादित्यादि । कफोद्भवे ज्वरे इतरज्वरेभ्यो विशेषादरुचिर्भवति । अरुचेः सर्वज्वरसामान्याद्विशेषादित्युक्तम् । अरुणदत्तस्तु—“विशेषादरुच्यादययो भवन्ति कफज्वरे” इत्याह । इन्दुरपि—“सातिशया अरुचिजाड्यादयो

---

१. ചുഴച്ചിൽ ग. । २. ‘पिटकाप्रायाः’ घ. । ३. വട്ടപ്പുണ്ണ് ग. ।
४. ‘रस्योष्मणो’, ग. ‘रस्य तस्योष्मणो’ घ. ।

रोगाः कफज्वरे भवन्ती'त्याह । जाल्यमपटुत्वम् । स्रोतोरोधो मूत्रादीनां रोधः । अल्पवेगता ज्वरस्य । हृलेपः हृदयमन्तस्तिमितमिव भवति । "हृलेपो हृदये लिप्तप्रतीतिः" इति पाठ्ये । हृल्लासो हृदयोत्क्लेशयुक्तः प्रसेकः । നെഞ്ചുകലിക്കൽ । छर्दनं यथासम्भवं कफादीनाम् । स्तम्भः स्तब्धाङ्गता । श्वैत्यं त्वगादिषु । आदिशब्देन आस्याक्षिनखादीनां ग्रहणम् । अङ्गेषु शीतस्पर्शः पिटकाश्च । अथवा शीतपिटका रोमाञ्चः । उदर्दः श्वासस्य यथावद् बहिर्निस्सरणाभावभवोऽन्तर्बाधाविशेषः, अथवा उदर्दलक्षणं तन्त्रान्तरे निगदितं—

"शीतपानीयसंस्पर्शात् शीतकाले विशेषतः ।
श्वयथुः शिशिरार्तानामुदर्दः कफसम्भवः ॥"

इति । उदर्दः – മുഞ്ഞി इति पाठ्ये । उरसोऽभिष्यन्द इति च ।

एवं दोषाणां पृथग्लिङ्गमभिधाय सामान्यलिङ्गं कथयति—

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ २३ ॥

काल इत्यादि । यथास्वं कोपकालेषु वर्षाशरद्वसन्तेषु अपराह्णमध्याह्नपूर्वाह्णादिषु च सर्वेषां वातपित्तकफज्वराणां प्रवृत्तिरागमनं भवति, उत्पन्नानां वृद्धिराधिक्यमेव वा भवति । इदमपि रूपं, तथा निदानोक्तानुपशयः निदानत्वेनोक्तानां वातज्वरे तिक्तादीनां पित्तज्वरे कट्वादीनां कफज्वरे मधुरादीनां चानुपशयोऽसुखावहत्वं यथास्वविपरीतानां चोपशायिता सुखानुबन्धित्वं च वातिकादीनां रूपम् । नन्वेकस्यानुपदेशोऽत्र कर्तव्यः । अन्येन सिद्धत्वात् । ब्रूमः – अर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वात् । किञ्च क्वचिदपि विपरीतमप्युत्पत्तेश्छर्दतिसारेषु अविपरीतमसंग्रहणं तथा मद्योत्थानां मद्यमेवोपशेत इति ।

पृथग्दोषाणां लिङ्गमुक्त्वा मिश्रदोषाणां चाह—

यथास्वलिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजोऽपि च ।

यथास्वमित्यादि । यथास्वं लिङ्गसंसर्गे सति ज्वरः तत्संसर्गजो विज्ञेयः । तेन वातपित्तज्वरलिङ्गमिश्रीभावे वातपित्तज्वरो विज्ञेयः । वातकफज्वरलिङ्गसंसर्गे वातकफज्वरः । एवं पित्तकफेऽपीति यथास्वशब्दार्थः । अपिचेति समुच्चये ।

---

१. 'हृदयक्लेश' ग. घ. ङ ।

शिरोऽर्तिमूर्च्छावमिदाहमोह-
कण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ।
उन्निद्रतातृड्भ्रमरोमहर्षा
जृम्भातिवाक्त्वं च चलात्सपित्तात् ॥ २४ ॥

शिरोर्तीत्यादि । सपित्तादनिलादुत्पन्नस्य ज्वरस्य वातपित्तज्वरस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति । उन्निद्रता अपगतनिद्रता ഉറക്കമില്ലായ്മ । अतिवाक्त्वं च अतिप्रलापिता ॥

तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्-
पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमतन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ २५ ॥

तापहान्यादि सर्वं वातश्लेष्मज्वरलिङ्गं भवति । स्रोतउपलेपेन दोषादीनामवहनं विबन्धः । तिमिरोऽन्धभावः रूपाद्यनुपलब्धिः । भ्रमोऽक्षिभ्रमः ॥

शीतस्तम्भस्वेददाहाव्यवस्था-
स्तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ २६ ॥

शीतेत्यादि । शीताद्यव्यवस्थादि सर्वं पित्तश्लेष्मज्वरस्य रूपं लक्षणं विज्ञेयम् । शीतादीनामव्यवस्था अनियमः । श्लेष्मपित्तयोर्युगपत् पृथग्वा प्रवृत्तिरूर्ध्वमधो वा भवति । "छर्द्यां श्लेष्मादिप्रवृत्तिः" इति **हाटकः** । आस्योपलेपः तिक्तास्यता च ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥ २७ ॥

सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् ॥ २८ ॥

साश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्धपर्वास्थिरुग्भ्रमः ॥ २९ ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाचितः ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्धिता ॥ ३० ॥
रक्तपित्तकफष्ठीवो लोलनं शिरसोऽतिरुक् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥ ३१ ॥
हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥ ३२ ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥ ३३ ॥

सर्वजः सन्निपातजो ज्वरः सर्वैः पृथक्संसर्गोक्तैर्लक्षणैः विज्ञेयः । अत्र च सन्निपातज्वरे अयं विशेषः । मुहुर्मुहुः दाहोऽङ्गदाहः । तद्वन्मुहुर्मुहुः शीतं भवति । दिवा अह्नि महानिद्रा सततनिद्रा भवति । निशि जागरणं च भवति । सदा वा दिवसे निशि च निद्रा भवति । नैव वा सदा निद्रा । अतिस्वेदः नैव वा स्वेदः । "मोहः स्वेदोऽति नैव वे"ति वा पाठः । मोहो विभ्रमः । गीतादिविकृतेहाप्रवर्तनं विकृतगीतादिचेष्टाप्रवर्तनम् । अक्षिणी चास्य साश्रुणी स्रुताश्रुणी । कलुषे आविले भुग्ने कनीनिकापाङ्गयोरनार्जवे लुलितपक्ष्मणी शीर्णपक्ष्मणीति यावत् । पिण्डिकादीनां रुक् च भवति । पिण्डिका जङ्घाकाण्डस्य पश्चिमे भागे पिण्डाकृति कठिनं मांसम् । कर्णौ सस्वनौ सशब्दौ । जिह्वा परिदग्धा परितो दग्धेव भवति । खरा खरस्पर्शा गुरुश्च भवति । स्तब्धाङ्गत्वं विशेषेण स्तब्धसन्धित्वं च भवति । "गुरुस्रस्ताङ्गसन्धिता" इति वा पाठः । गुर्वङ्गता स्रस्तसन्धिता च । शिरसो लोलनं चलनम् । चञ्चलत्वमित्यर्थः । अतीव तृट् । श्यावानां रक्तानां कोठानां मण्डलानां वा दर्शनमङ्गे भवति । कोठाः निर्मुखाः पिटकाः । मलानां संसर्गोऽप्रवृत्तिः । अथवा संप्राप्त्यादिविशेषवशेन मलानामल्पशो स्तोकं स्तोकं प्रवृत्तिः । अथवा अतिप्रवृत्तिः । दोषपाक-

---

१. 'भुग्ने लुलि' ग. घ. ङ. पाठः ।

श्चिरात् षडहाद्दोषपाकः, ततश्चिरादित्यर्थः । एभिर्लक्षणैर्युक्तं तं सन्निपातमभिन्यासं विद्याद् अभिन्यासाख्यं ज्वरविशेषं विद्यात् । तमेव हृतौजसाख्यं च ब्रूयात् । तस्य सन्निपातज्वरस्य अभिन्यासहृतौजसौ पर्यायौ । हृतौजसशब्दः सन्निपात-पर्यायोऽकारान्तः । उक्तं च **संग्रहे**—

"चयकाष्ठामुपारूढा कुर्वते ते ह्युपेक्षिताः ।
प्रायशः सुचिरेणापि भेषजद्वेषिणो गदान् ।
अतिस्थौल्याग्निसदनमेहकुष्ठहृतौजसान् ॥" इत्यादि ॥

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ॥ ३४ ॥

स च पूर्वोक्तः सन्निपातज्वरो दोषे वातादौ विबद्धे स्थिरे स्तब्धत्वान्निश्चले अग्नौ च विशेषेण नष्टे, अग्निनाशस्य सर्वज्वरसाधारणत्वात् । यदि सर्वसम्पूर्ण-लक्षणः सम्पूर्णसर्वलक्षणो भवति तदा सोऽसाध्यो भवति । अन्यथा दोषे चले बलवति चाग्नौ न्यूनलक्षणश्च यदि भवति तदा कृच्छ्रसाध्यः स्यात् । वैकल्यदोऽपि वा भवेत् । यस्य कस्यचिदङ्गस्य वैकल्यहेतुर्वा भवेदित्यर्थः ॥

किमेष एव सन्निपातज्वरप्रकारः उतान्योऽपि सम्भवतीत्याह—

अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ।
त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ ३५ ॥

अन्यच्चेत्यादि । अन्यदित्ययं[1] निपातः । अपरोऽयं सन्निपातविशेषोत्थो ज्वरो यदा दोषैरेवं संनिविष्टैर्भवति तदैवंस्वरूपो भवति । कीदृगित्युच्यते । यत्र यस्मिन् सन्निपातज्वरे दोषत्रयेऽपि कुपिते पित्तं त्वचि कोष्ठे वा वातकफाभ्यां पृथक् स्थितं पुरोऽनु वा दाहं विदधाति करोति । त्वचि स्थितं पुरः पूर्वं दाहं विदधाति, कोष्ठे स्थितमनु पश्चाद्दाहं विदधाति ॥

तद्वद्वातकफौ शीतं, दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

तद्वदिति । यथा पित्तं दाहं विदधाति तथा वातकफौ त्वचि कोष्ठे वा पित्तेन पृथक् स्थितौ पुरोऽनु वा शीतं विधत्तः । एतदुक्तं भवति—यदा पित्तं

---

१. 'अन्यशब्दार्थोऽन्यदित्ययं निपातसिद्ध इत्यर्थः' । इति सर्वाङ्गसुन्दरी ।